

સાક્ષાત્મા ગાંધીની વિચારસરણી

ગુજરાત વિદ્યાર્પઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૨૧૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ મહાત્મા ગાંધીની વિચારમંસુખી

વિપય (૪) ૨૭

મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

સત્તાવાર આવૃત્તિ.

મહાત્મા ગાંધીની વિચારસૂષ્ટિ.

(એમનાં લેખો અને ભાષણોનો સંગ્રહ.)

શઠં પ્રત્યપિ સત્યમ્ ।

ગાંધીજી.

ભાષાંતરકર્તા તથા પ્રકાશક:

મથુરાદાસ ત્રીકમજી.

૨૪૭, બજાર ગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ,

મુંબઈ.

વૈશાખ: ૧૯૭૫.

કિંમત: રૂ. ૨-૧૨-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રકાશન
સમ્રાટ
ગુજરાતી કોપીસર્જન-સંગ્રહ
૮૨૧૨

૭૬૭

પાણી આપે ને પાથ, બહુ બોજન તો દીજે;
આવી નમાવે શીશ, દંડવત કોડે કીજે.
આપણુ ધાસે દામ, કામ મોહોરોનું કરીએ;
આપ ઉગારે પ્રાણ, તે તણા દુઃખમાં મરીએ.
ગુણ કહે તો ગુણ દશ ગણા, મન વાચા કર્મે કહી;
અવગુણ કહે જે ગુણ કરે, તે જગમાં જીત્યો સહી.

સામગ્રી.

“મારાં બાલ્યથી મારા ઉપર આ કડીઓની ધણી અસર થઈ હતી
અને તે પ્રમાણે વર્તવાને હું પ્રયત્ન કરતો હતો.”—ગાંધીજી.

પ્રકાશકના બે બોલ.

મહાત્મા ગાંધીના લેખો અને ભાષણોનો આ સંગ્રહ તૈયાર કરવાનો નિશ્ચય જ્યારથી કરવામાં આવ્યો ત્યારથી એવી અભિલાષા રખાઈ હતી કે આ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાત રૂપે એમને સમજી શકે એવા કોઈ એક સમર્થ વિદ્વાન પાસે એમના આદર્શો અને સિદ્ધાંતોનું દિગ્દર્શન કરાવતો એક નિબંધ લખાવીને મૂકવો. આ ઉદ્દેશથી સમસ્ત ગુજરાતના સાક્ષરશિરો-મણિ પ્રોફેસર આનંદશંકર ખાપુભાઈ ધ્રુવ, એમ. એ., એલ. એલ. બી. ને એવો એક નિબંધ લખી આપવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. તેઓએ તે સ્વીકારી હતી, અને “સત્યનિષ્ઠ મહાત્મા ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો અને એના તત્ત્વોનો થોડોક વિચાર” એ વિષય લઈ એમણે લખવા ધાર્યું હતું. પરંતુ તે કાર્ય આરંભી શકે તે પહેલાં તો દૈવયોગે એમને ગંભીર માંદગી લાગી પડી. જો કે હવે સુદૈવે એમની તબીયત ઠીક રીતે સુધરતી જાય છે, તોય તેઓ પ્રબંધ રચી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી. એટલે, આ વખતે તો પ્રકાશકની અભિલાષા સફળ થઈ શકી નથી.

જગતના જે મહાપુરુષો ગાંધીજીના વિચારોમાં અને જીવનમાં ભારે પરિવર્તન કરવામાં નિમિત્તભૂત બન્યા છે તેઓના ચિત્રો આ સંગ્રહમાં મૂક્યા છે. એમના પૂજ્ય માતૃશ્રી અને રામભક્ત તુલસીદાસજીના પણ એઓ બહુ ઋણી છે. પરંતુ તેઓના ચિત્રો મળી શક્યા નથી.

ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો અને આદર્શો સમજવામાં આધારભૂત બને એવા જ એમના લેખો અને ભાષણો આ સંગ્રહમાં લીધા છે.

મુખપૃષ્ઠ ઉપર ગાંધીજીનું પ્રિયવચન શઠં પ્રત્યપિ સત્યમ્ મૂક્યું છે. આ વચન આ પુસ્તકમાં ક્યાંય આવતું નથી. પરંતુ તેઓએ વાતચીતમાં અને ચર્ચા કરતાં તેનો ઉપયોગ ઘણીએ વાર કર્યો છે; અને તેની મહત્તા અનેકવાર બતાવી આપી છે. પોતાના વ્યવહારમાં તેઓ તેનો સતત ઉપયોગ કરતા રહ્યા છે; અને તેમ કરી શઠં પ્રતિ શાઘ્યમ્ એ સૂત્ર સર્વથા ત્યાજ્ય છે એમ તેઓએ સૂચવ્યું છે, અને આ પ્રચલિતસૂત્ર ધાર્મિક નથી, પણ કેવળ વ્યવહારિક વચન છે એમ પણ એમણે ઘણી વખત બતાવ્યું છે. એમનું જીવન એમનાં પ્રિયસૂત્રનું પ્રતિબિંબ છે. જેમ એમના-જૂદા જૂદા વિષયો ઉપરના લેખો અને ભાષણો વાચતાં અને વિચારતાં સહેજે જણાઈ આવે છે કે તેમાં જણાવેલા વિચારોની આસપાસ સત્ય, અહિંસા અને સ્વદેશીભાવનાનું એટલે કે ધાર્મિક વાતાવરણ વ્યાપી રહ્યું છે, અને તે વાતાવરણથી તે વિચાર પૂનિત થયા છે, તેમ આ સૂત્રનો વિચાર કરતાં એમનાં જીવનની ધર્મમયતા નજરે તરી આવે છે.

.

સંવત: ૧૯૭૫, }
વૈશાખ શુદ્ધ ૨. }

પ્રકાશક.

વિષયાનુક્રમભાષ્યકા.

વિષય.	પાનું.
સત્યાગ્રહપ્રકરણ:	૧.
સત્યાગ્રહ.	૩
ધર્તિહાસ અને સત્યાગ્રહ.	૭
કાયદો અને સત્યાગ્રહ.	૯
સત્યાગ્રહમીમાંસા.	૧૨
હું સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાંત અને તેનો ઉપયોગ.	૨૨
નૈતિક પ્રકરણ:	૨૭
હું અહિંસા.	૨૯
હું સ્વદેશીભાવના.	૩૪
હું સત્યાગ્રહાશ્રમ.	૪૪
રાજકીય પ્રકરણ:	૫૯
હું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રતિ વફાદારી.	૬૧
હું સરકારી હુકમનો અનાદર.	૬૨
હું દિલ્હી યુદ્ધ પરિષદ: નામદાર વાઘસરોયને પત્ર.	૬૪
હું લૉર્ડ વિલિંગ્ડન અને ' હૉમ રૂલ લીગરો '.	૬૯
હું રાજકીય સુધારાની યોજના.	૭૮
પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ.	૮૩
† હિંદુ-મુસલમાનને બે બોલ.	૧૦૬
હિંદ અને ઈંગ્લાંડ.	૧૧૨
લશ્કરમાં ભરતી: પત્રિકા ૧.	૧૧૭
લશ્કરમાં ભરતી: પત્રિકા ૨.	૧૨૩
આર્થિક પ્રકરણ:	૧૨૯
હું આર્થિક પ્રગતિ કે નૈતિક પ્રગતિ.	૧૩૧
હું સહકારિતાનો નૈતિક આધાર: આરંભના બે બોલ.	૧૪૧
હું સહકારિતાનો નૈતિક આધાર: નિબંધ.	૧૪૪
અમદાવાદના મિલ માલિકો અને મજૂરો: પત્રિકા.	૧૫૩

વિષય.	પાનું.
સામાજિક પ્રકરણ:	૧૮૭
§ અખીલ ભારત સમાજ સેવક પરિષદ.	૧૮૮
* હિંદુ જાતિભેદ.	૨૦૦
શિક્ષિત સ્ત્રીઓને બે બોલ.	૨૦૪
ભગિની સમાજનું બીજું વાર્ષિક સંમેલન.	૨૦૭
અંત્યજ્ઞે.	૨૧૭
અનાથ આશ્રમ.	૨૨૧
આગગાડીના મુસાફરો.	૨૨૬
ગૌરક્ષા: ૧.	૨૩૦
ગૌરક્ષા: ૨.	૨૩૨
વર્તમાનપત્રો.	૨૩૬
§ અર્વાચીન સંસ્કૃતિ અને હિંદ.	૨૪૦
શિક્ષણ પ્રકરણ:	૨૪૫
§ માતૃભાષા.	૨૪૭
આધુનિક કેળવણી.	૨૫૦
બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ.	૨૫૫
† હિંદી સાહિત્ય સંમેલન.	૨૮૮
§ વિદ્યાર્થીઓને બોધ.	૨૯૫
§ ગુરકુળ.	૩૦૦
† બિહારી છાત્રસંમેલન.	૩૦૮
§ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના.	૩૨૧
§ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના: તે સમયે બનેલા બનાવનો ખુલાસો.	૩૩૧
પ્રકીર્ણ:	૩૩૫
ગોખલેજીનો જીવનસંદેશ.	૩૩૭
ગોખલેજી અને ઐમનો મહામંત્ર.	૩૪૫
§ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓનો સત્યાગ્રહ.	૩૫૧
બેંગાળા બેંગુતોનો સત્યાગ્રહ.	૩૫૪

વિષય.	પાનું.
નીતિધર્મ અથવા ધર્મનીતિ. ૩૬૧
પરિશિષ્ટ: ૩૮૫
રોલેટ બિલો સામે સત્યાગ્રહ. ૩૮૭
સ્વદેશીવ્રત: ૧. ૩૯૦
સ્વદેશીવ્રત: ૨. ૩૯૪
હિંદુ-મુસલમાન ઐક્યવ્રત. ૩૯૮
હું “ મારા દેશ અંધુઓ પ્રત્યે. ” ૪૦૨
ખુનામરકી અને સત્યાગ્રહ. ૪૦૫
સત્યાગ્રહ શું છે ? ૪૧૧

‡ આ ભાષણા અને લેખો અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર છે.

† આ ભાષણા હિંદીમાંથી ભાષાંતર છે.

* આ લેખ મરાઠીમાંથી ભાષાંતર છે.

ચિત્રો.

ચિત્ર.	પાનું.
મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. ...	મુખપૃષ્ઠ.
તત્વજ્ઞાની રાયચંદ કવિ. ...	૩૦
મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. ...	૪૮
પ્રેમભૂતિ જીસસ ક્રાઈસ્ટ. ...	૧૩૫
સાધુચરિત જ્ઞેન રસકિન. ...	૧૫૨
રશીયન મહાત્મા લ્યો ટોલ્સટોય. ...	૧૭૬
મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. ...	૨૪૦
ગાંધીજીના ધર્મપત્ની: શ્રીમતી કસ્તુર બા. ...	૨૮૪
ગાંધીજીના હસ્તાક્ષર: એક પત્ર. ...	૩૧૨
ધર્માત્મા જોપાલ કૃષ્ણ જોખલે. ...	૩૩૭
અમેરિકન સત્યાગ્રહી થૉરો. ...	૩૮૮

સત્યાગ્રહપ્રકરણ.

સત્યાગ્રહ.*

અંગ્રેજી શબ્દ ‘passive resistance’ (પેસિવ રિઝીસ્ટન્સ) એ, જે શક્તિ વિષે હું લખવા ધારું છું તેને સૂચવનારો શબ્દ નથી; પણ તેને સત્યાગ્રહ શબ્દ ખરાબર લાગુ પડે છે. સત્યાગ્રહ એ આત્માનું બળ છે, અને તે હથિયાર કે જડ બળનો વિરોધી છે. એ કેવળ ધાર્મિક સાધન છે, એટલે ધાર્મિક વૃત્તિના માણસોથી જ તેનો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ થઈ શકે. પ્રહલાદજી, મીરાંબાઈ, વિગેરે સત્યાગ્રહી હતાં. મોરોકોની લડાઈ વેળા ત્યાંના અરબોની ઉપર ફ્રેંચોની તોપનો મારો ચાલતો હતો. અરબો પોતાની માન્યતા પ્રમાણે કેવળ ધર્મને સાફ લડતા હતા. તેઓ મરણીયા થયા, અને ‘યા અલ્લાહ’ નો પોકાર કરી તોપની તરફ ધસ્યા. આમાં મારવાને અવકાશ જ ન હતો. આ અરબોની ઉપર તોપ ચલાવવાની ફ્રેંચ તોપચીઓએ ના પાડી, ને તેઓ પોતાની ટોપીઓ હવામાં ઉરાડીને હર્ષના પોકાર કરતાં આ વીર અરબોની સાથે ભેટ્યા. આ સત્યાગ્રહનો અને તેના જયનો દાખલો છે. અરબો જ્ઞાનપૂર્વક સત્યાગ્રહી ન હતા. તેઓ પોતાના આવેશમાં મરણની ભેટ કરવા તૈયાર થયા. પણ તેઓમાં પ્રેમભાવ ન હતો. સત્યાગ્રહી દ્વેષ નથી કરતો. તે રોષમાં મરણને વશ નથી થતો, અને પોતાની દુઃખ સહન કરવાની શક્તિથી શત્રુ કે જીલમગારને તાબે નથી થતો. એટલે સત્યાગ્રહીમાં વીરતા, ક્ષમા, અને દયા હોવાં જોઈએ. ઈમામ હુસેન અને તેમના સાથીઓને અન્યાય જણાયો. તેને વશ

* ૧૯૧૭ ના જુન માસમાં મિસિસ બિસાંટ અને તેના સાથીઓના નજર કેદ થવાના પ્રસંગે આ લેખ લખાયો હતો.

થવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે ઇનકાર કર્યો. તે વેળા તેઓ બાણુતા હતા કે તેમને ભાગે મરણ જ છે. પણ જો તેઓ અન્યાયને વશ થાય તો તેમના પુરૂષાર્થને ઝાંખપ લાગે, તેઓ ધર્મહીન થાય. આ વેળા તેઓએ મરણભેટ સ્વીકારી. ઇમામ હુસેને પોતાને સાડ પોતાના ઘોડરા તથા ભત્રીજા સાડ મરણની ભેટ અને તરસ સ્વીકાર્યા, પણ તેઓ અન્યાયી શાસનને શરણ ન થયા. મારી માન્યતા છે કે ઇસ્લામની ઉત્પત્તિ ઇસ્લામની તલવારથી નથી થઈ, ઇસ્લામના ફકીરોની આહૂતિથી જ થઈ છે. તલવાર મારવામાં કાંઈ જ નથી. મારનારો પોતાની ભૂલ સમજે ત્યારે પોતે ખૂન કર્યાનું પાપ સમજી હાથ ધસે છે. મરનારો ભૂલથી મરણ વ્હોર્યું હશે તોયે તેને જય જ છે. સત્યાગ્રહ એ અહિંસાધર્મ છે, તેથી તે સર્વદા સર્વ સ્થળે ધર્મ છે, ઇષ્ટ છે. હથિયાર બળ હિંસા છે, તેથી સર્વ ધર્મમાં નિંદાયેલ છે. હથિયાર બળના હિમાયતી પણ હથિયાર વાપરવાની બહુ હદો ખાંધે છે. સત્યાગ્રહને સીમા છે જ નહિ; અથવા છે તો તે, સત્યાગ્રહની તપશ્ચર્યાની, દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ છે.

દેખીતું છે કે આ સત્યાગ્રહ કાયદેસર છે કે નહિ એવા પ્રશ્નનો જવાબ ત્રાહિત પુરૂષથી અપાય નહિ. તેનો જવાબ સત્યાગ્રહી જ દેવ શકે. તટસ્થ માણસો સત્યાગ્રહનો આરંભ થયે તેની પરીક્ષા કરી શકે છે. સત્યાગ્રહીને દુનિયાની અપ્રસન્નતા રોકી શકતી નથી. સત્યાગ્રહનો આરંભ ગણિતના નિયમ ઉપર આધાર નથી રાખતો. હારજીતના પાસા નાંખી જીતનો પાસો પડે ત્યારે જ સત્યાગ્રહ કરાય એમ માનનાર ભલે રાજ્યનીતિ-કુશળ હો, વિચારવંત હો, પણ તે સત્યાગ્રહી નથી. સત્યાગ્રહી સહેજે કામ કરે છે.

સત્યાગ્રહ અને શસ્ત્રક્રિયા બંને અનાદિ છે. બંનેની પ્રશંસા પ્રચલિત ધર્મશાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે. આ દેવી અને આસુરી સંપત્તિનાં સ્વરૂપ છે. આપણી માન્યતા છે કે હિંદમાં અગાઉ

દેવી સંપત્તિ પ્રધાન હતી. હજી પણ આપણે આદર્શ એ જ છે. આસુરી સંપત્તિનાં પ્રાધાન્યનો સચોટ નમુનો યૂરોપ આપી રહ્યું છે.

બંને બળ, દુર્બળતા—જેને આપણે તોછડા પણ વધારે અસરકારક શબ્દ ‘બાયલાપણા’ થી ઓળખીએ છીએ—તેના કરતાં ઈષ્ટ છે. બેમાંથી એકે વિના સ્વરાજનો કે લોકોની જાગૃતિનો સંભવ નથી. ક્રિયા વિના મળેલું ‘સ્વરાજ’ સ્વરાજ નહિ હોય. લોકોની ઉપર એવા સ્વરાજની અસર કંઈ જ ન થઈ શકે. પોતાનું બળ અનુભવ્યા વિના કદી જાગૃતિ થવાની જ નથી. આગેવાન ગમે તે કહે, સરકાર ગમે તેમ મથે, છતાં જો તેઓ અને આપણે બધા સત્યાગ્રહને પ્રધાન પદ ન આપીએ તો શસ્ત્રક્રિયાનું જોર તેની મેળે જ વધશે. શસ્ત્રક્રિયા તો ધામની પેઠે છે. તે તો ગમે તેમ ભૂમિમાં સ્વેચ્છાએ ઉગે છે. સત્યાગ્રહરૂપી પાકને સાફ પ્રયત્નની સાહસરૂપી ખાતરની જરૂર છે. ને વાવેલો પાક જેમ ઘાસને છાંટી ન કાઢીએ તો ઘાસમાં જ દબાઈ જાય છે તેમ જ શસ્ત્રક્રિયારૂપી ઘાસને તપશ્ચર્યાથી ભૂમિ સાફ રાખી ઉગવા ન દેએ, અને ઉગેલાને દયાની ક્રિયાથી કાપી ન નાખીએ ત્યાં સુધી તે ઉગ્યા જ કરશે. જે યુવાનો પોતાને લગતા સરકારી જુલમથી અધીરા થયા છે, જેઓ તેથી રોષમાં આવી ગયા છે, તેઓને આપણે સત્યાગ્રહથી સમજાવી શકીએ છીએ, ને તેઓની વીરતાનો, તેઓનાં સાહસનો, તેઓની સહનશક્તિનો, આપણે સત્યાગ્રહની દેવી સંપત્તિ વધારવામાં ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ.

એટલે સત્યાગ્રહનો પ્રચાર જેમ વહેલો થાય તેમ ઈચ્છવા જેવું છે. તેથી રાજપ્રજને બંનેને સુખ છે. સત્યાગ્રહી સરકારને કે કોઈને હેરાન કરવા માગતો નથી, સત્યાગ્રહી અવિચારી પગલું ભરતો નથી, સત્યાગ્રહી ઉદ્ધતાઈ વાપરતો નથી; એટલે તે ‘બાયકોટ’ થી અળગો રહે છે. પણ સ્વદેશીવ્રત ધર્મ સમજી અડગ રહી હમેશાં પાળે છે. સત્યાગ્રહી કેવળ ઈશ્વરથી જ ડરે છે, તેથી બીજી સત્તા તેને ભય ઉપજાવી શકતી નથી. તે રાજાના ભયથી કરીને કર્તવ્ય છોડતો નથી.

હવે મારે લખવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે વિદુષી એની ખિસાન્ટખાઇ અને તેમના સહાયકોને છોડાવવામાં સત્યાગ્રહ વાપરવાની આપણી ફરજ છે. તેમનાં બધાં કે એકે કાર્યને સૌ પસંદ કરે ન કરે, એ જુદો સવાલ છે. મને તો તેમનાં કેટલાંક કાર્યો પસંદ નથી. છતાં મારા નમ્ર વિચાર પ્રમાણે તેમને દફન કરવામાં સરકારે મહાભૂલ કરી છે, ને અન્યાય થયો છે. સરકારને મન તે ભૂલ નથી એ હું જાણું છું. પ્રજા તેમનો છુટકારો ઈચ્છવામાં ભૂલ કરતી હોય એવો ભલે સંભવ હોય. સરકારે તો તેમને સૂજ્યું તે પ્રમાણે કાર્ય કર્યું છે. પ્રજા પોતાની દુભાયલી લાગણી શી રીતે બતાવી શકે? અરજીઓ વિગેરે, સહ્ય દુઃખોને સાડ ઈલાજ છે. અસહ્ય દુઃખનો ઈલાજ સત્યાગ્રહ જ છે; એ દુઃખ અસહ્ય હશે ત્યારે જ, અને જેને અસહ્ય લાગશે તે જ, પોતાનાં તન, મન અને ધન એની ખિસાન્ટખાઇને છોડાવવામાં સમર્પણ કરશે. એમ થવું એ લોકલાગણીની ભારે નિશાની છે. આ મહાત્યાગની પાસે ચક્રવર્તીની શક્તિ પણ નમી જશે એવી મારી અડગ શ્રદ્ધા છે. મોન્ટેગ્યુ સાહેબ આવે છે તેથી ભલે લોક પોતાની લાગણીને શમાવે. શમાવવી એ તેમની ન્યાયબુદ્ધિની અને સરકારનો વિશ્વાસ બતાવ્યાની નિશાની ગણાશે. પણ જો મોન્ટેગ્યુ સાહેબના આવતાં પહેલાં તે ન છુટે તો જે અદ્ભૂત શક્તિનો ખ્યાલ આપવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે તે ગ્રહણ કરવી એ આપણી ફરજ છે જ. એ શક્તિ વાપરીને આપણને થતાં દર્દનું શુદ્ધ માપ સરકારને બતાવીશું. આપણો ઈરાદો તેમને ચીડવવાનો નથી; તેમને હેરાન કરવાનો નથી. હું માનું છું કે સત્યાગ્રહના પ્રયોગમાં સરકારની સેવા રહેલી છે.

ઇતિહાસ અને સત્યાગ્રહ.*

ઇતિહાસનો શબ્દાર્થ ‘આમ થઈ ગયું’ એ છે. એ અર્થ કરીએ તો સત્યાગ્રહનાં પુષ્કળ પ્રમાણ આપી શકાશે. જે અંગ્રેજી શબ્દનો ‘ઇતિહાસ’ એ તરજુમો છે, અને જે શબ્દનો અર્થ બાદશાહોની તવારીખ છે, તે અર્થ લેતાં સત્યાગ્રહનું પ્રમાણ હોઈ ન શકે. કથીરની બાણમાં ચાંદી શોધે કેમ મળે! ‘હિસ્ટરી’ માં દુનિયાના કોલાહલની જે કહાણી મળશે. તેથી ગોરા લોકમાં કહેવત છે કે જે પ્રજાને ‘હિસ્ટરી’ (કોલાહલ) નથી તે પ્રજા સુખી છે. રાજાઓ કેમ રમતા, તેઓ કેમ વેર બાંધતા, એ બધું ‘હિસ્ટરીમાં’ મળી આવે છે. જો આજ ઇતિહાસ હોય, જો આટલું જે થયું હોય તો દુનિયા ક્યારની ડૂબી ગઈ હોત. જો દુનિયાની કથા લડાઈથી શરૂ થતી હોય તો આજે એક પણ માણસ જીવતો ન હોય. જે પ્રજા લડાઈનો જે ભોગ થઈ પડી છે તેની એવી જે દશા થઈ છે. ઓસ્ટ્રેલીઆના હબસી લોકોનું નિકંદન નીકળી ગયું છે. તેઓમાંના ભાગ્યેજ કોઈને ઓસ્ટ્રેલીઆના ગોરાઓએ જીવવા દીધા છે. જેઓની જડ નીકળી ગઈ છે તેઓ સત્યાગ્રહી ન હતા. જે જીવશે તે જોશે કે ઓસ્ટ્રેલીઆના ગોરાના પણ તેવા જે હાલ થશે. જેઓ તલવાર ચલાવે છે તેઓનું મોત તલવારથી જ થાય છે. તારાનું મોત પાણીમાં જે છે, એવી આપણામાં કહાણી છે.

દુનિયામાં આટલા બધા માણસો હજી છે એથી જણાય છે કે દુનિયાનું બંધારણ હથિયારબળ ઉપર નથી, પણ સત્ય, દયા, કે આત્મબળ ઉપર છે. એટલે મ્હોટો ઐતિહાસિક પૂરાવો

* ‘ઈડિયન ઓપિનિયન’માં પ્રગટ થયેલ નિબંધનો આ એક ભાગ છે.

તો એજ છે કે દુનિયા લડાઈના હુંગામો છતાં નભી છે. એટલે લડાઈનાં બળ કરતાં ખીજું બળ તેનો આધાર છે.

હજારો બલકે લાખો માણસો પ્રેમવશ રહી પોતાનું જીવન ગુજારે છે. કરોડો કુટુંબના કલેશનો સમાવેશ પ્રેમ-ભાવનામાં થઈ જાય છે. સેંકડો પ્રજા સંપત્તી રહેલી છે. એની નોંધ 'હિસ્ટરી' લેતી નથી. 'હિસ્ટરી' લઈ પણ ન શકે. જ્યારે હયાનો પ્રેમનો કે સત્યનો પ્રવાહ રોકાય છે, તેમાં ભંગાણુ પડે છે, ત્યારે જ તેની નોંધ તવારીખે ચઢે છે. એક કુટુંબના બે લાઈ લગ્યા. તેમાં એકે ખીજા સામે સત્યાગ્રહ કર્યો. બંને પાછા સંપત્તી રહેવા લાગ્યા. આની નોંધ કોણ લે છે? જો બંને વકીલોની મદદથી કે અદાલતોથી (અદાલત પણ એક પ્રકારનું હથિયાર કે શરીર બળ છે) લડત તો તેઓનાં નામ છાપે ચડત. જે કાયદો કુટુંબને કે જમાતને કે સંઘને લાગુ પડે છે, તેજ કાયદો પ્રજાને પણ લાગુ પડે છે. કુટુંબોમાં એક કાયદો અને પ્રજામાં ખીજો એમ માનવાનું કંઈ કારણ જ નથી. 'હિસ્ટરી' એ અસ્વાભાવિક ખીનાની નોંધ લે છે. સત્યાગ્રહ એ સ્વાભાવિક છે એટલે તેની નોંધ લેવાપણું રહેતું નથી.

કાયદો અને સત્યાગ્રહ.*

સત્યાગ્રહ લડાઈ બળનો વિરોધી છે. જ્યારે મને કંઈ કામ પસંદ ન પડે ત્યારે તે કામ હું ન કરું તેમાં હું સત્યાગ્રહ અથવા આત્મબળ વાપરું છું. દાખલા તરીકે મને લાગુ પડતો અમુક કાયદો સરકારે પસાર કર્યો. તે મને પસંદ નથી. જે હું સરકારની ઉપર હુમલો કરી તે કાયદો રદ કરાઉં તો મેં શરીરબળ વાપર્યું કહેવાય. જે હું તે કાયદો કબુલ જ ન કરું ને તેને લીધે પડતી સજા ભોગવી લઉં, તો મેં આત્મબળ અથવા સત્યાગ્રહ વાપર્યું કહેવાય. સત્યાગ્રહમાં હું આપભોગ આપું છું.

આપભોગ આપવો એ પરભોગ કરતાં સરસ છે, એમ સૌ કોઈ કહેશે. વળી સત્યાગ્રહથી લડતા જે લડત ખોટી હોય તો માત્ર લડત લડનાર દુઃખ ભોગવે છે. એટલે પોતાની ભૂલની સજા પોતે ઉઠાવે છે. એવા ઘણા બનાવો થઈ ગયા છે કે જેમાં માણસો ભૂલથી સામે થયેલા. કોઈ પણ માણસ બેધડક રીતે નથી કહી શકતો કે અમુક કાર્યો ખરાબ જ છે; પણ જ્યારે તેને તે ખરાબ લાગે છે, ત્યારે તેને સાફ તે ખરાબ જ છે. એટલે તેણે તે ન કરવું, ને તેમ કરતાં દુઃખ ભોગવવું. આ સત્યાગ્રહની ચાવી છે.

કોઈ કહેશે: ‘કાયદાની સામે થવું એ તો બેવફાદારી ગણાય. આપણે તો હુમેશાં કાયદાને માન આપનારી પ્રજા ગણાઈએ છીએ.’ પણ, આપણે કાયદાને માન આપનારી પ્રજા છીએ

* ‘ઈન્ડિયન ઓપિનિયન’માં પ્રગટ થયેલ નિબંધનો આ એક ભાગ છે.

તેનો ખરો અર્થ તો એ છે કે આપણે સત્યાગ્રહી પ્રજા છીએ. કાયદા પસંદ ન પડે ત્યારે આપણે કાયદા કરનારનું માથું નથી તોડી શક્તા, પણ આપણે તે કઢાવી નાખવા સારૂ લાંઘીએ છીએ.

આપણે સારા કે નઠારા કાયદા કબુલ કરી લઈએ છીએ એ અર્થ તો આજ કાલનો જોવામાં આવે છે. પૂર્વે એવું કંઈ ન હતું. જેની મરજીમાં આવે તે કાયદા લોકો તોડતા ને તેની સજા ઉઠાવી લેતા.

કાયદા આપણને પસંદ ન હોય તે પ્રમાણે આપણે ચાલવું એવું શિક્ષણ મહાંઈથી વિરુદ્ધ છે, ધર્મ વિરુદ્ધ છે, ને તેમ કરવું એ ગુલામીની હદ છે.

સરકાર તો કહેશે કે આપણે નાગો થઈને નાચવું. તો શું આપણે નાચશું ? હું સત્યાગ્રહી હોઉં તો સરકારને કહું ‘ એ કાયદો તમારાં ઘરમાં રાખો. હું તમારી પાસે નાગો નથી થનારો ને નાચવાનો પણ નથી. ’.....

જે માણસ પોતે માણસાઈમાં છે, જેને ઈશ્વરનો જ ડર છે તે બીજાથી ડરવાનો નથી. તેને બીજાના કરેલા કાયદા બંધન કરનારા નથી. સરકાર પણ બીચારી નથી કહેતી કે ‘ તમારે આમ કરવું જ પડશે. ’ તે પણ કહે છે કે તમે આમ નહિ કરો તો તમને સજા થશે. આપણે અધમ દશામાં માની લઈએ છીએ કે આપણે ‘ આમ કરવું ’ એ આપણી ફરજ છે, એ આપણો ધર્મ છે.

જો લોકો એકવાર શીખી લે કે આપણને અન્યાયી લાગે તો કાયદાને માન આપવું એ નામદાંઈ છે, તો પછી આપણને કોઈનો જુલમ બંધન કરી શકતો નથી. આ સ્વરાજ્યની ચાવી છે.

ઘણા માણસોએ કહ્યું તે થોડાએ કબુલ કરવું એ અનીશ્વરી વાર્તા છે. એવા દાખલા હજારો મલી આવશે કે જેમાં ઘણાનું કહેલું ખોટું હોય છે, ને થોડાએ કહેલું જ સાચું હોય છે. સઘળા

સુધારા ઘણા માણસોની સામે થઈને થોડા માણસોએ દાખલા કરાવ્યા છે. ઠગનાં ગામમાં ઘણા કહેશે કે ઠગ વિદ્યા શીખવી જ જોઈએ. તો શું એક સાધુ હશે તે પણ ઠગ બનશે? નહિ જ. અન્યાયી કાયદાને માન આપવું જોઈએ એ વેહેમ જ્યાં સુધી દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણી ગુલામી જવાની નથી. અને આવો વેહેમ માત્ર સત્યાગ્રહી જ દૂર કરી શકે.

સત્યાગ્રહમીમાંસા.*

‘ સત્યાગ્રહી કોણ થઈ શકે ? ’ આ સવાલનો જવાબ પાંચ વરસ ઉપર ‘ ઇંડિયન ઓપિનિયન ’માં અપાયો હતો, તે આજે ફરીને વિચારીએ. વિચારતાં તે જવાબ યથાર્થ હતો એમ માલુમ પડે છે. ત્યારે ભાગ્યે જ કોઈ જાણતું હતું કે આ લડતાં આટલી જગ જાહેર થશે અને તે આઠ વરસ સુધી લંબાશે. પણ તે જેમ જેમ વધારે લંબાઈ તેમ તેમ આપણે વધારે કસાયા, વધારે જોઈ શક્યા અને વધારે શીખી શક્યા. છેવટના ભાગમાં તો સેંકડો અને હજારોએ જાતિ અનુભવ લીધો, અને તેમાંથી સૌ કોઈને માલમ પડ્યું હશે કે આ લડતમાં હારવાનું તો છેજ નહિ. અમુક વસ્તુ ન મળે તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેમાં સત્યાગ્રહીની કચાસ છે; કંઈ સત્યાગ્રહની કચાસ નથી. આ વાત બહુ ધ્યાનપૂર્વક સમજવા જેવી છે. શરીરબળની લડાઈમાં આવો નિયમ લાગુ પડતો નથી. તેમાં બે લશ્કરો મળે ત્યારે માત્ર લડવૈયાની કચાસથી જ હાર થાય એવું નથી હોતું. લડવૈયા અતિ બહાદુર હોય છતાં બીજા સાધનો કાચાં હોય તો હાર થાય છે. જેમકે તેઓના કરતાં સામાવાળાની પાસે હથિયાર સરસ હોય, અથવા તેઓને જગ્યા સરસ મળી હોય, અથવા તેઓની પાસે કળા વધારે હોય. આવાં ઘણાંક બહારનાં કારણોથી શરીર બળથી લડનારની હારજીત થાય છે. પણ સત્યાગ્રહથી લડનારને બહારનાં કારણો બીલકુલ અડચણ કરી શકતાં જ

* આ લેખ ‘ ઇંડિયન ઓપિનિયન ’ ના સત્યાગ્રહની લડતના સ્મારક અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. (ઇ. સ. ૧૯૧૪.)

† દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડત ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૪ સુધી ચાલી હતી.

નથી. માત્ર તેઓની કચાસ જ તેઓને નડે છે. વળી સાધારણ લડાઈમાં જે પક્ષ હાર ખાય તેના બધા માણસો હાર્યા ગણાય અને હારે છે જ. સત્યાગ્રહમાં એકની જીતથી બીજા બલે જીત્યા ગણાય, પણ બધા હારે છતાં જે પોતે હાર્યો નથી તે બીજાની હારથી હારતો નથી.

ત્યારે આવી જે સરસ હાર વિનાની એક જ પરિણામવાળી લડાઈ કોણ લડી શકે એ વિચાર કરવો અત્યન્ત જરૂરનો છે. તેમાંથી આપણે ટ્રાંસવાલની લડતનાં કેટલાંક પરિણામો સમજી શકશું અને બીજી જગ્યાએ અથવા બીજે અવસરે એ લડત કેમ લડાય ને કોણ લડે એ જોઈ શકશું.

સત્યાગ્રહનો અર્થ વિચારતાં આપણને જણાશે કે તેની પહેલી શરત તો એ છે કે તે લડતવાળાને સત્યનો આગ્રહ, સત્યનું બળ હોવું જોઈએ. એટલે તે માણસે માત્ર સત્ય ઉપર આધાર રાખવો જોઈએ. એક પગ દહીંમાં અને એક પગ દુધમાં એમ ન થઈ શકે. એવો માણસ વચમાં કચરાઈ જવાનો. સત્યાગ્રહ એ કંઈ ગાજરની પીપોડી નથી કે જે વાગે તો વગાડવી, નહિ તો ચાવી જવી. એમ માનનાર રખડી મરવાનો. શરીર-બળની ખામીવાળા અથવા શરીરબળ નથી ચાલતું એટલે પરાણે સત્યાગ્રહી થવું પડે એવું માનનારાજ સત્યાગ્રહ કરે છે, એ તદ્દન નમાલી વાર્તા છે. આવું માનનારને લડતની ખબર નથી એમ કહી શકાય. સત્યાગ્રહ તો શરીરબળ કરતાં વધારે તેજસ્વી છે ને તેની આગળાં શરીરબળ એક તણખલાં સરખું છે. શરીરબળમાં મુખ્ય વાત એ છે કે બળીઓ માણસ પોતાનાં શરીરની દરકાર ન કરતાં રણમાં ઝુટે છે, એટલે કે તે બીકણુ નથી. સત્યાગ્રહી તો પોતાનાં શરીરને કંઈ જ નથી ગણતો. તેનામાં બીક તો પેસી જ ન શકે. તેથી જ તે બહારનાં હથિયાર ધારણ કરતો નથી, અને મોતનો ડર રાખ્યા વિના અન્ત લગી ઝુટે છે. એટલે સત્યાગ્રહીમાં શરીરબળ કરતાં

વધારે હિંમત હોવી જોઈએ. સત્યાગ્રહીને પ્રથમ તો સત્યનું સેવન, અને સત્ય ઉપર આસ્થા હોવાં ઘટે છે.

તેનામાં પૈસાની બેઠરકારી હોવી જોઈએ. દોલત અને સત્યને સદા અણુબનાવ રહેલો છે ને તે આખર સુધી રહેશે. જે દોલતને વળગે છે તે સત્યને જાળવી શકતો નથી એ આપણે ટ્રાંસવાલમાં ઘણા હિંદીના દાખલાથી જોયું. આનો અર્થ એમ નથી કે સત્યાગ્રહી પાસે દોલત હોય જ નહિ. તેની પાસે દોલત હોઈ શકે, પણ પૈસો તેનો પરમેશ્વર ન થઈ શકે. સત્યને સેવતાં પૈસો રહે તો ઠીક છે નહિ તો તે હાથનો મેલ છે એમ સમજી તેને જતો કરતાં એક પળવાર પણ આંચકો ખવાય નહિ. આવું મન જેણે ન કર્યું હોય તેનાથી સત્યાગ્રહ નજ લેવાય. વળી જે દેશના રાજાની સાથે સત્યાગ્રહી થવું પડે છે તે દેશમાં સત્યાગ્રહીની પાસે દોલત હોવી એ મુશ્કેલીની વાત છે. રાજાનું બળ માણસ ઉપર નથી ચાલતું, પણ તેની દોલત અથવા તો તેની બીક ઉપર ચાલે છે. કાંતો ખબરો લૂંટી લેવાની વાતથી અથવા તો તેનાં શરીરને નુકસાન પહોંચાડવાની બીકથી રાજા રૈયત પાસેથી જે કરાવવું હોય તે કરાવે છે. એટલે જીલમી રાજાનાં રાજ્યમાં ઘણે ભાગે જીલમમાં ભાગ લેનાર માણસથી જ પૈસો એકઠો કરી શકાય છે. જીલમમાં ભાગ લેવો એ તો સત્યાગ્રહીથી થાય નહિ, એટલે આવી સ્થિતિમાં સત્યાગ્રહીએ ગરીબાઈમાં તવંગરી માનવી ઘટે છે.

આ સંબંધી એ વિચારવા જેવું છે કે શરીરબળ અજમાવતાં પણ આમાંનું ઘણું તજવું પડે છે. ભુખ, તરસ, થંડી, અને તાપ વેઠવા પડે છે. કુટુંબની માયા છોડવી પડે છે. પૈસો જતો કરવો પડે છે. બોર લોકોએ શરીરબળ અજમાવતાં આ બધુંએ કર્યું. તેઓના શારીરિક આગ્રહમાં અને આપણા સત્યાગ્રહમાં મોટો તફાવત આ છે કે તેઓની બાજુ પાસા બાજુ હતી. વળી શરીરબળથી તેઓ મગફળ થયા અર્ધા જીત્યા, અને તેથી તેઓ

પોતાની આગલી દશા ભૂલી ગયા. જાલીમી સામે જાલીમ હુથિયારથી લડ્યા, તેથી તેઓ હવે આપણી ઉપર જાલીમ થઈ બેઠા છે. સત્યાગ્રહી લડીને જીતે ત્યારે તેની જીતનું પરિણામ, તેને તેમજ બીજાને, સારુંજ આવે. સત્યાગ્રહી કોઈ દિવસ સત્યને જાળવીને જાલીમ નજ થાય.

સત્યાગ્રહીને કુટુંબની માયા છોડવી પડે છે. આ બહુ અઘરી વાત છે; પણ સત્યાગ્રહ, તેનાં નામ પ્રમાણે, તલવારની ધાર છે. અને અંતે આમાં પણ કુટુંબનો લાભ જળવાય છે. કેમકે કુટુંબીઓને સત્યાગ્રહની લગની લાગવાનો વખત આવે છે અને એ લગની જેને લાગી તેને પછી બીજી ઈચ્છા રહેતી નથી. અમુક દુઃખ વેઠતાં, ધન ગુમાવતાં, જેલ જતાં કુટુંબનું શું થશે એ શોક કે શંકા થવાં ન જોઈએ. જેણે દાંત આપ્યા છે તે ચાવણુ આપશે. સરપ, વીંછી, વાઘ, વરૂ વિગેરે લયાનક જંતુ કે પ્રાણીને પોતાનો ખોરાક જે આપી રહ્યો છે તે માણસજાતને ભૂલવાવાળો નથી. આપણે જે વલખાં નાખીએ છીએ તે શેર બાજરીનાં કે મુઠી ધાનના નહિ પણ ખટ મધુરા સ્વાદ કરવાના; ટાઢ સહન થઈ શકવા પુરતાં જેવાં તેવાં કપડાંના નહિ, પણ રેશમ કીનખાખના. જો આ લવરી મુકી દઈએ તો કુટુંબનાં ભરણુ પોષણની ચિંતા થોડીજ રહે છે.

આમ સત્યાગ્રહી કોણુ થઈ શકે તેનો વિચાર કરતાં છેવટ એ આવે છે કે જે ધર્મ કે દીન ઉપર ખરી આસ્થા વાળો હોય તેજ સત્યાગ્રહી થઈ શકે. ‘મુખમેં રામ બગલમેં છુરી’ એ આસ્થા નહિ. દીનનું નામ લઈ દીનથી ઉલટાં કામ કરવાં એ દીન નહિ. પણ જે ધર્મ, દીન ને ઈમાન ખરી રીતે જાળવનાર છે તેનાથી સત્યાગ્રહી થઈ શકાય છે. એટલે કે જે માણસ ઈશ્વર ઉપરજ બધું છોડે છે તેને જગતમાં કદી હારવાનું રહેલું જ નથી. લોક હાર્યા કહે તેથી તે હાર્યા ગણાય નહિ. લોક જીત્યા માને તેમાં જીત પણ નહિ. તે તો જે જાણે છે તેજ જાણે છે.

આ સત્યાગ્રહનું ખરું સ્વરૂપ છે. તેને કંઈક ભાગે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીએ જાણ્યું છે. જાણીને કંઈક ભાગે તે પાળ્યું છે. તેટલામાંથી પણ તેનો અમૂલ્ય રસ આપણે આપી શક્યા છીએ. જેણે સત્યાગ્રહને ખાતર સર્વ જતું કર્યું છે તેણે સહુ મેળવ્યું છે. કેમકે તેઓ સંતોષ માને છે. સંતોષ એ સુખ છે. બાકી સુખ કોણે જાણ્યું છે? બીજું સુખ તે તો ઝાંઝવાની જેમ છે. જેમ તેની આગળ જઈએ છીએ તેમ તે તેટલુંજ દૂર દેખાય છે.

આમ વિચારી દરેક હિંદી સત્યાગ્રહી બને એમ હું ઇચ્છું છું. એ હથિયાર હાથ આવશે તો અન્યાયથી થતાં બધાં દુઃખોને દૂર કરવા તે કામ લાગશે. તે અહીંજ નહિ પણ દેશમાં વધારે ઉપયોગી છે. માત્ર તેનું ખરું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. તે સમજવું સહેલું તેમજ અઘરું છે. શરીર બળીયા પણ કોઈકજ થાય છે; એટલે સત્ય બળીયા તો તેથી પણ થોડા જ હોય.

સત્યાગ્રહી કોણ થઈ શકે એ આપણે ટુંકમાં વિચારી ગયા; પણ સત્યાગ્રહ કંઈ જેલથીજ અટકતો નથી. સત્યાગ્રહીને સુળીએ ચડવું પડ્યું છે. ધગધગતા લોખંડના થાંભલાની સાથે બાથ લીડવી પડી છે, પર્વત ઉપરથી ગબડવું પડ્યું છે, ઉકળતા તેલનાં પેણાંમાં તરવું પડ્યું છે, બળતાં વનમાં ચાલવું પડ્યું છે, રાજપાટ વેચી નીચ ઘેર વેચાવું પડ્યું છે, ને સિંહની ગુફામાં રહેવું પડ્યું છે. આમ સત્યાગ્રહીની કસોટી દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાં જુદી જુદી રીતે થયેલી છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહીની કસોટી જેલ જવામાં આવી ગઈ છે. એટલે જેલ કોણ જઈ શકે આ સવાલ ઉપયોગી છે. કેટલાક હિંદી જેલ જવા રાજી હતા છતાં કંઈક કારણોને લીધે નથી ગયા, નથી જઈ શક્યા. એવાં શું કારણ હશે? તે સવાલનો જવાબ જેલ કોણ જઈ શકે તે સવાલ પુછવાથી ને તેનો જવાબ જાણવાથી મળી શકે એમ છે.

ત્યારે સત્યાગ્રહીમાં જે ગુણ હોવા જોઈએ ને જે આપણે વિચારી ગયા તે બધા થોડાં ઘણાં પ્રમાણમાં જેલ જનારમાં હોવા જોઈએ. પણ વધારામાં નીચે જણાવેલી શક્તિઓની જરૂર છે:

૧. વ્યસનથી દૂર રહેવું.
૨. શરીર ઠીક કસાયેલું.
૩. સુવા બેસવાની આળ પંપાળ નહિ.
૪. ખાવામાં અતિ સાદાઈ.
૫. ખોટું માન ખીસામાં રાખવું.
૬. ધીરજ.

ખાટલા છ ગુણ (એને જેલની ષડ્ સંપત્તિ કહીશું) મુખ્યત્વે કરીને જેલી લાઈને ઘટે છે. તે હવે તપાસી જઈએ. અનુભવ એવો થયો છે કે ખીડી, દારૂ, સોપારી કે આ સુદ્ધાનાં વ્યસનથી જેલ જનાર કંટાળી ગયા છે. આમ હોવાથી તેવાએ જેલમાં ચોરી કરી છે, એટલે સત્ય તજ્યું છે યાતો ખીજી વેળા જેલનું નામ ભૂલી ગયેલ છે. એટલે વ્યસન માત્રથી દૂર રહેવું ઘટે છે. એકજ વ્યસનની છુટ હોય; અને તે ઈશ્વરનાં નામનું રટણ.

સત્યાગ્રહી નામદંથી થવાતું નથી. તેમ જેલની ખરદાસ રેઢીઆળ શરીરવાળા ઘણે ભાગે નથી કરી શકતા. મનોબળથી શરીરની તાકાત ન હોય છતાં ઘણા વિરલાઓએ સંકટ વેઠ્યાં છે. આ અસાધારણ દાખલા ગણાય. સાધારણ નિયમ તો આ છે કે શરીરનો ખાંધો નિરોગી અને ઠીક હોવો જોઈએ. તેમ ન હોવાથી કેટલાક કંટાળી ગયેલા છે. સત્યાગ્રહી સમજે છે કે તેનું શરીર તેને ભાડે મળ્યું છે. તેને સાફ અને તેજસ્વી રાખી પોતે સારા ભાડુત નીવડવું એ લાજમ છે.

જેને કમાનદાર ખાટલા ને તેની ઉપર સુવાળાં ગાદલાં વિગેરે સુવાને જોઈએ તે માણસ એકાએક ભોંયતળીએ ન સુઈ શકે એ સમજાય એવું છે. ત્યારે આવી આળપંપાળ પણ છોડવી જોઈએ.

ખોરાક એ લગભગ મોટામાં મોટો સવાલ હોય એવું જોવામાં આવે છે. પણ તે નવાઈ જેવું નથી. જીભને ખોલવામાં ને સ્વાદમાં જેણે જીતી છે તેણે ઘણું જીત્યું ગણાય. સ્વાદીલું જમણું ન ઈચ્છનાર બહુ થોડા જ જોવામાં આવે છે. ગરીબડા કાફરાઓ પણ ખાવાને માટે મરી પડે છે. આ નાનો સુનો સવાલ નથી. તેમ છતાં જેઓ પરમાર્થ કરવા જેલ જવા માંગે છે તેને સ્વાદની ઈંદ્રિયને જીત્યેજ છુટકો છે. જે મન્યું તેને સારૂ ઈશ્વરનો પાડ માનવો એ ખરાબર છે. દરેક હિંદીએ વિચારવાનું છે કે હિંદુસ્તાનમાં ત્રણ કરોડ હિંદીને એકજવાર ખાવાનું મળે છે અને તે પણ રોટીનો ટુકડો તથા નીમક; તે સિવાય કંઈજ નહિ. ત્યારે જેલમાં ત્રણ ત્રણ વખત ફરતું ફરતું ખાવાનું મળે તેમાંથી ગુજરાન ચલાવવું એ કંઈ ભારી વાત ન ગણાય. ભુખને બધું ભાવે છે, થોડા દિવસ ઠીક ન પડે એ બનવા ભોગ છે, પણ પાછળથી જેલનો ખોરાક રૂચી જાય છે. જે હિંદી સત્યાગ્રહી થવા માંગે છે તેણે સાદા ખોરાકની ટેવ પાડવી જોઈએ.

ખોટું માન જાળવનાર જેલમાં ન જઈ શકે. ત્યાં દરોગાઓની તાબેદારી ઉઠાવવાની છે. જે હલકાં ગણાય છે તેવાં કામ કરવાં પડે છે. તે કરવામાં માન જાય, તે તો કોઈ દિવસ કયું નથી એમ ધારી જેલમાં ન કરાય તો પરિણામ ખરાબ આવે. તાબેદારી કે વગર તાબેદારી એ મનનું કારણ છે. જેનું મન આઝાદ છે, સ્વતંત્ર છે, તે બાકીટ ઉઠાવતો છતાં રાજ સરખો છે. બાકીટ ઉઠાવવામાં તાબેદારીને બદલે તે આ ઠેકાણે માન સમજે છે.

છેવટે ધીરજ બાઈ રહ્યાં. જેલમાં જતાં જ દહાડા ગણવા સહુ મંડી જાય છે. આમ કરતાં દહાડા લાંબા લાગે છે. બહાર વરસો વીતી ગયા ને તે આપણે ગમાવી દીધાં, છતાં ભારી ન પડ્યાં. જેલના ત્રણ દહાડા તે ત્રણ વરસ જેવા લાગે છે. આમ કેમ? જવાબ એ કે જેલ જવું ગમ્યું નથી. હકીકત એ છે કે જેલ જવામાં સુખ માનવાનું છે. મા જેમ ખર્યાંને સારૂં દુઃખ વેડીને

સુખ માને છે તેમ આપણે દેશને ખાતર, સત્યને ખાતર, દુઃખ વેઠીને સુખ માનવાનું છે. જે દહાડા જેલમાં જશે તેવા બહાર નહિ ગયા હોય એ વિચાર સદાય કરી, ધીરજ પકડી, જેટલી જેલ આવી હોય તે ભોગવી લેવી, ને ત્યાં વખતનો સારો ઉપયોગ કરવો; એટલે કે ઇશ્વરનાં ભજનમાં, સારા વિચારોમાં, પોતાની ખામીઓ તપાસવામાં, દિવસ ગુજારવા. એટલે એક પંથ ને દો કાજ કર્યા બરાબર થશે.

આમ છ ગુણુ તો જેલીને જરૂર હોવા જોઈએ. પછી બીજા તેની મેળે સુઝી આવશે.

ઉપરનું વિચાર્યા પછી સત્યાગ્રહનો ભેદ સમજવાની જરૂર છે. આ ભેદ સમજાય તો તેની જીત વિષે કંઈ ગુંચવાડો નજ આવે.

સત્યાગ્રહી ઘણી છુટો લઈ શકે છે જે બીજા માણસથી નથી લઈ શકાતી. કેમકે સત્યાગ્રહી તો ખરો મરદ બને છે. તેનાં મનમાંથી બીક ગઈ એટલે તે કોઈની ગુલામી નહિ કરે. આવી સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી તે એક પણ ગેરવાજબી વર્તણૂકને તાબે નહિ થાય. આવો સત્યાગ્રહ તે માત્ર સરકારની સામેજ નહિ પણ કોમની સામે પણ વાપરી શકાય ને વાપરવો જોઈએ. સરકાર અવળી ચાલે તેમ કોમ પણ વાંકે રસ્તે જાય એવું ઘણી વેળા બને છે. તેવે વખતે સત્યાગ્રહ કોમની સામે વાપરવો એ ફરજ છે. ‘કાયદા સામે થવાની ફરજ’ના લેખક મરહુમ થોરો પોતાની કોમની પણ સામે થયેલ. તેણે વિચાર્યું કે કોમ ગુલામોને વેચવાનો ધંધો કરવામાં આડે રસ્તે ચાલે છે. તેથી તે પોતાની કોમની સામે થયો. મહાન દયુથર એકલો પોતાની કોમની સામે થયો હતો. તેને પરિણામે આજે જર્મની છુટ ભોગવે છે. ગેલીલીઓ પોતાની કોમની સામે થયો. તેને મારવાને તેની કોમ ખડી થઈ ગઈ. છતાં તેણે પગ ઠોકીને કહ્યું: ‘મને મારો યા ન મારો પણ પૃથ્વી તો ફરે છે જ.’ આજે સહુ આપણે

જાણીએ છીએ કે પૃથ્વી તો ગોળ છે અને ચોવીસ કલાકમાં પોતાની ધરી ઉપર એક ચક્કર મારે છે. કોલમ્બસ પોતાના ખલાસીઓની સામે સત્યાગ્રહી થયો. ખલાસીઓ બહુ થાક્યા ત્યારે તેઓએ કહ્યું: ‘હવે અમેરીકા જડવાનું નથી, પાછા ફરો, નહિ તો મારી નાંખશું.’ ધીરજવાન કોલમ્બસે જવાબ આપ્યો: ‘મારની ધાસ્તી નથી; પણ આપણે હજુ થોડા દહાડા આગળ જવું ઘટે છે.’ છેવટે અમેરીકા હાથ આવ્યું ને કોલમ્બસ અમર થઈ ગયો.

એવી અજબ દવા તે સત્યાગ્રહની છે. આપણે ધાસ્તી ખાઈને ‘સરકાર અમુક નહિ કરે તો ?’ એમ બોલીએ છીએ; તે આપણમાં સત્યાગ્રહની ખામી બતાવે છે. કેમ જાણે હવે આપણા હાથમાંથી સત્યાગ્રહનું હથિયાર જતું જ ન રહ્યું હોય એવી ખાયલા-પણાની વાત આપણે કરીએ છીએ. પણ આપણો સત્યાગ્રહ આપણને જણાવે છે કે આપણે હવે છુટા, આઝાદ થયા છીએ. એટલે આપણને કાંઈ ધાસ્તી રાખવાપણું નથી.

એવો રીવાજ જોવામાં આવે છે કે જે ઈલાજથી અમુક વસ્તુ મળી હોય તેજ ઈલાજથી તે ટકાવી રખાય છે. જોરથી લીધેલી વસ્તુ જોરથી ટકાવી રખાય છે. વાઘ અમુક પ્રાણીને જોરથી પકડે છે, ને જોરથી રાખે છે. જેઓ જોરથી કેદ થાય છે તે જોરથીજ રહે છે. જોરથી જીતેલા મુલકને બાદશાહો જોરથી રાખે છે. તેજ પ્રમાણે પ્યારથી મેળવેલી વસ્તુ પ્યારથીજ રખાય છે. મા અતિ પ્યારથી બચ્ચાંને પોતાનાં ઉદરમાં રાખે છે ને અતિ પ્યારથી જ તેને ઉછેરે છે ને મોટું કરે છે. તેને મારવિગેરે બચ્ચાણમાં મારવામાં આવે છે તેમાં જોર વપરાય છે એમ નથી માનવાનું. વળી જ્યારે કંઈકારણસર મા બચ્ચાંની ઉપરનો પ્રેમ તજે છે ત્યારે બચ્ચું તેને હાથથી જાય છે. તેજ પ્રમાણે જે વસ્તુ સત્યાગ્રહથી મળી છે તે સત્યાગ્રહથી જ ટકી રહેવાની છે. અને જ્યારે સત્યાગ્રહ ગયો ત્યારે તે વસ્તુ પણ ગઈ એમ ચોક્કસ માનવાનું છે. સત્યાગ્રહથી મેળવેલી વસ્તુ કોઈ માણસ શરીરખળથી રાખવા માગે તે બનવા

જેવું નથી. ધારો કે સત્યાગ્રહથી હિંદીએ જે જીત મેળવી છે તેનું ફળ હવે તે શરીરખળથી રાખવા માગે છે. એક બાળકને પણ સમજાય તેવું છે કે શરીરખળ વાપરવા માગે તો હિંદી એક મીનીટમાં કચરાઈ જાય. તેજ પ્રમાણે જો સત્યાગ્રહ છોડીને બેસી રહેવાય તો મળેલું પણ પાછું ગુમાવવું પડે.

આવું ચમત્કારી સત્યાગ્રહ આપણે નથી સમજતા, તેથી જ હિંદુસ્તાનમાં ગરીબડા ને નમાલા થઈ રહીએ છીએ; અને તેવું સરકારના જ સંબંધમાં છે એમ નથી, પરંતુ ખાનગી સંબંધમાં પણ તેવું જ છે. દેશની કેટલીક દેખીતી ખરાબ રૂઢીઓને આપણે જાળવી રાખીએ છીએ તેનું મુખ્ય કારણ સત્યાગ્રહની ખામી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે અમુક વસ્તુ ખરાબ છે; પણ બીકથી, આજસથી કે ખોટી શરમથી આપણે છોડતા નથી.

આ દાખલાઓ ઉપરથી સમજાવું જોઈએ કે સત્યાગ્રહ એ મનની સ્થિતિ છે. જેનાં મનની સ્થિતિ સત્યાગ્રહમય થઈ છે, છે તે સદાય, બધી જગોએ, અને બધી સ્થિતિમાં જીતેલો જ છે; તેની સામે રાજ થાય કે પ્રજા થાય, અજ્ઞાન માણસ થાય કે જાણખીતા થાય, પરાયા થાય કે સગા થાય, તોપણ તે જીતેલો જ રહે છે.

સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાંત અને તેનો ઉપયોગ.

આ સ્મારક અંક પ્રસિદ્ધ થવાનાં ટાણે હું વખતે માતૃ-ભૂમિમાં નહિ હોઉં, તો પણ ફ્રીનિક્સથી તો દૂર જ હોઈશ. છતાં, જેને લીધે આ ખાસ અંક કાઢવો જરૂરનો જણાયો છે તે વિષે હું મારા અંતરના ઉદ્ભૂત દર્શાવી જવા ઇચ્છું છું. સત્યાગ્રહ વિના ‘ઈડિયન ઓપિનિયન’નો કિંમતી ચિત્રોથી ભરપૂર અને અગત્યનો ખાસ અંક નીકળ્યો ન હોતે. ‘ઈડિયન ઓપિનિયન’ છેલ્લાં ૧૧ વર્ષ દરમિયાન આડંબર વિના અને નમ્રતાથી મારા દેશબંધુઓની અને દક્ષિણ આફ્રિકાની સેવા કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ મુદતમાં તેઓને અતિશય વિકટ પ્રસંગમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે, જેવો પ્રસંગ તેઓને ફરીથી કદી લાગ્યે જ પ્રાપ્ત થશે. તે (ઇ. ઓ.) આખી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચનાર, સત્યાગ્રહનાં જન્મ અને વૃદ્ધિનો સાક્ષી છે.

છેલ્લાં આઠ વર્ષની હિંદી કોમની પ્રવૃત્તિ માટે passive resistance (પેસિવ રીઝીસ્ટન્સ) યોગ્ય શબ્દ નથી. તેનો ગુજરાતી અર્થ ‘સત્યનું બળ’ એવો થાય છે. હું ધારું છું કે ટોલ્સ્ટોય તેને ‘આત્મબળ’ અથવા ‘પ્રેમ બળ’ પણ કહેતા, અને છે પણ તેમજ. સંપૂર્ણ રીતે તેને વાપરવામાં આવે તો આ બળને આર્થિક કે બીજી સ્થૂળ સહાયતાની અપેક્ષા નથી, અને તેમ જ તેનાં પ્રાથમિક રૂપમાં પણ તેને શારીરિક બળ કે બળાત્કારની જરૂર નથી. બળાત્કાર એ તો આ મહાન આધ્યાત્મિક બળનો ઘાતક છે. આ બળ જેઓ બળાત્કારનો સાવ ત્યાગ

‘ઈડિયન ઓપિનિયન’ ના સ્મારક અંકમાં આ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે: ઇ. સ. ૧૯૧૪.

કરશે તેનાથોજ ખીલવી શકાશે અને વાપરી શકાશે. તે બળ એવું છે કે જેનો ઉપયોગ વ્યક્તિ તેમ સમષ્ટિ કરી શકે છે. રાજકીય તેમ ઘરસંસારી બાબતોમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. તેનો ઉપયોગ સર્વત્ર થઈ શકે છે: એજ તેની શાશ્વતતા અને અજીતતા બતાવે છે. પુરૂષ, સ્ત્રી, અને બાળક, બધાં તેને વાપરી શકે છે. એમ કહેવું સાવ ખોટું છે કે જ્યાં સુધી નબળાઓ બળાત્કાર સામે બળાત્કારથી થઈ શકે એમ નથી ત્યાં સુધીજ તેઓએ તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. અંગ્રેજી શબ્દની અપૂર્ણતાને લઈને આ વેહેમ જન્મ્યો છે. જેઓ પોતાને નબળા માને છે તેઓ માટે આ બળ વાપરવું અશક્ય છે. માત્ર તેઓ જ ખરા સત્યાગ્રહી થઈ શકે છે કે જેઓ એમ માને છે કે માણસમાં પશુત્વ કરતાં કંઈક ચઢીયાતું તત્વ રહેલું છે, અને જે તત્વને પશુત્વ હમેશાં શરણુ થાય છે. જેવો વિરોધ પ્રકાશ અને અંધકાર વચ્ચે છે, તેવો વિરોધ આ બળ અને બળાત્કાર—અને તેથી દરેક પ્રકારના બુલ્લમ અને અન્યાય—વચ્ચે છે. રાજકીય પ્રકરણમાં તેના ઉપયોગનો આધાર આ સનાતન સૂત્ર ઉપર રહેલો છે કે જ્યાં સુધી પ્રજા બાણતાં કે અબાણતાં પોતા ઉપર રાજ્ય કરવા દેવા કબુલ રહે છે, ત્યાં સુધી તેની ઉપર રાજ્ય કરી શકાય છે. ટ્રાંસવાલના ૧૯૦૭ ના એશિયાટિક એક્ટ પ્રમાણે આપણા ઉપર અમલ થાય એમ આપણે ન હોતા માગતા; અને તેથી તે કાયદો આ મહાન બળ પાસે ટકી શક્યો નહિ. આપણા માટે બે રસ્તા ઉઘાડા હતા: તે કાયદાને તાબે થવાનું કહેવામાં આવ્યું તે ટાણે બળાત્કાર કરવાનો, અથવા તે કાયદામાં જણાવેલી શિક્ષા વેઠી લેવાનો, અને તેમ કરી, રાજ્યકર્તાઓ કે ધારા બાંધનારાઓમાંથી સહાનુભૂતિનો સુર કઢાવવા માટે જોઈતા વખત સુધી આપણામાં રહેલાં આત્મબળને ખીલવવાનો અને દર્શાવવાનો હતો. જે મેળવવા માટે આપણે પ્રયત્ન આદર્યો હતો તે મેળવતાં આપણને ઘણો વખત લાગ્યો છે. તેનું કારણ એ કે આપણે સત્યાગ્રહ અત્યુત્તમ પ્રકારનો ન હતો. બધા સત્યાગ્રહીઓ આ બળની પૂરી કિંમત બાણતા નથી, તેમ બધા માણસો

ખળાત્કારથી વિમુખ સમજણપૂર્વક રહેતા નથી. દરિદ્રતાનો સ્વીકાર આ ખળના ઉપયોગ માટે આવશ્યક છે; એટલે કે આપણું પોષણ કરવા માટે અને આપણું અંગ ઢાંકવા માટે આપણી પાસે સાધનો છે કે નહિ તે વિષે આપણે બેપરવા રહેવું જોઈએ. છેલ્લી લડત દરમ્યાન, કંઈ બધા સત્યાગ્રહીઓ આટલી હદ સુધી જવાને તૈયાર ન હતા. વળી કેટલાક તો નામનાજ સત્યાગ્રહી હતા. તેઓ કોઈપણ પ્રકારની સમજણ વિના લડતમાં લાગ લેવા આવતા, ઘણીએ વાર મિશ્રિત ભાવથી આવતા, અને જૂજ વાર અપવિત્ર ભાવથી પણ આવતા. વળી, જે આંપતી દેખરેખ ન હતે તો કેટલાકોએ, લડતમાં જોડાયા પછી પણ, ખળાત્કાર ખુશીથી કર્યો હતો. આથી કરીનેજ લડાઈ લંબાઈ હતી. કારણ કે અતિ નિર્દોષ આત્મખળનો ઉપયોગ, તેનાં પૂર્ણ રૂપમાં થયેથી, તાત્કાલિક છૂટકારો અપાવે છે. આવા પ્રયોગ માટે, વ્યક્તિના આત્માને દીર્ઘકાળના અભ્યાસની પૂરી જરૂર છે. એટલે કે આદર્શ સત્યાગ્રહીને, પૂર્ણાંશે નહિ તો પણ બહુ અંશે આદર્શ પુરૂષ બનવું પડે છે. આપણે બધા તરતજ તેવા માણસો થઈ શકીએ નહિ; પરંતુ મારો સિદ્ધાંત સાચો હોય—અને તે સાચો છે એમ હું માનું છું—તો આપણામાં જેટલે અંશે સત્યાગ્રહની ભાવના વધારે હશે તેટલેજ અંશે આપણે વધારે સારા માણસ થશું. એટલે, તેના ઉપયોગ માટે મને લાગે છે કે વિવાદ હોઈ શકે નહિ. તે એવું બળ છે કે જે તે સર્વમાન્ય થાય, તો તે સામાજિક આદર્શોમાં પરિવર્તન કરે અને નિરંકુશ વ્યક્તિતંત્ર અને સદા વૃદ્ધિ પામતા યુદ્ધવિષયક ભાવનો—જે પશ્ચિમની પ્રજાને પીડે છે અને મૃતપ્રાય દશામાં લાવી મુકે છે, તથા પૂર્વની પ્રજાનો પણ પરાજય કરી લેશે એમ જણાય છે—તેનો નાશ કરે. જે સમાજ થયેલી લડતે થોડાંક પણ એવા હિંદીઓ પેદા કર્યા હશે કે જેઓ બની શકે તેટલાં આદર્શ સત્યાગ્રહી થવાનાં કાર્યને પોતાનું જીવન અર્પણે, તો તેઓએ પોતે પોતાનીજ સેવા—સેવાના ખરા અર્થમાં—કરી એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેઓએ એકંદર મનુષ્ય જાતિની સેવા કરી ગણાશે. આ રીતે જોતાં, સત્યાગ્રહ સર્વોત્કૃષ્ટ અને

ઉત્તમ શિક્ષણ છે. બાળકોને અક્ષરજ્ઞાનનું સામાન્ય શિક્ષણ મળે, તે પૂર્વે તે અપાવવું જોઈએ. એમ તો નહિજ કહેવામાં આવે કે બાળક અક્ષર લખતાં શીખવા લાગે અને દુનિયાનું જ્ઞાન મેળવવા માંડે તે પહેલાં આત્મા એટલે શું, સત્ય એટલે શું, પ્રેમ એટલે શું, આત્મામાં કઈ કઈ શક્તિઓ ગુપ્ત રહી છે તે તેને ન જણાવવું. ખરાં શિક્ષણનું એ અગત્યનું તત્વ હોવું જોઈએ કે જીવનકલહમાં દ્વેષને પ્રેમથી, અસત્યને સત્યથી, બળાત્કારને સહનશીલતાથી, સહેલાઈથી જીતી શકાય છે, એમ બાળક શીખે. આ સત્યનો પ્રભાવ મને જણાયો, તેથી લડતના છેલ્લા ભાગમાં મેં ટોલ્સ્ટોય ફાર્મ ઉપર અને પાછળથી ફ્રીનિકસમાં, આ પદ્ધતિસર બાળકોને કેળવવાનો મારાથી બની શક્યો તેટલો પ્રયત્ન કર્યો; અને હિંદ પાછા વળવા માટે માફ આપણ એક કારણ છે કે ત્યાં જઈ સત્યાગ્રહી તરીકે મારી પોતાની અપૂર્ણતા, જે મને થોડે અંશે તો જણાઈ છે તે હજી વધારે જાણી લેવી, અને પછી મારે પોતે પૂર્ણ બનવા પ્રયત્ન કરવો. મારી માન્યતા છે કે પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ હિંદમાંજ અતિ સુગમ છે.

નૈતિક પ્રકરણ.

અહિંસા. *

મેં અહિંસા વિષે ખરેખર શું કહ્યું હતું તેની ખાત્રી લાલા લજપતરાયે પ્રથમ કરી હતે, તો ‘મોડર્ન રીવ્યુ’ના જીલાર્ધના અંકમાં પ્રગટ થયેલી તેમની ટીકા પ્રકાશમાં આવી ન હતે. લાલાજી વ્યાજ્ઞી રીતે પ્રશ્ન પૂછે કે જે વિચારો મારા જણાવેલા કહેવાય છે તે મેં રજુ કરેલા કે કેમ! તે કહે છે: જો તે વિચારો મારા ન હતા તો મારે તેનો ઇન્કાર કરવો જોઈતો હતો. પહેલાં તો, વિવાદગ્રસ્ત કથનનો હેવાલ જે પત્રોમાં છપાયો છે તે પત્રો તથા જે પત્રોમાં મારા બોલવા ઉપર ટીકા કરવામાં આવી છે તે મેં હજી સુધી જોયા નથી. બીજું, મારે કહેવું જોઈએ કે વર્તમાન-પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થતા મારાં ભાષણોના હેવાલોમાં રહી જતી ભૂલો સુધારવાનું હું માથે લઈ શકતો નથી. લાલાજીનો લેખ ગુજરાતી છાપાઓમાં અને ચોપાનીયાઓમાં ઘણીવાર ટાંકવામાં આવ્યો છે; અને તેથી માફ વલણ સમજાવવું મને વ્યાજ્ઞી જણાય છે. તેમના પ્રતિ, યોગ્ય સદ્ભાવ રાખી, મારે તેમની સાથે બાથ બીડવી પડશે. તેઓ કહે છે કે અહિંસાવાદને અત્યંત ઉંચું પદ આપવાથી હિંદની અધોગતિ થઈ છે. અહિંસાનાં અતિશય સેવનનો સમય અને પુરૂષને છાજે તેવા ગુણોથી રહિત થવાનો સમય એકજ હતો એમ માનવાને ઐતિહાસિક આધાર હોય એમ જણાતું નથી. છેલ્લાં પંદરસો વર્ષ દરમ્યાન, આપણે પ્રજા તરીકે શારીરિક બળનો પૂરતો પૂરાવો આપ્યો છે; પરંતુ અંદર અંદરના કલ્લે આપણને વીંખી ખાધાં છે, અને આપણા ઉપર સ્વદેશ પ્રેમની સત્તાને બદલે સ્વાર્થની સત્તા

* લાલા લજપતરાયે કરેલા આક્ષેપના ઉત્તરમાં આ લેખ ‘મોડર્ન રીવ્યુ’ના ૧૮૧૬ ના અક્ટોબરના અંકમાં પ્રગટ થયો હતો.

વ્યાપી રહી છે. એટલે ધર્મની ભાવનાને બદલે આપણે અધર્મની ભાવનાથી દોરાયા છીએ.

જૈનો ઉપરનો નામદર્દીનો આરોપ કેટલે અંશે સત્ય ઠરશે એ હું કહી શકતો નથી. હું તેઓનો પક્ષ લઇ બોલાતો નથી. જન્મથી હું વૈષ્ણવ છું, અને બાલ્યમાંજ મને અહિંસા શીખાડવામાં આવી હતી. જેમ જગતના બીજા મોટા ધર્મોના ધર્મગ્રન્થોમાંથી મેં ઘણા ધાર્મિક લાભ મેળવ્યો છે, તેમ જૈનના ધર્મગ્રન્થોમાંથી પણ મેળવ્યો છે. સદ્ગત તત્ત્વજ્ઞાની રાયચંદ કવિ—જેઓ જન્મથી જૈન હતા—તેઓના અંગત સમાગમથી મને ઘણા લાભ થયો છે. એટલે, અહિંસા વિષેના મારા વિચારો દુનિયાના ઘણાખરા ધર્મોના અભ્યાસનું પરિણામ છે; છતાં હવે તેનો આધાર આ ગ્રન્થોનાં પ્રમાણ ઉપર જરાપણ રહ્યો નથી. તે મારાં જીવનનાં અંગ રૂપ છે. મેં જે ધર્મગ્રન્થો વાંચ્યા છે, તેમાંથી જે અર્થ હું કાઢતાં શીખ્યો છું તેના કરતાં તેમાંથી જુદોજ અર્થ નીકળે છે, એવું હવે કદી મને ઓચીતું જણાય, તોપણ અહિંસાનો જે વિચાર હું અહીં રજુ કરવાનો છું, તેનેજ વળગી રહીશ.

આપણા શાસ્ત્રો એમ બોધ કરતા જણાય છે કે જે માણસ અહિંસાનું સંપૂર્ણતાથી ખરેખર પાલન કરે છે તેની આગળ દુનિયા પાણી ભરે છે. તે પોતાની આસપાસનાં વાતાવરણ ઉપર એટલી બધી અસર કરે છે કે સાંપ અને બીજા ઝેરી જંતુઓ પણ તેને હિરાન કરતા નથી. એમ કહેવાય છે કે આસાઈના સેંટ ફ્રાંસિસનો આવો અનુભવ હતો.

નિઝાત્મક (negative) રૂપમાં અહિંસાનો અર્થ કોઈ પણ જીવન્ત પ્રાણીને શરીર કે મનથી ઈજા ન કરવી એ છે. એટલે, અન્યાય કરનારનાં શરીરને નુકસાન ન પહોંચાડી શકાય, અથવા તેના પ્રતિ દ્વેષભાવ ન રાખી શકાય, અને તેમ કરીને તેને માનસિક વ્યથા પણ ન આપી શકાય. મારા સ્વાભાવિક કર્મો—જે દ્વેષભાવથી જન્મેલાં હોતાં નથી—તેનાથી અન્યાય

તત્વજ્ઞાની રાયચંદ કવિ.

કરનારને થતી પીડાનો સમાવેશ આ કથનમાં થતો નથી. એટલે તેની પાસેથી બાળકને, જેને તે મારવા તૈયાર થયો છે—એમ આપણે કલ્પના કરીએ—તેને ખસેડી લેતાં અહિંસા મને અટકાવતી નથી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં, મારે અહિંસાનું યોગ્ય પાલન કરવું હોય તો મારે અન્યાય કરનારની પાસેથી તેના ભોગ થઈ પડનારને, બાળકને—જો હું તેવા બાળકનો કોઈ પણ રીતે પાલક હોઉં તો—ખેંચી લેવો જોઈએ. એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહીઓ માટે એ બહુ યોગ્ય હતું કે તેઓ, યુનિયન સરકાર જે દુઃખ તેઓને દેવા મથતી હતી, તેની સામે થયા. તેઓ સરકાર માટે કોઈ પણ પ્રકારનો દ્વેષભાવ ધરાવતા ન હતા. જે જે વખતે સરકારને તેઓની મદદની જરૂર પડતી તે તે વખતે મદદ કરી તત્કાલે આ સાબીત કરી આપ્યું હતું. તેઓનો વિરોધ સરકારના હુકમોનો અનાદર કરવામાં હતો: તે એટલી હદ સુધી કે તેમ કરતાં સરકારના હાથે મરણ નીપજે તો પણ તે સહન કરી લેવું. અહિંસાના સેવકને પોતાને જ સમજીને દુઃખ સહન કરવાનું હોય છે, પરંતુ તે કહેવાતા અન્યાય કરનારને બાળીખૂંજને ઈજા કરી શકતો નથી.

૧ ભાવાત્મક (positive) રૂપમાં, અહિંસાનો અર્થ વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને અનહુદ ઔદાર્ય થાય છે. હું અહિંસાનો સેવક હોઉં, તો મારે મારા શત્રુ ઉપર પ્રેમ રાખવો જોઈએ. હું જે નિયમ મારા અન્યાય કરનાર પિતાને કે પુત્રને લગાડું તેજ નિયમ મારે અન્ય અન્યાય કરનારને—પછી તે મારો શત્રુ હોય કે અબાણ્યો માણસ હોય—તેને લાગુ પાડવો જોઈએ. આ ક્રિયાત્મક (active) અહિંસામાં સત્ય અને નિર્ભયતાનો અવશ્ય સમાવેશ થઈ જાય છે. માણસ પ્રેમપાત્ર વ્યક્તિને છેતરી શકતો નથી. તે તેનાથી ખૂટીતો નથી તેમ તેને ખૂટીવડાવતો નથી. અભયદાન સર્વ દાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જે માણસ ખરેખર તે આપે છે, તેની પાસે સર્વ વિરોધ શમી જાય છે. જે પોતે ભયાગ્રસ્ત છે તે અભયદાન આપી શકતો નથી. માટે, તેણે પોતેજ નિર્ભય થવું જોઈએ. એટલે, અહિંસાનું સેવન અને ભીરૂતા એક સાથે હોઈ શકતા નથી. અહિંસાનાં પાલનને અત્યંત શૌર્યની અપેક્ષા છે.

અહિંસા સૈનિકના ગુણો કરતાં પણ અનંત રીતે ચઢીચાલી છે. જનરલ ગોર્ડનનું એક જાણીતું પુતળું છે: તેમાં તેના હાથમાં માત્ર લાકડીજ આપવામાં આવી છે. પરંતુ જે સૈનિકને રક્ષણ માટે એક લાકડીની પણ જરૂર પડે છે, તે તેટલે અંશે સૈનિક ગ્રાહ્ય છે. સાચો સૈનિક તો તે છે કે જે મરવું કેમ તે જાણે છે અને જે ગોળીઓના વર્ષાદમાં પણ જરાય ચસ્તો નથી. આવો એક અંબરીષ હતો. દુર્વાસાએ તેને બહુ પજવ્યો, છતાં તેણે આંગળી સરખી પણ ઉગામી નહિ; પણ પોતે મક્કમજ રહ્યો. ક્રૈંચ તોપચીઓ મૂર લોકોનો ઘાણ કહાડતા હતા. પરંતુ તેઓ 'યા અદ્વાહ'નો ઘોષ કરતાં તોપના મોઢા સામે ધસ્યા હતા. તેઓનું શૌર્ય ઘણે અંશે અંબરીષના જેવું જ હતું; પરંતુ હતાશ થવાથી જન્મ્યું હતું; જ્યારે અંબરીષનું શૌર્ય પ્રેમનું ફળ હતું. છતાં મૂરલોકોનાં શૌર્યે, તેઓની મરણ માટેની તત્પરતાએ, તોપચીનો પરાજય કર્યો. તોપચીઓ હર્ષધેલા બન્યા; તેઓએ પોતાની ટોપીઓ ઉરાડી, તોપ ફેડવી બંધ કરી, અને પોતાના અત્યારલગણના શત્રુને મિત્ર ગણી ભેટ્યા. અને તેવીજ રીતે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહીઓ, હજારોની સંખ્યામાં, તુચ્છ શારીરિક સુખ માટે સ્વમાન ન વેચતાં, મરવા તૈયાર થયા હતા. આ અહિંસા ક્રિયાત્મક રૂપવાળી છે. તે કદી પણ સ્વમાનનું વેચાણ કરતી નથી. શસ્ત્રથીજ બની શકે તેટલું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયેલ પુરૂષના કરતાં અહિંસાના સેવક પાસેથી એક નિરાધાર બાળાને વધારે સાડું અને વધારે વાસ્તવિક રક્ષણ મળશે. રક્ષણ કરનાર અહિંસાનો સેવક હશે તો જીલમગાર તેનાં મૃત શરીર ઉપર થઈનેજ તેની પાસે જઈ શકશે; પરંતુ રક્ષણ કરનાર શસ્ત્રબદ્ધ પુરૂષ હશે તો જીલમગારને તેનો માત્ર પરાભવજ કરવો રહેશે; કારણ કે એમ માની લેવાયું છે કે તેવો પુરૂષ પોતાનું જડ બળ આલે ત્યાં સુધી લડે, તો તેણે સ્વધર્મ પાળ્યો કહેવાય. અહિંસાનો સેવક તો જીલમગારનાં શરીરનીજ સામે પોતાના આત્માનેજ ઉભો કરે છે, એટલે જીલમગારનો આત્મા જાગે એવી વક્રી રહે છે, અને—તે બાળાના અંગત શૌર્યનો

વિચાર બાબતે રાખીએ તો—તેનાં શીલનું રક્ષણ થવાનો જેટલો સંભવ આવા સંજોગમાં રહે છે તેટલો બીજા કોઈ પણ કદપી શકાય એવા સંજોગમાં રહેતો નથી.

આપણે આજે નામદં છીએ, તેનું કારણ આપણને પ્રહાર કરતા આવડતું નથી એ નથી, પરંતુ આપણે મરતા ડરીએ છીએ, એ છે. જે મરણની ભીતિથી, ખરો કે ખોટો ભય આવતાં, નાંસી જાય છે, છતાં જે હુરબી એમ ઈચ્છે છે કે બીજા કોઈ પુરૂષ ડરાવનાર પુરૂષનો નાશ કરી ભયને દૂર કરે, તે જોઈ ધર્મના પ્રચારક મહાવીરનો કે બુદ્ધનો કે વેદનો અનુયાયી હોઈ ન શકે. જે માણસ વ્યાપારમાં બીજાને છેતરીને તેનું ટીપે ટીપે લોહી ચૂસી તેનો પ્રાણ હરે છે, અથવા જે થોડીક ગાયોનું હથિયારથી રક્ષણ કરે છે, પરંતુ ખાટકીનો જીવ લે છે, અથવા જે સ્વદેશનું માની લીધેલું ભલું કરવા વાસ્તે કેટલાક અમલદારોનું ખૂન કરતાં અચકાતો નથી, તે અહિંસાનો અનુયાયી હોઈ શકે નહિ. આ બધાં કાર્યો દ્વેષથી, ભીડતાથી કે ડરથી પ્રેરણામાં છે. ગાય કે દેશ માટેનો પ્રેમ તો નામનો જ છે, પરંતુ આવી પ્રવૃત્તિ ડંખીલા સ્વભાવને અથવા પોતાના ગર્વને તૃપ્ત કરના માટે ચોક્કસ હોય છે.

અહિંસા, મારા નમ્ર મત પ્રમાણે, રીતસર સમજવામાં આવે તો તે ઐહિક તેમ પારલૌકિક, સર્વ દુઃખોને મટાડવા માટે ચિંતામણિ રૂપ છે. તેનું અતિશય સેવન કરવું શક્ય નથી. અત્યારે તો આપણે તેનું જરાપણ સેવન કરતા નથી. અહિંસા બીજા ગુણોના સેવનની આડે નથી આવતી. પરંતુ અહિંસાનું પ્રાથમિક રૂપે પણ સેવન થઈ શકે તે પૂર્વે બીજા ગુણોનું સેવન આવશ્યક છે. મહાવીર અને બુદ્ધ સૈનિકો હતા; તેમજ ટોલ્સ્ટોય પણ હતા. તેઓનેજ પોતાની પ્રવૃત્તિનું ગભીર સ્વરૂપ ચથાર્થ રીતે જ્યાંયાં આવ્યું હતું. તેઓજ યોગ્ય, સુખી ઉદ્ધાત્ત અને દૈવી જીવનનું રહસ્ય મેળવી શક્યા હતા. આપણે આ ઉપદેશકોના સહભાગી બનશું, તો આપણે દેશ ફરીથી પાછો દેવોનું નિવાસસ્થાન બનશે.

સ્વદેશી ભાવના.*

પ્રથમ તો, તમારી સમક્ષ બોલવાનું કબૂલ કરતાં મને બહુ સંકોચ થયો હતો અને વળી વિષયની પસંદગી કરવામાં મને બહુ મુંઝવણ પડી હતી. મેં એક અતિ નાનુક અને કઠણ વિષય લીધો છે. તે નાનુક છે કારણ કે હું સ્વદેશી વિષે વિલક્ષણ વિચારો ધરાવું છું, અને તે કઠણ છે કારણ કે મારા વિચારો રીતસર રચી કરવા વાસ્તે જેવો જોઈએ તેવો મારો ભાષા ઉપર કબૂલ નથી. મારાં ભાષણમાં તમને ખચિત ઘણી ન્યૂનતાઓ જણાશે, પરંતુ મને ભરોસો છે કે તમે તે દરગુજર કરશો; અને આ બાબત જાણીને તો અવશ્ય કરશોજ કે હું હમણા જે કંઈ કહેવાનો છું તેમાં એવું કશું નથી કે જેને હું ક્યારનો આચારમાં મુકતો ન હોઉં, અથવા જે યથાશક્તિ આચરવાની હું તૈયારી કરતો ન હોઉં. તમે ગયે મહિને ભાષણને બદલે પ્રાર્થના કરવા માટે જ એક અઠવાડિયું રાખ્યું હતું એ જાણી મને હિંમત આવે છે. હું હમણા જે કંઈ કહેવાનો છું તે સદ્ગુણ થાય એવી પ્રાર્થના કરતો રહ્યો છું, અને મને આશા છે કે તમે પણ તેવીજ પ્રાર્થનાથી મારા શબ્દોને વધાવી લેશો.

મેં બહુ વિચાર કર્યા પછી સ્વદેશીનું લક્ષણ બાંધ્યું છે, અને મને લાગે છે કે તેનાથી મારો કહેવાનો ભાવાર્થ બહુ સરળ રીતે સમજી શકાશે. સ્વદેશી આપણામાં રહેલી તે ભાવના છે કે જે આપણને આપણી પાસેની પરિસ્થિતિનો ઉપયોગ કરવા અને તેની સેવા કરવા તથા દૂરની પરિસ્થિતિનો ત્યાગ કરવા પ્રેરે છે.

* આ ભાષણ ૧૯૧૬ માં મદ્રાસમાં ભરાયલી મિશનરી કોન્ફરન્સમાં આપવામાં આવ્યું હતું.

દાખલા તરિકે, મારામાં સ્વદેશી ભાવના હોય તો ધર્મના વિષયમાં, મારે મારા બાપદાદાના ધર્મનેજ વળગી રહેવું જોઈએ. તેમ કરવાથી હું મારી નિકટની ધાર્મિક પરિસ્થિતિનો ઉપયોગ કરું છું. જો મને તેમાં ખામી જણાય, તો તે દૂર કરીને મારે તેની સેવા કરવી જોઈએ. રાજકીય વિષયમાં મારે દેશી સંસ્થાઓનોજ ઉપયોગ લેવો જોઈએ, અને તેની પૂરવાર થયેલી ખામીઓ કાઢી નાખીને મારે તેની સેવા કરવી જોઈએ. આર્થિક વિષયમાં મારે મારી પાસે વસનારાઓએ ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓનોજ ઉપયોગ કરવો જોઈએ, અને જે ઉદ્યોગમાં ન્યૂનતા જણાય તે દૂર કરી તેને પગભર કરી મારે તેની સેવા કરવી જોઈએ. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જો સ્વદેશી ભાવનાનુસાર આચરણ કરવામાં આવે, તો સત્યયુગ જલદી આવે. પણ સત્યયુગને આપણા પોતાના વખતમાં જોવાની આશા ન રાખવા છતાં, આપણે તે માટેનો પ્રયત્ન છોડી દેતા નથી; તેવીજ રીતે, અનેક પેઢીઓ સુધી સ્વદેશીની પૂર્ણ સિદ્ધિ ન થાય, તોય આપણે તે માટેના પ્રયત્નનો ત્યાગ કરવો ન જોઈએ.

સ્વદેશીનાં ઉપર વર્ણવેલાં ત્રણ ક્ષેત્રોનો આપણે ટૂંકમાં વિચાર કરશું. હિંદુધર્મ પરંપરાને જાળવી રાખે છે, તેથી કરી તે જખરદસ્ત સત્તાવાળો થયો છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે તેનાં મૂળમાં સ્વદેશી ભાવના રહેલી છે. તે અત્યંત સહિષ્ણુ છે, કારણ કે તે કોઈ પાસે ધર્મની ફેરબદલી કરાવતો નથી, અને જેમ તેનો વિકાસ ભૂતકાળમાં થતો જણાયો છે તેમ આજે પણ થઈ શકે છે. કેટલાક ખોટી રીતે માને છે તેમ હિંદુધર્મ ઔદ્ધધર્મને હાંકી કાઢ્યો નથી, પરંતુ તેણે તે ધર્મને પોતામાં જ મેળવી દીધો છે. સ્વદેશી ભાવનાને લઈને હિંદુ પોતાનો ધર્મ બદલવા ના પાડે છે. તેમ કરવામાં તેની એવી કંઈ ખાસ માન્યતા હોતી નથી કે હિંદુધર્મ સર્વોત્તમ ધર્મ છે; પરંતુ, તે જાણે છે કે તે પોતે તેમાં સુધારા દાખલ કરીને તેને ન્યૂનતા રહિત બનાવી શકે છે. આ જે મેં હિંદુધર્મ વિષે કહ્યું છે તે, હું માનું છું કે, જગતના બીજા મોટા ધર્મોને પણ લાગુ પડે છે. છતાં,

એટલું તો ખરું કે હિંદુધર્મની ખાખતમાં આમ ખાસ કરીને છે. જે વાત કહેવાને હું મથી રહ્યો છું તે હવે હું જણાવી શકીશ. હિંદુમાની મ્હોટી ધર્મપ્રચારક સંસ્થાઓએ હિંદુ માટે જે કંઈ કર્યું છે અને કરે છે તે વાસ્તે હિંદુ તેનો બહુ ઋણી છે. પરંતુ જે મેં કહ્યું છે તેમાં કંઈ સાર હોય તો આ સંસ્થાઓ ધર્માન્તર કરાવવાની પ્રવૃત્તિ છોડી દઈ માત્ર પરોપકારી કાર્યો ચાલુ રાખે, તો શું તેઓ વધારે ભલું ન કરી શકે અને ખ્રીસ્તીધર્મનાં મૂળ તત્વની સેવા વધારે સારી રીતે ન કરી શકે? હું આશા રાખું છું કે આમ કહેવા માટે તમે મને ઉદ્વેગ નહિ લેખો. હું અંતઃકરણપૂર્વક અને વિનયપૂર્વક આ સૂચના કરું છું. વળી તમારી પાસે આ વિચાર રજુ કરવા માટે મેં કંઈક અધિકાર મેળવ્યો છે. મેં બાઈબલનો અભ્યાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હું મારા ધર્મગ્રંથોમાં તેની ગણતરી કરું છું. મારા હૃદય ઉપર “ સર્મન ઓન ધી માઉન્ટ ” નાં રહસ્યે લગભગ ભગવદ્ગીતા જેટલી જ અસર કરી છે. “ લીડ કાઇન્ડલી લાઇટ ” અને તેના જેવાં બીજાં દૈવી પદો ભક્તિપૂર્વક ગાવામાં હું કોઈ ખ્રીસ્તીથી ઉતરું એમ નથી. હું ખ્રીસ્તી ધર્મના બુદ્ધા બુદ્ધા સંપ્રદાયના ધર્મપ્રચારકના સમાગમમાં આવ્યો છું, અને તેઓમાંથી કેટલાક સાથે તો હું આજદિન સુધી મિત્રતા ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયો છું. એટલે તમે કદાચ માન્ય કરશો કે મેં ઉપલી સૂચના એક ધર્મોધ હિંદુ પેઠે નથી કરી, પરંતુ ખ્રીસ્તી ધર્મ માટે માન ધરાવનાર એક નમ્ર અને નિષ્પક્ષપાત ધર્મના વિદ્યાર્થી તરીકે કરી છે. એમ તો નહિ હોય કે “ ગો થી અંટુ ઓલ ધી વર્લ્ડ ” એ સંદેશ કંઈક સંકુચિત રીતે સમજવામાં આવ્યો હોય અને તેનો ભાવ ભૂલાઈ જવાયો હોય? આની તો ના નહિ જ પાડવામાં આવે, અને આ હું અનુભવથી કહું છું, કે ઘણા ખરાબે ધર્માન્તર કેવળ નામનો જ કર્યો હોય છે. કેટલાકે ઉપદેશની ઉત્તમતાને લીધે તેમ કરતા નથી, પરંતુ ભૂખમરને લઈને તમ કરવા દોરાય છે. અને દરેકની ખાખતમાં ધર્માન્તરથી એક એવો દોષ રહી જાય છે કે જે અપરિહાર્ય છે. આ પણ હું અનુભવથી જ કહું છું કે

દરેકે દરેક મોટા ધર્મમાં નવ જીવનની પ્રાપ્તિ અને અંતરનો વિકાસ પૂર્ણ રીતે થઈ શકે છે. હવે આ વચન કહેવાટાણે મારી સ્થિતિ ખાંડાની ધાર ઉપર ચાલનાર પુરૂષના જેવી છે. છતાં, મારા વિષયનો આ ભાગ બંધ કરતાં હું એમ કહેવા છૂંછું છું, અને તેમ કરવા માટે હું ક્ષમા નથી યાચતો, કે યુરોપમાં અત્યારે વર્તી રહેલા લયંકર અત્યાચારથી એમ જણાય છે કે શાંતતાની મૂર્તિ નેઝરથવાસી જીસસનો સંદેશ યુરોપમાં ભાગ્યે જ સમજવામાં આવ્યો છે, અને વખતે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે પૂર્વની મદદ પણ લેવી પડે

ધર્મના વિષયમાં મેં તમારી સહાયતા માગી છે, અને મારી બતાવેલી રીતે આપવી તમારા હાથમાં છે. પરંતુ રાજકીય વિષયમાં પણ તે મેળવવાની હું આશા રાખું છું. હું નથી માની શકતો કે ધર્મનો રાજકીય પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ નથી. ધર્મથી છૂટી પડેલી રાજકીય પ્રવૃત્તિને શબની પેઠે અગ્નિસંસ્કાર કરવો જોઈએ. ખરી રીતે જોતાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ ઉપર તમારી અસર મૂંઝે મોઢે પણ કંઈ જેવી તેવી નથી. મને લાગે છે કે ધર્મને રાજકીય પ્રવૃત્તિથી છૂટો પાડવામાં આવ્યો ન હોતો, જેમ થવું હજી પણ ચાલુ છે, તો બંનેની ઘણી વાર થતી જણાય છે એવી અધોગતિ થઈ ન હોતો. કોઈ એમ નથી માનતું કે દેશનું રાજકીય જીવન સારી સ્થિતિમાં છે. સ્વદેશી ભાવનાનું પાલન કરતો હોવાથી, હું દેશી સંસ્થાઓ ઉપર માફ લક્ષ્ય આપું છું; એટલે હું ગ્રામ્ય પંચાયતોને જ વગળી રહું છું. હિંદ ખરેખર એક પ્રજાસત્તાક દેશ છે, અને તેને લઈને જ તે અત્યાર સુધી તેના ઉપર કરવામાં આવેલ દરેક પ્રહાર સામે ટકી શક્યું છે. રાજા અને અમીરો, પત્રી તેઓ હિંદી હો કે પરદેશી હો, તેઓ માત્ર કર ઉઘરાવવાના પ્રસંગ ઉપર વિશાળ જનસમૂહના સંબંધમાં આવતા; અન્યથા, તેવું ભાગ્યે જ બનતું. પ્રજા પણ રાજાને રાજાનો ભાગ આપી છૂટતી, અને પછી પોતાની રૂચીમાં આવે તેવું ઘણુંએ કરતી. જ્ઞાતિનું વિસ્તૃત બંધારણ પ્રજાની ધાર્મિક જરૂરીયાતો પૂરી પાડતું એટલું જ નહિ પરંતુ તેની રાજકીય

આવશ્યકતાને પણ પહોંચી વળતું. ગ્રામ્યજનો ગ્રામ્યવ્યવહાર જ્ઞાતિબંધારણ દ્વારા ચલાવતા; અને તેનાથી જ તેઓ રાજ્ય-સત્તાના જીલમની સામે થતા. જે પ્રજા જ્ઞાતિવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થઈ છે તેમાં વ્યવસ્થા કરવાની અદ્ભુત શક્તિ નથી એમ કહેવું અઘટિત છે. ગયે વર્ષે હરદ્વારમાં ભરાયલા મ્હોટા કુંભમેળામાં કોઈ ગયું હતે તો તેને જણાતે કે જે વ્યવસ્થાને લીધે દશ લાખ કરતાં પણ વધારે યાત્રાળુઓને, કોઈ પણ દેખીતા પ્રયત્ન વિના ખોરાક પૂરો પાડવાનું કામ બની શક્યું હતું તેવી વ્યવસ્થા રચવામાં કેટલી બધી ચતુરાઈ વાપરવામાં આવી હશે. છતાં અમારામાં વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ નથી એમ કહેવાની પ્રથા પડી છે. જેઓને નવા પ્રકારની કેળવણી મળી છે, તેઓ માટે આમ કહેવું મને લાગે છે કે, અમુક અંશે વ્યાજબી છે. સ્વદેશી ભાવનાના ત્યાગથી અમને બહુ હાની પહોંચી છે તેને લઈને અમારે ભારે મુશ્કેલી વચ્ચે કામ કરવું પડ્યું છે. અમે કેળવાયલા વર્ગે અમારું શિક્ષણ વિદેશી ભાષા મારફત લીધું છે. પરિણામે અમે અમારા જનસમૂહ ઉપર અસર કરી શક્યા નથી. અમે જનસમૂહના પ્રતિનિધિ થવા ઈચ્છીએ છીએ, પરંતુ તેમાં અમે નિષ્ફળ નીવડીએ છીએ. લોકો અંગ્રેજી અમલદારોની જેટલી કદર કરે છે તેના કરતાં અમારી કદર વધારે કરતા નથી. આ બેમાંથી એકે વર્ગ તેઓનાં અંતરપટ ઉપર સંસ્કાર પાડી શકતો નથી. તેઓની અલિલાષાઓ અમારી અલિલાષા નથી. એટલે અમારા વચ્ચે અંતરાય પડ્યો છે. ખરી રીતે જોતાં તમને જણાશે કે અમારામાં વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ નથી એમ નથી પરંતુ પ્રતિનિધિઓ અને જેઓના અમે પ્રતિનિધિ થવા ઈચ્છીએ છીએ તેઓ બંને વચ્ચે સંબંધ નથી. છેલ્લાં પચાસ વર્ષ દરમિયાન અમને અમારી માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું, તો અમારા વડીલોને, અમારા નોકરચાકરોને, અમારા પાડોશીઓને અમારા જ્ઞાનનો લાભ મળ્યો હતો. બોઝ અને રે જેવાની શોધો રામાયણ અને મહાભારતની પેઠે ઘરઘરનો ખજાનો થઈ પડી હતો. અત્યારે તો, તે શોધો પરદેશીઓએ કરેલી શોધો જેટલી જ લોકોને

અજાણી છે. વિષયમાત્રનું શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા આપવામાં આવ્યું હતું, તો હું એમ કહેવા હિંમત કરું છું કે તેનો વિકાસ આશ્ચર્યકારક રીતે થયો હતો. ગ્રામ્યસુખાકારી અને એવા બીજા પ્રશ્નનો નિવેશો ક્યારનો આવી ગયો હતો. ગ્રામ્યપંચાયતો અત્યારે વિશેષ રીતે જીવંત સંસ્થાઓ બની હતી. અને હિંદ અત્યારે પોતાની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ એવું સ્વરાજ્ય લોગવી રહ્યું હતું, અથવા તો લોગવવાની તૈયારીમાં હતું; અને તેની પવિત્ર ભૂમિ ઉપર યોજનાપૂર્વક થતી ખૂનામરકી જોવાનો શરમાવનાર પ્રસંગ આવ્યો ન હતો. ભૂલ સુધારવા માટે હજી પણ મોડું થયું નથી; અને તમે ઇચ્છો તો તમે તે કામમાં મદદ કરી શકો, અને જેવી મદદ તમારાથી થશે તેવી બીજી કોઈ એક કે અનેક સંસ્થાઓથી પણ નહિ થાય.

હવે હું સ્વદેશીનો છેલ્લો ભાગ હાથ ધરું છું. આર્થિક અને ઔદ્યોગિક જીવનમાં સ્વદેશીનો ત્યાગ કરવાથી દેશને હાની પહોંચી છે. લોકોની અત્યંત ગરીબાઈ તેને આભારી છે. હિંદની ખુદારથી એક પણ જણસ વ્યાપાર અર્થે અહીં લાવવામાં આવી ન હતો, તો હિંદ આજે દહીં દુધથી છલકાતી ભૂમિ થઈ રહી હતો. પરંતુ તેવું ભાગ્ય જ ન હતું. આપણે લોભી બન્યા હતા. ઇંગ્લાંડનું પણ તેમજ હતું. ઇંગ્લાંડે હિંદ સાથે સંબંધ દેખીતી રીતે કુદૃષ્ટિથી બાંધ્યો હતો; પરંતુ હવે સંબંધ ચાલુ રાખવામાં તેની દૃષ્ટિ તેવી નથી રહી. તેણે પોતાની નીતિ જાહેર કરી છે કે હિંદીઓના હિત માટે જ તે હિન્દને સંભાળે છે. જો આ ખરું હોય, તો લૅંકેશાયરે વચ્ચે આવવું નહિ જોઈએ. અને જો સ્વદેશી સિદ્ધાંત સંગીન હોય તો લૅંકેશાયરને વચ્ચેથી ખસી જવામાં કંઈનુકસાન નહિ થાય, જો કે ક્ષણભર તો તેને ધક્કો પહોંચવા જેવું લાગશે! વેર લેવાના ભાવથી ઉપાડવામાં આવેલી બોયકોટની ચળવળ જેવી સ્વદેશીની ચળવળ હું લેખતો નથી. હું તો તેને સૌ કોઈને પાળવાના ધાર્મિક નિયમ તરીકે માનું છું. હું અર્થશાસ્ત્રી નથી; પણ મેં કેટલાક એવા ગ્રંથો વાંચ્યા છે કે જેના ઉપરથી મને

જણાય છે કે ઇંગ્લાંડ પોતાને જોઈતી બધી વસ્તુઓ ઉપજાવીને પોતાનું પોષણ કરી શકે એમ છે. આ વાત સાવ હસી કાઢવા જેવી લાગશે. અને તેમાં સત્ય ન હોઈ શકે એનો સૌથી સરસ પૂરાવો આ આપવામાં આવશે કે દુનિયાના સૌથી મોટા આયાત કરનારા દેશોમાંયે તે એક છે. પરંતુ, હિંદ પોતાનો નિભાવ ન કરી શકે ત્યાં સુધી તેના માટે લેંકેશાયર કે પછી બીજા કોઈ દેશની ઉપાધિ કરવી શક્ય નથી. અને પોતાની હદમાં જ પોતાની જરૂરીયાતોને પહોંચીવળવા માટે જોઈતી દરેક વસ્તુ તે પેદા કરે અને તેમ કરવામાં તેને મદદ કરવામાં આવે તો જ હિંદ પોતાનો નિભાવ કરી શકે. ગાંડી અને નાશકારક હરિફાઈ, જે અંદર અંદર લડાવી મારે છે, જે ખાર અને બીજા અનેક દોષોને પોષે છે, તેનાં વમળમાં હિન્દને પડવાની જરૂર નથી, હિંદે પડવું નહિ જોઈએ. પરંતુ, તેના મોટા કરોડાધિપતિઓને દુનિયાની સાથે હરિફાઈમાં ઉતરતાં કોણ રોકી શકશે? ખચિત કાયદાથી તેમ થઈ શકશે નહિ. છતાં પ્રજામતનું દબાણ અને યોગ્ય શિક્ષણ મનમાનતું ઘણુંએ કરી શકે એમ છે. સાળનો ઉદ્યોગ મરવા પડ્યો છે. ગર્યે વર્ષે મારી મુસાફરી દરમિયાન જેટલા અને તેટલા વણકરોને મળવા મેં ખાસ પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થતો જોઈ તથા એક પછી એક કુટુંબને એક વખત આબાદી ભોગવતા આબરૂદાર ધંધામાંથી ફારેગ થતા જોઈ, મારું હૈયું પીડાયું હતું. આપણે સ્વદેશી સિદ્ધાંતનું પાલન કરતાં હોઈએ તો તમારી અને મારી આ ફરજ છે કે આપણી જરૂરીયાતો પૂરી પાડી શકે એવા પાઠાશીઓ શોધી કાઢવા જોઈએ, તથા જેઓને તે કામ કરતાં નથી આવડતું તેઓને તે શીખાડવું જોઈએ. આમ કહેવા ટાણે હું એમ માની લઉં છું કે આપણા કેટલાક એવા પાઠાશીઓ છે કે જેઓ ઉપયોગી ધંધાની શોધમાં છે. આમ થશે ત્યારે જ હિન્દનું દરેક ગામડું પોષણ અને રક્ષણ માટે પોતા ઉપર જ આધાર રાખતું બનશે, અને જે વસ્તુની સ્થાનિક પેદાશ નહિ જ હોય તેવી જ જણસોની આયાત તથા નિકાસ કરશે. આ બધામાં તમને ઘેલછાઈ જણાશે. ગમે

તેમ હો, પણ હિન્દ તો ઘેરો દેશ છે. કોઈ માયાળુ મુસલમાન પીવા માટે ચોખ્ખું પાણી આપવા તૈયાર હોય તોય તે ન લેતાં તરસ વેઠી પોતાનું ગળું સૂકવી નાખવું, એ ગાંડાઈ જ છે. છતાં હજારો હિંદુઓ મુસલમાનનાં ઘરનું પાણી પીવા કરતાં તરસથી મરી જવું પસંદ કરે છે. આ જ ઘેલા માણસોને જો એક વખત એવી ખાતરી થઈ જાય કે તેઓનો ધર્મ માત્ર હિન્દમાં જ બનેલાં કપડાં પહેરવાનો અને હિન્દમાં જ ઉત્પન્ન થયેલો ખોરાક લેવાનો છે તો પછી તેઓ બીજા કોઈ કપડા પહેરવાને અથવા બીજો કોઈ ખોરાક લેવા લલચાશે નહિ. લૉર્ડ કર્ઝને આ પીવાનો રીવાજ દાખલ કર્યો. પ્રજા આ નુકસાનકારક વસ્તુનો ભોગ થઈ પડતી જણાય છે. તેણે સેંકડો અને હજારો સ્ત્રીપુરુષોની હોજરીને નુકસાન પહોંચાડ્યું છે, અને તેઓની ટૂંકી આવક ઉપર એક વધારે પડતા બોનરૂપ થઈ પડી છે. લૉર્ડ હાર્ડિંગ સ્વદેશીની પ્રથા દાખલ કરે તો લગભગ આખું હિંદ પરદેશી માલનો ત્યાગ જ કરે. ભગવદ્ગીતામાં એક એવો શ્લોક છે કે જેનું તાત્પર્ય આ છે કે લોકો શિષ્ટોના પગલે ચાલે છે. પ્રજાનો વિચારશીલ વર્ગ સ્વદેશીવ્રત અંગીકાર કરે,--જો કે તેમ કરવા જતાં તેને થોડોક વખત ઘણી અગવડતા વેઠવી પડે એમ છે,—તો આ દોષ દૂર કરવો સહેલો છે. જીવનની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં કાયદો વચ્ચે પડે એ મને ઇષ્ટ નથી. કાયદો ગમે તેવો હોય તો પણ તે એક પ્રકારનું અનિષ્ટ જ છે. તેમ છતાં, પરદેશી માલ ઉપર કડક આયાત વેરો નાખવામાં આવે તો હું તેને ચલાવી લઈશ, બલકે વધાવી લઈશ, તેનો બચાવ કરીશ. નાતાલની ખ્રિષ્ટિ સંસ્થાને, મોરિસિયસ નામની બીજી ખ્રિષ્ટિ સંસ્થાનમાંથી આવતી ખાંડ ઉપર જગત નાખી પોતાના ખાંડના ઉદ્યોગનું રક્ષણ કર્યું હતું. હિન્દનો વ્યાપાર હિન્દની મરજી ઉપરાંત અરક્ષિત રાખી ઇંગ્લાંડે હિન્દના સંબંધમાં પાપ કર્યું છે. તેમ કરવામાં વખતે તેને અમૃત મળ્યું હશે, પરંતુ આ દેશને તો તે ઝેરરૂપ થઈ પડ્યું છે.

ઘણીવાર એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આર્થિક જીવનમાં તો હિન્દ સ્વદેશીનો સ્વીકાર કરી શકે એમ નથી. જેઓ તરફથી

આ વાંધો રજી કરવામાં આવે છે તેઓ સ્વદેશીને જીવનના એક નિયમ તરીકે નથી ગણતા. તેઓની નજરે આ કેવળ દેશાભિ-માનથી પ્રેરાયેલો પ્રયત્ન છે, અને તેમાં કોઈ પણ જાતનો આત્મ-ત્યાગ કરવો પડે તો તે છોડી દેવા જેવો છે. આગળ આપવામાં આવેલાં લક્ષણ પ્રમાણે, સ્વદેશી એક ધાર્મિક નિયમ છે, અને કદી કોઈ વ્યક્તિને શારીરિક અગવડ વેઠવી પડે તો પણ તેનો વિચાર કર્યા વિના તેનું પાલન કરવાનું છે. અને તેમ કરવા જતાં, એક સોઈ કે ટાંચણી વાપરવી છોડી દેવી પડે,--કારણ કે આ વસ્તુઓ હિંદમાં નથી બનતી,--તો તેથી આપણને મુંઝવણ થવી ન જોઈએ. સ્વદેશીવ્રત પાળનાર સૈંકડો જણસો જે આજે તેને જરૂરની જણાય છે તે વિના ચલાવી લેતા શીખે છે. વળી, સ્વદેશીધર્મ પાળવો શક્ય નથી એવી દલીલ કરી જેઓ સ્વદેશી છોડી દે છે તેઓ ભૂલી જાય છે કે સ્વદેશી તો એક લક્ષ્ય છે જેની પ્રાપ્તિ માટે એકસરખો પ્રયત્ન કરવાનો છે. આપણા દેશમાં મળી શકતી ન હોય એવી વસ્તુઓ માટે હાલ તુરત તો છૂટ મૂકી, અમુક નક્કી કરેલી વસ્તુઓના સંબંધમાં આપણે સ્વદેશીનું પાલન કરશું, તો પણ આપણે આપણાં લક્ષ્ય ભણી જતા થશું.

સ્વદેશી સામે રજી કરવામાં આવતા વાંધાઓમાં હવે એક જ વાંધાનો વિચાર કરવો બાકી છે. વિરોધીઓ તેને એક અતિ સ્વાર્થી નિયમ તરીકે ગણે છે, અને કહે છે કે તેને માટે ચઢીયાતાં નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રમાણ નથી. તેઓનાં મને તો સ્વદેશીનું પાલન કરવું એ જંગલી દશા પાછી સ્વીકારવા સમાન છે. હું આ દલીલનું વિસ્તારથી પૃથક્કરણ કરવા નથી ઇચ્છતો. છતાં હું એટલું જણાવીશ કે સ્વદેશી એ એક જ એવો સિદ્ધાંત છે કે જે નમ્રતા અને પ્રેમને અનુકૂળ છે. હું મારાં કુટુંબની ભાગ્યે જ સેવા કરી શકતો હોઉં, તેવે વખતે આખાં હિંદની સેવા કરવા બહાર પડવા વિચાર કરવો એ મદ જ કહેવાય. હું મારાં કુટુંબને જ મારા પ્રયત્નનું લક્ષ્ય બનાવું, અને તેમ કરીને હું એમ માનું કે હું આખા રાષ્ટ્રની સેવા કરું છું, બલકે આખી માણસજાતની સેવા કરું છું, તો તે વધારે સાફ કહેવાય. આમાં જ નમ્રતા છે, આમાં જ પ્રેમ છે. કર્મના સારા-

સારનો નિર્ણય વૃત્તિ ઉપરથી કરાય છે. બીજાઓને હું પીડા કરતો હોઉં છતાં તે ઉપર ધ્યાન આપ્યા વિના મારાં કુટુંબની સેવા કરવી મારા માટે શક્ય છે. જેમ કે, હું એક એવું કામ લઉં કે જેને લઈ હું લોકો પાસેથી પૈસા કઢાવી શકું, અને તેમ કરી હું પૈસાદાર બનું અને પછી કુટુંબની ધણીએ અઘટતી ઈચ્છાઓ પૂરી પાડું. આમ કરવાથી હું નથી સેવા કરતો કુટુંબની કે નથી કરતો રાજ્યની. અથવા, હું એમ માનું કે મારા તથા જેઓ મારા ઉપર આધાર રાખે છે તેઓનાં ભરણપોષણ માટે કામ કરવા વાસ્તેજ ઈશ્વરે મને હાથ પગ આપ્યા છે તો પછી હું માંડું તથા જેઓ ઉપર હું સીધી અસર કરી શકું તેઓનું જીવન એકદમ સાદુ કરી નાખું. આમ કરવાથી બીજા કોઈને હાની ઈર્ષા વિના હું મારા કુટુંબની સેવા કરું છું. દરેક જણ આવા પ્રકારનું જીવન અંગીકાર કરે તો આપણું રાજ્ય તરત જ આદર્શરૂપ બને. બધા આ સ્થિતિએ એક વખતે જ નહિ પહોંચી શકે. પરંતુ આપણામાંથી જેઓને આમાં સત્ય જણાય છે અને જેઓ તેને અમલમાં મૂકે છે, તેઓ તે પુણ્યશાળી દિવસ ક્યારે આવશે તેનો ખ્યાલ અચૂક રીતે કરી શકશે તથા તે જલદીથી આવે એમ કરશે. જીવનરેખા આ પ્રમાણે દોરવાથી, બીજા બધા દેશોને ખાતલ કરી હિંદની સેવા કરતો જણાવા છતાં હું બીજા કોઈ દેશને નુકસાન પહોંચાડતો નથી. માંડું દેશાભિમાન વ્યાવર્તક તેમ અભિવ્યાપક છે. મારી જન્મભૂમિની સેવામાં હું માંડું ચિત્ત પૂર્ણ નમ્રતાથી પરોવું છું; એટલે તે વ્યાવર્તક છે. પરંતુ મારી સેવા સ્પર્ધા કે વિરોધ રૂપે નથી; એટલે તે અભિવ્યાપક છે. ‘તમારી પ્રવૃત્તિ એવી રીતે ગોઠવો કે જેથી તમારા પાડોશીને ખલલ ન પહોંચે’: આ સૂત્ર કેવળ કાયદાનું જ નથી, પરંતુ એ તો જીવનનો એક મહાન્ નિયમ છે. અહિંસા અથવા પ્રેમનાં યોગ્ય પાલનની એ કુંચી છે. તમે એક મહાન્ ધર્મના રક્ષકો હોઈ નવી પ્રથા પાડી શકો છો. આચારથી તમારા ઉપદેશને પાલન કરી તમે લોકોને સમજાવી શકો છો કે દ્વેષ ભાવથી પોષાતું દેશાભિમાન મારે છે, પરંતુ પ્રેમભાવથી પોષાતું દેશાભિમાન તારે છે.

સત્યાગ્રહાશ્રમ.*

ગયે વર્ષે મારી સાથે વાતચિત કરવા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવ્યા હતા. તે વખતે મેં તેઓને કહ્યું હતું કે હિંદના કોઈ એક ભાગમાં હું એક સંસ્થા કે આશ્રમ સ્થાપવાની તૈયારીમાં છું, અને તેથી આજ સવારના હું તમારી પાસે સત્યાગ્રહાશ્રમ વિષે બોલવાનો છું. મને લાગે છે અને મારાં આખાં જાહેર જીવન દરમિયાન મને લાગ્યું છે કે આપણને જે વસ્તુની જરૂર છે, જેની દરેક પ્રજાને જરૂર છે, પરંતુ દુનિયાની બીજી પ્રજાઓ કરતાં આપણને જેની અત્યારે વધારે જરૂર છે, તે એક જ છે, અને તે ચારિત્રની ખીલવાણી છે. આજ વિચાર આપણા મહાન્ દેશભક્ત ગોખલેએ પ્રદર્શિત કર્યો છે. તમે આ જાણુતા હશે કે તેઓએ પોતાનાં ઘણાં ભાષણોમાં એમ કહ્યું છે કે જ્યાં સુધી આપણી મનો-કામનાને ટેકો આપવા આપણી પાસે ચારિત્ર રૂપી ખજાનો નથી ત્યાં સુધી આપણને કંઈ મળશે નહિ, આપણે કશા માટે લાયક થઈ નહિ. તેથી જ તેણે તે મહાન સંસ્થા, હિન્દ સેવક સમાજ સ્થાપી છે. તમે જાણુતા હશે કે તે સમાજના સંબંધમાં જે રૂપરેખા પ્રગટ કરવામાં આવી હતી, તેમાં શ્રીયુત ગોખલેએ વિચારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે આપણા દેશનું રાજકીય જીવન ધાર્મિક કરવાની જરૂર છે. તમે આ પણ જાણુતા હશે કે તેઓ વારંવારે કહેતા કે આપણી સરેરાસ યુરોપની ઘણી પ્રજાની સરેરાસ કરતાં ઉતરતી છે. તેમને હું અભિમાનપૂર્વક મારા રાજકીય ગુરૂ માનું છું. પરંતુ તેમનું આ કથન વસ્તુતઃ આધારભૂત છે કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી. છતાં હું એટલું માનું છું કે કેળવાયલા હિન્દનો

* આ ભાષણ ૧૯૧૭ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં, મદ્રાસમાં, આપવામાં આવ્યું હતું.

વિચાર કરતાં તેની સાળિતીમાં ઘણું કહેવાનું છે; અને તેનું કારણ, આપણે પ્રજાના શિક્ષિત વર્ગે, ભૂલ કરી છે એ નથી, પરંતુ આપણે સંજોગોના ભોગ થયા છીએ, એ છે. ગમે તેમ હો, પરંતુ મેં આ જીવનનાં સૂત્ર તરીકે સ્વીકાર્યું છે કે જ્યાં સુધી તેને ધાર્મિક ટેકો નહિ હોય, ત્યાં સુધી કોઈ પણ માણસે, પછી તે ગમે તેટલો મ્હોટો હોય તો પણ, તેણે કરેલું કોઈ પણ કાર્ય વાસ્તવિક રીતે ફલિભૂત નહિ થાય. પણ ધર્મ એટલે શું ? આ પ્રશ્ન તરત જ પૂછવામાં આવશે. હું તો એ જવાબ આપીશ કે દુનિયાના બધા ધર્મગ્રન્થો વાંચવા છતાં ખરો ધર્મ મળી શકતો નથી. ધર્મ વસ્તુતઃ બુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી, પરંતુ હૃદયગ્રાહ્ય છે. આપણાથી જૂદી એવી એ વસ્તુ નથી, પરંતુ એ એવી વસ્તુ છે કે જેને આપણે આપણા પોતામાંથી જ ખીલવવાની છે. તે સદા આપણાં અંતરમાં જ છે. કેટલાકેને તેનું ભાન છે, ખીજા કેટલાકેને તેનું જરા પણ ભાન નથી. પરંતુ તે તત્ત્વ તેઓમાં પણ છે. આપણામાં રહેલી આ ધાર્મિક વૃત્તિ બાહ્ય સાધનથી વા આંતરિક સાધનથી આપણે જગાડીએ, પછી રીત ગમે તે હોય; અને જો આપણે કંઈ પણ રીતસર કરવા અને ચિરકાળ ટકે તેવું કરવા માગતા હશું તો તે વૃત્તિને જગાડવી જ પડશે.

આપણાં શાસ્ત્રોએ કેટલાક નિયમો જીવનનાં સૂત્ર અને સિદ્ધાંત રૂપે જણાવ્યા છે, જેને આપણે સ્વયંસિદ્ધ સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવાના છે. શાસ્ત્રો આપણને કહે છે કે આ નિયમોનું સેવન કરવામાં ન આવે તો ધર્મની થોડી ઘણી પણ ઝાંખી કરવાને આપણે અશક્ત જ રહેવાના. ઘણાં વર્ષો થયાં, આ નિયમોમાં હું પૂર્ણ રીતે માનતો હોવાથી, અને શાસ્ત્રના આ આદેશોને અમલમાં મુકવાને મેં ખરેખર પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી, સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના કરવામાં મારા જેવા વિચાર કરનારાઓની સહાયતા મેળવવી મને યોગ્ય જણાઈ છે. જે નિયમો ઘડવામાં આવ્યા છે અને જેનું પાલન અમારા આશ્રમમાં જોડાવા ઈચ્છનાર દરેકે

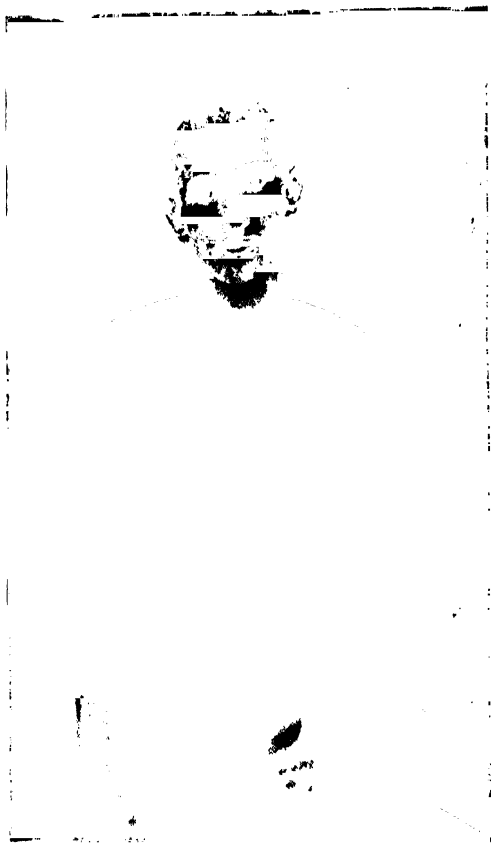
કરવાનું છે, તે તમારી સમક્ષ આજ સવારના રજી કરવા હું ઇચ્છું છું.

નિયમોમાંનાં પાંચ યમ તરીકે જાણીતા છે; અને સૌથી પ્રથમ અને અગત્યનો નિયમ સત્યવ્રતનો છે. જેને આપણે સામાન્ય રીતે સત્ય સમજીએ છીએ કે બને ત્યાં સુધી આપણે અસત્યનો ઉપયોગ નહિ કરવો, એટલે કે 'સત્ય એ સર્વોત્તમ નીતિ' છે એ કહેવતને અનુસરતું સત્ય, તે જ સત્ય નહિ (કારણ કે તેમાં આ અર્થ પણ સમાઈ જાય છે કે જો તે સર્વોત્તમ નીતિ ન હોય તો તેને આપણે પડતી મૂકી દઈએ) પરંતુ જે સત્ય હું સમજાવવા ઇચ્છું છું તે આ છે કે આપણે આપણું જીવન સત્યના નિયમાનુસાર ગમે તેટલા ભોગે ગુજારવું જોઈએ. સત્યનું આ સ્વરૂપ સમજાવવાને મેં પ્રહ્લાદજીનાં જીવનનો પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત લીધો છે. તેઓએ સત્યને ખાતર પોતાના પિતાની સામે થવા હિંમત કરી હતી. તેઓએ પ્રતિકાર કરીને અથવા પોતાના પિતાસદૃશ વર્તન કરીને પોતાનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો ન હતો; પરંતુ પોતા ઉપર પોતાના પિતા તરફથી થયેલા પ્રહારો અથવા પોતાના પિતાના હુકમથી બીજાઓએ કરેલા પ્રહારો સામે પ્રહારો કરવાની દરકાર કર્યા વિના, પોતાને જે સત્ય સમજાયું હતું તેના રક્ષણ માટે તેઓ પ્રાણ પાથરવા તૈયાર હતા; એટલું જ નહિ પણ તેઓએ પ્રહારોથી છટકી જવાને ઇચ્છ્યું પણ ન હતું. તેને બદલે, જે અસંખ્ય બળાત્કારો તેઓના ઉપર કરવામાં આવ્યા તે બધા તેઓએ સ્મિતપૂર્વક સહન કર્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે અંતે સત્યનો જય થયો. પરંતુ, કોઈક દિવસ પણ, પોતાના જીવન દરમિયાન જ સત્ય નિયમની નિશ્ચિતતા દાખવવા પોતે શક્તિમાન થશે એવી માન્યતાથી પ્રહ્લાદજીએ બળાત્કારો સહન ન હોતા કર્યા. પરંતુ બળાત્કારથી તેમનું મરણ થતે, તો પણ તેઓ સત્યને વળગી રહ્યા હતા. આવા સત્યનું સેવન કરવા હું ઇચ્છું છું. ગઈ કાલે મેં એક બનાવ જોયો. તે નજીવો હતો, પરંતુ હું ધારૂં છું કે જેમ તણખલાં પવન કઈ દિશામાં વાય છે તે બતાવે છે, તેમ આવા નજીવા પ્રસંગો માણસનાં મનનું વલણ બતાવે છે.

પ્રસંગ આ હતો: એક મિત્ર મારી સાથે ખાનગી વાત કરવા ઇચ્છતો હતો; તેથી તે અને હું એકાંતમાં ગયા અને વાતચિત કરવા લાગ્યા. તેવામાં એક ત્રીજો મિત્ર આવ્યો, અને તેણે વિનયથી પૂછ્યું કે ‘ મેં ખલલતો નથી કરી ! ’ જે મિત્ર સાથે હું વાત કરતો હતો તેણે કહ્યું: ‘ અરે નહિ, અમે કંઈ ખાનગી વાત કરતા નથી. ’ મને જરાક નવાઈ લાગી, કારણ કે મને ખાનગીમાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો અને હું જાણતો હતો કે આ મિત્રથી તો અમારી વાતચિત ખાનગી હતી. પરંતુ તેણે તરત જ વિનયને લઈને—હું તો તેને વધુ પડતો વિનય કહીશ—કહ્યું: ‘ અમારી વાતચિત કંઈ ખાનગી નથી, અને તમે (પાછળથી આવેલ મિત્ર) અમારી પાસે ભલે આવો. ’ હું એમ કહેવા માગું છું કે આવું વર્તન સત્યનું જે લક્ષણ મેં ખાંધ્યું છે તેને અનુકૂળ નથી. હું ધારું છું કે તે મિત્રે જેટલી બને તેટલી નમ્રતાથી, પરંતુ ખુલી રીતે અને નિખાલસ મને સામા ધણીને, જે સજ્જન હોય છે, અને જ્યાં સુધી તે તેવો નથી એમ ન જણાય ત્યાં સુધી આપણે દરેકને સજ્જન માનવાને બંધાયલા છીએ, તેને જરા પણ માહું લગાડ્યા વિના કહેવું જોઈતું હતું કે તમે કહો છો તેમ, તમારા અહીં આવવાથી અમને ખલલ પહોંચશે. ’ પરંતુ મને વખતે એમ કહેવામાં આવશે કે આવું વર્તન તો પ્રજ્ઞની નમ્રતા સૂચવે છે. મને લાગે છે કે આમ કહેવું વધારે પડતું છે. વિનયને અંગે આપણે આમ કહેતા રહેશું, તો આપણે અવશ્ય દાંભિકોની પ્રજ્ઞ બનશું. એક અંગ્રેજ મિત્ર સાથે થયેલી વાતચિત મને યાદ આવે છે તેની સાથે મારો પરિચય બહુ ન હતો. તે એક કોલેજનો અધ્યાપકપ્રવર છે અને હિન્દમાં ઘણાં વર્ષો થયા વસે છે. મારી સાથે તે એકવાર કેટલીક ચર્ચા કરતો હતો, તે વખતે તેણે મને પૂછ્યું: ‘ તમે આ કબુલ કરશો કે નહિ કે જ્યારે હિન્દીઓ ‘ ના ’ કહેવા માંગે છે ત્યારે પણ તેઓ ‘ ના ’ કહેવાની હિંમત નથી કરતાં, જે હિંમત ઘણા અંગ્રેજો ધરાવે છે. ’ મારે કહેવું જોઈએ કે મેં તરત જ ‘ હા ’ પાડી; તે વાત સાથે હું મળતો થયો. જે માણસને ઉદ્દેશીને આપણે બોલીએ છીએ

તેની લાગણીઓને માન આપવા ખાતર, આપણે નિખાલસ રીતે અને હિંમતથી 'ના' કહેવામાં આપણે આનાકાની કરીએ છીએ. અમારા આશ્રમમાં અમે એવો નિયમ રાખ્યો કે છે અમે 'ના' કહેવા ઇચ્છતા હોઈએ, ત્યારે અમારે પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના, 'ના' પાડવી. આવા પ્રકારનું સત્યવ્રત અમારો પ્રથમ નિયમ છે.

હવે આપણે અહિંસાવ્રતનો વિચાર કરશું. અહિંસાનો શબ્દાર્થ 'મારવું નહિ' એવો થાય છે. પરંતુ મને તેમાં ઘણો અર્થ સમાયલો જણાય છે. અહિંસાનો અર્થ 'મારવું નહિ' એટલો જ કરતાં જે પ્રદેશમાં હું જાઉં, તેના કરતાં ઘણા ઉંચા પ્રદેશમાં, અતિ ઉંચા પ્રદેશમાં, તેમાં રહેલો અગાધ અર્થ મને લઈ જાય છે. અહિંસાનો ખરો અર્થ એ છે કે આપણે કોઈને હાની પહોંચાડવી નહિ; આપણે જે પોતાને આપણો શત્રુ માનતો હોય તેના માટે પણ અનુદાર વિચાર ન ધરાવીએ. આ વિચારના મર્યાદિત સ્વરૂપ ઉપર જરા ધ્યાન આપજો. હું એમ નથી કહેતો કે 'જેને આપણે આપણા શત્રુ માનતા હોઈએ.' પણ હું એમ કહું છું કે 'જે પોતાને આપણો શત્રુ માનતો હોય'. કારણ કે જે અહિંસા ધર્મ પાળે છે તેને શત્રુ હોઈ શકે જ નહિ. તે કોઈને શત્રુ જ માનતો નથી. પરંતુ એવા લોકો હોય છે કે જેઓ પોતાને તેના શત્રુ સમજતા હોય છે, અને આ માટે તે લાચાર છે. પરંતુ આવા માણસો માટે પણ દુષ્ટ વિચાર ધરાવી ન શકાય. આપણે પ્રહાર સામે પ્રહાર કરીએ તો આપણું વર્તન અહિંસાધર્મથી પ્રતિકૂળ ઠરે. પરંતુ હું તેથી પણ આગળ જાઉં છું; આપણા મિત્રની પ્રવૃત્તિ અથવા કહેવાતા શત્રુની પ્રવૃત્તિની ઉપર રોષ કરીએ, તો પણ આપણે અહિંસાનાં પાલનમાં પાછા પડીએ છીએ. હું એમ નથી કહેતો કે આપણે રોષે ન ભરાવું એટલે આપણે નમતું મેલવું. હું એમ કહેવા માગું છું કે રોષ કરવો એટલે એવું ઇચ્છવું કે શત્રુને કોઈ પણ જાતની હાની પહોંચે અથવા તેને દૂર કરવામાં આવે, પછી ભલે આપણા પોતાના હાથે નહિ તો પણ ખીજા કોઈના હાથે અથવા તો દિવ્ય

મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

સત્તાથી. આવો વિચાર પણ આપણે મનમાં રાખીએ તો પણ આપણે અહિંસાધર્મથી દૂર રહીએ છીએ. જેઓ આશ્રમમાં બેઠાય છે તેઓને આ અર્થ શબ્દશઃ સ્વીકારવો પડે છે. એથી એમ નથી સમજવાનું કે અમે અહિંસાધર્મ સંપૂર્ણતાથી પાળીએ છીએ. એવું કંઈજ નથી. એ તો એક આદર્શ છે જે આપણે પ્રાપ્ત કરવાનો છે, અને આપણામાં બે શક્તિ હોય તો તે આદર્શ આ ક્ષણે જ પ્રાપ્ત કરવા જેવો છે. પરંતુ એ કંઈ ભૂમિતિનો સિદ્ધાંત નથી કે જે આપણે મોઢે કરી લઈએ; ઉંચી ગણિતનાં કઠણ પ્રશ્નો ઉકેલવા જેવું પણ તે નથી. તે પ્રશ્નો ઉકેલવાનાં કામ કરતાં તે અત્યંત વધારે કઠણ છે. આપણામાંથી ઘણાઓએ તે પ્રશ્નો સમજવા ઉભાગરાઓ કર્યા છે. બે આપણે આ વ્રત પાળવું હોય, તો આપણે ઉભાગરાઓ કરવા ઉપરાંત ઘણું વધારે કરવું પડશે. આપણે ઘણીએ ઉંઘ વિનાની રાત્રિઓ પસાર કરવી પડશે, અને આપણે આ નેમ પ્રાપ્ત કરી શકીએ અથવા તેને દૃષ્ટિગોચર પણ કરી શકીએ, તે પૂર્વે આપણે ઘણીએ માનસિક વ્યથાઓ અને વેદનાઓ સહન કરવી પડશે. ધાર્મિક જીવન એટલે શું એ આપણે સમજવા ઇચ્છતા હશું તો તમારે અને મ્હારે તે નેમ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવી બેઠશે. આનાથી વિશેષ હું આ સિદ્ધાંત ઉપર નહિ બોલું: જે માણસ આ વ્રતનાં સામર્થ્યમાં માને છે, તેને અંતિમ ભૂમિકા ઉપર, એટલે કે જ્યારે નેમને તે પ્રાપ્ત કરી લેવાનો થાય છે ત્યારે આખી દુનિયા તેના ચરણે આવી પડતી જણાય છે. એમ નથી કે તે આખી દુનિયાને પોતાના પગે પાડવા ઇચ્છે છે, પણ તેમ થાય જ છે. બે આપણે આપણો પ્રેમ, આપણા કહેવાતા શત્રુ ઉપર એવી રીતે ઢાળશું કે જેનો સંસ્કાર તેના ઉપર સ્થાયી રહે, તો તે પણ આપણને ચહાવા લાગશે. આમાંથી બીજો વિચાર આ પણ નીકળે છે કે આ નિયમ પ્રમાણે, યોજનાપૂર્વક રચાયેલી ખુનામરકી, તેમ ખુદી રીતે કરવામાં આવતાં ખુનો સંભવતા નથી, અને દેશ માટે તેમ આપણી છાયા હેઠળના આપણા પ્રિય જનોનાં માનનાં રક્ષણાર્થે પણ કંઈ પણ પ્રકારનો બુલમ કરી

શકાતો નથી. તે તો માનનું તુચ્છ પ્રકારનું રક્ષણ કહી શકાય. અહિંસાધર્મ આપણને એમ શીખાડે છે કે આપણી છાયા હેઠળના જનોનાં માનનું રક્ષણ, અધર્મ કરવા તૈયાર થયેલા માણસને આપણો પોતાનો ભોગ આપીને, કરવાનું છે. સામે પ્રહાર કરવામાં જેટલું શારીરિક અને માનસિક શૌર્ય જોઈએ છે તેના કરતાં વધારે શૌર્ય ભોગ આપવામાં જોઈએ છે. આપણામાં કેટલેક અંશે શરીરબળ-શૌર્ય નહિ-હશે અને આપણે તે બળનો ઉપયોગ પણ કરીએ. પણ જ્યારે તે ખલાસ થઈ જાય છે ત્યારે શું થાય છે? સામે માણસ ક્રોધ અને રોષમાં આવી જાય છે, અને તેનાં બળ સાથે આપણાં બળનું તોલન કરવા જતાં આપણે તેને વધારે ઉશ્કેરીએ છીએ; અને જ્યારે તે આપણને મરણતોલ કરી દે છે ત્યારે તેનું બાકીનું બળ આપણા આશ્રિત જન ઉપર તે વાપરે છે. પરંતુ જો આપણે તેની સામે ધા ન કરીએ, પણ આપણા આશ્રિત જન અને શત્રુ વચ્ચે આપણે મક્કમ રીતે ઉભા રહીએ, અને તેના પ્રહારો, સામે ધા કર્યા વિના સહન કર્યા જ કર્યે તો શું થશે? હું તમને ખાત્રી આપું છું કે તેનું સર્વ બળ આપણા ઉપર વપરાઈ જશે, અને આપણા આશ્રિતને કોઈ પણ જાતની હાની નહિ થાય. જે દેશાભિમાન, યુરોપમા અત્યારે ચાલી રહેલું છે એવા યુદ્ધને માન્ય કરે છે, તેવા દેશાભિમાનની કદવના આવા પ્રકારનાં જીવનમાં હોઈ શકતી નથી.

અમે વ્રહ્મચર્યવ્રત પણ લઈએ છીએ. જેઓ પ્રજાની સેવા કરવા ઇચ્છે છે, અથવા જેઓને ખરા ધાર્મિક જીવનની ઝાંખી કરવાની ઉમેદ છે, તેઓ પરણેલા હોય કે ન હોય, તોય તેઓએ બ્રહ્મચારી જીવન ગુજારવું જોઈએ. લગ્ન સ્ત્રીને પુરૂષ સાથે વધારે ગાઢ સંબંધમાં લાવે છે, અને તેઓ બંને વિશિષ્ટ અર્થમાં મિત્ર બને છે. તેઓનો વિયોગ આ જીવનમાં તેમ આગામી જીવનોમાં કદી સંભવતો નથી. પણ હું નથી ધારતો કે આપણી લગ્નની કદવનામાં કામને અવશ્ય સ્થાન હોવું જોઈએ. ગમે તેમ હો, પણ જેઓ આશ્રમમાં જોડાવવા ઇચ્છે છે તેઓની

પાસે આ વાત આ રીતે મુકવામાં આવે છે. હું તેના ઉપર વિસ્તારથી નથી બોલવા માગતો.

આ ઉપરાંત અમે સ્વાદેન્દ્રિયનિગ્રહવ્રત પણ પાડીએ છીએ. જે માણસ પોતામાં રહેલી પાશવવૃત્તિ જીતવા માગે છે તેને પોતાની જીભને વશ રાખે છે તો તેમ તે સહેલાઈથી કરી શકે છે. મને લાગે છે કે પાળવાનાં વ્રતોમાં આ એક ઘણું કઠણ વ્રત છે. હું હમણાંજ વિક્ટોરીયા હોસ્ટેલ જોઈને આવું છું. ત્યાં મેં જે જોયું તેનાથી મને નવાઈ ન લાગી, જોકે મને નવાઈ લાગવી જોઈતી હતી, પણ હવે તો હું તેવાથી ટેવાઈ ગયો છું. ત્યાં મેં ઘણું રસોડાઓ જોયા ! તે રસોડાઓ કંઈ જ્ઞાતિગંધનના નિયમો જાળવવા માટે નથી કરવામાં આવ્યાં, પરંતુ જુદા જુદા સ્થળેથી આવેલા લોકોને પોતાને અનુકૂળ અને પૂરતો સ્વાદ મળે તેના વાસ્તે તેટલા બધા રસોડા રાખવાની જરૂર જણાઈ છે. અને તેથી આપણે જોઈએ છીએ કે ખુદ પ્રાદેશો માટે જુદા જુદા વિભાગો અને જુદા જુદા રસોડાઓ છે કે જ્યાં તેઓના જુદા જુદા સમૂહોના જાતજાતના સ્વાદ માટે રસોઈ થાય છે. હું તમને એમ જણાવવા માગું છું કે આ તો સ્વાદ ઉપર સ્વામી-ત્વને બદલે કેવળ તેની ગુલામગીરી છે. હું એટલું જ કહીશ કે જ્યાં સુધી આપણે આપણાં મનને આ ટેવમાંથી નહિ છોડાવીએ, જ્યાં સુધી આપણે આ કાપ્પીની દુકાનો અને આ બધા રસોડાઓ ઉપરથી આપણી નજર નહિ ખસેડીએ, જ્યાં સુધી આપણાં શરીરની સારી તંદુરસ્તી જાળવવા માટેના જરૂરી ખોરાકથી આપણે સંતોષ નહિ માનીએ, જ્યાં સુધી માદક અને ગરમ મસાલાઓ જે આપણે આપણા ખોરાકમાં મેળવીએ છીએ તે છોડી દેવાને આપણે તૈયાર નહિ થઈએ, ત્યાં સુધી આપણે આપણામાં રહેલી વધારે પડતી, ખીન જરૂરી અને ઉશ્કેરે તેવી ગરમી ઉપર કાબૂ કદી મેળવી શકશું નહિ. આપણે આમ નહિ કરીએ તો સ્વાભાવિક રીતે પરિણામ એ આવશે કે આપણે આપણને ઉતારી પાડશું અને આપણને સોંપવામાં આવેલ પવિત્ર ન્યાસનો પણ ગેરઉપયોગ કરશું, અને પશુ

અને જડ કરતાં પણ ઉતરતી કોટિના બનશું. ખાવું પીવું અને કામોપલોગ કરવો એ આપણા અને પશુ વચ્ચે સમાન છે, પરંતુ તમે કદી એવી ગાય કે ઘોડા જોયા છે કે જે આપણી પેઠે સ્વાદમાં લંપટ બન્યાં હોય છે? શું તમે એમ માનો છો કે આ સંસ્કૃતિનું ચિહ્ન છે? શું ખરાં જીવનની આ નિશાની છે કે આપણે આપણા ખાવાની વસ્તુઓ એટલી બધી વધારી મુકવી કે આપણે ક્યાં છીએ તેનો પણ પત્તો આપણને ન રહે? અને એક પછી એક પકવાનો શોધતા રહેવાં કે જેને અંતે આપણે સાવ ગાંડા બની જઈએ અને આ પકવાનો વિષે છાપાઓમાં આવતી જાહેરખબરો વાંચવા આપણે દોડીએ?

ખીજું એક વ્રત અસ્તેયનું છે. હું એમ કહેવા ઇચ્છું છું કે આપણે બધા એક રીતે ચોર છીએ. મારા તરતના ઉપયોગ માટે જેની મને જરૂર ન હોય એવી વસ્તુ જો હું લઉં, અને મારી પાસે રાખી મુકું, તો હું તેની ખીજા કોઈ પાસેથી ચોરી કરું છું. હું એમ કહેવા માગું છું કે અપવાદ વિના સૃષ્ટિનો આ ભૂળ નિયમ છે કે સૃષ્ટિ આપણી જરૂરયાતો પૂરી પાડવા જેટલું દરરોજ ઉત્પન્ન કરે છે, અને જો દરેક જણ પોતાને જરૂર જોઈતું લે અને વધારે ન લે, તો આ દુનિયામાં ગરીબાઈ ન રહે અને આ દુનિયામાં કોઈ પણ માણસ ભૂખમરાથી ન મરે. આપણામાં આ અસમાનતા ચાલુ છે એનો અર્થ એ કે આપણે ચોરી કરીએ છીએ. હું ‘સોશિયલીસ્ટ’ નથી, અને જેઓ પાસે સંપત્તિ છે તેઓ પાસેથી તે પડતી મેલાવવા હું નથી માગતો. પરંતુ હું એટલું તો કહું છું કે આપણામાયલી જે વ્યક્તિઓ અન્ધકારમાંથી પ્રકાશમાં જવા ઇચ્છે છે તેઓએ તો અસ્તેયવ્રત પાળવાનું છે. હું કોઈ પાસે પોતાનો કબજો છોડાવવા નથી માગતો. જો હું તેમ કરું તો હું અહિંસાધર્મથી ચલિત થાઉં. મારા કરતાં ખીજા કોઈ પાસે વધારે હોય, તો ભલે. પરંતુ મારું પોતાનું જીવન વ્યવસ્થિત કરવા માટે તો હું જણાવીશ કે જેની મને જરૂર નથી તે હું મારી પાસે રાખી ન શકું. હિંદમાં ત્રણ કરોડ માણસો એવા છે કે જેઓને એક ટંકનાં લોજનથી જ

સંતોષ માનવો પડે છે, અને તે પણ કેવળ સુકો રોટલો અને ચપટીભર મીઠાથી. જ્યાં સુધી આ ત્રણ કરોડ જણોને પૂરતાં વસ્ત્ર અને ખોરાક નથી મળ્યા ત્યાં સુધી તમને અને મને આપણી પાસે જે કંઈ હોય તે રાખવાનો હુક નથી. તમે અને હું વધારે સમજીએ છીએ; એટલે આપણે આપણી જરૂરીયાતોમાં ઘટતો ફેરફાર કરવો જોઈએ, અને સ્વેચ્છાથી ભૂખમરો પણ વેઠવો જોઈએ કે જેથી કરી તેઓની માવજત થાય, તેઓને ખવરાવવાય અને વસ્ત્ર પહેરાવવાય. આમાંથી એની મેળે જ અપરિગ્રહવ્રત ઉદ્ભવે છે.

હવે હું સ્વદેશીવ્રત વિષે બોલીશ. સ્વદેશીવ્રત આવશ્યક વ્રત છે. સ્વદેશી જીવન અને સ્વદેશી લાવનાથી તમે પરિચિત છો. હું એમ કહેવા માગું છું કે આપણી જરૂરીયાતો સંતોષવાને માટે આપણા પાડોશીઓને મૂકીને બીજા પાસે જઈએ તો આપણે આપણાં જીવનના એક પવિત્ર નિયમનો ભંગ કરીએ છીએ. મુંબઈથી કેઈ માણસ અહીં આવે અને પોતા પાસેના માલ ખરીદ કરવા તમને કહે, તો જ્યાં સુધી તમારાં પોતાનાં આંગણમાં મદ્રાસમાં જન્મેલો અને મહોટો થયેલો વ્યાપારી છે ત્યાં સુધી તમે મુંબઈના વ્યાપારીને ટેકો આપવામાં યોગ્ય કરતા નથી. સ્વદેશીનો મારો આવો વિચાર છે. તમારાં ગામડામાં, જ્યાં સુધી તમારાં ગામનો જ હજમ છે, ત્યાં સુધી મદ્રાસથી તમારી પાસે આવેલા હુશ્યાર હજમને દૂર રાખીને તમે તેને ટેકો આપવાને ઇંધાયલા છો. તમને એમ જણાય કે તમારાં ગામના હજમે મદ્રાસના હજમ જેટલી નિપુણતા મેલવવી જોઈએ તો તમે તેને તેવું શિક્ષણ દઈ શકો છો. જોઈએ તો તમે તેને મદ્રાસ મોકલો, કે જેથી તે ત્યાં જઈ પોતાનો ધંધો શીખી આવે. જ્યાં સુધી તમે તેમ ન કરો ત્યાં સુધી તમે બીજા હજમ પાસે જવામાં બાજબી ઠરતા નથી. આમ કરવામાં જ ખરું સ્વદેશી રહેલું છે. એટલે આપણને જણાય કે ઘણીએ વસ્તુઓ એવી છે કે જે આપણને હિંદમાં મલી શક્તી નથી, તો આપણે તેના વિના ચલાવી લેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણને

ઘણી વસ્તુઓ જરૂરની જણાય પણ તેના વિના આપણે ચલાવી લેવું જોઈએ. પરંતુ ખાત્રીથી માનજો કે જ્યારે તમારું મન આવા પ્રકારનું થશે, ત્યારે તમારા માથેથી એક મ્હોટો બોજો ઉતરી ગયેલો તમને જણાશે. આવો જ અનુભવ ‘પીલ્ગ્રીમસ પ્રોગ્રેસ’ના અનુપમ પુસ્તકના યાત્રાળુને થયો હતો. વખત એવો આવ્યો કે યાત્રાળુ જે મ્હોટો બોજો પોતાના માથે લઈ જતો હતો તે તેના માથેથી તેના ભાન વિના નીચે પડી ગયો, અને મુસાફરીની શરૂઆતમાં જેવો તે હતો તેના કરતાં વધારે છૂટો તે પોતાને માનવા લાગ્યો. તેમજ, જે ઘડીએ તમે આવું સ્વદેશી જીવન અંગીકાર કરશો કે તેજ ઘડીએ તમને પોતાને જેવા અત્યારે છો તેના કરતાં વધારે છૂટા થયેલા માનશો.

અમે નિર્મયતાનું વ્રત પણ પાળીએ છીએ. હિંદના મારાં પર્યટન દરમ્યાન મને જણાયું છે કે હિંદ, શિક્ષિત હિંદ, નિર્બળ કરી નાખે એવા ભયમાં ઝકડાઈ ગયું છે. જાહેરમાં આપણે આપણું મોહું ઉગાડીએ નહિ, આપણે આપણા સુખદ્ધ મતો જાહેરમાં રજુ કરીએ નહિ, આપણે તેવા વિચારો ધરાવતા હોઈએ, આપણે તેની વાતો ખાનગીમાં કરતા હોઈએ, આપણા ઘરખૂણે આપણે ગમે તે કરતા હોઈએ, પરંતુ તેનો ઉપયોગ જાહેર માટે કરીએ નહિ ! જે આપણે મૌનવ્રત લીધું હતું, તો મારે કંઈ કહેવાનું રહેતું નહિ. જાહેરમાં બોલવા ટાણે આપણે જે વાતો ઉચારીએ છીએ, તેમાં આપણે ખરેખર માનતા હોતા નથી. મને ખબર નથી કે હિંદમાં બોલનારા લગભગ દરેક જાહેર પુરૂષને આવા પ્રકારનો અનુભવ થયો છે કે નહિ. હું એમ કહેવા માગું છું કે એક જ સત્તા એવી છે, જે આપણે તેને યોગ્ય રીતે સત્તા કહી શકીએ તો, કે જેનાથી આપણે ડરવાનું છે, અને તે એક ઈશ્વર છે. આપણે ઈશ્વરથી ડરશું તો ગમે તેટલી ઉંચી પદવી ધરાવનારા માણસથી પણ આપણે નહિ ડરીએ. અને આપણે સત્યવ્રત કોઈ પ્રકારે કે રૂપે પાળવા માગતા હશું તો નિર્ભયતા અવશ્ય રાખવી પડશે. ભગવદ્ગીતામાં તમે જોશો.

કે દેવી સંપત્તિમાં પ્રથમ સંપત્તિ અમય જણાવવામાં આવી છે. આપણે પરિણામથી ડરીએ છીએ; તેથી જ આપણે સત્ય બોલતા ડરીએ છીએ. જે માણસ ઇશ્વરથી ડરે છે તે માણસ કદી પણ ઐહિક પરિણામોથી ડરતો નથી. ધર્મ એટલે શું એ સમજવાની લાયકાત આપણે મેળવી શકીએ તે અગાઉ, અને હિંદુનું ભાગ્ય દોરવાની લાયકાત આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તે પહેલાં, શું તમને નથી લાગતું કે આપણે નિર્ભય રહેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ? અથવા જેમ આપણે બીજાથી અંજાઈ ગયા છીએ, તેમ આપણે આપણા દેશબાંધવોને આંજી નાખવા માગીએ છીએ? આથી આપણને જણાશે કે નિર્ભયતાની કેટલી બધી અગત્યતા છે.

આ પછી, અમારે અસ્પર્શ્યતા વિષેનું વ્રત પાળવાનું છે. અત્યારે હિંદુ ધર્મ ઉપર ભુસી ન શકાય એવી આ એક કાળી ટીલી છે. તે કલંક અનાદિ કાળથી ઉતરી આવ્યું છે એમ માનવાને હું ના પાડું છું. હું ધારું છું કે જે વખતે આપણે આપણાં જીવનચક્રમાં અતિ નીચે સ્થાને હશું, તે વખતે અસ્પર્શ્યતાની આ અધમ, નીચ, બંધન કરનારી ભાવના આપણામાં ઉદ્ભવી હશે. તે દોષ હજી સુધી આપણને વળગી રહ્યો છે, અને હજી સુધી આપણામાં ઘર કરી રહ્યો છે. મારું મન એમ કહે છે કે એ આપણા ઉપર એક શાપ રૂપ છે, અને જ્યાં સુધી એ શાપ આપણા ઉપર છે ત્યાં સુધી હું ધારું છું કે આપણે એમ માનવું જોઈએ કે આ પવિત્ર ભૂમિમાં જે જે દુઃખો આપણી ઉપર પડે છે તે આ મહોટું અને અક્ષંતવ્ય પાપ જે આપણે કરી રહ્યા છીએ તેની યોગ્ય શિક્ષા તરીકે છે. કોઈ માણસને તેના બંધાને લઈને અસ્પર્શ્ય લેખવો એ ન સમજી શકાય એવી વાત છે. હું તમને વિદ્યાર્થીઓને, એમ કહેવા ઇચ્છું છું કે તમને બધું અર્વાચીન શિક્ષણ મળે છે; એટલે જો તમે આ પાપમાં ભાગી બનશો, તો બહેતર છે કે તમને કોઈ પણ પ્રકારનું શિક્ષણ ન મળે.

જરૂર, આપણને ઘણી મહોટી મુશ્કેલી નડે છે. તમને એમ લાગે પણ, કે આ જગત્માં કોઈ પણ માણસ એવો ન

હોઈ શકે કે જેને અસ્પર્શ્ય ગણવો જોઈએ; છતાં તમારાં કુટુંબો ઉપર તમે તેવી અસર કરી શકતા નથી, તમે તમારી આસપાસ તેવી છાપ પાડી શકતા નથી, કારણ કે તમારા બધા વિચારો વિદેશી ભાષામાં કરવામાં આવે છે, અને તમારી બધી શક્તિ તેમાં વપરાઈ જાય છે. એટલે અમે આ આશ્રમમાં એવો નિયમ દાખલ કર્યો છે કે અમારે અમારું શિક્ષણ અમારી માતૃભાષામાં લેવું.

યુરોપમાં દરેક શિક્ષિત માણસ પોતાની ભાષા શીખે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ, બીજી પણ ભાષાઓ શીખે છે, અવશ્ય જણ્યાર તો ખરી. જેમ તેઓ યુરોપમાં કરે છે તેમ હિંદમાં ભાષાના પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવા માટે અમે આ આશ્રમમાં એવો નિયમ રાખ્યો છે કે અમારે હિંદની જેટલી અને તેટલી દેશી ભાષાઓ શીખવી. હું તમને ખાત્રી આપું છું કે અંગ્રેજી ભાષા ઉપર કાબુ મેળવવામાં જે શ્રમ આપણને લેવો પડે છે તેની સરખામણીમાં આ ભાષાઓ શીખવાનો શ્રમ કંઈ જ નથી. આપણે કદી અંગ્રેજી ભાષા ઉપર કાબુ મેળવી શકતા નથી. કેટલાક અપવાદ સિવાય, આપણા માટે તેમ કરવું શક્ય નથી નીવડ્યું. જેટલી સ્પષ્ટતાથી આપણે આપણી માતૃભાષામાં આપણા વિચારો જણાવી શકીએ છીએ તેટલું આપણે અંગ્રેજીમાં કરી શકતા નથી. કેવી રીતે આપણે આપણાં બાલ્યનાં બધાં વર્ષો આપણી સ્મૃતિપટ ઉપરથી ભૂંસી શકીએ? પરંતુ આપણે જેને ઉચું જીવન કહીએ છીએ તે વિદેશો ભાષાનાં શિક્ષણથી શરૂ કરીએ છીએ, અને ત્યારે આપણે આમ જ કરીએ છીએ. આ આપણાં જીવનમાં લંગાણ પાડે છે, તેને માટે આપણને ભારે મ્હોટો દંડ દેવો પડશે. હવે તમને આ બે બાબતો—શિક્ષણ અને અસ્પર્શ્યતા—વચ્ચેનો સંબંધ જણાશે. કેળવણીનો ફેલાવો હોવા છતાં, આ સમયે પણ અસ્પર્શ્યતાની વૃત્તિ મજબૂત રહી છે. શિક્ષણથી આપણે આ ભયંકર પાપ જોવા શક્તિમાન થયા છીએ. પરંતુ તેની સાથે આપણે ભયથી ઝકડાઈ ગયા છીએ, અને તેથી આપણે આ વિચાર આપણાં ઘરમાં દાખલ કરી શકતા નથી. આપણે આપણાં કુટુંબની પરંપરા માટે અને કુટુંબના માણસો

માટે અંધ પૂજ્યભાવ ધરાવીએ છીએ. તમે કહેશો: ‘જે હું મારા માતપિતાને કહું કે હું તો હવે આ પાપમાં વધારે વખત ભાગ લઇ શકું એમ નથી તો તેઓનું મરણ જ થાય.’ હું એમ કહું છું કે પ્રહલાદજીએ વિષ્ણુનું પવિત્ર નામ બોલવા ટાણે કદી એમ નહોતું વિચાર્યું કે તેમ કરવાથી પોતાના પિતાનું મરણ થાય તો! તેને બદલે, તેઓ પોતાના પિતાની હાજરીમાં પણ તે નામનો ઘોષ કરીને ઘરનો ખૂણે ખૂણે ગળવી મુકતા. તમે અને હું આપણા માતપિતાની સમક્ષ તેમ જ કરી શકીએ. આ પ્રમાણે સખ્ત આઘાત થવાથી, તેઓમાંથી કેટલાકનું મરણ નીપજે તોપણ મને લાગે છે કે તેકંઈ આપત્તિરૂપ નહિ થાય. વખતે આ જાતના કેટલાક સખ્ત આઘાતો કરવા પડશે. જ્યાં સુધી આપણે પેઢીઓ થયાં ઉતરી આવેલી આવી બાબતોને વળગી રહેશું, ત્યાં સુધી આવા પ્રસંગો આવે પણ. પરંતુ, પ્રભુનો નિયમ આથી ચઢીઆતો છે, અને તે ચઢીયાતા નિયમને અધોન રહી મારા માતપિતાએ તથા મારે તેટલો ભોગ આપવો જોઈએ.

અમે હાથે વણવાનું કામ પણ કરીએ છીએ. તમે કહેશો: ‘અમારે અમારા હાથ શા માટે વાપરવા?’ તેમ જ તમે કહેશો કે ‘જેઓ અભણ છે તેઓએ શારીરિક કામ કરવાનું છે. અમે તો સાહિત્ય અને રાજકીય નિબંધો વાંચવામાં રોકાઈ શકીએ.’ મને લાગે છે કે મજૂરીની મહત્તા આપણે સમજવી પડશે. એક હજામ કે મોચી કોલેજમાં જાય, તો પણ તેણે હજામનો કે મોચીનો ધંધો છોડી દેવો ન જોઈએ. જેટલો વેંઘનો ધંધો સારે છે તેટલો જ સારો ધંધો હજામનો છે એમ હું માનું છું.

છેવટે જ્યારે તમે આ નિયમો પાળતા થશો, ત્યારે જ, અને તે પહેલાં નહિ, તમે રાજનીતિના વિષયમાં ઉતરી શકશો, તેમાં તમારો આત્મા સંતોષાય તેટલું તમે ઉતરી શકશો, અને અવશ્ય ત્યારે તમે કદી આડેરસ્તે નહિ જાઓ. ધર્મથી છુટી પાડેલી રાજનીતિમાં જરા પણ સાર નથી. વિદ્યાર્થીવર્ગ આપણા દેશની રાજનીતિના વિષયો ઉપર જાહેર સભાઓમાં ભાષણો આપે એ મારે મને તો પ્રજાની પ્રગતિનું ખાસ સાડ ચિહ્ન નથી. પરંતુ

તેથી એમ નથી સમજવાનું કે તમારે તમારાં વિદ્યાર્થીજીવન દરમ્યાન રાજનીતિનો અભ્યાસ ન કરવો. રાજનીતિ એ આપણું જીવનનું એક અંગ છે; આપણે આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સમજવી જોઈએ; આપણે આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ અને તે બધી બાબતો જાણવી જોઈએ. આપણે આપણાં બાહ્યમાં તેમ કરી શકીએ. એટલે અમારા આશ્રમમાં દરેક બાળકને આપણાં દેશની રાજકીય સંસ્થાઓની સમજણ આપવામાં આવે છે, અને તેમજ આપણા દેશમાં નવી લાવનારો, નવી અભિલાષાઓ, અને નવ જીવનનાં આંદોલનો કેવી રીતે ચાલી રહ્યા છે તેની સમજણ આપવામાં આવે છે. પરંતુ તેની સાથે આપણને ધાર્મિક શ્રદ્ધા, એટલે કે જે શ્રદ્ધા કેવળ બુદ્ધિને જ પોષે છે તે નહિ, પરંતુ જે અંતરમાં સ્થાયી કોતરાઈ રહે છે, તેના અચળ પ્રકાશની, અચુક પ્રકાશની જરૂર છે. પ્રથમ તો આપણે ધાર્મિકત્વ અનુભવવાનું છે, અને જે ઘડીએ આપણે તેમ કરશું, તે ઘડીથી જ મને લાગે છે કે જીવનની સર્વે દિશાઓ આપણા માટે ખુલી થાય છે, અને આખાં જીવનમાં લાગ લેવાનો, વિદ્યાર્થીઓને અને દરેક જણને તે પવિત્ર હક પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્યારે તમે ઉમરે પહોંચશો અને જ્યારે તમે કોલેજ છોડી જશો, ત્યારે જેમ જીવનસંગ્રામ માટે રીતસર સજ્જ થઈ માણસ બહાર પડે છે અને પોતાનો પાઠ ભજવે છે, તેમ તમે પણ કરી શકશો. આજે તો આમ થાય છે: રાજકીય જીવનનો ઘણો ભાગ વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ હોય છે; જ્યારથી વિદ્યાર્થીઓ કોલેજ છોડી જાય છે, અને વિદ્યાર્થી મટી જાય છે, ત્યારથી તેઓ અન્ધકારમાં પડી જાય છે અને તેઓ કંગાળ અને તુચ્છ પગારની નોકરી શોધે છે. તેઓની અભિલાષાઓ વધારે ઉંચી જઈ શકતી નથી, ઈશ્વર વિષે તેઓ કંઈ જાણતા નથી; તેઓને પોષકતત્વની—સ્વતંત્રતાની—માહિતી હોતી નથી. અને મેં જે નિયમો તમારી પાસે રજુ કર્યા છે તેનાં પાલનથી જે ખરી બળશાળી સ્વતંત્રતા આવે છે તેની પણ તેઓને જાણ હોતી નથી.

[illegible]

રાજકીય પ્રકરણ.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રતિ વફાદારો.*

દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમજ હિંદમાં મારી ત્રણ માસની મુસાફરી દરમિયાન મને વારંવાર પૂછવામાં આવ્યું છે કે હું અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો એક દૃઢ વિરોધી અને એક ચુસ્ત દેશભક્ત હોવા છતાં, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને, જેનું હિન્દ એક બહુ મોટું અંગ છે, તેને હું વફાદાર કેમ રહી શકું તથા હિન્દ અને ઇંગ્લાંડ પરસ્પરનું હિત જાળવવા એક સાથે રહી શકે એમ હું કેમ માની શકું ! આ મોટી અને અગત્યની સભા પાસે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રતિની મારી વફાદારી આજ સાંજના ફરીથી જાહેર કરતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે. મારી વફાદારીનાં કારણ બહુ સ્વાર્થી છે. સત્યાગ્રહી તરીકે મને જણાયું છે કે ગમે તેવા સંજોગોમાં હોવા છતાં, સત્યાગ્રહીએ સત્યાગ્રહનો પક્ષ સિદ્ધ કરવાનો છે. વળી મને એમ પણ જણાયું છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અમુક આદર્શો છે જેને હું ચાહું છું, અને તેમાનો એક આદર્શ આ છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની દરેક પ્રજા પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ, પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ, અને પોતાનાં અંતઃકરણને અનુકૂળ આચરણ કરવામાં પૂરેપૂરી છૂટ ભોગવે. મને લાગે છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય માટે આમ કહેવું બાજબી છે; પરંતુ બીજા કોઈ રાજ્ય માટે તેમ કહી શકાય નહિ. વખતે તમે જાણતા હશે કે હું કોઈ પણ પ્રકારનાં રાજ્યને પસંદ કરતો નથી. મેં અનેકવાર કહ્યું છે તેમ તેજ રાજ્ય સર્વોત્તમ છે કે જે ઓછામાં ઓછી સત્તા વાપરે છે; અને મને એમ જણાયું છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જ મારા ઉપર કમીમાં કમી સત્તા ચલાવવામાં આવશે; અને તેથી જ હું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રતિ વફાદાર રહું છું.

* ૧૯૧૫ ના એપ્રિલ માસમાં મદ્રાસનાં વકીલ મંડળના વાર્ષિક ઉત્સવ નિમિત્તે થયેલાં ખાણ વખતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની આબાદી ઇચ્છતાં આ ભાષણ આપવામાં આવ્યું હતું.

સરકારી હુકમનો અનાદર.*

કિમિનલ પ્રોસિજર કોડની ૧૪૪ મી કલમના આધારે મને કરવામાં આવેલા હુકમનો અનાદર કરવાનું ઘણું ગંભીર પગલું મેં શા સારૂ ભર્યું છે તેનો ટુંકો ખુલાસો હું કોર્ટની પરવાનગીથી કરવા ઇચ્છું છું. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે, સ્થાનિક અમલદાર અને મારા વચ્ચે મતભેદનો આ પ્રશ્ન છે. માણસ-જાતની અને રાષ્ટ્રની સેવા કરવાના ઉદ્દેશથી હું આ પ્રદેશમાં આવ્યો છું. રૈયતને મદદ કરવા માટે અહીં આવવા મને આગ્રહ-પૂર્વક આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું, અને હું તેમ કરવા કબૂલ થયો. રૈયતનું કહેવું એમ છે કે નીળીના વતનદારો તેઓ તરફ યોગ્ય વર્તન નથી કરતા. પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યા વિના હું કોઈ પણ જાતની મદદ ન કરી શકું. તેથી જો બની શકે તો અમલદારવર્ગની અને વતનદારોની સહાયતાથી તેનો અભ્યાસ કરવા હું અહીં આવ્યો છું. આ સિવાય અહીં આવવામાં મારો ખીજો કોઈ ઉદ્દેશ નથી. હું માની શકતો નથી કે મારાં અહીં આવવાથી કોઈ પણ રીતે સાર્વજનિક શાંતિનો ભંગ થાય અથવા પ્રાણહાની થાય. હું કહી શકું છું કે મને આવા વિષયમાં સારો અનુભવ છે. છતાં અમલદારવર્ગે આથી જુદું જ ધાર્યું છે. હું તેઓની મુશ્કેલી પૂરી રીતે સમજું છું. અને હું આ પણ કબૂલ કરું છું કે જે બંધર તેઓને મળે છે તેના આધારેજ તેઓ પગલાં ભરી શકે છે. કાયદાને માન આપનાર એક નાગરિક તરીકે મને પહેલી પ્રેરણા એ થવી જોઈએ, અને વસ્તુતઃ એમ

* ૧૯૧૭ ના એપ્રિલ માસમાં ગાંધીજીને મોતીહારી છોડી જવા હુકમ થયો, પરંતુ તેઓ તેને તાબે ન થયા. તેમણે કોર્ટમાં જઈ પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કર્યો, અને તેમ કરતાં તેઓએ આ ખુલાસો કર્યો.

જ થયું હતું, કે મને કરવામાં આવેલા હુકમને મારે તાબે થવું. પરંતુ જેઓ માટે હું અહીં આવ્યો છું તેઓ પ્રતિની મારી કર્તવ્યબુદ્ધિને હાની પહોંચાડ્યા વિના હું તેમ વર્તી શકું એમ ન હતું. મને લાગે છે કે અત્યારે તેઓમાં રંહીને જ હું તેઓની સેવા કરી શકું છું. એટલે મારી મેળે અહીંથી જતા રહેવાનું મારાથી ખની શકે એમ ન હતું. આ પ્રમાણે બે વિરુદ્ધ પ્રકારનાં કર્તવ્ય આવી ઉભા. એટલે હું તો એટલું જ કરી શકું કે લોકોથી મને દૂર કરવાની જોખમદારી હું અમલદારવર્ગ ઉપર જ નાખું. મને આ વાતનું પૂરું લાન છે કે હિંદના જાહેરજીવનમાં જે પદવી હું ભોગવું છું તેવી પદવીવાળા માણસે દાખલા બેસાડવામાં બહુ ધ્યાન આપવું જોઈએ. મારી આ દૃઢ માન્યતા છે કે જે અટપટાં બંધારણમાં આપણે રહીએ છીએ, તેમાં સ્વાભિમાની પુરૂષ માટે સરલ અને માનનીય માર્ગ, અત્યારે હું છું એવા સંજોગોમાં તો એક જ છે, અને તે એ કે હુકમને તાબે ન થવા માટે જે શિક્ષા થાય તે બિનતકરારે સહન કરી લેવી; અને મેં આ પ્રમાણે કરવા નિશ્ચય કર્યો છે. મેં આ ખુલાસો મને થનારી શિક્ષામાં કોઈ પણ રીતે ઘટાડો કરાવવાના હેતુથી નથી કર્યો. હું તો એમ બતાવવા ઇચ્છું છું કે મેં હુકમનો અનાદર કાયદેસર સત્તા વાસ્તે આદર ન હોવાને લઈને નથી કર્યો, પરંતુ આપણાં જીવનના વધારે ઉંચા નિયામકને—અંતરના ઉદ્ગારને—અધીન થઈને કર્યો છે.

દિલ્હી યુદ્ધ પરિષદ.*

નામદાર વાઈસરોયને પત્ર.

આપને જાણર છે કે જૂન વિચારપૂર્વક મારે આપ નામદારને જણાવવું પડ્યું હતું કે મારા તા. ૨૬ મીનાં પત્રમાં લખેલા કારણોસર હું કૉન્ફરન્સમાં આવી શકીશ નહિ, પણ જે મુલાકાતનો પ્રસંગ આપે મને આપવાની કૃપા કરી હતી, તે પછી કૉન્ફરન્સમાં આવવાનું મેં મારાં મનને મનાવ્યું; અને ભલે તેમ કરવાને બીજા કારણો ન હોય પણ આપ તરફનું મારું બહુમાન એતો જરૂર કારણ હતું.

કૉન્ફરન્સનો ત્યાગ કરવાનું એક અને કદાચ સળંગમાં સળંગ કારણ એ હતું કે લોકમાન્ય ટિળક, મિસિસ ગિસાંટ, અને અલીભાઈએને નોતરવામાં આવ્યા ન હતા. તેઓને હું લોકમતના મહાન નેતાઓમાં ગણું છું. હજુએ મને લાગે છે કે તેઓને નહિ નોતરવામાં ગંભીર ભૂલ થઈ છે અને હું નમ્રતા-પૂર્વક સૂચવું છું કે જે પ્રાંતિક કૉન્ફરન્સ મારી સમજ પ્રમાણે થવાની છે તેમાં તેઓને નોતરીને તેઓની સલાહનો લાભ સરકાર લેશે તો એ ભૂલ કેટલેક ભાગે સુધરી શકશે. હું વિનતિ-પૂર્વક કહીશ કે જે આગેવાનો જનસમાજના મોટા સમુદાયોને દોરનારા છે તેવાઓની કોઈ પણ સરકાર અવગણના કરી શકતી નથી, પછી ભલે તે નેતાઓ સરકારથી તદ્દન વિરૂદ્ધ મત ધરાવતા હોય. લોકમાન્ય ટિળક આદિ જનસમાજના મોટા

* ૧૯૧૮ ના એપ્રિલ માસમાં દિલ્હીમાં ભરાયલી યુદ્ધ પરિષદનાં ટાણે આ પત્ર નામદાર વાઈસરોય લૉર્ડ ચેમ્ફર્ડ ઉપર તા. ૨૯-૪-૧૮ ને દિને લખવામાં આવ્યો હતો.

સમુદાયોને હોરનારા છે એ નિઃસંદેહ છે. ઉપર પ્રમાણે કહેવાની સાથે હું એટલું કહી શકું છું, અને તેથી મને ખુશી થાય છે કે, કૉન્ફરન્સની કમિટીઓમાં બધા પક્ષના મત નિઃસંકોચ બતાવવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી. મેં તો, જે કમિટીમાં હું નિમાયો હતો, તેમાં અથવા તો કૉન્ફરન્સમાં મારા વિચારો જાણી જોઈને ન બતાવ્યા. મને લાગ્યું કે કૉન્ફરન્સના ઠરાવોને માત્ર ટેકો આપીને હું તેના હેતુ સારામાં સારી રીતે જાળવી શકીશ, અને કંઈ અપવાદ રાખ્યા વિના મેં તેવો ટેકો આપ્યો છે. એક બીજા કાગળમાં હું આ કાગળની સાથે જ મારી દરખાસ્ત સરકાર પાસે રજુ કરવાનો છું અને તે દરખાસ્ત સરકાર કમૂલ કરે કે તુરત મારા બોલનો અમલ કરવાની આશા રાખું છું.

જે સામ્રાજ્યની અંદર કેનેડા આદિ સંસ્થાનોની માફક અમે થોડા સમયમાં હિસ્સેદાર થવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ, તે સામ્રાજ્યને અણિને સમયે અમારે મોકળે મને નિશ્ચયપૂર્વક ટેકો આપવો જોઈએ એ હું સમજું છું. તેવો ટેકો આપવાનો ઠરાવ અમેએ કર્યો છે, પણ એટલું તો સહજ સમજાય એવું અમારા સાહ્ય આપવાના નિશ્ચયનું કારણ, સાહ્ય આપીને વધારે સત્વર અમારા ધ્યેયને સાધવાની આશા, એ છે. પોતાની ફરજ બજાવનારને ફરજની જોડાજોડ રહેલા હક્કો આપોઆપ મળી જાય છે તેમ અમારી આશાને વિષે કહી શકાય. તુરતમાં થનારા જે સુધારાઓ વિષે આપનાં ભાષણમાં આપે જે ઇસારો કર્યો છે તે સુધારામાં કેંગ્રેસ-લીગની યોજનાનાં મૂળ મુદ્દાઓ ઘણે ભાગે સચવાશે એવું માનવાને પ્રજા પ્રેરાઈ છે. અને મારી ખાતરી છે કે સરકારને ઘણા સલાહદોષે પૂરા દિલથી ટેકો આપ્યો છે તે આવી શ્રદ્ધાને લીધે છે.

જે મારા ભાઈઓને સમજાવીને હું પાછાં પગલાં ભરાવી શકું તો કેંગ્રેસના બધા આગલા ઠરાવો તેમની પાસે પાછા ખેંચાવી લઉં, અને લડાઈ દરમિયાન ‘લોમરૂટ’ અથવા ‘રિસ્પોન્સિબલ ગવર્નમેંટ’ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ ન કરવા દઉં.

સામ્રાજ્યને ભીડને સમયે હિંદના તમામ સશક્ત પુત્રોની હિંદની પાસે આહુતિ અપાવું અને હું જાણું છું કે આ કાર્ય માત્રથી જ હિંદ સામ્રાજ્યમાં વધારેમાં વધારે માનીતો લાગીદાર થઈ પડે, અને જાતિભેદ માત્ર એક ભૂતસમયની સ્થિતિની યાદી તરીકે રહી જાય, પણ લગભગ આખાં શિક્ષિત હિન્દે આના કરતાં ઓછો કાર્યસાધક રસ્તો લેવાનું ઠરાવ્યું છે, અને શિક્ષિત હિન્દ આમની ઉપર કંઈ અસર કરી શકતી નથી એ હવે કહેવું શક્ય નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યા પછી હું હુમેશાં રૈયતવર્ગના સંબંધમાં સારી રીતે આવેલો છું, અને હું આપને ખાતરી આપું છું કે સ્વરાજ્યની ઈચ્છા તેઓમાં ઓછાના વિસ્તારમાં પ્રસાર પામેલી છે. છેલ્લી કેંગ્રેસ સમયે હું હાજર હતો. પાર્લામેન્ટમાં કાયદો કરીને ચોક્કસ ઠરાવેલી મુદત દરમિયાન હિન્દુસ્થાનને પુરું સ્વરાજ્ય મળે એવો ઠરાવ થયો હતો; તેને અનુમોદન આપનારાઓમાં હું પણ હતો. હું કબૂલ કરું છું કે એ ભારે પડતું પગલું કહેવાય, પણ મારી ખાતરી છે કે ઓછામાં ઓછી મુદતમાં કૃળીભૂત થાય એવી ‘હોમરૂલ’ મળવાની ચોક્કસ આશા સિવાય બીજું કંઈ પણ હિન્દી પ્રજાને સંતોષ આપનાર નથી. હું જાણું છું કે હિન્દુસ્થાનમાં એવા ઘણાએ છે કે જેઓ આ હેતુ ખર આણવાને સારૂ ગમે તેવો ભોગ આપતા અચકાવાના નથી, અને તેઓ એટલા સાવધાન છે કે જે સામ્રાજ્યની અંદર પોતાના અંતિમંદ્યેયને પહોંચવાની તેઓની આશા અને ઈચ્છા છે તે સામ્રાજ્યને સારૂ તેટલેજ દરજ્જે ભોગ આપવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. એટલે આ તો સિદ્ધ થયું કે હાલ દેખાઈ રહેલાં જોખમમાંથી સામ્રાજ્યને છોડાવવાનાં કાર્યમાં, અંતઃકરણપૂર્વક કંઈ પણ ધાંધલ કર્યા વિના, રોકાઈ રહીને, અમે અમારા આદર્શ લાણીની ગતિનો વેગ વધારી શકીશું. આવાં સાદા સૂત્રને ન ઓળખવું એ તો રાષ્ટ્રીય આપઘાત સમાન ગણાય. સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કરવામાં રોકાવાથી જ અમને સ્વરાજ્ય મળી શકે છે, એ અમારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવું જોઈએ.

આમ સામ્રાજ્યના બચાવને સારૂ અમારાથી બની શકે તેટલા બધા માણસો અમારે આપવા જોઈએ, એ મને સ્પષ્ટ જણાય છે. મને લાય છે કે આર્થિક મદદને વિષે હું તેમ નથી કહી શકતો. રૈયતવર્ગની સાથેના મારા ગાઢ સંબંધે મને સાબીત કરી આપ્યું છે કે હિન્દુસ્થાને સામ્રાજ્યના ભંડારમાં પોતાની શક્તિ ઉપરાંત ભર્યું છે. મને ખબર છે કે આમ કહેવામાં હું મારા દેશભાઈઓના મ્હોટા સમુદાયનો અભિપ્રાય બતાવું છું.

કૉન્ફરન્સમાં મેં, અને હું માનું છું કે અમારામાંના ઘણાએ, આપના અને અમારા હેતુને સારૂ અમારાં જીવન અર્પણ કરવાનું ચોક્કસ પગલું ભર્યું છે, પણ અમારી વિચિત્ર સ્થિતિ છે. અમે મઝીઆરાંની બહાર છીએ. અમારું સ્વાર્પણ વધારે સારાં લવિષ્યની આશા ઉપર નિર્ભર છે. એ આશા શી છે એ જો સ્પષ્ટ રીતે અને દ્વિઅર્થ વિના હું આપને ન જણાવું તો આપને તેમજ મારા દેશને મેં દગો દીધો ગણાય. એ આશા ક્ષીભૂત થવાને સારૂં હું સાદુ કરતો નથી, પણ એ આશા આપે જાણવી તો જોઈએ જ. એ આશાનો ભંગ અમારી અંગ્રેજી પ્રજા ઉપરની શ્રદ્ધાનો નાશ છે.

એક વસ્તુ હું છોડી શકતો નથી. આપણા કૌટુંબિક કજીઆઓ શમાવી દેવાની આપે માગણી કરી છે. જો તેનો અર્થ એમ થતો હોય કે અમલદારોથી થતા જીલમ અને ખોટાં કામોની ખરદાસ્ત કરવી તો હું એ માગણીનો સ્વીકાર કરવા અશક્ત છું. સામુદાયિક જીલમની સામે હું પૂરેપૂરી રીતે થઈશ. ઉપરની માગણી અમલદારવર્ગની પાસેથી કરવી ઘટે છે. તેઓ એકે માણસની તરફ ગેરવર્તણૂક નથી ચલાવી શકતા, અને પહેલા કરતાં પણ વિશેષ રીતે તેઓએ પ્રજામતને જાણવો જોઈએ અને તેને માન આપવું જોઈએ. અંપારણમાં લાંબા કાળના જીલમના સામે થઈને મેં બ્રિટિશ ન્યાયનો અંતિમ જય સિદ્ધ કરી આપ્યો છે. ખેડમાં જે પ્રજા સરકારને શાપ દેતી હતી તે હવે સમજે છે કે જ્યારે પોતે સત્યને સારૂં દુઃખ ભોગવવા તૈયાર હોય છે, ત્યારે ખરી સત્તા સરકારની નથી,

પણ પ્રજાની છે. આમ જાણીને પ્રજા સરકાર વિષેનું પોતાનું ઝેર ઓછું કરતી જાય છે, અને કહી રહી છે કે આ સરકાર લોકહિતને સાડા હોવી જોઈએ, કેમ કે પ્રજા પોતાને અન્યાયી લાગતા એવા હુકમોનો મર્યાદા અને માનપૂર્વક જે અનાદર કરે છે તેને સરકાર સહી લે છે. એથી હું માનું છું કે ચંપારણ અને ખેડાનાં મારાં કાર્યો એ લડાઈને અંગે મારી સિધ્ધી ચોક્કસ અને ખાસ ભેટ છે. આ દશામાં મારી પ્રવૃત્તિ અટકાવવાનું કહેવું, એ માફ જીવન બંધ કરવાનું કહેવા બરોબર છે. પશુબળની જગ્યાએ આત્મબળ અથવા તો તેને બીજે નામે ઓળખીએ તો પ્રેમબળના ઉપયોગનો જો હું લોકોની પાસે સ્વીકાર કરાવી શકું તો હું જાણું છું કે આખાં જગતની સામે ઉભી શકે એવું હિન્દુસ્થાન હું તૈયાર કરી શકું. તેથી બધે સમયે આ અનાદિકાળથી ચાલતો આવેલો મહા સંયમનો કાયદો મારે વિષે લાગુ પાડીને હું મારા આત્માને ઘડીશ અને એ કાયદાની સર્વોપરી સત્તા જેને ઓળખવી હશે તેને બતાવીશ, અને જો હું બીજી કંઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઉં છું તો તેમાં હેતુ માત્ર એ રહ્યો હોય છે કે આ કાયદાનું અનુપમ સ્વરૂપ બતાવી આપવું.

છેવટમાં, મુસલમાન રાજ્યો વિષે નામદાર શહેનશાહના દિવાનમંડળને નિશ્ચયપૂર્વક વચનો આપવાનું આપ સૂચવો એવી આપને હું વિનંતિ કરું છું. દરેક મુસલમાન એ રાજ્યોને વિષે ચોક્કસ મત ધરાવનારો છે એ આપ જાણો છો એવી મારી ખાતરી છે. એક હિન્દુ હોઈને હું મુસલમાનનાં હિતને વિષે તટસ્થ નથી રહી શકતો. તેઓનું દુઃખ તે અમારું દુઃખ હોવું જોઈએ. આ રાજ્યોના હક્કની ઉપર અતિ સ્વચ્છ ધ્યાન આપવામાં અને ઈસ્લામનાં ધાર્મિક સ્થાનો વિષેની મુસલમાનોની લાગણીની ઉપર તેવું જ ધ્યાન આપવામાં, અને હિન્દુસ્થાનમાં સ્વરાજ્યના દાવાનો ન્યાયી અને વખતસર ફટકો કરવામાં આમ્રાજ્યની સહીસલામતી રહેલી છે.

આ પત્ર હું લખું છું કેમકે બ્રિટિશ પ્રજાને હું ચાહું છું, અને દરેક હિન્દીમાં અંગ્રેજના જેટલી વફાદારી ઉત્પન્ન કરવા ઇચ્છું છું.

લૉર્ડ વિલિંગડન અને 'હૉમ રૂલ લીગરો.'*

મેં ઘણા સંકલ્પવિકલ્પ પછી આ મ્હોટી અને અગત્યની સભાના પ્રમુખ થવાનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું છે. ચાલુ ઈમાસની ૧૦ મી તારીખે પુરાલયમાં મળેલી યુદ્ધવિષયક પરિષદના પ્રમુખ-સ્થાનેથી લૉર્ડ વિલિંગડને જે ચેપ્ટા કરી હતી તેની સામે આદર-પૂર્વક આપણો અણુગમો બતાવવા આપણે લેગા થયા છીએ. લૉર્ડ વિલિંગડન માટે મને બહુ માન છે. હિંદના અત્યારના બધા ગવર્નરોમાં લૉર્ડ વિલિંગડન સૌથી વધારે પ્રજાપ્રિય હોય એમ જણાય છે. આપણી અભિલાષાઓ માટે તેઓ ઉદાર વિચારો ધરાવતા જણાયા છે. એટલે આજની સભાનાં કાર્યનો વિચાર દિલગીર થયા વિના કરવો મારા માટે મુશ્કેલ છે. છતાં મને લાગે છે કે જે કર્તવ્ય દેખીતું છે, પછી તે ગમે તેટલું દુઃખદાયક હોય તોપણ, તેની આડે મારે મારી અંગત લાગણીને આવવા દેવી નહિ જોઈએ. કર્તવ્ય ખુલ્લું છે. લૉર્ડ વિલિંગડને પરિષદ બોલાવી હતી, અને હૉમ રૂલ લીગોના મુખ્ય અને આગળ પડતા સભાસદોને વિચારપૂર્વક નોતર્યા હતા. પોતાનું અપમાન કરાવવા ઈચ્છતા ન હોવાથી, તથા પરિષદમાં પોતાના વિચારોનાં સમર્થનમાં બોલવાના પોતાના ઇરાદાની અગાઉથી પૂરતી બબર કરવાની ઈચ્છા ધરાવતા હોવાથી, તેઓએ પરિષદનો કાર્યક્રમ જાણુવા માગણી કરી હતી. લૉર્ડ વિલિંગડનને દિલ્હી પરિષદનો અનુભવ હતો. તેમને બબર હતી કે

* આ ભાષણ, મુંબઈમાં મળેલી યુદ્ધ પરિષદમાં ગવર્નર સાહેબે અંગીકાર કરેલાં વલણને વખોડી કાઢવા મુંબઈમાં મળેલી જાહેર સભાનાં પ્રમુખસ્થાનેથી તા. ૧૬-૬-૧૮૯૮ ની સાંજે આપવામાં આવ્યું હતું. † જુન.

ત્યાં નીમાયલી કમિટિઓની બેઠકમાં હોમ રૂલ લીગના સભાસદોને ચર્ચા કરવા પૂરી તક આપવામાં આવી હતી. તેઓ જાણતા હતા કે પરિષદની પહેલી બેઠકમાં ઘણા સભાસદોએ રાજ્યવિષયક ભાષણો આપ્યાં હતાં. પોતાને આટલી બધી બબર હોવા છતાં,—પરિષદમાં શું બન્યું તે ઉપર હવે ધ્યાન દેજે—પોતાનાં શરૂઆતનાં ભાષણમાં તેમણે હોમ રૂલ લીગો ઉપર જાણીબૂજીને પ્રહાર કર્યો. તેમણે તેઓ ઉપર વારેવારે વિદ્ધ કરવાનો આરોપ મુક્યો. તેમણે તેઓના અનુમોદનની પ્રમાણિકતા વિષે શંકા પ્રદર્શિત કરી. પરિષદની બેઠક આવી ટીકા માટે ભાગ્યે જ લાયક સ્થાન કહેવાય. જો તેમને તેઓની સહાયતાની જરૂર ન હતી, તો તેમણે હોમ રૂલ લીગોના સભાસદોને નોતરવા નહિ જોતા હતા. જો તેમને તેઓની સહાયતાની ઇચ્છા હતી, છતાં જો તેઓ ઉપર તેમને વિશ્વાસ ન હતો તો તેઓને એમ અગાઉથી જણાવવાની આ ભાગ્યે જ સારી રીત હતી. તેમણે યાદ રાખવું જોઈતું હતું કે હોમ રૂલ લીગોએ એક રીતે અસરકારક મદદ કરી છે. તેઓનું વાજન્ટ્ર, ‘કોનિકલ’, લોકોને પોતાથી બની શકે તેટલી મદદ કરવા હમેશાં વિનવતું રહ્યું છે. હું નામદાર ગવર્નરને એમ સૂચવવા હિંમત કરું છું કે લિગા ઉપર કટાક્ષ કરવામાં તેમણે કંઈ નહિ તોપણ વ્યવહારૂ ભૂલ કરી હતી. પરંતુ વાત આટલેથી જ અટકી ન હતી. શ્રીયુત કેળાકરની પૂછપરછના જવાબમાં તેમણે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું:

“ પરિષદ પાસે ઠરાવોને રજૂ કરવા, અનુમોદન આપવા અને સમર્થન કરવા, અમુક સંજ્યામાં વક્તાઓને અગાઉથી નોતરવામાં આવશે. આ વક્તાઓનું વક્તવ્ય પૂરું થયા પછી જાહેર વિવેચન કરવા દેવામાં આવશે.

“ દિલ્લી પરિષદના ઠરાવોને અમલમાં મુકવાના ઇરાદાથી આ પરિષદ પાસે રજૂ કરવાના ઠરાવો ઘડવામાં આવશે, અને તે બે થશે; પહેલો, સામાન્યરૂપે હશે અને બીજો ચોક્કસ.

સૂચનાઓ કરનારો હશે. રીતસર સુધારાઓ દાખલ કરવા દેવામાં નહિ આવે, પરંતુ વિવેચન દરમ્યાન વક્તાઓ જે કંઈ ટીકા કે સૂચનાઓ કરશે, તે ઉપર સરકાર પૂરતું ધ્યાન દેશે.”

આમાં રાજ્યવિષયક વિવેચન સામે કંઈ પ્રતિબંધ જણાતો નથી. શ્રીયુત ટિળક અને શ્રીયુત કેળકરે, બીજા વક્તાઓની પેઠે, પોતાનાં નામ વક્તા તરીકે મોકલાવ્યા. પોતાની વારી આવતાં, શ્રીયુત ટિળક બોલવા ઉભા થયા, અને ભાગ્યેજ તેઓ ત્રણ વાક્યો બોલ્યા, કે જેમાના બેતો સંપૂર્ણ વક્ષાદારી જાહેર કરનારાં હતાં, તે પહેલાં તો, તેમને ‘તેઓ વક્ષાદારીના ઠરાવ ઉપર રાજકીય વિષય ચર્ચે છે’ એવાં કારણથી અટકાવવામાં આવ્યા. શ્રીયુત ટિળકે વાંધો ઉઠાવ્યો કે વક્ષાદારીના ઠરાવમાં પુરવણી હતી જે ઉપર તેઓ ઉચિત ટીકા કરી શકે; પરંતુ તે નિર્ણયક નીવડ્યો. ત્યાર પછી શ્રીયુત કેળકર ઉઠ્યા, અને તેમને પણ તેવો જ અનુભવ થયો; પરિણામે પુરાલયમાંથી તુરત જ શ્રીયુત ટિળક અને તેની પાછળ બીજાઓ એક પછી એક ચાલી નીકળ્યા. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે, નામદાર ગવર્નરે જે ફેસલો કર્યો તેમાં તેણે એક ગંભીર ભૂલ કરી, અને તેઓ જેનું હિત કરવા ત્યાં આવ્યા હતા તેનું જ તેઓએ અહિત કર્યું. તેણે શ્રી. ટિળક અને શ્રી. કેળકરનું અને તેથી દેશની એક મોટી અને જબરી સંસ્થાનું નિષ્કારણ અપમાન કર્યું. શ્રીયુત ટિળક અને તેમના અનુયાયીઓની ગણના ન કરવી અથવા તેઓનું અપમાન કરવું, એ અશક્ય છે. શ્રીયુત ટિળક લોકોમાં પૂજ્ય મનાયા છે. તેઓ હજારો માણસો ઉપર અનહુદ કાબુ ધરાવે છે. તેઓને તેમનું વચન કાયદા સમાન છે. મારે તેમની સાથે ઘણા મતભેદો છે; પરંતુ દેશ માટેના પોતાના અગાધ પ્રેમથી, અપરિમિત ત્યાગથી અને પ્રજા હિતના દૃઢ પક્ષપાતથી તેણે હિંદના રાજકીય જીવનમાં જે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવું બીજા કોઈ નેતાએ નથી કર્યું; અને આ હું કબૂલ કરતા ચૂકું તો હું મારો પોતાને જ દ્રોહી ઠરું. તેથી, તેમના અને તેમની દ્વારા હોમ રૂલ લીગોના કરવામાં આવેલાં અપમાનથી એકંદર

આખાં રાષ્ટ્રનું અપમાન થયું છે. એટલે આપણે તેમની સાથે રાજકીય વિષયમાં મળતા થતા હોઈએ કે નહિ, તો પણ આપણા બધાની, જેઓ એમ માને છે કે શ્રીયુત ટિળક અને શ્રીયુત કેળકર તરફ લોઈ વિલિંગ્ડનનું વર્તન અયોગ્ય હતું, તેઓની તેની સામે થવાની ફરજ છે. હું એમ કબૂલ કરવા તૈયાર છું કે શ્રીયુત ટિળક બીજા ઠરાવ ઉપર બોલવા ઉઠ્યા હતા તો વધારે સારું થાત. એ તો મારો ખાસ અને અંગત મત છે કે જે બીજા કોઈ ભાગ્યે જ ધરાવતો હશે કે જો તેઓ પોતાનાં માનમાં જ રહ્યા હતા અને ન બોલ્યા હતા તો તેથી પણ વધારે સારું થાત. પરંતુ મારા મત પ્રમાણે વક્ષાદારીના ઠરાવ ઉપર બોલાવાનો અને તેના ગુણદોષ બતાવવાનો તેમને હક હતો. વક્ષાદારીના ઠરાવ ઉપર કોઈ પોતાના વિચાર છૂટથી જણાવી ન શકે એવો વિચાર મને માન્ય નથી. અરેબર, તે વક્ષાદારી તો નામની જ કહેવાય, કે જેને ટીકાથી બચવા હાલની જરૂર રહે છે. હું એમ માનું છું કે હું રાજ પ્રતિની મારી વક્ષાદારીમાં પૂર્ણ રીતે ચુસ્ત રહીને તેમને કહી શકું છું કે તેમનાં નામે ન થવાના કામો થાય છે. ચેતવણી આપવાથી મારી વક્ષાદારી વધારે સારી ઠરશે. હોમ ફ્રલ લીગોએ કરેલી ઘણી સેવામાં, આ સેવા ખાસ ઉલ્લેખને પાત્ર છે અને તે એ કે તેણે લોકોને પોતાના વિચાર જણાવવા હિંમતવાળા કર્યા છે, અને મને શંકા નથી કે જો તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ રીતે બજાવશે તો પછી હિંદની વક્ષાદારી માટે સંશય ઉઠાવી શકાશે નહિ. કારણ કે સાચા સ્વરાજ્યવાદીની એ માન્યતા હોવી જોઈએ કે સામ્રાજ્યને બચાવવું આવશ્યક છે. કેમકે તેની સહિ-સલામતીમાં પોતાની અત્યંત પ્રિય આશાઓનું સાક્ષ્ય છે. સામ્રાજ્યને સહાયતા ન દેવી એ રાષ્ટ્રીય આપઘાત કરવા બરાબર છે. આપણે પોતાને હાની કર્યા વિના, ભવિષ્યમાં થનારા આપણા ભાગીદારને નુકસાન કેમ ઇચ્છી શકીએ? એટલે હોમ ફ્રલ લીગના સભાસદો સાથે હું સાવ મળતો થાઉં છું, કે નામદાર ગવર્નર પોતે કરેલી ભૂલ માટે, દિલગીરી બતાવે, એવી માંગણી કરી આપણે રાષ્ટ્રીય માનનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે; પરંતુ

તેની જ સાથે લડાઈ ચલાવવા અધિકારીઓને મદદ કરવા આપણે આપણાં પ્રયત્નો વધારવા જોઈએ. લોર્ડ વિલિંગડનની ભૂલ ઉપર ગુસ્સે થઈ, આપણે પોતે એક પણ ખોટું પગલું નહિ ભરવું જોઈએ. આપણે તો ઘણું એ મેલવવાનું છે. આપણે સ્વરાજ્ય માંગીએ છીએ, અને જેટલું જલદી અને તેટલું જલદી આપણે તે માંગીએ છીએ. અને હું ઈચ્છું છું કે મારો વિચાર સ્વીકારવા હું હજી પણ દેશને સમજાવી શકું કે શિક્ષિત વર્ગે સાવ શરત વિના અને અંતઃકરણપૂર્વક સરકાર સાથે રહી કરેલું કાર્ય, આપણને આપણાં લક્ષ્ય સમીપ લાવી મૂકશે તેટલું ખીજું કોઈ નહિ લાવી શકે. મારા દેશબંધુઓને રહે છે તેમ, મને એક પણ સુધી પણ અવિશ્વાસ રહેતો નથી કે આપણી ખીજી ઘણીએ આશાઓ માફક આપણી આ સ્વરાજ્યની આશા પણ નિરાશા ઉપજાવશે. અહીંની સરકારે તેમજ વડી સરકારે આપણો વિશ્વાસ ઢીલો કરે એવું કંઈ નથી કંઈ, એમ નથી. પરંતુ મારો વિશ્વાસ કંઈ તેઓની નીતિમાં થતા ફેરફાર ઉપર રહ્યો નથી, પણ આપણી પોતાની લડતના મજબુત પાયા ઉપર રહ્યો છે. ખચીત, એ તો કોઈ પણ સહેલાઈથી જોઈ શકશે કે જો આપણે માણસો ઉપર અને સાધનસંપત્તિ ઉપર કાબૂ મેળવવા ફત્તેહમંદ થઈએ તો આપણે અજીત પદવી અને ખજા પ્રાપ્ત કરીએ. કારણ કે સ્વરાજ્ય માટેની મારી સાદી યોજનામાં, આ બે વસ્તુઓ ઉપર પૂર્ણ સત્તાથી જરા પણ ચોંટું હું નથી ઇચ્છી શકતો. સરકાર, આ બેમાં આપણી સહાયતા ઇચ્છે છે. આપણે પણ તેનો શબ્દ ઉપાડી લેવો જોઈએ. તેઓ ખુશીથી અને પ્રમાણિકતાથી આપેલી મદદનો અસ્વીકાર કરી નહિ શકે. આપણે લશ્કર ઉભું કરશું, એટલે લાડુતી લશ્કરને બદલે, એક રાષ્ટ્રીય લશ્કર ઉભુ થશે: જો કે હજી સુધી કાયદામાં એવું નથી, પણ વસ્તુતઃ તો એમ જ થશે. સરકારી ખાતાં તરફથી કરવામાં આવેલી હુજરોની ભરતી વાસ્તે હું આપણા પોતા માટે કોઈ પણ જાતના માનનો દાવો કદી કરી શક્યો નથી. આ લડવૈયાઓ

નથી દેશભક્ત તરીકે, નથી દેશ માટે, કે નથી સામ્રાજ્ય માટે ગયા, પરંતુ પૈસા માટે અને જે પ્રલોભનો તેઓની પાસે ધરવામાં આવ્યા હતા તે માટે ગયા છે. પરંતુ જે સૈનિકો આપણે ઉભા કરશું, તે સ્વરાજ્યવાદીઓ હશે, તેઓ સામ્રાજ્ય માટે લડવા જશે. તેઓ તેમ કરશે કારણ કે તેઓ તે સામ્રાજ્યમાં ભાગીદાર થવા ઉમેદ રાખે છે. સર નારાયણની પેઠે, તેઓ પોતાનાં ધરખાર અને કુટુંબકબીલા માટે લડવામાં નીચાઈ નહિ સમજે. પરંતુ તેઓ તો તેને સામ્રાજ્ય વાસ્તે લડીને સ્વદેશ માટે સ્વતંત્રતા મેળવવાની એક અમીરી આકાંક્ષા તરીકે ગણશે.

હું આશા રાખું છું કે નામદાર ગવર્નર આ મહાન સભાની ઇચ્છાને અનુકૂળ થવાનો માર્ગ શોધશે; પરંતુ જો તેઓ તેમ કરવામાં આજે નિષ્ફળ જશે, અને વાઈસરોય પણ નિષ્ફળ જશે, તો પણ નામદાર ગવર્નર પોતાની મેળે હોંમ રૂલ લીગોની ટૂંક વખતમાં માફી માગશે એ વિષે મને પોતાને તો નાસીપાસ થવા કારણ જણાતું નથી. હું જાણું છું કે તેઓ લડાઈ ચલાવવામાં સાથે રહી કામ કરવા માંગે છે. અને જ્યારે તેમને આમ લાગશે, ત્યારે તેમને પોતાની ભૂલ જણાશે અને તેઓ એક સજ્જન તરીકે પોતાની દિલગીરી દર્શાવશે. મુશ્કેલીઓ ઘણી છે, અને તેમાંથી ઘણીએ સરકારે ઉપજાવેલી છે. જેમ કે, તેણે પ્રજામત માટે બેદરકારી બતાવી છે. સૈનિકો મેળવવા માટે આપવામાં આવેલી આપણી સલાહનો તેઓએ અસ્વીકાર કર્યો છે. આથી કરી આપણું કાર્ય પાર પડે એ લગભગ સાવ અસંભવિત જણાય છે. પરંતુ આપણું કર્તવ્ય ખુદ્દું છે. આ અને બીજી ઘણી મુશ્કેલીઓથી નાહિંમત ન થતાં, સરકારે પ્રજામતની સતત અવગણના કરી સામ્રાજ્યને જે હાની પહોંચાડી છે તે આપણે કામ કરી બતાવીને આપણે આપણા મત આગળ ધરતા રહેવું જોઈએ, અને આપણા મત તરફની તેઓની બેદરકારી તોડી પાડવી જોઈએ. એટલે જે બીજો ઠરાવ તમારી પાસે મુકવામાં આવશે તે મદદ કરવાની શરત રૂપે નથી સમજવાનો, પરંતુ

આપણા માર્ગમાં પડેલી મુશ્કેલીઓનાં વર્ણન રૂપે સમજવાનો છે. બેજ રસ્તાઓ છે કે જે દ્વારા આપણે આપણું લક્ષ્ય સાધી શકીએ: સહાયતા કરીને અથવા વિદ્ધ કરીને. બ્રિટિશ બંધારણમાં હુકમે મેળવવા માટે જાણીતો અને તદ્દન કાયદેસર ઈલાજ વિદ્ધ કરવાનો છે. પરંતુ જે અણિનો પ્રસંગ સામ્રાજ્ય સામે આવી ઉભો છે તે ટાણે વિદ્ધ કરવાનું પરિણામ તો સરકારને ગુસ્સે કરવામાં જ આવી શકે, કે જેના ઉપર લડાઈ ચલાવવાની જવાબદારી રહેલી છે. તેને બદલે, સહાયતાથી તેઓનો વિરોધ શમી જશે એટલું જ નહિ પરંતુ આપણામાં એક જાતનું બળ અને વિશ્વાસ આવશે, કે જે આપણને આપણા લક્ષ્ય સુધી લઈ ગયા વિના રહેશે નહિ. આપણે જે પ્રસંગ માટે ભેગા થયા છીએ તે અપૂર્વ છે. આપણે એક પ્રજાપ્રિય ગવર્નરને પોતાની ભૂલ માટે પસ્તાવો કરી આપણી સાથેનો અંગ્રેજી સીધો કરવા કહીએ છીએ. આપણે એમ નક્કી કરીએ છીએ કે જો આપણે રાહત મેળવવામાં નિષ્ફળ જઈએ તો આપણે સોગંદ લઈએ છીએ કે ભવિષ્યમાં જે જાહેર સભામાં લૉર્ડ વિલિંગડન પ્રમુખ-સ્થાને હોય તેમાં આપણે હાજર ન થવું. આ એક ગંભીર પગલું છે, પરંતુ હું ધારું છું કે જે બનાવો બન્યા છે તેનાથી તેની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે. આપણાં પગલાંનું બ્યાજખીપણું આપણા ભવિષ્યના વ્યવહાર ઉપરથી, સહાયતા કરવા દૃઢ પ્રયત્ન કરી નામદાર ગવર્નરના આરોપો ખોટા ઠરાવવાથી, સિદ્ધ થશે.

હું જાણું છું કે આજે સ્વરાજ્યનો વાર્ષિક ઉત્સવ છે. આજનો દિવસ હૉમ રૂલ લીગના સભાસદો માટે પવિત્ર દિવસ છે અથવા હોવો જોઈએ. લૉર્ડ વિલિંગડને આપણને હૉમ રૂલ લીગર અને હૉમ રૂલર એવો ભેદ કરી આપ્યો છે. કોઈ પણ હિંદી સ્વરાજ્યવાદી ન હોય એમ હું કદપી શકતો નથી. પરંતુ મારા જેવા લાખો છે કે જેઓ હૉમ રૂલ લીગર નથી. જો કે હું કોઈ પણ હૉમ રૂલ લીગનો સભાસદ નથી, તો પણ હું આ માંગલિક દિવસે હૉમ રૂલ લીગના ઘણા સભાસદો જેઓની

મદદ મેં મારા કાર્યમાં હુમેશાં ઇચ્છી છે, અને જે મને જરા પણ નાખુશી વિના આપવામાં આવી છે, તેઓની તારીફ કરવા ઇચ્છું છું. મને તેઓમાંથી ઘણાઓ માતૃભૂમિ માટે કોઈ પણ જાતનો ભોગ આપવા શક્તિવાળા જણાયા છે. મેં જોયું છે કે કેટલાક અતિશય શક્તિવાળા જીવાનો છે; કારણ કે આ તારીફ કરતાં હું ચલવળના અગ્રેસરનો વિચાર નથી કરતો. હું તો તેઓનો જ વિચાર કરું છું કે જેઓ સાથે કામ કરવા હું ભાગ્યશાળી થયો છું. હું બ્રિટિશ અંધારણ અને બ્રિટિશ સાથેના સંબંધ માટે તેઓની વફાદારીની ખાત્રી આપવા ઇચ્છું છું, તેમજ અમલદારી સત્તા માટે તેઓની અધીરાઈની પણ ખાત્રી આપવા ઇચ્છું છું. તેઓ જીવાનીના બધા ગુણદોષો ઘણે અંશે ધરાવે છે. તેઓનું બોલવું કેટલીક વાર કડક હોય છે, કેટલીક વાર તો ખીજવાટવાળું હોય છે, શિષ્ટાચાર વિરુદ્ધ હોય છે. તેઓ કેટલીકવાર વધુ પડતો ઉત્સાહ બતાવે છે. આપણને ઉમરે પહોંચેલાઓને અને અનુભવીઓને, તેઓનાં કેટલાંક કામોથી ગભરાટ થતો હશે. પરંતુ તેઓનું હૃદય દૃઢ અને નિર્મળ છે. તેઓ વાતાવરણમાંથી આડંબર અને કપટને દૂર કરવામાં અમુક અંશે ક્ષમ્યા છે. તેઓનાં સત્યને કેટલીકવાર અંખપ પહોંચી છે; પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે જ્યારે લીગોની પ્રથમ સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે મેં તેઓ ઉપર શંકાશીલ નજરે જોયું હતું અને તેની જરૂરીયાત માટે પણ મને શંકા થઈ હતી; પણ તેઓનાં કાર્યની સંભાળપૂર્વક તપાસ કરવાથી મને ખાત્રી થઈ છે કે લીગોએ એક જરૂરની ખોટ પૂરી છે. તેઓએ પ્રજામાં ચેતન મૂક્યું છે, તેમ તેઓમાં આશા અને હિંમતના બીજ વાવ્યાં છે; અને અધિકારીઓએ તેઓને ઉઘી રીતે સમજ્યા ન હોય તો મને ખાત્રી છે કે તેઓ કદી ન ખૂટે એવા મનુજબળના ભંડારનો ઉપયોગ કરી શક્યા હોય. અધિકારીઓને કહેવાની જરૂર નથી કે લીગના સભાસદો પોતાની જવાબદારી સમજે છે, અને જવાબદારી સાથે કામ કરે છે. ઉદાત્ત હૃદયવાળા જીવાનો, જેઓને

અમલદારી સત્તા હેઠળ હુમેશાં ઉડાવવામાં આવ્યા છે તેઓ પાસેથી જવાબદારીની ભાગ્યેજ આશા રાખી શકાય.

હોંમ રૂલ લીગના સભાસદોને પોતાના કરી લેવા જોઈએ એમ જાણવાની અધિકારીઓની, જેઓ વધારે અનુભવવાળા છે, તેઓની ફરજ હતી. ગમે તેની તે ભૂલ હોય, છતાં હોંમ રૂલ લીગના સભાસદોને તે હવે જાણી છે, એટલે તેઓએ તે સુધારવી જોઈએ. તેઓએ અમલદારોમાં પણ વિશ્વાસ ગુમાવેલો ન જોઈએ. વિશ્વાસનો અભાવ એ અશક્તિનું ચિહ્ન છે. અમલદારી-તંત્ર ખરાબ છે; તેનો નાશ થશેજ; પરંતુ બધા અમલદારો ખરાબ હોતા નથી. આપણે જ્ય અમલદારોને સુધારવામાં રહેલો છે. જો આપણે જોડુકમ નહીં કરીએ અને તેઓના પગે નહીં પડીએ, તો આપણને તેઓને હલકા પાડવાની કે તેઓનું અપમાન કરવાની જરૂર નહિ રહે. અમલદારોની યુક્તિઓ સામે આપણે અત્યંત સાલસાઈથી અને પ્રમાણિકતાથી થવું જોઈએ. આપણે ‘ખૂરાઈનો બદલો લેવાઈમાં વાળવો જોઈએ’ એ ફિરસ્તાઓ માટે નથી કહેવાયું, પરંતુ માણસો માટે કહેવાયું છે. અત્યંત શૌર્યવાળો પુરૂષ તો સીધા અને સાંકડા રસ્તે ચાલતાં કદી દોરા ભાર પણ ખસવાનો નથી. અને જો હોંમ રૂલ લીગના સભાસદો શૌર્યવાળા ન થઈ શકે તો તેઓ કંઈજ નથી. હોંમ રૂલ લીગના સભાસદોએ જેવી હુશિયારી તોડી પાડવાના કામમાં બતાવી છે, તેવી જ ચણતર કરવાનાં કામમાં બતાવવી જોઈએ; અને પછી તેઓ આજનો દિવસ હિન્દના ચારે ખૂણા સુધીમાં સાર્વજનિક ઉજવણીનો કરી શકશે.

રાજકીય સુધારાની યોજના.*

હમણાં જ પ્રગટ થયેલી સુધારાની યોજના ઉપર મારો મત પ્રગટ કરવા તમે મને આગ્રહ કર્યો છે. તમે જાણો છો તેમ, કોંગ્રેસ-લીગની યોજના ઘડવામાં આગળ પડતો ભાગ લેવો મારાં અંતરને આવશ્યક ન હતો લાગ્યો. વિવાદયુક્ત રાજનીતિના પ્રશ્નોમાં મેં તદ્દીનતાથી રસ લીધો નથી. સુધારાની યોજનાનો જેવો અભ્યાસ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષ કરે તેવો અત્યારે પણ કર્યાનો ડોળ હું નથી કરતો. તેથી તે વિષે મારો મત દર્શાવતા મને સંકોચ થાય છે. પરંતુ, યોજના સંબંધે જે કંઈ મત હું બાંધી શકું, તેને પ્રસિદ્ધ કરવાની તરફેણની તમારી દલીલનું મહત્વ હું કબૂલ કરૂં છું. મારા મતમાં હમણાં પ્રગટ કરવામાં આવેલી યોજના લેખન કલાના નમુના તરીકે કોંગ્રેસ-લીગની યોજના કરતાં ચઢીયાતી છે. હું એમ પણ માનું છું કે તા. ૨૦ મી ઑગસ્ટનાં જાહેરનામાંનો યોગ્ય અમલ કરવા માટે અને હિન્દના હિત માટે મિ. મોન્ટેગ્યુ અને લૉર્ડ ચેમ્સફોર્ડે જનને શુદ્ધ ભાવથી પ્રેરાયા છે, અને પોતાનાં અતિશય કઠણ અને ઝીણાં કાર્ય માટે ઘણી મહેનત લીધી છે. મને એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે તેઓના પ્રયાસનો ઉતાવળથી કોઈ પણ રીતે અનાદર કરવામાં દેશનું દુર્ભાગ્ય છે. મારા નમ્ર મત મુજબ, યોજનાનો સંપૂર્ણ અસ્વીકાર કરવા કરતાં તેને સહાનુભૂતિપૂર્વક તપાસવાની જરૂર છે. પરંતુ સુધારકો તેને માન્ય કરે તે પહેલાં, તેને ઘણી સુધારવી પડશે. આપણા માટે તો તુલનાનું ધોરણ

* મોન્ટેગ્યુ—ચેમ્સફોર્ડની સુધારાની યોજના વિષેના આ વિચારો નામદાર શાસ્ત્રીયારને એક પત્રમાં ૧૯૧૮ ના જુલાઈ માસમાં લખી મોકલવામાં આવ્યા હતા.

કોંગ્રેસ-લીગની યોજના હોવી જોઈએ. જો કે તે અપકવ છે, તો પણ મને લાગે છે કે, આપણી યોજનાનાં મુખ્ય તત્વનો નવી યોજનામાં સમાવેશ કરવા આપણાથી બની શકે તેટલા આગ્રહથી અને ચાતુર્યથી આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એટલે દાખલા તરીકે અમલતંત્રને વિલક્ષ્ણ કરવાની નીતિને પડતી મૂકવાની આપણે માગણી કરવી જોઈએ. મને ખુબ લય રહે છે કે ઈલાકામાં દ્વન્દ્વપદ્ધતિ દાખલ કરવાથી પ્રયોગ નિષ્ફળ નીવડે; અને પ્રયોગની ફત્તેહ જ આપણને સ્વરાજ્યની ખીજ, અને હું યાશા રાખું છું કે, છેલ્લી ભમિકાએ લઈ જઈ શકશે; એટલે તંત્રનાયકોને જ કેટલાક વિષયો સોંપી રાખવાનો વિચાર પડતો મેલાવવા આપણે જેટલો આગ્રહ કરશું તેટલો ઓછો છે. ચોખ્ખા હિન્દી લાલોથી જૂદા એવા ચોખ્ખા બ્રિટિશ લાલોને લગતા આપણા ઇરાદા ઉપર ઉઠાવવામાં આવેલો અનિષ્ટ સંશય કોઈને પણ જણાયા વિના રહેશે નહિ. તેથી જ યોજનામાં આ લાલો માટે જખરી ચોકસાઈઓ નજરે પડે છે. આ લાલો વિષે ચોખ્ખો, નિખાલસ અને સીધો ખુલાસો થવો ખીજ બધા કરતાં વધારે જરૂરનો છે એમ મને લાગે છે. અને મારા પોતા માટે તો, એકલી બ્રિટિશ બુદ્ધિ અથવા બ્રિટિશ અને હિન્દી બુદ્ધિની જોડી ધારા-ધોરણ ઘડવા સંબંધી જે કંઈ પરાક્રમ બતાવી શકે તેના કરતાં આ ખુલાસો થવો ખુબ વધારે અગત્યનો છે. જેટલા બને તેટલા સભ્ય પણ તેટલા જ દૃઢ શખ્તોમાં હું ખચીત જણાવીશ કે આ લાલો હિન્દના એકંદર લાલોને અધીન રહેશે, અને તેથી જેટલે અંશે તે હિન્દની સામાન્ય પ્રગતિની પ્રતિકળ હશે તેટલે અંશે તે જોખમમાં છે. આ રીતે, મારાથી બની શકે તો હું લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડી નાખું. જે માલ આપણા ઉદ્યોગથી ઉપજેલા માલ સાથે હરિકાઈ કરે છે તે ઉપર મોટા કરો નાખી હું સ્થાનિક ઉદ્યોગનું રક્ષણ કરું, અને સરકારી નોકરીમાંથી, આપણને સલાહ અને માર્ગદર્શન માટે આવશ્યક એટલી જ જગ્યાઓ હું (બ્રિટિશ લોકો માટે) રાખું. વિજેતાના દાવા ઉપરાંત, તેઓનો આપણા ઉપર ખીજો કોઈ દાવો હતો કે છે એમ હું નથી માનતો. પરંતુ,

જે ઘડીએ આપણને આપણા રાષ્ટ્રીય અસ્તિત્વ વિષે લાન આવે, અને આપણે શુભાવેલું ફરીથી પ્રાપ્ત કરી લેવાનો આપણો હક પ્રતિપાદન કરવા જેટલું બળ આપણામાં આવે તે ઘડીએ તે દાવો જરૂર ઉડી જવો જોઈએ. તેઓની મહોટાઈ માટે એટલું કહેવું જોઈએ કે તેઓ પોતાને મળેલી જીતના આધારે કોઈ જાતનો દાવો કરતા નથી. તેઓની કર્તવ્યપરાયણતા અને વ્યવસ્થા કરવાની ઉંચી શક્તિ માટે, હિંદી સનદી નોકરોની કરવામાં આવતી પ્રશંસામાં કોઈ પણ જણ ખુશીથી લાગ લઈ શકે. આર્થિક બદલો વિચારતાં, તે નોકરીના માંણસોને જોઈએ તે કરતાં વધારે મજ્યું છે, અને તે ઉપરાંત તેઓના ગુણોને આપણે પોતે જ ગ્રહણ કરીને આપણી કૃતજ્ઞતા સૌથી સારી રીતે દર્શાવી શકીએ છીએ. હાલનું અમલતંત્ર ઉપરથી નિચે સુધી નાશકારક રીતે ખર્ચાળ છે એમ સુધારાની જે યોજના કબૂલ કરતી નથી તે હિન્દને હિતકર નિવડી શકે એમ સંભવતું નથી. અને મારા મતે તો ન્યાય, વ્યવસ્થા અને સાફ રાજતંત્ર સંપાદન કરવા માટે જે કિંમત આપવી પડે તેનું પરિણામ જનસમૂહને કચડી નાખે એવી દરિદ્રતામાં આવતું હોય, તો તે વસ્તુઓ પણ અતિશય મોંઘા મૂલ્યે મેળવેલી કહેવાય. આપણી નવી ધારાસભાઓનું સૂત્ર, પ્રગતિના માર્ગે લાગેલા દેશની વધતી જતી જરૂરીયાતો માટે કરમાં વધારો કરવાનું નહિ, પણ જે આર્થિક બોજે જનસમૂહના વિકાસના મૂળને જ સુકવી નાખે છે, તેને ઓછો કરવાનું હોવું જોઈએ. જે આ મૂળ વાત સ્વીકારવામાં આવે તો આપણા ઉદ્દેશો માટે સંશય રાખવાનું કંઈ કારણ નથી, અને બીજી બધી રીતે બ્રિટિશ લાભો જેટલા તેઓના પોતાના હાથમાં સહિસલામત છે તેટલા જ સહિસલામત હિન્દીઓના હાથમાં છે, એમ જણાવવામાં મને લાગે છે કે હું સાવ સાચો છું. મારાં ઉપલાં કથન ઉપરથી જણાશે કે સનદી નોકરીની ઉંચી પદવીના ૫૦ ટકા તુરત જ હિન્દીઓને મળવા જોઈએ એવી જે કોંગ્રેસ-લીગની માંગણી છે તે માટે આપણે આદરપૂર્વક દબાણ કરવું જોઈએ. ઉપરનું મારું કહેવું યોજના ઉપરના મારા વિચારની

દિશા માત્ર સૂચવે છે. ઉપર જણાવેલો મત તો વિચારપૂર્વક બંધાયો છે, પરન્તુ જે બધા સુધારાઓ નામદાર શહેનશાહની સરકાર પાસે રજુ કરવા હું સૂચવવા ઇચ્છું, તેનો સમાવેશ તેમાં થતો નથી. હું માની લઉં છું કે વખત આવતાં યોજનાનાં ગુણદોષનું દિગ્દર્શન પ્રજામતની દૃષ્ટિએ બહાર પાડવા આપણે પ્રયત્ન કરશું. એટલે મારાથી બની શકે તો પણ, તેનું સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરવું મારા માટે ભાગ્યે જ જરૂરનું છે. છતાં આપણો મત અંતે ગમે તેવું રૂપ લે તોય તેને અસરકારક કરવાનો જે સર્વોત્તમ ઉપાય મને જણાય છે તે કહ્યા વિના હું માફ નિરીક્ષણ પૂરું કરી શકતો નથી. જે સ્મરણીય દસ્તાવેજનો અભ્યાસ હજારો હિન્દી સુધારકો ઘણી હોંશથી આજે કરી રહ્યા છે તેના છેવટમાં લેખકોએ કરેલાં કથન સાથે હું સાવ મળતો થાઉં છું. તે આ છે: “જે વિષયનાં પરિણામો અત્યંત મહત્વનાં છે તે સંબંધી સૂચના કરવામાં અમારી જોખમદારીની વૃત્તિ એક જ વિચારથી વધારે સતેજ થઈ છે કે જે ઘડીએ અમે આ યોજના ઘડવી પૂરી કરીએ છીએ તેજ ઘડીએ ફ્રાંસની રણભૂમિ ઉપર આથી પણ વધારે મહત્વના પ્રશ્નનો નિવેડો આવી રહ્યો છે. ત્યાં, અને નહિ કે દિલ્હીમાં અથવા વહાઈટ હોલમાં હિંદનાં ભવિષ્યનો અંતિમ નિર્ણય થશે”. ઈશ્વર આપણને, સ્વરાજ્યવાદીઓને, આ સાદું સત્ય સમજવા જેટલી સમજણ આપે! સ્વતંત્રતાનું દ્વાર ફ્રાંસની ભૂમિ ઉપર આવેલું છે. કોઈ પણ નામાંકિત વિજય રક્ત રેડ્યા વિના હજુ સુધી મેળવાયો નથી. જો આપણે મિત્ર રાજ્યોના હિતના વિજય માટે લડતી સ્વરાજ્યવાદીઓની અજીત સેનાથી ફ્રાંસની રણભૂમિ ભરી દઈએ, તો તે લડત આપણા હિત માટેની પણ થશે. ત્યારે જ લાંબા અથવા ટુંક વખતમાં નહિ પણ તુરતજ સ્વરાજ્ય બક્ષવાની આપણી માંગણીનો ઇન્કાર કરી શકાશે નહિ. એટલે દેશને મારી સલાહ તો આ છે કે વિજય માટે બિનશરત અંગ્રેજ પડખે આમરણાંત લડવું અને તેની જ સાથે જો જરૂર હોય તો, જે સુધારા માટે આપણે લાયક હોઈએ તે માટે આમરણાંત ચળવળ કરવી. અમલદારીતંત્રના

જખરા વિરોધ ઉપર આપણા માટે માનનીય વિજય મેળવવાનો સૌ રીતે નિર્ભય ઉપાય આજ છે, અને તેના અંતે કોઈ પણ જાતની ખટાશ રહેવા નહિ પામે. કેવળ વિધનકારક અને નાશકારક ચળવળથી આપણી નેમ મેળવવી અશક્ય નહિ પણ હોય. પરંતુ તેની સાથે આપણે શું ઉપજાવશું એ જોવું સહેલું છે: અંગ્રેજ અને હિંદી વચ્ચે ખટાશ એ ભવિષ્યમાં થનારા ભાગિદારોને જોડનાર ખાસ સ્નિગ્ધ તત્વ ન જ કહેવાય.

પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ. *

ભાઈઓ અને બહેનો, મને આ ઉચ્ચ પદ આપ્યું છે તેને સારૂં હું આપ સહુનો આભાર માનું છું. અહીંના રાજકીય વિષયમાં હું અઢી વર્ષનું બાળ છું. દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા અનુભવ ઉપર હું અહીં વ્યાપાર નથી કરી શકતો. આવી સ્થિતિમાં મારે આ પદ સ્વીકારવું એ કેટલોક અંશે ઉદ્વેગિત ગણાય એમ બાણું છું, છતાં આપની અનહદ પ્રીતિને વશ થઈ મેં આ પદનો સ્વીકાર કર્યો છે.

મારી જવાબદારી હું સમજું છું. આ પરિષદ ગુજરાતમાં પહેલીજ છે. સમસ્ત હિન્દુસ્તાનને સારૂં આ સમય ઘણો બારીક છે. સામ્રાજ્યને કદી ન હતી એવી ભીડ છે. મારા વિચારો સામાન્ય પ્રવાહની દિશામાં તદ્દન વહેતા નથી. કેટલાક વિરુદ્ધ દિશામાં વહેતા હોય એવો આભાસ મને આવે છે. આવી સ્થિતિમાં મને આ પદ લેવાનો અધિકાર એછો જ હોય. ઘણે ભાગે પ્રમુખનું ભાષણ સભાના વિચારો દર્શાવનારું હોય છે. મારાથી એવો દાવો થઈ શકે તેમ નથી. મારા વિચારો આવે સુંદર અવસરે ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ મુકવાની મને આપે રજા આપી છે, એ આપની ઉદારતા સૂચવે છે. એ વિચારો ઉપર આ મંડળમાં ટીકા થાય, તે વિષે ભિન્ન વિચાર બતાવાય, તેની સામે આકરો વિરોધ બતાવાય તેમાં હું દુઃખ જોતો નથી. તેની ચર્ચા છૂટથી થાય એવું ઈચ્છું છું. એ વિચારોને સારૂં એટલુંજ કહીશ કે તે આજકાલના નથી પણ ઘણાં વર્ષો થયાં બંધાયેલા છે. તેની ઉપર હું મોહિત છું, ને અઢી વર્ષના અનુભવે તેમાં ફેરફાર નથી થયો.

* ૧૯૧૭ માં ગોધરામાં મળેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદની પહેલી બેઠકનાં પ્રમુખસ્થાનેથી આ ભાષણ આપવામાં આવ્યું હતું.

આ પરિષદ ભરવાનો વિચાર કરનારને તેમજ તે વિચારને અમલમાં મૂકનારને ધન્યવાદ આપું છું. આ પગલું ગુજરાતને સારું ઘણું અગત્યનું છે. તેમાંથી બહુ સારાં પરિણામો આપણે નિપજાવી શકીએ છીએ. આ પરિષદ પાયારૂપે છે. જે પાયો સાચો અને મજબુત હશે, તો ઇમારતને વિષે આપણે નિશ્ચિંત રહી શકીશું. આ પરિષદ પાયો નાખનારી હોવાથી તેની જવાબદારી મોટી છે. હું ઇશ્વર આગળ પ્રાર્થના કરું છું કે આપણુ બધાને તે સન્મતિ આપે ને આપણું કાર્ય પ્રજાને લવિષ્યમાં લાભદાયક થઈ પડે.

આ પરિષદ રાજકીય છે. ‘રાજકીય’ શબ્દનો જરા વિચાર કરીએ. રાજકીય એ ઇંગ્રેજી ‘પોલીટીકલ’નો તરજુમો છે. આ શબ્દનો ઘણે ભાગે સંકુચિત અર્થ કરવામાં આવે છે; પણ મને લાગે છે કે તેનો વિસ્તૃત અર્થ રાખવાથી વિશેષ લાભ છે. જે આવી પરિષદોનાં કાર્યની સમાપ્તિ માત્ર રાજપ્રજાના સંબંધના વિચારમાં જ થઈ જાય તો એ કાર્ય અધુરું રહે ને એ સંબંધનો પૂરો ખ્યાલ પણ આપણને ન આવે. દાખલા તરીકે મહુડાનો પ્રશ્ન ગુજરાતના કેટલાક વિભાગને બહુ અગત્યનો છે. તેનો વિચાર રાજ્ય પરત્વેજ કરતાં કડવું પરિણામ આવી શકે, અથવા ધાર્યું પરિણામ આપણે ન લાવી શકીએ. પણ જે મહુડાના કાયદાની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરી આપણું જે અંગત કર્તવ્ય હોય તેનો પણ આપણે સાથે સાથે વિચાર કરીએ તો આપણી સરકારની સાથેની લડતમાં વહેલા ફાવવાનો સંભવ છે, ને આપણને લડવાની ચાવી પણ સહેલથી હાથ આવે. જે વિચારો હું આપની સમક્ષ મૂકવાનો છું તે ઉપરથી રાજકીય શબ્દનો મારો અર્થ આપ વિશેષ જોઈ શકશો.

પરિષદો ભરાઈ વીખરાઈ જઈ પોતાની પાછળ કાર્યકારી મંડળ મૂકતી જેવામાં આવતી નથી, અથવા જે કાર્યકારી મંડળ મૂકવામાં આવે છે તો તેમાં મહુમ ગોખલેજીની લાષામાં પોતાના ધંધામાંથી બચતા વખતમાં કામ કરનારા હોય છે. આપણને જરૂરનું તો એ છે કે પરિષદોના ઠરાવોનો અમલ કરવો

એને જેઓ પોતાનો મુખ્ય અને ખાસ ધંધો ગણી શકે તેવા માણસો જોઈએ. આવા માણસો ઘણા હોય ત્યારેજ પરિષદોનાં કાર્ય શોભી નીકળવાનાં, ત્યારેજ ફળદાયી થવાનાં. હાલ તો ઘણું કામ એળે જાય છે. ભારત સેવક સમાજ જેવી અનેક સંસ્થાઓ દેશમાં થાય એ આવશ્યક છે. સેવા એજ ધર્મ માનનારા ઘણા નીકળે ત્યારે જ આપણે મહાન પરિણામો જોઈ શકીશું. હિંદુસ્તાન સારે નસીબે ધર્મખદ્ધ છે. એટલે દેશસેવામાં આ કાળે ધર્મની પરિસીમા છે એ ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય તો ધાર્મિક વૃત્તિવાળા માણસો રાજકીય કામમાં વધુ સંખ્યામાં જોડાય. જે કાળે સાધુ સંતો આ પ્રકરણ હાથમાં લેશે તે કાળે હિંદુસ્તાન ધાર્યો કાર્ય સહેલથી કરી શકશે એવી મારી માન્યતા છે. ગમે તેમ હો પણ આપણને છાજે છે કે આ પરિષદને અંગે આપણે એક કાર્યકારી મંડળ ઉભું કરી શકીએ કે જેનો ધંધોજ પરિષદના ઠરાવોને અમલમાં મૂકવા મૂકાવવાનો હોય.

દેશમાં સ્વરાજ્યનો ધ્વનિ ચાલી રહ્યો છે. વિદુષી બાઈ એની બિસાંટે લાખો સ્ત્રીપુરૂષોને ‘સ્વરાજ્ય’નો જપ જપાવતા કરી મૂક્યા છે. જે વસ્તુ બે વર્ષ પહેલાં ઘણાં સ્ત્રીપુરૂષો નહોતાં જાણતાં તે વસ્તુને તે બાઈએ પોતાની ચાતુરી, પોતાનાં અથાગ પ્રયત્નથી પ્રચલિત કરી મૂકી છે. સ્વરાજ્ય થોડી મુદતમાં મળશે એવી આશા બંધાવવામાં આ બાઈનું નામ ઇતિહાસમાં પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકાશે એ વિષે શંકા હોયજ નહિ. સ્વરાજ્ય એ કોન્ગ્રેસનો આદર્શ હતું, ને છે. મિસિસ બિસાંટનો એ નવો ખ્યાલ નહતો. પણ એ સ્વરાજ્યને થોડા સમયમાં સિદ્ધ થાય એવી વસ્તુ તરીકે સમજાવનાર તો આ બાઈજ ગણાશે. તેને સાડ તેનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો આછો છે. એમને અને એમના સાથી મી. એરંડેલ તથા મી. વાડીઆને છોડી સરકારે મહેરબાની કરી છે તથા સ્વરાજ્યની ચળવળ યોગ્ય છે એમ કબુલ્યું છે. જે ઉદારતા સરકારે મિસિસ બિસાંટને તેનાં સાથીને વિષે વાપરી છે તેજ ભાઈ મહમદઅલી તથા ભાઈ શૌકતઅલી વિષે વાપરે એ ઇચ્છવા જેવું છે. આ બંને ભાઈઓને વિષે સર

વિલિયમ વિન્સેન્ટે કહ્યું છે તેમાં કેટલું વિચારવા જેવું છે તેનો ખ્યાલ કરવાની જરૂર નથી. પ્રજાની માગણી સ્વીકારી તેમને છોડવાથી કંઈ અયોગ્ય પરિણામ ન આવે એવી જવાબદારી સરકાર પ્રજાની ઉપર મૂકશે અને પ્રજાને વિશેષ ઋણી બનાવશે. જ્યાં સુધી આ ભાઈઓને નથી છોડ્યા ત્યાં સુધી સરકારની ઉદારતા અધુરી ગણાશે. આપણે ઉમેદ રાખીશું કે સરકાર સંપૂર્ણ ઉદારતા બતાવી પ્રજાનું ચિત્ત હરી લઈ તેને પોતાની કરી લેશે.

મહેરબાન મોન્ટેગ્યુ સાહેબ આવે છે. તેમની પાસે રજુ કરવાની જે અરજી ઘડાઈ છે ને જેમાં સહીઓ થઈ રહી છે તેનો મુખ્ય હેતુ પ્રજાકેળવણી છે. સ્વરાજ્ય મેળવવાને સાડ અક્ષર-જ્ઞાનની જરૂર છે એવું કહેણું ઇતિહાસનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. મારે મારું કામ ચલાવવું છે એવી ભાવના પ્રજામાં લાવવા સાડ અક્ષર-જ્ઞાનની જરૂર નથી; એવા ખ્યાલની, એવા ધરાદાની જરૂર છે. સેંકડો અભણ રાજાઓએ ભારે સરસ રીતે રાજ્ય ચલાવ્યાં છે. ઉપરની ભાવના પ્રજામાં કેટલે દરજ્જે છે તે જોવું ને ન હોય ત્યાં તે ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરવો એ તે અરજીનો ઉદ્દેશ છે. તેમાં લાખો સ્ત્રીપુરૂષો સમજપૂર્વક સહી કરે તે ઇષ્ટ છે. તેવી અરજીનું વજન મહેરબાન મોન્ટેગ્યુ સાહેબની ઉપર પડે એ તે અરજીનું સહજ પરિણામ છે.

કોન્ટ્રેસ ને મોસલેમ લીગે સ્વીકારેલી યોજનામાં ફેરફાર કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી. એટલે એના ગુણદોષનો વિચાર કરવાનું રહેતું નથી. પ્રજાના આગેવાનોએ ઘણા વિચારપૂર્વક રચેલી યોજના આપણે અત્યારની કાર્યસિદ્ધિને સાડ સંપૂર્ણ સમજી શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનો અમલ થાય એજ કાર્યો કરવાં રહ્યાં છે.

આ યોજના સ્વરાજ્ય નથી પણ તે સીડીએ આપણને ચઢાવનારું મોટું પગથીઉં છે. કેટલાક ઇંગ્રેજ ટીકાકાર એમ કહે છે કે આપણને સ્વરાજ્ય ભોગવવાનો હક્ક નથી. કેમકે જે વર્ગ સ્વરાજ્ય માગે છે તે વર્ગમાં હિંદુસ્તાનનો ખચાવ કરવાની શક્તિ જ નથી. તેઓ પૂછે છે: શું ઇંગ્રેજો જ હિંદુસ્તાનની

સિપાહીગીરી કરશે ને હિંદી પ્રજા રાજ્યસત્તા ચલાવશે ? આ પ્રશ્ન હાસ્યજનક છે ને દુઃખદ છે. હાસ્યજનક છે કેમકે ઇંગ્રેજ મિત્રો પોતાને આપણાથી અજગા માની લે છે. આપણી કલ્પના તો એવી છે કે આપણે બ્રિટનની સાથે રહી સ્વરાજ્ય લોગવશું. અહીં ઘર કરી રહેલા ઇંગ્રેજો હિંદુસ્તાન છોડે એવું આપણે માગતા નથી. પણ સ્વરાજ્યમાં તેઓ ભાગીદાર હશે. એવી રચનામાં કદાચ સિપાહીગીરી તેઓને ભાગે આવી તો તેઓને તેમાં કંઈ કહેવાપણું નહિ રહે. પણ આપણે સિપાહીગીરીમાં ભાગ નહિ લઈએ એમ તેઓનું માનવું જ ઉતાવળ ભર્યું છે. હિંદુસ્તાનની વૃત્તિ સૈનિક બળ મેળવવાની થશે ત્યારે તે થોડા સમયમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી વસ્તુ છે. મારવાની શક્તિ એ કઠોર વૃત્તિનું પરિણામ છે. એ વૃત્તિને પોષતાં વાર નથી લાગતી. તે ઘાસની જેમ ઉગી શકે છે. પ્રશ્ન દુઃખદ છે. કેમકે તે આપણને સ્મરણ કરાવે છે કે આપણને સરકારે આજ લગી સૈનિક તાલીમ વિનાના રાખ્યા છે. જો તેમણે આપણામાં એ તાલીમ ઇચ્છી હોત તો અત્યારે શિક્ષિત વર્ગનું મોટું લશ્કર તૈયાર હત. લડાઈમાં શિક્ષિત વર્ગે ભાગ નથી લીધો તેનો દોષ શિક્ષિત વર્ગની ઉપર છે, તેના કરતાં સરકારની ઉપર ઘણો મોટો છે, જો સરકારની રાજ્યનીતિ જૂદા ધોરણ ઉપર અસલથી બંધાઈ હત તો અત્યારે સરકારની પાસે અજીત સેના તૈયાર હત. પણ જે દશા વર્તે છે તેનો દોષ ભલે કોઈને ન દેવાય. જ્યારે ઇંગ્રેજ સત્તા સ્થપાઈ ત્યારે કરોડો ઉપર રાજ્ય ચલાવવામાં પ્રજાને હથિયાર રહિત અને સૈનિક શિક્ષણ રહિત કરવામાં ડહાપણ ગણાયું. હવે જાગ્યા ત્યાંથી સવાર ગણી રાજ પ્રજા બંનેએ રહી ગયેલું સમારી લેવાનું છે.

આ વિચારો ચાલુ પ્રવાહ યોગ્ય છે એવી કલ્પના ઉપર આપેલા છે. મને પોતાને ચાલુ સ્થિતિ દરેક પ્રકારે યોગ્ય છે એમ નથી જણાતું. આપણે જે ચળવળ ચલાવીએ છીએ તે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ છે. જે સ્વરાજ્ય ઇચ્છીએ છીએ તે પાશ્ચાત્ય નમુનો છે. તેને પરિણામે હિંદુસ્તાનને પાશ્ચાત્ય દેશોની

હરિકાઈમાં ઉતરવું પડશે. ઘણા માને છે કે તેમાંથી છૂટકારો જ નથી. હું તેવું માનતો નથી. હિંદુસ્તાન યુરોપ નથી, જાપાન નથી, ચીન નથી, એ મારાથી ભૂલાતું નથી. હિંદુસ્તાન જ કર્મભૂમિ છે, બાકીની લોગ ભૂમિ છે; એ દેવ વાણી છે. એ મારા મનમાં ઠસી રહેલું છે. આ દેશનું કાર્ય બીજા દેશોના કરતાં વિચિત્ર છે એમ મને લાગે છે. હિંદુસ્તાન ધાર્મિક સામ્રાજ્ય લોગવવા યોગ્ય છે. જેવી તપશ્ચર્યા આ દેશમાં થઈ છે તેવી બીજે ક્યાંએ નથી થઈ. હિંદુસ્તાનને લોખંડનાં શસ્ત્રોની ઓછી જરૂર છે. તે દિવ્યાસ્ત્રથી લડતું આવ્યું છે; હજી લડી શકે છે. બીજી પ્રજાઓએ શરીરબળ પૂજ્યું છે. યુરોપમાં ચાલતું દારૂણ યુદ્ધ તેનો સચોટ દાખલો છે. હિંદુસ્તાન આત્મબળવડે સર્વ જીતી શકે છે. આત્માની શક્તિની પાસે શરીર શક્તિ તૃણવત છે એવા અનેક દાખલા મળી આવે છે; એવું કવિઓએ ગાયું છે; અનુભવીઓએ વર્ણવ્યું છે. હૃષ્ટપુષ્ટ ત્રીસ વરસનો જીવાન પોતાના એંશી વર્ષના બાપની પાસે બકરી જેવો થઈ વર્તે છે. આ પ્રેમબળની નિશાની છે. પ્રેમ એજ આત્મા છે. એ આત્માનો ગુણ છે. એજ પ્રેમનો ઉપયોગ શ્રદ્ધાપૂર્વક આખાં જગત ઉપર આપણે કરી શકીએ છીએ. આપણે ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા ખોઈ બેઠા છીએ. તેથી આધુનિક વાયુમાં આપણા પગ ઠેકાણે રાખી શકતા નથી. ને આમ તેમ અફળાયા કરીએ છીએ. આ વસ્તુનો થોડો વધારે વિચાર આગળ કરશું.

આવા મારા વિચારો છતાં હું સ્વરાજ્યની ચળવળમાં લાગ લઉં છું. કેમકે અત્યારે જે પદ્ધતિથી સરકાર રાજ્ય ચલાવે છે તે આધુનિક પદ્ધતિ છે. તે પદ્ધતિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તો ‘પાર્લામેંટ’ છે એમ સરકાર પોતે માને છે. એવી પાર્લામેંટ આપણને ન મળે તો આપણે અતોબ્રષ્ટ તતોબ્રષ્ટ થઈ જઈએ. મિસિસ બિસાંટનું એક વાક્ય તદ્દન ખરું છે. યા તો હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય હો અથવા હિંદુસ્તાનમાં બુખમરાનો રોગ ફેલાશે. હું આંકડાઓમાં નથી પડવા ઇચ્છતો. મારી આંખનો પુરાવો મને બસ છે કે

હિન્દુસ્તાનમાં ગરીબાઈ વધતી ચાલી છે. બીજું પરિણામ કેમ હોય ? જે દેશ પોતાનો કાચો માલ બહાર મોકલે છે ને તેની પર બહાર મરામત થઈ પાછો આવે છે ને લે છે, જે દેશ પોતે રૂ પેદા કરવા છતાં પોતાનાં કપડાનાંજ કરોડો રૂપિયા બહાર આપે છે તે દેશની દશા કંગાલ ન હોય તો શું હોય ? જે દેશના લોકો પોતાના વિવાહ વિગેરેના ખર્ચમાં પૈસા ખર્ચે તે સ્થિતિને ઉડાઉ સ્થિતિ ગણવામાં આવે તે દેશની દશા ભીખારીજ ગણાય. જે દેશ મરકી વિગેરેના સુધારા કરવામાં પૂરતું ખર્ચ ન કરી શકે એ દેશ ભીખારીજ હોય. જે દેશના અમલદાર વર્ગનો પગાર ઘણે ભાગે બહાર ખર્ચાય એ દેશની પ્રજા દિવસે દિવસે કંગાલ બનવી જ જોઈએ. જે દેશના માણસો કકડતી ટાઢમાં ઉનનાં વસ્ત્રના અભાવે સોના સરખું ખાતર બાળી નાખી પોતાની ટાઢ સમાવે તેની કંગાલીયતમાં શી ક્યાશ હોય ? આખાં હિંદુસ્તાનમાં ભમતાં મેં ક્યાંએ પ્રજાવર્ગમાં નૂર નથી જોયું. મધ્યમવર્ગ મહા વ્યથામાં ઘેરાયેલો છે. કનિષ્ઠ વર્ગને ઉંચે આલ અને નીચે ધરતી છે. તેને સારું સારો દિવસ છેજ નહિ. હિંદુસ્તાનની દોલત ભોંય તળે દટાયેલી છે ને તેનાં ઘરેણામાં છે એ કેવળ કલ્પના છે. જે છે તેની કશી ગણતરી નથી. લોકોની કમાણી વધી નથી, ત્યારે ખર્ચ વધ્યાં છે. આવી દશા કંઈ સરકારે જ્ઞાનપૂર્વક આણી નથી. હું માનું છું કે સરકારના હેતુ શુદ્ધ છે. તેની શુદ્ધ માન્યતા છે કે પ્રજાની ઉન્નતિ થતી જાય છે. પોતાની ‘ખુબુકો’ ઉપર તેની અચલિત શ્રદ્ધા છે. આંકડાઓ ગમે તે સિદ્ધ કરી શકે એ ઇંગ્રેજ કહેવત છે, તે યથાર્થ છે. આંકડાઓ ઉપરથી અર્થશાસ્ત્રીઓ હિંદુસ્તાનની ચડતી દશા સિદ્ધ કરે છે. લોકીયા હિસાબ કરનારા મારા જેવા તે આંકડાઓ જોઈ શંકાયુક્ત થઈ ડોકી ધુણાવે છે. ઉપરથી દેવતા આવીને બીજું કહે તો પણ હું જરૂર કહીશ કે હિંદુસ્તાનને હું કંગાલ થતું જોઉં છું.

ત્યારે આપણીજ પાર્લામેંટ હોય તો તે શું કરે ? હિન્દુસ્તાનમાં પાર્લામેંટ હશે ત્યારે આપણને ભૂલો કરવાની તેમજ સુધારા કરવાની સત્તા મળશે. આપણે પ્રથમ તો જરૂર ભૂલો કરશું.

પણ આપણું ખમીર આ દેશનું હોવાથી ભૂલોને સુધારતાં વાર નહિ લાગે ને આપણને ભુખમરાનો ઇલાજ તુરત હાથ લાગશે. એ વેળા આપણે લૅંકેશીયરની ચીજ વડે આપણું જીવન નહિ ગાળતા હોઈએ. એ વેળા આપણે અખૂટ દોલત ખર્ચી બાદશાહી દિલ્હી નહિ બાંધતા હોઈએ. બાદશાહી દિલ્હીનો આકાર હિંદુસ્તાનની ઝુંપડીઓને અનુસરતો હશે. ઝુંપડી અને પાર્લામેંટ હાઉસ વચ્ચે કંઈક પ્રમાણુ તો હશેજ. પ્રજા અત્યારે રંક થઈ બેઠી છે. તેને ભૂલ કરવા જેટલોએ હક્ક નથી રહ્યો. જેને ભૂલ કરવાનો હક્ક નથી તે કદી સુધારો કરી શકવાના નથી. આમની સભાનો ઇતિહાસ એ ભૂલોનો ઇતિહાસ છે. ઇનસાન ભૂલનું પુતળું છે, એમ અરબી કહેવત છે. ભૂલ કરવાની છૂટ અને તે સુધારવાની સત્તા એ સ્વરાજની એક વ્યાખ્યા છે. એ સ્વરાજ્ય પાર્લામેંટમાં રહેલું છે.

પાર્લામેંટ આજે જ જોઈએ. તે લેવાને આપણે આજેજ લાયક છીએ. એટલે તે આપણે માગશું ત્યારે જ મળશે. ‘આજે જ’ ક્યારે આવશે તેનો આધાર આપણી ઉપર છે.

બ્રિટિશ ડેમોક્રસીની, બ્રિટિશ પ્રજાની પાસે દુઃખ રડવાથી સ્વરાજ નથી મળવાનું. તે પ્રજા એવી માગણી ઓળખી શકતી નથી. તે પ્રજા કહેશે: “અમે સ્વરાજ માગવા કોઈની પાસે ગયા નથી. અમે અમારી શક્તિવડે તે મેળવ્યું છે. તમને નથી મળ્યું, કેમકે તમે નાલાયક છો. તમારી લાયકાત હશે ત્યારે સ્વરાજ તમને મળશે જ.”

આ લાયકાત કેમ આવે? આપણે હિંદની પ્રજા પાસે સ્વરાજ માગવું રહ્યું છે. આપણી અરજી તેની કને છે. જ્યારે હિંદુસ્તાનના ખેડુત જાણુશે કે સ્વરાજ શું છે, ત્યારે કોઈ સ્વરાજ રોકી શકનાર નથી.

સર વિલિયમ વિલસન હંટર લખી ગયા છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ધાર્યું મેળવવાનો સીધામાં સીધો રસ્તો રણસંગ્રામમાં મેળવેલો વિજય છે. જે શિક્ષિત વર્ગ મૂંઝે મોંઢે આ વેળા

લડાઈમાં જોડાઈ શકત તો મારી ખાત્રી છે કે આપણને માગ્યું હુમણું જ મળત, એટલું જ નહિ પણ એ મળ્યાની ખુબી ઓરજ હત. આપણે ઘણી વેળા કહીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનના ઘણા સિપાહી ફ્રાન્સનાં મેદાનમાં અને મેસોપોટેમિયાનાં મેદાનમાં કપાઈ મૂઆ છે. આનો જશ આપણે શિક્ષિતવર્ગ નથી લઈ શકતા. એ સિપાહીઓને તૈયાર આપણે નથી કર્યા. એ સિપાહીઓ દેશાભિમાનથી નથી ગયા. તેઓને સ્વરાજની ખબર નથી. લડાઈને અંતે તેઓ સ્વરાજ માગવાના નથી. તેઓ પોતાને નિમક આપનારની ખાતર પોતાની નિમકહુલાલી ખતાવવા ગયા છે. સ્વરાજની માગણી કરતાં મને લાગે છે કે આપણે તેઓને દરમીયાન નથી લાવી શકતા. શિક્ષિતવર્ગ લડાઈમાં મોટો ભાગ નથી લઈ શકેલ તેને સાડ તે વર્ગને દોષિત ગણી શકાય નહિ, એટલું જ આપણે કહી શકીએ છીએ.

આપણે ઠઠણ સમયે વફાદારી ખતાવી છે, એ પણ લાયકાત નથી સૂચવતું. વફાદારી એ ગુણ નથી. એની પ્રજાસ્થિતિ માટે સર્વત્ર આવશ્યકતા છે. વફાદારીથી સ્વરાજ ન મળે એ સ્વયંસિદ્ધ છે.

આપણી લાયકાત આપણને હવે સ્વરાજ ભોગવવાની તીવ ઈચ્છા થઈ છે તેમાં રહી છે, ને બ્રિટિશ અમલદારવર્ગે ગમે તેટલી શુદ્ધ દાનતથી કામ કર્યું છે છતાં તેઓનો સમય હવે આવી રહ્યો છે, એમ આપણને ચોક્કસ જણાયું છે, એમાં રહેલી છે; ને તેટલી લાયકાત આપણાં કાર્યને સાડ પૂરતી છે. સ્વરાજ વિના હવે હિંદુસ્તાનમાં શાંતિનો સંભવ નથી.

પણ જો આપણે સ્વરાજની ચળવળ સભાઓ ભરીનેજ કરીએ તો પ્રજાને હુની થવાનો સંભવ છે. મેળાવાડા અને ભાષણો યોગ્ય સ્થાને ને યોગ્ય વખતે શોભી શકે છે. પણ માત્ર મેળાવાડા અને ભાષણોથી પ્રજા ઘડાતી નથી.

જે પ્રજામાં સ્વરાજના તરંગો ઉછળી રહ્યા હોય તેમાં સર્વ દિશામાં જાગૃતિ હોય. સ્વરાજનું પ્રથમ પગથિયું તો હરેક

વ્યક્તિ છે. યથા પિણ્ડે તથા બ્રહ્માણ્ડે એ મહા વાક્ય આ પ્રસંગે પણ ખરું જ છે. જે આપણાં હૃદયમાં નિરંતર લડાઈ ચાલ્યા કરે, જે આપણે વાંકા ચાલતા હોઈએ, આપણી ઇદ્રિયો ઉપર અંકુશ રાખવાને બદલે ઇદ્રિયો આપણી ઉપર રાજ્ય ભોગવતી હોય તો સ્વરાજ્યનો અર્થ આપણે સાડ શો હોઈ શકે? પ્રથમ પગથિયું તો આપણે આપણી ઉપર રાજ્ય ભોગવતાં શિખવું એ છે.

પછી કુટુંબ: જે કુટુંબમાં કલહ હોય, ભાઈઓ એક બીજાની સાથે લડે, કુટુંબીઓ સાથે ન રહી શકે, અવિભક્ત એટલે કૌટુંબિક સ્વરાજ ભોગવનારાં કુટુંબો ઝગડાને લીધે વિભક્ત બને તો આપણે સ્વરાજને સાડ કેમ લાયક બનીએ?

હવે જ્ઞાતિ: જ્ઞાતિમાં એક બીજાની સાથે દ્વેષ વર્તે, જ્ઞાતિઓ પોતાનો કારભાર ન ચલાવી શકે, તેમાં કાંઈ વ્યવસ્થા હોય નહિ, શેઠીઆ મોટાઈ માગે, જ્ઞાતિભાઈ સ્વેચ્છાચારી થાય ને આટલું સંકુચિત સ્વરાજ આપણે ન ચલાવી શકીએ તો રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ કેમ ચલાવી શકીએ?

જ્ઞાતિ પછી શહેર: આપણાં શહેરનો કારભાર આપણે ન ચલાવી શકીએ, આપણી ગલીઓ સાડ ન રાખીએ, આપણાં ઘર ખંડેર હોય, રસ્તા વાંકા હોય, શહેરનો કારભાર ચલાવનાર નિસ્સ્વાર્થી શહેરી ન નીકળી પડે, જે કારભાર ચલાવતા હોય ત બેદરકાર હોય અથવા સ્વાર્થી હોય, તો આપણને વિશેષ સત્તા લેવાનો શો અધિકાર છે?

ખરેખર શહેરના કારભારમાં સ્વરાજની ચાવી રહેલી છે. એટલે તે વિષે જરા વધારે વિચાર કરવાની જરૂર છે. હિન્દુસ્તાનમાં મરકીએ ઘર કર્યું છે. કોલેરા તો આપણી સાથે છે જ. મેલેરિયા દર વર્ષે હજારોનો ભોગ લે છે. દુનિયાના બીજા દરેક ભાગમાંથી મરકી દૂર થઈ શકી છે. ગ્લાસગોમાં ગઈ તેવી તેને ડામી. જેહાનીસબર્ગમાં એક જ વખત આવી શકી. ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીઓએ મહા પ્રયત્ન કરી એક માસમાં મરકી નાબુદ કરી. આપણે મરકીની ઉપર કશી અસર કરી શકતા નથી. આ

સ્થિતિને સાડ આપણે સરકારને દોષ નથી દઈ શકતા. ખરું જોતાં ગરીબાઈને પણ દોષ નથી દઈ શકતા. મરકીને સાડ જે ઉપાય લેવા હોય તેમાં કોઈ આપણી વચ્ચે આવે તેમ નથી. અમદાવાદ જેવું શહેર ગરીબાઈનું બહાનું કહાડી નીકળી જઈ શકતું નથી. મને લાય છે કે મરકીને સાડ આપણે આખી જવાબદારી કબૂલ કરવી પડશે. એ ખુબીની વાત છે કે જ્યારે આપણા રહેવાના વિભાગમાં મરકી કેર વર્તાવી રહી હોય છે, ત્યારે જ્યાં ઇંગ્રેજો વસે છે ત્યાં તે જઈ શકતી નથી. કારણો પણ તુરત સમજાય છે. ત્યાં હવા સાફ છે, ઘરો છૂટાં છે, રસ્તા પહોળા અને સાફ છે, અને જંગલ જવાની ટેવ ઘણી સારી છે. આપણે તો જંગલ જવું એટલે નરકવાસ કરવો એવું કરીએ છીએ. જે મુલકમાં નવાણું ટકા માણસો ઉઘાડે પગે ચાલનારાં છે, તે મુલકમાં લોકો ગમે ત્યાં થુંકે છે, ગમે ત્યાં પોતાની હાજતો પૂરી પાડે છે, ને તેવા રસ્તાપર આપણને ચાલવું પડે છે. આ સ્થિતિમાં મરકી ધર કરે તેમાં શી નવાઈ છે.

આપણે આપણાં શહેરોની સ્થિતિ નહિ બદલાવીએ, આપણી ખુરી ટેવો નહિ બદલીએ, આપણાં પાયખાનાં નહિ સુધારીએ ત્યાં સુધી આપણે સાડ સ્વરાજની કશી કિંમત નથી રહેવાની.

આ પ્રસંગે આટલું કહેવું અનુચિત નહિ ગણાય. આપણે સર્વથી ઉપયોગી સેવકો ભંગીને અસ્પર્શ્ય ગણીએ છીએ. તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણાં પાયખાનાં આપણે તેઓને પૂરાં સાફ કરવા દેતા નથી. આપણે પોતે ધર્મને બહાને તે કામ કરતાં અલડાઈએ છીએ. આથી આપણે જાતે સ્વચ્છ ગણાતા છતાં આપણાં ઘરનો એક ભાગ દુનિયાના બીજા દેશોમાં છે તે કરતાં વધારેમાં વધારે ગંદો રહે છે, ને તેને લીધે આપણે હમેશાં ગંદી હવામાં ઉછરીએ છીએ. જ્યાં લગી આપણે કેવળ ગામડાઓમાં રહેતા હતા, ત્યાં સુધી આપણે સુખી હતા. પણ શહેરોમાં આપણી ઉપલી કુટેવોથી આપણે સદા આપઘાત કર્યા કરીએ છીએ.

જ્યાં ઘણા લોકો વગર મોતે મરતા હોય ત્યાં ધર્મનો, કર્મનો, આચારનો, અભાવ હોવાનો સંભવ છે. હું માનું છું કે મરકીને કાઢવી એ આપણી શક્તિની બહાર ન હોવું જોઈએ. જો આપણે મરકીને નાબુદ કરી શકીએ તો તેથી સ્વરાજ્યને સાફ આપણી જેટલી લાયકાત વધશે તેટલી મહા ચળવળથી નથી વધવાની. આપણા ડાકટરો વૈદ્યોએ વિચારવા જેવો આ સવાલ છે.

આપણો પડોશમાંજ ડાકોરજીનું પવિત્ર ધામ છે. મેં તે જોયું છે. તે પવિત્ર ધામની અપવિત્રતાનો પાર નથી. હું મને પોતાને શુદ્ધ વૈષ્ણવ માનું છું. તેથી મને આ વિષે ટીકા કરવાનો વધારે અધિકાર છે. ડાકોરજીમાં એટલી સખત ગંદકી છે કે ચોખ્ખાઈમાં રહેનાર માણસને ડાકોરજીમાં એક દિવસ ગાળવો એ પણ મુશ્કેલીની વાત છે. જાત્રાગુઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તળાવ બગાડે છે, રસ્તા બગાડે છે. મુખીયા લઢે છે ને રણછોડ-રાયજીનાં આલૂપણ વિગેરે બાબત ‘રીસીવર’ નીમાયા છે એ વધારાનું. આ સ્થિતિ સુધારવી તે આપણુંજ કાર્ય છે. સ્વરાજ્ય લેવા નીકળી પડેલા આપણે ગુજરાતી આપણું આંગણું નહિ સુધારીએ તો સ્વરાજ્યનાં લશ્કરમાં શી ક્તેહ મેળવીશું ?

શહેરોમાં કેળવણીની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પણ આપણને ઘણી નિરાશા પેદા થાય એવું છે. પોતાના અંગત સાહસથી સંકડોને કેળવણી આપવાની આપણી ચોખ્ખી ફરજ છે. આને બદલે હજારો બાળકો કેળવણી વગરનાં રહે છે ને સરકારની ઉપર આપણી નજર ટમટમી રહી છે.

શહેરોમાં દારૂનું વ્યસન વધે છે, ઇરાનીની દુકાનો વધે છે, જુગાર વધે છે. આનો ઇલાજ આપણે ન કરી શકીએ તો આપણે સ્વરાજ્ય કેમ લઈએ ? સ્વરાજ્યનો અર્થ જ એ છે કે આપણો કારભાર આપણે ચલાવીએ.

આપણાં બાળકોનાં મોંમાંથી ને આપણાં મોંમાંથી દુધ જતું રહેવાનો સમય આવ્યો જણાય છે. ગુજરાતમાં ડેરીઓએ દાટ વાળવા માંડ્યો છે. બધું દુધ ખરીદી લઈ તેમાંથી માખણ, પનીર,

ઈત્યાદિ ખનાવી વેચે છે. જે પ્રજાનો આધાર મુખ્યત્વે દુધ ઉપર રહ્યો છે તે પ્રજા આમ પોતાના ખોરાકનો નાશ કેમ થવા દે ? એવા સ્વાર્થી માણસો કેમ નીકળી પડે કે જે પ્રજાના આરોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના પૈસાને સાડ પ્રજાની ખાવાની વસ્તુનો અયોગ્ય વેપાર કરે ? દુધ, ઘી અને દુધના પદાર્થો પ્રજાને સાડ એવાં અમૂલ્ય છે કે તેની ઉપર મ્યુનિસિપાલિટીઓએ પૂરો અંકુશ રાખવો ઘટે છે. આપણે તે વિષે શું કરીએ છીએ ?

હું હમણાં જ બકરી ઈદનાં હુલ્લડના મુલકમાંથી આવું છું. એક નજીવાં કારણને સાડ જે કેમ લઢી પડી, તેમાં તોફાની માણસો લગ્યા, ને ઝઘડો આગળ વધ્યો. આપણે તેનો ઉપાય નથી કરી શક્યા. સરકાર કરે તેની ઉપર કેવળ આધાર રાખવો પડ્યો છે. આ આપણી અપંગ દશા સૂચવે છે.

ઘડીભર ગોરક્ષાનો વિચાર કરવો એ અપ્રાસંગિક નથી. આ સવાલ નાનો સુનો નથી. છતાં તેનો આધાર કહેવાતી ગોરક્ષા મંડળ ઉપર મૂકી દીધો છે. ગોરક્ષા કરવાની પ્રથા જૂના કાળની જણાય છે. તેની ઉત્પત્તિ આ દેશની આવશ્યકતામાં રહેલી છે. જ્યાં નેવું ટકા માણસ ખેતીની ઉપર નિભાવ કરે છે, જ્યાં ખેતી માટે ખેલની જરૂર પડે છે, ત્યાં ગાયની રક્ષા સહેજે કરવાની ફરજ આવી પડે છે. આવે સ્થળે માંસાહારી પણ ગાયનો ત્યાગ કરે. આવાં સ્વાભાવિક કારણો જ ગાયની રક્ષાની સાડ બસ હોવાં જોઈએ. પણ અહીં દશા વિચિત્ર છે. ગોરક્ષાનો મુખ્ય અર્થ એ જોવામાં આવે છે કે ગાયો મુસલમાનભાઈઓના હાથમાં ખોરાક સાડ જતી અટકાવવી. રાજ્યકર્તાને ગાયના માંસની જરૂર લાગે છે. તેમને નિનિત્ત હજારો ગાયોનો વધ હમેશાં થાય છે. તેના સામે આપણે કંઈ નથી કરતા. કલકત્તામાં હિન્દુઓજ પુંકવાની અઘોર ક્રિયા કરી ગાયનું બધું દુધ હમેશાં હરી લે છે. તે ગાયની આ ઘાતકી હિંસા અટકાવવા આપણે ભાગ્યેજ પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ગુજરાતમાં જ ખેલને હાંકવાને સાડ હિન્દુ ચુંકવાળી લાકડીઓ વાપરે છે, તેની સામે અવાજ

નથી ઉઠાવતા. આપણું શહેરનાં બેલની દશા દયામણી જોવામાં આવે છે. ગાય અને તેના વંશનો બચાવ કરવો એ મહા મોટો પ્રશ્ન છે. તેને મુસલમાનની સાથે ઝગડો કરવાનું સંકુચિત રૂપ આપી આપણે ગાયોનો વધ વધાર્યો છે. ગાયોનો બચાવ કરતાં મુસલમાન ભાઈઓનો વધ કરવો એ ધર્મ ન હોય પણ અધર્મ હોવાનો સંભવ છે. મને લાગે છે કે આપણે મુસલમાન ભાઈઓ સાથે પ્રેમ વચનથી મસલત કરીએ તો તેઓ પણ હિન્દની સ્થિતિ સમજી ગાયનો બચાવ કરવા તત્પર થશે. તેઓને વિનવી તેઓની સાથે સત્યાગ્રહ કરી આપણે તેમને ગાયના બચાવમાં રોકી શકીએ છીએ. પણ આમ કરવા સારૂ આપણે આ સવાલનું ખરું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. આપણે આપણા ભાઈઓને મારવાને બદલે મરવા તૈયાર થવું જોઈએ. પણ તે તો જ્યારે આપણને ગાયની ખરી કિંમત જણાશે ને આપણામાં શુદ્ધ દયા સ્ફુરશે ત્યારે જ કરી શકવાના. આ કાર્ય કરવામાં ઘણી વસ્તુનો સમાવેશ એકસામટો થઈ જાય છે. હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચેનો કલેશ ટળશે, ગાયનું રક્ષણ થશે, દુધ, ઘી આપણને ચોખ્ખાં ને સોંઘાં મળશે અને આપણા બેલ દુનિયાને જોવા લાયક થશે. આપણી શુદ્ધ તપશ્ચર્યા હશે તો આપણે ગાયનો વધ ઈંગ્રેજ, મુસલમાન કે હિન્દુ બધાને હાથે થતો અટકાવી શકીશું. આ એક કાર્ય પણ સ્વરાજને નજીક લાવનારું છે.

ઉપલા ઘણા સવાલો શહેરોના કારભારને અંગે ઉઠેલા છે. એમાંથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે શહેરોના આપણા શુદ્ધ કારભાર ઉપર ભારતવર્ષના કારભારનો આધાર છે.

સ્વદેશી હિલચાલ દેશમાં નહિ સરખીજ છે એમ કહેવું અનુચિત નહિ ગણાય. આમાં લગભગ સ્વરાજની ચાવી રહેલી છે એ આપણને સુજાતું નથી. જો આપણને સ્વભાષા પ્રત્યે અરૂચી હોય, આપણાં કપડાં ન ગમે, આપણો પોપાક અણુગમો ઉપજાવે, આપણને શીખાની શરમ આવે, આપણો ખોરાક સારો ન લાગે, આપણી હુવા પણ ઠીક ન જણાય, આપણા લોકો અણુઘડ ને આપણો સંગ રાખવા અયોગ્ય જણાય, આપણી સભ્યતા ભુંડી

લાગે ને વિદેશી રૂડી લાગે, ટૂંકમાં આપણું બધું ફવલું લાગે ને પરદેશી વહાલું લાગે તો સ્વરાજનો શો અર્થ હશે તે મને સમજમાં નથી આવી શકતું. જો આપણને પરદેશી બધું ગ્રાહ્ય હોય તો જરૂર આપણને પરદેશી તાલીમની તો હજી ઘણી ગરજ રહેશે, કેમકે પરદેશી વાયુએ જનસમાજમાં ઘણો થોડો જ પ્રવેશ કર્યો છે. મને તો લાગે છે કે આપણે સ્વરાજનો રસ લઈ શકીએ તેના પહેલાં સ્વદેશી પ્રત્યે આપણને પ્રેમ તો ખરો પણ રાગ સુદ્ધાં થવો જોઈએ. આપણાં દરેક કાર્યમાં સ્વદેશીની છાપ નજરે પડવી જોઈએ. સ્વરાજની રચના જ આપણું ઘણું એકંદરે સાફ છે તેવી કલ્પના ઉપર બંધાઈ શકે. આ વિચાર ખરોખર હોય તો, સ્વદેશીની ચળવળ આ દેશમાં ઘણા મોટા પાયા ઉપર થવી જોઈએ. જે જે દેશમાં સ્વરાજની ચળવળ થઈ છે, તે તે દેશમાં દેશીની કિંમત પૂરી આવેખાઈ છે. સ્કાટલાંડના સિપાહી મરણને જોખમે પણ પોતાની કીલ્ટ છોડવા ઇચ્છતા નથી. તેને આપણે વિનોદમાં ઘાઘરા પલટણ કહીએ છીએ. એ ઘાઘરાની પાછળ જે બળ રહ્યું છે તેની સાક્ષી દુનિયા પૂરે છે. એટલે અગવડાળો, શત્રુ તુરત ઓળખી શકે એવો, એ ઘાઘરો છે. છતાં સ્કાટલાંડના સિપાહી તેનો ત્યાગ નથી કરતા. આપણા દોષોને સંઘરી રાખવા એમ કહેવાનો અહીં આશય નથી. પણ આપણું ઘણું વિગુણ હોય તો પણ તે આપણને ગ્રાહ્ય છે. પરદેશી સ્વનુષ્ઠિત હોય તો પણ ત્યાજ્ય છે. જે આજે વિગુણ હશે તેને આપણે આપણાં પરાક્રમે ગુણપૂરિત કરી શકીશું. હું ઇચ્છું છું કે આ પરિષદના સભ્યોને રંગેરંગે સ્વદેશી જીવસો વ્યાપ ને મહા સંકટો, અગવડો સહીને પણ તેઓ સ્વદેશીમત ધારે ને તેને અડગ રહી પાળે. એમ થાય તો સ્વરાજ તો આપણને ઘેર બેઠે મળી શકે તેમ છે.

ઉપરના દૃષ્ટાંતો ઉપરથી જણાશે કે આપણી ચળવળ બેવડી હોવી જોઈએ. સરકારને અરજીઓ ભલે કરાય, વડી ધારા સભામાં ભલે હુક્ક મગાય, પણ આ કાર્યો કરતાં લોકજાગૃતિને સાફ આંતરિક ચળવળની વધારે અગત્ય છે. બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં ફંદા,

સ્વાર્થ વિગેરે દાખલ થવાનો સંભવ છે. આંતરિક પ્રવૃત્તિમાં તેમ થવાનો ઘણો ઓછો સંભવ છે. આંતરિક પ્રવૃત્તિ વિના બાહ્ય પ્રવૃત્તિ શોભશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ તે નિરર્થક જવાનો સંભવ છે. મારી દલીલનું તાત્પર્ય એ નથી કે આંતરિક પ્રવૃત્તિ ખીલકુલ આપણે ચલાવતા જ નથી. પણ હું એમ કહેવા ઇચ્છું છું કે આંતરિક પ્રવૃત્તિ ઉપર આપણે જોઈતું વજન નથી દેતા.

એવો પણ ધ્વનિ સંભળાય છે કે એક વખત આપણા હાથમાં ભારતવર્ષના કારભારની સત્તા આવવા દો પછી બધાં રૂડાં વાનાં થઈ રહેશે. આના જેવો ખીજો ભારે વહેમ નહિ હોય. કોઈ પ્રજા એમ સ્વતંત્ર નથી બની. વસંતની બહાર ખીલે છે ત્યારે દરેક ઝાડમાં તેની છાયા પડે છે, નવયૌવન આખી ભૂમિને વિષે જોવામાં આવે છે, તેમજ જ્યારે આપણે સ્વરાજ રૂપી વસંતઋતુમાં પ્રવેશ કરતાં હોઈશું ત્યારે કોઈ આવી ચડેલો મુસાફર દરેક સ્થળે નવયૌવન લાગશે. અનેક પ્રકારની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રજાના સેવકો પોતાની શક્તિ અનુસાર અનેક કાર્યોમાં રોકાયેલા જોવામાં આવશે.

આપણી પ્રગતિ જોઈએ તેટલી નથી એમ જો કબૂલ કરવામાં આવે તો તેનાં બે કારણો પણ કબૂલ કરવાં પડશે. આપણે આપણી સ્ત્રીને આપણી હીલચાલમાંથી અલગ રાખી તેથી પક્ષઘાતનો ભોગ થઈ પડ્યા છીએ. પ્રજા એક પગે ચાલે છે, તેનાં બધાં કાર્ય અર્ધાં ને અધુરાં જોવામાં આવે છે. વળી પ્રજાનો શિક્ષિતવર્ગ પરભાષા માર્ફતે કેળવણી પામી અશક્ત બને છે, અને જે શક્તિ મેળવે છે તેનો લાભ પ્રજાને મળતો નથી. આ વિષય ઉપર મેં મારા વિચાર ગુજરાત કેળવણી પરિષદમાં જણાવ્યાં છે એટલે અહીં પુનરોક્તિ નથી કરતો. આ પરિષદે બધો કારભાર ગુજરાતીમાં ચલાવવા ઠરાવ કર્યો છે એ બહુ સ્તુત્ય છે, ને મારી ઉમેદ છે કે કોઈ પણ લાલચને વશ થઈને ગુજરાતી પ્રજા આ નિશ્ચયને નહિ બદલે.

શિક્ષિતવર્ગે, સ્વરાજપ્રેમીએ જનસમાજમાં ભળ્યા વિના ચાલવાનું નથી. આપણે પ્રજાના એકે અંગને તરછોડી શકવાના

નથી. એકે અંગને તજી શકવાના નથી. બધાને સાથે લઈને આલશું ત્યારે જ આગળ વધવાના છીએ. જે શિક્ષિતવર્ગ પ્રજામાં મળેલ હોત તો બકરી ઇંદનાં હુલ્લડ આજે હોત જ નહિ.

છેવટના વિષય ઉપર આવતા પહેલાં મારે થોડી ફરજ બજાવવાની રહી છે ને થોડી સૂચના કરવાની રહી છે.

દર વર્ષે ચમરાજ હિન્દુસ્તાનના આગેવાનોનો લોગ લે છે. છેલ્લા બાર માસમાં હિન્દુસ્તાનમાં લેવાયેલા બધા લોગ વિષે અહીં હું નથી કહેવા ઇચ્છતો. પણ મહુમ ઋષિ તુલ્ય હિન્દના દાદા દાદાભાઈ નવરોજીનું નામ છોડી શકાય તેવું નથી. તેમની દેશ સેવાની કિંમત આંકનાર હું કોણુ ? હું તો તેમને ચરણે બેઠેલો. જ્યારે છેક તરૂણાવસ્થામાં વિલાયત ગયો ત્યારે મને તેમનાં દર્શન થયેલાં. તેમની ઉપર ભલામણ પત્ર લઈ ગયેલો ત્યારથી જ તેમની પૂજા કરતાં શીખ્યો. તેમની નિષ્કલંક અખંડિત દેશસેવા, તેમની સમદૃષ્ટિ, તેમનું શુદ્ધ ચારિત્ર આ બધું હિન્દને સાડું હુમેશાં નમુનારૂપ રહેશે. ઈશ્વર તેમના આત્માને શાંતિ આપો. તેમનાં કુટુંબને અને હિન્દને આ વિયોગ સહન કરવાની શક્તિ આપો ! તેમનું ચારિત્ર આપણાં જીવનમાં ઉતારી, તેમની દેશસેવાની નકલ કરી આપણે તેમને સદાયને સાડું આપણાં હૃદયમાં સ્થળ આપી અમર કરી શકીએ છીએ. એ મહા પુરૂષનો આત્મા આપણી પરિષદનો સાક્ષી રહે !

નામદાર વોયસરાયે વિરમગામની સરહદ ઉપર લેવામાં આવતી જકાત રદ કરવાનો ઠરાવ સંભળાવ્યો તેને સાડું તેમને ધન્યવાદ દેવાની આપણો ફરજ છે. આ કાર્ય વહેલું થવું જોઈતું હતું. તે બોજા નીચે પ્રજા કચરાઈ રહી હતી. ઘણાઓ તેને લીધે પોતાનો વેપાર ખોઈ બેઠા છે. ઘણી અબજાઓને દુઃખ વેઠવું પડ્યું છે. આ ઠરાવનો અમલ હજી થયો જણાતો નથી. ઝટ થાય એ ઇચ્છવા જેવું છે.

આગગાડીમાં ત્રીજા વર્ગના ઉતાડૂઓ ઉપર જે દુઃખો પડે છે તે વિષે મારો અનુભવ મેં વર્તમાનપત્ર દ્વારા પ્રજા આગળ

મૂક્યો છે. આ દુઃખો ખરેખર અસહ્ય છે. હિન્દની પ્રજા રાંકડી છે. તેને મૂંગે મોઢે દુઃખો સહન કરવાની તાલીમ મળી છે. એટલે લાખો આ દુઃખ સહન કરે છે છતાં તેનું નિવારણ થતું નથી. આમ દુઃખ સહન કરવામાં બહુ ગુણ છે પણ તેની સીમા હોવી જોઈએ. કેવળ નબળાઈથી સહન કરેલું દુઃખ નામરદાઈ છે. આ આગગાડીની હાડમારી સહન થઈ રહી છે એ નામરદાઈનો આભાસ આપે છે. આ દુઃખો બે પ્રકારનાં છે. એક તો રેલ્વે-ખાતાંની ખામીને લીધે, ને બીજો ઉતાડ્યોની બેદરકારીને લીધે. આ હાડમારીના ઇલાજ પણ બે પ્રકારના છે. જેનું કારણ રેલ્વેખાતું છે ત્યાં સર્વેએ જેને કડવો અનુભવ થાય તેણે તે ખાતાને લખવું. ગુજરાતી ભાષામાં પણ લખી શકાય. વર્તમાન-પત્રોમાં પોકાર કરવા. બીજો ઇલાજ એ છે કે જ્ઞાનવાન ઉતાડ્યોએ અજ્ઞાત ઉતાડ્યોને રીતભાતનું જ્ઞાન આપવું. તેની ગંદાઈ, બેદરકારી વગેરે તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચવું. આ કાર્યમાં સ્વયંસેવકોની જરૂર છે. તેમાં સહુ યથાશક્તિ ભાગ લઈ શકે છે. આગેવાન વર્ગે કોઈ કોઈ વેળા અગવડોનો સ્વાદ લેવા ખાતર ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી પોતાની મોટાઈની જાણ કર્યા વિના કરવી ને પછી જે અનુભવ લીધો હોય તે રેલ્વેખાતા આગળ રજૂ કરવો. આમ કરવાથી થોડી મુદતમાં મહત્વનો ફેરફાર આપણી નજરે આવશે.

ફ્રીજના ટાપુ વગેરેમાં જતા ગિરમિટીયા મનુરો વિષે લંડનમાં એક કમિટિ નીમાઈ હતી. તે કમિટિના વિચારો સત્તાવાર જાહેર થયા છે ને તે ઉપર નામદાર હિન્દી સરકારે પ્રજામત માગ્યો છે. આ વિષયપર પણ મારા મત હું વર્તમાન-પત્રોમાં જાહેર કરી ચુક્યો છું, એટલે અહીં વિવેચન નથી કરતો. મેં અભિપ્રાય આપ્યો છે કે કમિટિએ કરેલી ભલામણનું પરિણામ પણ એક પ્રકારની ગિરમિટ છે. આપણે એકજ મત આપી શકીએ છીએ. આપણે મનુરોને કોઈ પણ પ્રકારનાં બંધનમાં ધરદેશ જતા જોવા માગતા નથી. તેવી આપણને જરૂર નથી.

ગિરમિટનો કાયદો તદ્દન રદ થાય એજ જરૂરનું છે. કોલોનિઓને કોઈ પ્રકારની સગવડ કરી આપવા આપણે બંધાયેલ નથી.

હવે હું છેવટના વિષય પર આવું છું. સાધ્ય વસ્તુ મેળવવાના એ માર્ગ છે: સત્યાગ્રહ ને દુરાગ્રહ. આપણા ગ્રંથોમાં તેને દેવી ને આસુરી પ્રવૃત્તિને નામે વર્ણવ્યા છે. સત્યાગ્રહના માર્ગમાં સત્યનો હમેશાં આગ્રહ રહે છે. કોઈ પણ કારણસર સત્યનો ત્યાગ નથી થતો. એમાં દેશને અર્થે પણ બુઠાનો પ્રયોગ થઈ શકે એવું નથી. એમાં સત્યનો સદાય જય જ કદખ્યો છે. કેટલીક વેળા આપણને રસ્તો ઘોર લાગે, પરિણામ ભયંકર જણાય, જરા સત્ય છોડવાથી સિદ્ધિ મળવા જેવું લાગે તે છતાં સત્યનો ત્યાગ સત્યાગ્રહી કરતો નથી, તેની શ્રદ્ધા એવે સમયે પણ સૂર્યના તેજની જેમ ઝગ્યા કરે છે, સત્યાગ્રહી નિરાશ થાય જ નહિ. સત્ય જ તેની તલવાર હોવાથી તેને ગજવેલની તરવારનો કે દાડગોળાનો ખપ પડતો નથી. તે આત્મબળથી, પ્રેમથી વૈરીને પણ વશ કરે છે. મિત્રવર્ગમાં વડાલના પ્રેમની કસોટી થતી નથી. મિત્ર મિત્રની ઉપર પ્રેમ કરે એ નવાઈની વાત નથી, તે ગુણ નથી, તેમાં શ્રમ નથી; પણ શત્રુ પ્રત્યે મિત્રતા રાખવામાં પ્રેમની કસોટી છે; તે ગુણ છે, તેમાં શ્રમ છે, તેથી તે પુરૂષાર્થ છે; તેમાં ખરી બહાદુરી ભરી છે. રાજ્યકર્તા તરફ પણ આપણે આવી દૃષ્ટિ રાખી શકીએ છીએ. એવી દૃષ્ટિ રાખતાં આપણે તેમના નેક કામોની કિંમત કરી શકીશું, ને તેમની ભૂલોને સાફ તેમનો દ્વેષ કરવાને બદલે તેમને પ્રેમભાવથી ભૂલો બતાવી તે ભૂલો દૂર કરાવી શકીશું. આ પ્રેમભાવમાં ભયને અવકાશ નથી. નબળાઈ તો હોય જ નહિ. નબળો પ્રેમ નથી બતાવી શકતો. પ્રેમ શૂરો જ બતાવી શકે. તેમની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આપણે રાજ્યકર્તાઓની ઉપર વહેમની નજર નહિ રાખીએ. તેઓ બધાં કાર્યો ખુરી દાનતથી કરે છે એમ પણ નહિ માનીએ. પ્રેમથી કરેલી તેઓનાં કાર્યની આપણી પરીક્ષા એવી શુદ્ધ હશે કે તેઓની ઉપર પણ તેની છાપ પડ્યા વિના નહિ રહે.

પ્રેમ લડી શકે છે, પ્રેમને ઘણી વેળા લડવું પડે છે. સત્તાના મદમાં માણસ પોતાની ભૂલ નથી જોતો. એ સમયે સત્યાગ્રહી બેસી નથી રહેતો પણ પોતે દુઃખ સહન કરે છે. સત્તાધીશના હુકમનો, તેના કાયદાનો સાદર નિરાદર કરે છે, અને એ નિરાદરથી પડતાં કષ્ટ જેવાં કે જેલ, ફાંસી ઇત્યાદિ સહન કરે છે. આમ આત્મા ઘડાય છે. આમાં કાળક્ષેપ થતો નથી ને એવા વિનયપૂર્વક કરેલ નિરાદરમાં પાછળથી ભૂલ જોવામાં આવે તો એ ભૂલનું પરિણામ માત્ર સત્યાગ્રહી અને તેના સાથી સહે છે. આમાં સત્તાધીશની સાથે કડવાશ નથી થતી પણ છેવટ તે આપણને વશ થઈ વર્તે છે. તે જાણી લે છે કે સત્યાગ્રહીની ઉપર તેનો અમલ નથી ચાલી શકવાનો, સત્યાગ્રહીની સંમતિ વિના તેની પાસેથી તે એક પણ કાર્ય નથી લઈ શકવાનો. આ સ્વરાજ્યની પરિસીમા થઈ કેમકે આમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આવી છે. આવો સત્યાગ્રહ શિક્ષિત સત્તાધીશની સામે જ ચાલી શકે એમ માનવાનું નથી. વજ્ર સમાન જેનું કઠોર હૃદય હોય તે પણ આત્માનાં બળથી પ્રગટ થયેલા અગ્નિમાં પીગળી શકે છે. નીરો પણ એ બળની આગળ બકરી સમાન દીન બની જાય છે. આ અતિશયોક્તિ નથી. પણ અક્ષર ગણિતનાં પ્રમાણ જેવું છે. આ સત્યાગ્રહ હિન્દુસ્તાનનું ખાસ શસ્ત્ર છે. હિન્દુસ્તાનમાં બીજાં શસ્ત્ર છે પણ સત્યાગ્રહ હિન્દુસ્તાનમાં વિશેષે વપરાયલું શસ્ત્ર છે. એ સર્વ વ્યાપક શક્તિ છે. સર્વ કાળે વપરાય તેવી છે. સર્વ સ્થિતિમાં વાપરવાની છે. તેને સાડ કોંગ્રેસાદિની મહોરની જરૂર નથી. જેને એ શક્તિનું ભાન થાય તે તેનો ઉપયોગ કર્યા વિના નજ રહે. જેમ પાંપણ આંખની રક્ષા સ્વતઃ કર્યા જ કરે છે તેમ સત્યાગ્રહ પ્રગટે છે ત્યારે તે સ્વતઃ આત્મસ્વતંત્રતાની રક્ષા કર્યા જ કરે છે.

પણ દુરાગ્રહ એથી વિપરીત લક્ષણવાળી શક્તિ છે. તેનો નમુનો આપણે ઉપર વિચારી ગયા તેમ યુરોપમાં ચાલતું દારૂણ યુદ્ધ છે. એક પ્રજા બીજી પ્રજાને શરીરબળથી હરાવે તેથી તેનો પક્ષ સાચો કેમ ઠરે? દુર્બળની ઉપર સખળ માણસો ઘણી

વળા અત્યાચાર કરતા જોવામાં આવે છે. દુર્બળ હારી જાય છે તેથી કંઈ તેની અનીતિ સિદ્ધ થતી નથી, સખળની નીતિ સિદ્ધ નથી થતી. દુરાગ્રહી સાધનનો વિચાર નથી કરતો, ગમે તેવાં યોગ્ય અયોગ્ય સાધનો વડે પોતાનાં કાર્યની સિદ્ધિ મેળવવા તરફ તેનું લક્ષ રહે છે. આ ધર્મ નથી પણ અધર્મ છે. ધર્મમાં કોઈ પણ અંશે અસત્ય ન હોય, કઠોરતા ન હોય, હિંસા ન હોય. ધર્મનું માપ પ્રેમથી, દયાથી સત્યથી થાય છે. તેના ત્યાગથી મળેલું સ્વર્ગ પણ નિંદ્ય છે. સત્યનો ત્યાગ કરવાથી હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળતું હોય તો તે નકામું છે. તેમાં છેવટે પ્રજાનો નાશ જ છે. દુરાગ્રહી અધીરા બની પોતે માની લીધેલા વેરીનો સંહાર કરવા ઇચ્છે છે. આનું પરિણામ એક જ આવે છે. વેરભાવની વૃદ્ધિ થાય છે. પરાજય પામેલ શત્રુ વેરનો સંગ્રહ કરી રાખે છે ને સમયની રાહ જુવે છે. આમ વેરનો વારસો પેઢી દર પેઢી ઉતરે છે. હિન્દુસ્તાન કોઈ પણ કાળે દુરાગ્રહને પ્રધાનપદ ન આપે એ આપણે ઇચ્છવા જેવું છે. આ પરિષદના સભ્યો જો સમજપૂર્વક સત્યાગ્રહનો સ્વીકાર કરી પોતાની કાર્યરેખા દોરશે તો સાધ્ય વસ્તુ પ્રમાણમાં સહેલાઈથી મેળવી શકશે. આરંભમાં ભલે નિરાશા જોવામાં આવે, ભલે કેટલોક કાળ પરિણામ જોવામાં ન આવે, છતાં સરવાળે સત્યાગ્રહનો સંપૂર્ણ જય છે. દુરાગ્રહી ઘાણીના બેલની જેમ ચક્રમાં ફર્યા કરે છે. તે ફરવું ગતિ છે, પ્રગતિ નથી. સત્યાગ્રહી આગળ ધખ્યા કરે છે.

મારા વિચારોનું ઉતાવળે અવલોકન કરનાર એમ માનશે કે તેમાં કંઈક પરસ્પર વિરોધ રહેલો છે. એક તરફથી હું શસ્ત્રોની તાલીમની માગણી સરકારની પાસે કરું છું, બીજી તરફ સત્યાગ્રહને સર્વોપરી પદ આપું છું. સત્યાગ્રહમાં શસ્ત્રને ક્યાં અવકાશ હોય ? ખરેખર ન જ હોય. પણ શસ્ત્રોની શિક્ષા જે સત્યાગ્રહી નથી તેને સાડ કદપી છે. આખું હિન્દુસ્તાન સત્યાગ્રહી બને એવો ખ્યાલ મને નથી આવી શકતો. ખાયલા બની દેશનો કે નિર્બળનો ખયાલ જ ન કરવો એ સદા સર્વ પ્રકારે ત્યાજ્ય છે. નિરપરાધી સ્ત્રીની ઉપર અત્યાચાર કરનાર પુરૂષની સામે

યાતો આપણે પોતે પોતાનું બલિદાન આપી તેને અત્યન્ત આત્મ-પ્રેમ—બલ વડે વશ કરવો ને તે કરવાની આપણી શક્તિ ન હોય તો આપણે જરૂર શરીરબળ હોય તેટલું બપાવી અત્યાચારીને અત્યાચાર કરતો રોકીએ. સત્યાગ્રહી અને શસ્ત્રધારી બંને લઘવૈયા છે. શસ્ત્રધારી નિશસ્ત્રી થયે દીન બને છે. સત્યાગ્રહી કદી દીન બનતો જ નથી. તે કંકણરૂપ શરીર કે શરીરના આયુધો ઉપર આધાર નથી રાખતો પણ અજીત અમર આત્માનાં બલ ઉપર જ ઝુકે છે. આ બંનેથી ત્રીજો તે પુરૂષ નથી. તેને આત્માનું તો ભાનજ નથી. નહિ તો બીકનો માર્યો નાશે જ નહિ. તે શરીરને કૃપણનાં ધનની જેમ સાચવી રાખતાં સર્વસ્વ ખોઈ બેસે છે. આને મરતા આવડતું નથી. શસ્ત્રધારી તો મરણને સાથે રાખી ફરે છે. તે કોઈ દહાડો સત્યાગ્રહી થવાનો સંભવ છે. હિન્દુસ્તાનની આશા એજ રાખી શકાય કે આ મહાન પવિત્ર આર્ય દેશ પોતાની આર્યતાને દૈવી વૃત્તિને પ્રધાન પદ આપી મોટે ભાગે સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ કરશે. શસ્ત્રક્રિયાને સર્વોપરી પદ નહિ આપે. હિન્દુસ્તાનમાં ‘શરીરબલ સત્ય છે,’ એ સૂત્રને માન નહિ મળે પણ સત્યમેવજયતે એ સૂત્રને તો માન નિઃસંશય મળશે.

સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચારતાં માલુમ પડશે કે સત્યાગ્રહથી આપણે સંસાર સુધારો કરી શકીએ છીએ. ન્યાત જાતની ખામીઓ દૂર કરી શકીએ છીએ. હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચેના વિશ્લેષો શમાવી શકીએ છીએ. અને રાજ્ય પ્રકરણી વિષયોનો નિર્ણય લાવી શકીએ છીએ. કાર્યની સરળતાને અર્થે આપણે વિષયોના ભાગલા પાડીએ એ વાસ્તવિક છે. પણ દરેકનો એક બીજાની સાથે ઘાડ સંબંધ છે એ વિસરવું ન જોઈએ. રાજ્ય પ્રકરણી વિષયો સાથે ધર્મને કે સંસાર સુધારાને સંબંધ નથી એ વિચાર અયોગ્ય છે. ધાર્મિક વૃત્તિથી રાજ્ય પ્રકરણી વિષયનું છેવટ આપણે એક પ્રકારે લાવી શકશું. ધર્મવૃત્તિને છોડીને આવેલું પરિણામ બીજા પ્રકારનું હશે. રાજ્ય પ્રકરણી બાળતોનો વિચાર કરતાં આપણે રખડતા રઝળતા છપન લાખ અજ્ઞાત સાધુઓને છોડી શકતા નથી, મુસલમાન ભાઇઓ એવા ફકીરોનો ખ્યાલ

છોડી શકતા નથી. હિન્દુ સંસાર વિધવા પ્રકરણ કે બાળ વિવાહનો વિચાર નથી તણ શકતો. મુસલમાન પરદા પ્રકરણને કોરે નથી મેલી શકતા. બંને ધર્મવાળા પરસ્પરના સંબંધમાં પ્રશ્ન ઉઠવ્યા કરે છે; તેના પ્રત્યે આંખ આડા કાન નથી કરી શકાતા.

ખરે આપણી મુશ્કેલીઓ હિમાલય જેવડી છે. પણ જેવી આપણી મુશ્કેલીઓ છે તેવાં જ રૂડાં સાધનો તે દૂર કરવાને સારૂ આપણી પાસે છે. આપણે પ્રાચીન પ્રજાનાં સંતાન છીએ. રોમ, ચુનાન, ઇજીપ્ત, વિગેરે દેશોની સભ્યતાના ક્ષયના આપણે સાક્ષી છીએ. આપણી સભ્યતાને સમુદ્રના પાણી જેમ ભરતી ઓટ થયાં છે. પણ તે સમુદ્રની જેમ અચળ રહેલ છે. આપણા દેશમાં તદ્દન સ્વતંત્ર રહેવા જેવી તમામ સામગ્રી છે; તેમાં મહાન પર્વતો છે, નદીઓ છે, તેમાં ભારે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય છે, તેનાં સંતાનો મહા પરાક્રમનો વારસો મૂકી ગયાં છે. આ મુલક તપશ્ચર્યાનો ભંડાર છે. અહીં જ સર્વ ધર્મો સાથે રહે છે, અહીં જ સર્વ દેવતાને માન અપાય છે. આવી સામગ્રીઓ છતાં જો આપણે કંઈ અલૌકિક કાર્ય કરી દુનિયાને શાંતિ ન આપી શકીએ, આપણે ઇંગ્રેજ પ્રજાને આપણી સાત્વિક પ્રવૃત્તિથી ન જીતી શકીએ તો આપણે આપણા વારસાને લજવીશું. આપણો ઇંગ્રેજ પ્રજા સાથેનો સંબંધ નિર્રથક ગયો ગણાશે. ઇંગ્રેજ પ્રજા સાહસિક છે. તેનામાં ધાર્મિક વૃત્તિ રહેલી છે. તેનામાં પોતાને વિષે અડગ શ્રદ્ધા છે. તે વીરોની પ્રજા છે. તે સ્વતંત્રતા સાધે છે. પણ તેનામાં વ્યાપારવૃત્તિ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. લક્ષ્મી સંપાદન કરતાં હુમેશાં સાધનની યોગ્યતા અયોગ્યતા વિષે તેણે વિચાર નથી કર્યો. તે આધુનિક સુધારાને પૂજે છે. પ્રાચીન ભાવનાઓ તેનામાં ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. આપણે જો તે પ્રજાની નકલ કરવાને બદલે આપણું નહિ ભુલી જઈએ, આપણી સભ્યતાની ઉપર ખરો ભાવ રાખીશું, તેની શ્રેષ્ઠતા વિષે આપણામાં દૃઢ વિશ્વાસ હશે, તો આપણે તે પ્રજાની સાથેના સંબંધનો સદુપયોગ કરી આપણને, તેમને અને અખીલ જગતને તે સંબંધને લાભદાયી કરી શકીશું. એ મહત્કાર્ય કરવામાં આ પરિષદ સંપૂર્ણ ભાગ લઈ પોતાની, ગુજરાતની અને ભારતવર્ષની કીર્તિ ઉજવળ કરો એવી ભારી જગન્નિયંતા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

હિંદુ-મુસલમાનને બે બોલ.*

ભાઈઓ, હું કહેવા ધારતો હતો માત્ર ત્રણ વાત. પણ સ્ટેશન ઉપર મેં જે સ્થિતિ જોઈ તેથી હવે એક વાત વધે છે. હું જ્યાં જઈ છું ત્યાં આપણા ભાઈઓ પ્રેમના આવેશમાં મારા ઉપર એવો તો હલ્લો મચાવે છે અને એવી ધમાલ કરી મૂકે છે કે હું કાયર થઈ જઈ છું. આવા હુલાઓથી કલેશ થાય છે, અને દેશસેવામાં હાની પહોંચે છે. કોઈ પણ દેશસેવકને આપણે માન આપવું હોય તો તેની પણ રીત શીખવાની જરૂર છે. સ્ટેશન ઉપર નિયમસર ઉભા રહેતાં પણ આપણા લોકોને આવડતું નથી. આપણે રાષ્ટ્રીય કાર્ય કરવા ધારીએ છીએ. આપણે ભારત-સેવાનું કાર્ય આદર્યું છે. તો શી રીતે જાહેરમાં વર્તવું, કેમ હરવું ફરવું, શી રીતે લોકસેવકોને માન આપવું તે પણ શીખવાની આપણી ફરજ છે. આવા પ્રસંગોએ કેમ વર્તવું તે શીખવા માટે કવાયત જાણવાની આપણી ફરજ છે.

ખીજી વાત ચંપારણને લગતી છે. ત્યાંની રૈયતને જોઈતી હતી તે વસ્તુ હવે મળી ગઈ છે. નીલવરોની સાથે આપણે ટંટો નહોતો કરવો, કિસાદ નહોતી કરવી; આપણે તો માત્ર તેની ગુલામગીરીમાંથી છુટવું હતું, અને તેટલુંજ આપણે કરી શક્યા છીએ. ચંપારણની રૈયતના સંબંધમાં થયેલા હુકમો મુઝફરપુરને લાગુ પડતા નથી; પણ તે રફતે રફતે લાગુ પડશે એમ હું માનું છું. આપણે કોઈ વસ્તુ નથી લઈ શક્તા; તો તેનું કારણ એટલું જ છે કે આપણે જેની પાસે તે વસ્તુની માગણી કરવાની હોય છે, તેની અને આપણી વચ્ચે વિશ્વાસની લાગણી હોતી નથી. ચંપારણમાં મેં કામ શરૂ કર્યું ત્યારે નીલવરો અને અમલદારો

* આ ભાષણ મુઝફરપુર (બિહાર)માં ૧૧-૧૧-૧૯૧૭ ને દિને આપવામાં આવ્યું હતું.

સાથે મારે ટંટો કરવો છે એવું તેમને લાગતું હતું; પણ આખરે જ્યારે બંનેને લાગ્યું કે મારો તેવો બિલકૂલ ઈરાદો નહતો, હું તો માત્ર નીલવરો પાસે રૈયતોને ઇન્સાફ મળે એટલું જ ચાહતો હતો, ત્યારે ધારેલી વાત પાર પડતાં કાંઈ મુશ્કેલી રહી નહિ.

ચંપારણનું આ કામ સમાપ્ત થયું છે. પણ બીજું વધારે મુશ્કેલ કામ કરવાનું હજી રહ્યું છે. જે મનુષ્ય ગુલામીમાંથી છૂટે છે, સ્વતંત્ર બને છે, તેને યોગ્ય તાલીમ ન મળે તો તે સ્વતંત્રતાનો કદાચ દુરૂપયોગ કરે. ચંપારણની પ્રજાને એક પ્રકારનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય તો મળી ચૂક્યું છે. પણ હવે એ સ્વરાજ્ય શી રીતે ચલાવવું એજ પ્રશ્ન રહ્યો છે. આને માટે મારી સાથે કામ કરનાર ભાઈઓ, બાબુ ઔરંગઝોર અને બીજાઓએ મળી ઠરાવ્યું છે કે ઠેર ઠેર શાળાઓ કાઢીને લોકોને સામાન્ય જ્ઞાન અને આરોગ્યતાના નિયમનું વિશેષ જ્ઞાન આપવું. ધારણા એવી છે કે બાલકો અને બાલિકાઓને અક્ષરજ્ઞાન અને સ્વચ્છ સુધક રહેવા જેટલું આરોગ્ય વિષે જ્ઞાન આપવું, અને મોટી વયના લોકોને ગામનું આરોગ્ય જાળવવાની, અને રસ્તા, આધેડ કુવા, પાંચબાનાં વગેરે સાફસુફ રાખવાની તાલીમ આપવી. આ હેતુથી મંગળવારના મંગળ દિને ઢાકા નામનાં ગામમાં શાળા ખોલવામાં આવશે. સ્વયંસેવકોની આ માટે બહુ જરૂર છે. શિક્ષિતવર્ગમાંથી જે ભાઈઓની ઈચ્છા હોય તે આવે; તેમની પરીક્ષા લઈને, યોગ્ય લાગે તેમને રાખવામાં આવશે.

ત્રીજી વાત આ છે. હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે જે ત્રુટી પડી ગઈ છે, કોમનાં દિલ ખાટાં થયાં છે તે શી રીતે સાંધવા ? આ બંને કોમ વચ્ચે એખલાસ કરવો એ મારી જીન્દગીનું કાર્ય છે. ૨૫ વર્ષ થયાં હું એના ઉપાય વિચારતો આવ્યો છું, અને મુસલમાન ભાઈઓમાં વસતો આવ્યો છું. શહાબાદનો મામલો સાંભળીને મારું દિલ ચીરાય છે, મારું હૈયું રડે છે. મારાથી બની શકત તો હું શહાબાદનું જઈ મારા મુસલમાન ભાઈને મળીને

† આ જીલ્લામાં ૧૯૧૭ માં બકરી ઇદના પ્રસંગ ઉપર હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે હુલ્લડ થયું હતું. તેના છાંટા બીજા ભાગોમાં પણ ઉઠ્યા હતા.

તેમની સાથે કાંઈ ગોફતેગો કરી લેત. પણ મારી શક્તિનું માપ મને છે. ચંપારણનું કામ હજી આટોપાયું નથી, અને એક કામ પૂરું ન થયું હોય ત્યાં સુધી તેને માટે જ જીવવું અને તેને માટે જ મરવું એ મારો સિદ્ધાંત છે. પણ આ બાબત મેં વિચારી છે, અને હું મારા હિન્દુભાઈઓને કહી લઉં છું કે આ બાબતમાં આપણી મોટી તકસીર થઈ છે, આપણે જ વધુ ગુન્હેગાર છીએ. જ્ઞાનવાન હિન્દુઓની ફરજ છે કે મુસલમાનભાઈઓને થયેલું દરદ મટાડવું, આરામાં તેઓનું આપણે જેટલું નુકસાન કર્યું છે, તેથી દુપ્પટ નુકસાની તેમને ભરી આપવી; અને હું એટલે. સુધી કહીશ કે શહાબાદના હિન્દુઓથી તેમ ન થઈ શકે તો સારા હિન્દુસ્તાનના હિન્દુઓએ તેમ કરી આપવું જોઈએ. આપણા જે વકીલભાઈઓ આ બંને પક્ષો માટે લડી રહ્યા છે, તેઓએ અદાલતોમાંથી એ મામલા ખેંચી લેવા, સરકારને પણ જણાવવું કે એવા મામલા હવે આપણે ચાલુ રાખવા માગતા નથી. મુસલમાન ભાઈઓને હું કહીશ કે એક જગ્યામાં બે કોમ વચ્ચે જે તકરાર થઈ છે તેને આખા હિન્દુસ્તાનની તકરાર બનાવવાની જરૂર નથી. બે ભાઈઓ પણ લડે છે, પરંતુ તેની અસર કુટુંબ ઉપર થવી જોઈતી નથી. તેમ આ બંને કોમોએ પોતાની તકરાર પ્રાંતની બહાર લઈ જવાનું કારણ નથી. મોસ્લેમ લીગે અને કોંગ્રેસે જે કામ માથે લીધું છે તે કામ આપણે ધર્મ સમજી કરવાનું છે, આપણા આગેવાનોએ જોઈ વિચારીને કર્યું છે; તો આપણને તે ઉપર હાથ નાખવાનો કશો અધિકાર નથી. આપણે સ્વરાજ્ય માટે તૈયાર થઈએ છીએ, અને આવી રીતના ભેદોથી આપણા સમયનો ઉપયોગ કરશું તો તો આપણા વારસોનો આપણા ઉપર ઠપકો રહેશે. આપણા ટંટા ફિસાદ આપણે જ પતાવવાના છે. પણ તેમ આપણે કરી શક્યા નથી. આ ઝગડાઓનું એક કારણ એ પણ છે કે આપણને પરદેશી ભાષામાં શિક્ષણ મળે છે. પરદેશી ભાષામાં શીખવાથી આપણું શૌર્ય, વીર્ય લુપ્ત થયું છે, એટલું જ નહિ પણ આપણે આપણા જનસમૂહને મળી શકતા નથી; આપણા શિક્ષિતવર્ગ અને જનસમૂહ વચ્ચે મોટો સમુદ્ર

આડો આવી ગયો છે. આજે શિક્ષિત અને અશિક્ષિતની વચ્ચે સારો સંબંધ હોત તો આવા બખેડા થાત જ નહિ.

હિંદુ મુસલમાનનો ઝગડો ગોમાતાને અંગે ઉભો થયો છે. ગાયનું રક્ષણ કરવું હોય તો કસાઈખાનામાંથી ગાયને બચાવવી જોઈએ. અંગ્રેજ લાઈઓ માટે કમમાં કમ હરહમેશ ૩૦ હજાર ગાયો અને વાછરડાંઓ કપાય છે. જ્યાં સુધી આ ખુનામરકી આપણે અટકાવી નથી, ત્યાં સુધી મુસલમાન લાઈઓ ઉપર હાથ ઉપાડવાનો આપણને કશો હક નથી. હિંદુલાઈઓને હું કહીશ કે ગોમાતાને બચાવવા માટે મુસલમાન લાઈઓનું ખુન કરવું એ ધર્મ નથી. હિંદુ ધર્મ તો માત્ર એક ઇલાજ બતાવે છે, અને તે તપશ્ચર્યાનો છે. તુલસીદાસજીની લાખામાં કહીએ તો દયા ધર્મનો મૂલ છે; એટલે દયાથી આ કામ આપણે લેવું જોઈએ. હું પણ ગાયનું રક્ષણ કરવા ઈચ્છું છું. પણ ગાયને માટે મુસલમાનલાઈને કહીશ કે ‘ગાયની ઉપર છુરી મારવાને બદલે મારી ગરદન ઉપર છુરી મારી મારું ખુન લો.’ મને વિશ્વાસ છે કે મારું આ દીન વચન મુસલમાન લાઈઓ સાંભળશે. આપણી સ્વતંત્રતા આપણે ચહાતા હોઈએ તો બીજાની છીનવી લેવાનો આપણને આધિકાર નથી. એક બીજાની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાના પ્રયત્નથી ઝગડો થાય છે. જો કોઈ મુસલમાન રોફથી કહેશે કે કોઈ પણ હિંદુએ ઢોલ ન વગાડવા તો હિંદુ કદી નહિ માને; પણ જો આપણાં મુસલમાન લાઈઓ નમ્રતાથી કહેશે કે ‘તમે ઢોલ ન બજાવો, અમારા ધર્મકાર્યમાં નમાજમાં બલલ ન કરો; તેમ કરશો તો અમે અમારું ખુન રેડીશું,’ તો હું માનું છું કે એવો અજ્ઞાની હિંદુલાઈ કોઈ ન નીકળશે કે જે આ વિનતિની વિરૂદ્ધ વર્તન કરી શકશે. પણ ખરી વાત તો એ છે કે આ મામલામાં નથી હિંદુનું મન સાફ કે નથી મુસલમાનનું. જો આપણે એબલાસ આહુતા હોઈએ તો તે મોહોબતથી થશે; ડર દઈને કદી થઈ નથી શકવાનો; તેઓ પોતાનાં દિલની વાત કદી નિખાલસ રીતે બહાર નથી મૂકી શકવાના.

હું કહેતો આવ્યો છું કે રાષ્ટ્રીય ભાષા એક જોઈએ, અને તે હિન્દી જોઈએ. મેં સાંભળ્યું છે કે કેટલાક મુસલમાન ભાઈઓની આ બાબત ગેરસમજ થઈ છે. હિન્દી જોઈએ એમ કહેતાં હું ઉર્દુનો ઈન્કાર કરું છું એમ ઘણાક ધારે છે. હિન્દી ભાષાનો મારો અર્થ એ છે કે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુ મુસલમાનો જે ભાષા બોલે છે, અને નાગરી અને ઉર્દુ લિપિમાં લખે છે તે. મને ઉર્દુ ભાષા માટે દ્વેષ નથી. મારું તો એવું માનવું છે કે બંને ભાષા એક છે. મારા વિચાર પ્રમાણે બંને ભાષાનું બંધારણ, બંને ભાષાનો ઢંગ, સંસ્કૃત અને ફારસી શબ્દોનો ભેદ બાદ કરતાં એક રીતનો જ છે. મારી લડત અંગ્રેજી જબાન સામે છે. હું તેનો દ્વેષ નથી કરતો; પણ અંગ્રેજી જબાનથી આપણે આપણા જનસમૂહ સાથે લખી શકવાના નથી, તેમની સાથે એક થઈ કામ લઈ શકવાના નથી. એજ કહેવાનો મારો આશય છે. હિન્દીને હિન્દુસ્તાની કહો કે હિન્દી કહો; મને તો તે એક જ છે. આપણું કર્તવ્ય એ છે કે આપણું રાષ્ટ્રીય કાર્ય હિન્દી ભાષામાં આપણે કરવું. લિપિના સંબંધમાં, હિન્દુ છોકરો નાગરી લખશે, મુસલમાન છોકરો ઉર્દુમાં લખશે, તો તેમાં કાંઈ હાની નથી. પણ બંને બંને લિપિ શીખશે. આપણે એક બીજા વચ્ચે હિન્દી ભાષાના જ શબ્દો કાને પડવા જોઈએ, અંગ્રેજી ભાષાના નહિ. એટલું જ નહિ પણ આપણી કાઉન્સિલો પણ હિન્દી વાદવિવાદોથી ગરજી રહેવી જોઈએ. આવી સ્થિતિ આણવા હું જીવંત પર્યંત મથીશ.

હવે એક વાત કહેવાની બાકી રહી છે. આખાં હિન્દુસ્તાનમાં સ્વરાજ્યની હીલચાલ ચાલી રહી છે. શહાબાદના હુદ્દડથી આપણે શીખ્યા છીએ કે સ્વરાજ્ય મળવામાં આપણને કેમ મોડું થયું છે. સ્વરાજ્ય અરજીઓથી કે ભાષણોથી નથી મળવાનું. હિન્દુ કહેશે કે એક ગાય બચાવવા માટે હું મુસલમાનનું ખુન પીશ, તો કદી આપણને સ્વરાજ્ય નથી મળવાનું. બંને કોમ વચ્ચે એખલાસ થઈ જાય, બંને કોમો એમ કહે કે અમારો ટોટો અમે જાતે મટાડીશું, બહારના કોઈને વચ્ચે પડવાનું કારણ

નથી, એવી ખાતરી આપણે આપી શકશું તો સ્વરાજ્ય મળશે. સ્વરાજ્ય માટે લાલુવાની જરૂર નથી, આપણામાં માત્ર એખલાસ જોઈએ, આપણામાં જોર જોઈએ. સ્વરાજ્ય પહેલાં નિડરતા જોઈએ. જ્યાં સુધી ઈશ્વરનો અંશ આપણામાં છે, ત્યાં સુધી મનુષ્યથી આપણે કદી ડરવાનું નથી.

હિંદ અને ઇંગ્લાંડ.*

ભાઈઓ અને બહેનો, હું આજે આ જોઈને દીલગીર થાઉં છું કે અહીં બહેનો આવી નથી. મારે જે કહેવાનું છે તે બંનેને કહેવાનું છે. હું બોધ આપવાને નથી આવ્યો. પરંતુ મને જે સારી લાગે છે તે સલાહ આપવાને આવ્યો છું. આ માટે નડીયાદની આ સભા ગુજરાતમાં પહેલી છે. સત્યાગ્રહની સભા પહેલી નડીયાદમાં જ થઈ હતી. એમાં આપણે ઘણું બળ, સહન-શીલતા બતાવ્યા છે. એ લડતથી હું પ્રજાના નિકટ સંબંધમાં આવ્યો છું. આથી મને એમ લાગ્યું કે મારે જે સમસ્ત હિન્દ પાસે રજુ કરવાનું છે તે હું અહીંથી જ શરૂ કરું.

આપણે સરકારની સામે ઝુઝ્યા, આકરાં વચનો કહ્યા, તીખું બોલ્યા, એ સર્વ યોગ્ય હતું. પરંતુ તેવું કરવાનો આપણો અધિકાર છે કે નહિ તે બતાવવાની આપણને તક મળી છે. સત્યાગ્રહમાં વેરભાવને અવકાશ જ નથી. આપણી લડતમાં તે ભાવ ન હતો, તે માટે મને ખાત્રી છે. સરકારની સાથે કોઈ પણ સ્થિતિએ આપણો સંબંધ ઈચ્છવા યોગ્ય છે કે નથી તેનો વિચાર કરીએ. આપણી લડતના અંગે તેમજ અન્ય પ્રસંગે મેં સરકારના દોષોનું ઘણું સુંદર નિરીક્ષણ કર્યું છે, અને તે મેં બતાવી આપ્યા છે. પણ ગુણ વર્ણવાનો પ્રસંગ હિન્દમાં તો નથી જ મળ્યો. એમની સાથેના નિકટના સંબંધથી હું એટલું તો શીખ્યો છું કે આપણે સામ્રાજ્યમાં તાબાની સ્થિતિ ભોગવતા રહીએ તે ઈચ્છવા જોગ નથી. અંગ્રેજી પ્રજાની એ ખાસીયત છે કે એવા પાસે ભાર ઉચકાવાનું કામ કરાવવું. આપણે મિત્ર તરીકે

* આ બાપણ તા. ૨૨-૬-૧૯૧૮ ને દિવસે નડીયાદમાં આપવામાં આવ્યું હતું.

ભાગીયા તરીકે રહી શકીએ તોજ એ પ્રજા સાથે રહેવામાં માલ છે. ભાગીદારનું માન જાળવવામાં, તેની સાથે વફાદાર રહેવામાં, એ પ્રજા અડગ રહે છે. તે પ્રજામાં ધાર્મિક વૃત્તિઓ છે. તેને ન્યાય વહાલો છે, તેણે પીડાતાનું રક્ષણ કર્યું છે. તેને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય બહુ વહાલું છે. પણ આપણે તે પ્રજા સાથેનો સંબંધ તદ્દન કેમ ન છોડીએ? આમ કરવું ઇષ્ટ હોય તો પણ દુનિયામાં સંપૂર્ણ ઇચ્છા આપણે હમેશાં પૂરી પાડી શકતા નથી. દરેકને મિત્રની જરૂર છે. જાપાન, અમેરીકા, ઇંગ્લાંડ, સર્વેને કોઈને કોઈ સાથે મિત્રતા રાખવી પડે છે. સર્વ પ્રજા એક બીજાના સ્વભાવ મળે તેની સાથે સંબંધ રાખે છે. હિન્દની પણ એજ દશા છે. આપણે સ્વતંત્રતા ઇચ્છીએ છીએ તે આજ પ્રકારે. આ માટે ઓસ્ટ્રેલીઆ અને કેનેડાનો દાખલો આપવામાં આવે છે. અને એના જેવું આપણે માગીએ છીએ. તેઓ રક્ષણ ભોગવે છે, અને તેવું રક્ષણ આપે છે. આપણે એજ ઇચ્છીએ છીએ. આ ખરેખર ઇચ્છવા યોગ્ય હોય તો તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પગલાં ભરવા જોઈએ. આપણે માટે અંગ્રેજનો સંબંધ દુઃખકર છે એવું માનતા હોઈએ તો મારી સલાહ નકામી છે. ઉલટી નામોશી લગાડનારી થઈ પડે. પણ આપણે સરખા ભાગીદાર તરીકે અંગ્રેજની સાથે રહેવા માગતા હોઈએ તો મારી સલાહને હું અમૂલ્ય માનું છું. હિન્દ અપંગ છે. અંગ્રેજો હિન્દને તજી જાય તો આપણે એક બીજાનો બચાવ કરવાને શક્તિમાન નથી. ઉપદ્રવ કરનાર જાતિઓથી આપણે રક્ષણ નહિ કરી શકીએ. કોઈ પરદેશી પ્રજા આવે તેની સામે બચાવ કરવાને આપણે લાયક નથી. કોઈ કહેશે કે આવી ભયંકર સ્થિતિ માટે અંગ્રેજ સરકાર જવાબદાર છે. તો તે વાત ખરી છે. એવા એ પ્રજાના ઘણા દોષો છે. પણ તેના ગુણનો લાભ લઈ આપણી ઉન્નતિ કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે.

હિન્દ બીજાની સહાય વિના આગળ ન વધી શકે એ એની હુદ્દશા છે. એનું એ અપંગપણું દૂર કરવું જોઈએ. એને રક્ષણ કરવાની સત્તા મળે, સ્ત્રીપુરૂષોનું રક્ષણ કરવાને લાયક બને એ

જરૂરનું છે. આપણે બચાવ કરવા શક્તિમાન ન થઈએ ત્યાં સુધી આપણે સ્વરાજ્યને લાયક નથી થવાના. હિન્દનું હુમેશ અંગ્રેજ રક્ષણ કરે એજ એનું અપંગપણું છે. આ અપંગપણું મટાડવાનું પવિત્ર કાર્ય આપણે પ્રથમ કરવું જોઈએ.

બરાબરીયા જ લાગીદાર થઈ શકે. ઉંદર બીલાડીને સહીયાડ ન હોય. કીડી અને હાથી વચ્ચે લાગીદારી ન હોય. અંગ્રેજ આપણે મન હાથી છે. આપણે કીડી છીએ. આ ભાવના ટળે નહિ ત્યાં લગી આપણે સાડ સ્વરાજ્યનો કશો અર્થ હોઈ ન શકે. આપણને ગમે તે શરીરબળીઓ ડરાવી શકે છે. એક પડાણુ અહીં આવી લાડી ચલાવે તો આપણે બધા નાશી જઈએ. એક રેલ્વેના ડબ્બામાં ઘણા બેઠા હોય અને એક તોફાની કાબુલી આવે તો તે બધાને ઉડાડી શકે છે, ને જગ્યા ન હોય ત્યાં પોતાને સાડ જગ્યા મેળવે છે, એટલું જ નહિ પણ ચારની જગ્યા એકલો રોકે છે. આવી લયભીત સ્થિતિમાં આપણે અંગ્રેજની સાથે કેવી રીતે સરખા થઈ શકીએ. કોઈ ઢઢ મળે તેને હું મારી સાથે બેસવાનું કહું, ખાવાનું કહું, છતાં પણ તે કંપે છે. તે પોતાનાં બળથી જ્યારે મારાથી ડરતો બંધ થાય ત્યારે જ તે મારો સરખો થયો ગણાય. તે વિના તે એક સરખો છે એમ કહેવું એ દાઝીયા ઉપર ડામ મારવા બરાબર છે. સામ્રાજ્યમાં આપણી લંગીની દશા છે. તેમાંથી છુટવાનો આ સમય છે. આ સમય બે રીતે સાધી શકાય છે: મિત્રભાવે અથવા વેરભાવે. જો વેરભાવે સાધવા ઇચ્છીએ તો આપણે એક પણ માણસની કે પૈની મદદ કરવી ન જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ બીજા મદદ કરતાં હોય તેને અટકાવવા જોઈએ. મિત્રરાજ્યની આપણે હાર ઇચ્છવી જોઈએ. ને આપણે અંગ્રેજોની સાથે લડીને તેઓને કાઢવા જોઈએ. આ કરવા જેવું હોય તો પણ અશક્ય છે. આપણે સ્વરાજ્યવાદી જો મદદ નહિ કરીએ તો પણ સરકારને પ્રબળતાં બીજાં અંગે મદદ કરી રહ્યા છે. સરકારની સામે કે કોઈની સામે આપણી લડાઈ કરવાની શક્તિ નથી. સરકાર હિન્દુસ્થાન પાસેથી દશ લાખ માણસ ને કરોડો રૂપીઆની મદદ લઈ શકી છે.

એટલે દેખીતું છે કે વેરલાવે અંગ્રેજને હિન્દુસ્થાનમાંથી દૂર કરી આપણે ભંગીની દશામાંથી છુટવા માગીએ તો અત્યારે તો, અને આપણી નજર પહોંચી શકે છે ત્યાં લગી ઘણા કાળ સુધી શરીરબળ વાપરી લડાઈ કરીને અંગ્રેજોની સાથેનો સંબંધ તોડવો અશક્ય જણાય છે.

ત્યારે આપણે આપણી અધમ દશામાંથી મિત્રલાવે છુટવાનું છે. તે તો અત્યારે સરકારને પૂરેપૂરી મદદ કરીને જ બની શકે. આપણે સામ્રાજ્યની સાથે ભાગીદાર થવા ઇચ્છીએ છીએ. જો સામ્રાજ્ય ન હોય તો ભાગ કેની સાથે રાખીએ ? સામ્રાજ્યની હૈયાતીમાં જ આપણી આશાઓ છુપાયેલી છે. સામ્રાજ્યના દોષોની સામે અવશ્ય લડીએ; ભાઈ ભાઈના દોષોની સામે લડે છે. ભાઈ પોતાના ભાઈના હુક છીનવી લેવા પ્રયત્ન કરે તો બીજો સામે થાય. પણ જ્યારે પહેલાના ઉપર આક્રમક આવે છે ત્યારે બીજો તેને પૂરી મદદ કરી ભાઈ ભાવ સિદ્ધ કરી આપે છે, ને આગલો વેરલાવ પણ ભૂલાવી દે છે. અંગ્રેજોની પ્રત્યેની આપણી વર્તણૂકથી નજ બને એવું કારણ નથી. સામ્રાજ્યના જુલમની સામે લડે થઈએ. આજે નવો જુલમ થાય તો આજે પણ લડીએ. છતાં તેની ઉપર જે જોખમ આવી પડ્યું છે તે હઠાવવામાં જરાએ ખામી ન આણીએ.

વળી સામ્રાજ્યને મદદ કરતાં આપણને લશ્કરી ક્ષમતા મળશે, લશ્કરી અનુભવ મળશે. આપણામાં આપણો બચાવ કરવાની શક્તિ આવશે. તે શક્તિ વડે આપણે, સામ્રાજ્ય કદાચ આપણને ડગો આપે તો, તેની સામે પણ ધર્મ શકીએ. સામ્રાજ્ય આ વાત જાણે છે, એટલે આપણને લશ્કરમાં દાખલ કરે તેમાં અંગ્રેજી અમલદારની શુદ્ધ દાનત સાળીત થાય છે. આપણે અત્યારે લશ્કર ઉભું કરીએ તો ભવિષ્યના જોખમો સારૂ વીમો ઉતરાવવા જેવું છે.

અંગ્રેજી પ્રજામાં રાજ્ય કરવાની શક્તિ છે, એ કેવળ તેના પશુ બળથી જ નથી. તેનામાં કળા છે, કૌશલ્ય છે, દીર્ઘદૃષ્ટિ છે, ચતુરાઈ છે, હુડાપણું છે. જેને જોઈએ તેવો ખદલો આપે છે. આપણે

સ્વરાજ્ય મેળવવાની આશાએ મદદ આપીએ એમ તે જાણે છે, તેમની વચ્ચે ને આપણામાંના કેટલાકની વચ્ચે આ ભેદ છે. આપણે કહીએ છીએ કે અમને સ્વરાજ્ય આપો, પછી અમે લડશું. તે કહે છે એમ અમે દાખને વશ નહિ થઈએ. તમે મદદ કરો એટલે સ્વરાજ્ય તમારું છે. અમારો ઈતિહાસ તપાસો. બોયરે સ્વરાજ્ય મેળવ્યું, કેમકે તેઓ અમારી સામે લડવા લાયક હતા. તમે પણ લડવા લાયક થાવ, એટલે સ્વરાજ્ય મળશે.

આપણો ખરો આધાર લશ્કરી શક્તિ ઉપર જ છે. અત્યારે જે હિન્દી લડી રહ્યા છે તે શક્તિ આપણી નથી. તે સરકારી શક્તિ છે. આપણે, જેઓ સ્વરાજ્ય ઇચ્છીએ છીએ, તેઓ જો યોદ્ધા બનશું, મરણનો ભય છોડશું તો આપણે રાષ્ટ્રીય યોદ્ધા બનશું. આમ થતાં સરકારની વચ્ચે ને આપણી વચ્ચે ઉંચા નીચાનો ભેદ નહિ રહે.

મોન્ટેગ્યુ સાહેબની યોજના થોડા જ દિવસમાં બહાર પડશે. ધારો કે આપણને તે પસંદ છે, અથવા આપણે સુધારા વધારા ઇચ્છીએ છીએ. તે યોજના અથવા તેમાં સુધારા પસાર થવાનો આધાર આપણી ઉપર રહેલો છે. તે વેળા એવો અવાજ વિલાયત પહોંચશે કે આખું હિન્દુસ્થાન લશ્કરમાં જોડાવવા ઉભરાઈ રહ્યું છે તો આમની સલા તે વાતને વધાવી આપણે જે વ્યાજબી માગ્યું હશે તે આપશે જ. અને ન આપે તોએ શું? આમની સલાને પસ્તાવું પડે. લડાઈને સારૂ સજ્જ થયેલું હિન્દુસ્થાન પોતાની સ્વતંત્રતા એક ક્ષણમાં મેળવશે. પણ સરકાર એવી મુરખ નથી. અંગ્રેજો વીર પુરૂષોની પ્રજા છે, તેઓ વીરતાને ઓળખશે. આપણે આપણી સુતેલી વીરતાને જાગૃત કરીએ તો બધું આજે મેળવી શકીએ છીએ. માટે મારી આપને સહુને વિનંતિ છે કે બધો સંશય છોડીને લશ્કરમાં જોળાવ. હોમ રૂલ લોગની પહેલી અને છેલી ચળવળ હાલ તો આજ હોવી જોઈએ, એવી મારી ખાતરી છે.

લશ્કરમાં ભરતા.

પત્રિકા ૧.*

ખેડા જીલ્લાના ભાઈઓ અને બહેનો, તમે હમણાંજ સત્યાગ્રહની ભારે લડત પૂરી કરી છે. તેમાં તમે વિજય મેળવ્યો છે. તે લડતમાં તમે એવાં શૌર્ય, ચતુરાઈ વગેરે ગુણો બતાવ્યા છે કે દેશને સારૂં એથી પણ વધારે મહત્વનાં કામમાં રોકાવા તમને સલાહ આપવાની અને આગ્રહ કરવાની હિંમત કંઈ હું.

સરકારની સામે વિનયપૂર્વક કેમ થઈ શકાય, સામે થતા છતાં તેમનું માન કેમ જાળવી શકાય, અને તમારું કેમ મેળવી શકાય એ તમે બતાવી આપ્યું છે. આકરી લડત લડ્યા છતાં સરકારની સાથે તમારો જરાએ વિરોધ નથી એ બતાવવાનો પ્રસંગ તમારી પાસે મૂકું છું.

તમે બધા સ્વરાજ્યવાદી છો, કેટલાક હોમ રૂલ લીગના મેમ્બર છો. હોમ રૂલનો એક અર્થ એ છે કે સામ્રાજ્યમાં રહી આપણે સામ્રાજ્યમાં ભાગીદાર બનવું. આજે આપણે તામાની રૈયત છીએ. આજે આપણને ઇંગ્લેન્ડના જેટલા હક્ક નથી. કેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલીઆ જેમ ઇંગ્લાંડના ભાગીદાર ગણાય છે તેવા આપણે નથી. આપણે તો તાબેદાર મુલક ગણાઈએ છીએ. આપણે ઇંગ્લેન્ડના જેટલા જ હક્ક ઇચ્છીએ છીએ, દક્ષિણ આફ્રિકા વગેરે સંસ્થાનોના બરોબરીઆ થવા ઇચ્છીએ છીએ, આપણે વાઈસરોય સુધીની પદ્ધતિ ભોગવી શકીએ એવો સમય ઇચ્છીએ છીએ. આવી સ્થિતિ મેળવવાને સારૂં આપણામાં આપણું

* ગાંધીજીએ જગત્યાપી વિગ્રહ માટે પ્રજાજનોની સેના ઉભી કરવાનો પ્રયત્ન ૧૯૧૮ ના જુન માસથી ખેડા જીલ્લામાં શરૂ કર્યો હતો. તે અવસરે આ પત્રિકા તા. ૨૨-૬-૧૮ ને દિને કાઢવામાં આવી હતી.

રક્ષણ કરવાની એટલે શસ્ત્ર ધારણ કરી લડવાની શક્તિ આવવી જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણાં રક્ષણનો આધાર કેવળ ઇંગ્રેજો ઉપર છે, જ્યાં સુધી આપણે સિપાહી વર્ગથી ડરવાપણું છે, ત્યાં સુધી આપણે ઇંગ્રેજના બરોબરીઆ કહેવાઈએ જ નહિ. એટલે આપણે શસ્ત્રક્રિયા શીખી આપણું રક્ષણ કરવાની શક્તિ મેળવવી ઘટે છે. શસ્ત્રક્રિયા ઘણા અપાઠથી શિખવી હોય તો લશ્કરમાં જોડાવાની આપણી ફરજ છે.

મદદ અને નામદદની વચ્ચે મિત્રાઈ ન હોય; આપણે નામદદ ગણાઈએ છીએ. જો નામદદની ગણતરીમાંથી છુટવું હોય તો શસ્ત્રક્રિયા શિખવાની જરૂર છે.

આપણે સામ્રાજ્યમાં ભાગીદાર બનવું છે એ નિશ્ચય છે. આપણે ગમે તેટલું દુઃખ સહન કરીને, મરીને પણ, સામ્રાજ્યનો બચાવ કરવો જોઈએ. જો સામ્રાજ્યનો નાશ થાય તો તેની સાથે આપણી મહાન આશાઓ પણ નષ્ટ થાય.

એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવાનો સહેલામાં સહેલો અને સીધામાં સીધો રસ્તો સામ્રાજ્યના બચાવમાં ભાગ લેવો એ છે. પૈસા ઘણા દેવાની આપણી તાકાત નથી. વળી પૈસાથી જ જીત મેળવાય તેમ નથી. અખૂટ લશ્કરથી જ જીત મેળવાય તેમ છે. એ લશ્કર હિન્દુસ્તાન પૂરૂં પાડી શકે છે. જો મુખ્યત્વે આપણા લશ્કરથી જ સામ્રાજ્યની જીત થાય તો સ્પષ્ટ છે કે આપણે માગ્યા હુકમ મેળવી શકીએ.

કોઈ કહેશે કે હુમણાં હુકમ ન મેળવીએ તો પાછળથી દગો થશે. જે બળથી આપણે સામ્રાજ્યનો બચાવ કરીએ તે બળવડે આપણે હુકમ મેળવી શકીએ. સામ્રાજ્યની નબળાઈનો વખત સાધી મેળવેલા હુકમ સામ્રાજ્ય બળવાન થયે ખોઈ બેસવાનો સંભવ છે. સામ્રાજ્યને સત્તાવીને તેમાં ભાગીદાર નહિ થવાય, સામ્રાજ્યની સેવા કરીને આપણને જે હુકમ મળવાના છે તે તેની આવે સમયે કરેલી પજવણીથી નહિ જ મળે. સામ્રાજ્યના તંત્રીઓનો અવિશ્વાસ કરવો એ આપણાં બળનો

અવિશ્વાસ છે, આપણી નબળાઈની નિશાની છે. આપણા હક્કનો આધાર તંત્રીઓની ભલાઈ કે નબળાઈ ન હોવો જોઈએ, પણ તેનો આધાર આપણી લાયકાત, આપણું બળ હોવાં જોઈએ.

દેશી રાજ્યો સ્વામીજીને મદદ કરી રહ્યા છે, તેથી તેમને તેનો બદલો મળી રહે છે. ધનાઢ્ય માણસો સરકારને પૈસાની પૂરી મદદ કરી રહ્યા છે. તેઓને તેનો બદલો મળે છે. જેમાંના એકે શરતથી મદદ નથી કરતા. લશ્કરી સિપાહી પોતાના નિમકને સાડ, પોતાની આજીવિકાને સાડ મદદ કરી રહ્યા છે. તેઓને આજીવિકા અને તે ઉપરાંત ધનામ અકરામ મળી રહે છે. આ બધા આપણું અંગ છે, પણ તેઓ સ્વરાજ્યવાદી ન ગણાય. તેઓનું ધ્યેય સ્વરાજ્ય નથી. તેઓ સ્વદેશપ્રીત્યર્થે મદદ નથી કરતા. એવું પણ બને કે જો આપણે વેરભાવે સ્વરાજ્ય લેવા ઇચ્છીએ તો આ ત્રણે શક્તિઓ આપણી સાથે સ્વામીજીના તંત્રીઓ વાપરે અને આપણને હરાવે.

આપણે જો સ્વરાજ્ય ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણી ફરજ છે કે આપણે પણ સ્વામીજીને મદદ કરવી ને આપણને આપણો બદલો અવશ્ય મળશે. આપણી દાનત શુદ્ધ હશે તો સરકાર પણ શુદ્ધ દાનતથી આપણી સાથે કામ કરશે. કદાચ શુદ્ધ દાનત નહિ રાખે એમ ક્ષણભર માનીએ તો પણ આપણે આપણી શુદ્ધતા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો ઘટે છે. ભલાની સાથેજ ભલાઈ એમાં વીરતા નથી. ભુંડાની સાથે પણ ભલાઈનો પ્રયોગ કરવામાં જ વીરતા રહેલી છે.

સરકાર આપણને લડાઈમાં કમિશન નથી દેતી; શસ્ત્ર-ધારણ કરવાનો કાયદો રદ નથી કરતી; લશ્કરી તાલીમ દેવાની શાળાઓ નથી ખોલતી; તો આપણે કેમ મદદ કરી શકીએ? વાંધા ખરા છે. સરકાર આ વિષયમાં સુધારા નહિ કરવામાં મોટી ભૂલ કરે છે. ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાએ ઘણાં પુણ્યકાર્યો કર્યા છે. તેને સાડ પ્રભુ તેનું ભલું કરે. પણ ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાને નામે ઇંગ્લેન્ડ અધિકારીઓએ હિન્દુસ્તાનને શસ્ત્રરહિત કરી જે અઘોર પાપ

કર્તુ છે તે જો હજી અધિકારીવર્ગ નહિ ચેતે તો તેનાં બધાં પુણ્યને ધોઈ નાંખશે. ન કરે નારાયણ ને હિન્દુસ્તાનને કાંઈ પણ ભારે ઈજા પહોંચે, હિન્દુસ્તાન બીજી પ્રજાને હસ્તક જાય તો હિન્દી પ્રજાની હાથ ઇંગ્રેજી પ્રજાને એવી સખત લાગશે કે એ પ્રજા જગતની આગળ અંખવાણી પડશે અને તેને તેત્રીસ કોટિ પ્રજાને નામદ બનાવવાં સારૂ શ્રીટકાર લાગશે. હું માનું છું કે ઇંગ્રેજી પ્રજાના મહાન પુરૂષો આ વસ્તુ સમજી ગયા છે, ચેતી ગયા છે, પણ પોતે રચેલી સ્થિતિ તેઓ એકદમ ફેરવી નથી શકતા. ઇંગ્રેજ માત્રને હિન્દુસ્તાનમાં પેસતાંજ આપણી તરફ તિરસ્કારનું, પોતાની મહોટાઇનું, આપણાથી અળગા રહેવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. તેઓનાં વાતાવરણમાં એ રહ્યું છે. ઉંચા અધિકારવાળા આ વાતાવરણમાંથી મુક્ત થવા અને નીચેનાને મુક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ એકદમ સફળતા નથી મેળવી શકતા. જો કફોડો વખત ન હોય તો આપણે તેઓની સાથે લડત. પણ આવે સમયે કમિશન આદિની રાહ જોઈ બેસી રહેવું એ મહોંની ઉપર વેર વાળવાને સારૂ નાક કાપ્યા બરોબર છે. એવું પણ બને કે આપણે કમિશનની રાહ જોતા રહીએ અને આપણને સામ્રાજ્યને મદદ કરવાની તક નજ મળે.

સરકાર કમિશન વગેરે ન આપી અથવા આપવામાં ઢીલ કરી આપણને લશ્કરમાં દાખલ થતાં અથવા બીજી મદદ આપતાં રોકવા ઇચ્છતી હોય તો પણ આપણે આગ્રહપૂર્વક લશ્કરમાં દાખલ થવાની જરૂ છે એવી મારી દઢ માન્યતા છે.

સરકારને પાંચ લાખ માણસ લશ્કરને સારૂ આ સમયે જોઈએ છે. આ માણસોને ગમે તેમ કરી સરકાર મેળવશે. આપણે જો આટલાં માણસો આપીએ તો આપણે જશ મેળવીએ, આપણે સેવા કરીએ ને અયોગ્ય રીતે કેટલીક વેળા રેકર્ટીંગ એજન્ટો માણસોને લઈ જાય છે એવું સંભળાય છે તે પણ મટે. ભરતીનું બધું કાર્ય આપણે હાથ આવે એ કાંઈ જેવી તેવી સત્તા નથી. જો સરકારને આપણો અવિશ્વાસ હોય, જો તેની દાનત શુદ્ધ ન હોય તો સરકાર આપણી મારફતે ભરતી ન કરાવે.

ઉપરની દલીલો ને હકીકત ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આપણે લશ્કરમાં જોડાવાથી સામ્રાજ્યને મદદ કરી સ્વરાજ્યને સાડ લાયક બનીએ છીએ, હિન્દુસ્તાનનો બચાવ કરતાં શીખીએ છીએ, ને કંઈક અંશે ગુમાવેલી મર્દાની પાછી મેળવીએ છીએ.

ઇંગ્રેજ પ્રજાના ગુણો ઉપર મારો વિશ્વાસ છે, તેથી જ હું ઉપર પ્રમાણે સલાહ આપી શકું છું એ મારે કબુલ કરવું જોઈએ. હું માનું છું કે એ પ્રજાએ હિન્દુસ્તાનને ઘણું નુકસાન કર્યું છે છતાં તે પ્રજાની સાથે રહેવામાં આપણને લાભ છે. તે પ્રજાના ગુણદોષનું માપ કરતાં મને તો ગુણનું માપ ચઢીઆતું જણાય છે. તે પ્રજાની નીચે રહેવું દુઃખકર છે, પોતાની નીચે રહેલી પ્રજાને તેનું સ્વમાન ભૂલાવવાના મહાન્ દોષો ઇંગ્રેજોમાં છે. પણ તેઓના બરોબરીઆને પૂરું માન આપવાના ને તેની તરફ વફાદારી બતાવવાના ગુણો પણ તેનામાં છે. ખીજાના જુલમ નીચે કચરા-ચેલાને તે પ્રજાએ ઘણી વેળા મદદ કરેલી છે એ આપણે જોયું છે. તેના લાગમાં રહી આપણે ઘણું લઈ શકીએ છીએ ને ઘણું દઈ પણ શકીએ છીએ અને આપણો આવો સંબંધ જગતને હિતકર થવાનો સંભવ છે. જો મારો આવો વિશ્વાસ ન હોય ને તે પ્રજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર થવું એ મને ઈષ્ટ લાગે તો હું મદદ કરવાની સલાહ ન આપું એટલું જ નહિ પણ જરૂર તેની સામે બંડ કરવાની સલાહ આપી બંડ કરનારની સજાને પાત્ર થઈ પ્રજાને ચેતવું. કોઈ પણ પ્રજાની મદદ વિના આપણે કેવળ સ્વતંત્રપણે ઉભી શકીએ એવી આપણી સ્થિતિ અત્યારે તો નથી. આપણી ઉન્નતિ સામ્રાજ્યમાં સરખા લાગીદાર તરીકે રહેવામાં છે એમ હું માનું છું, ને બધા સ્વરાજ્યવાદીઓ માને છે એમ મેં આખા ભારત-વર્ષમાં અનુભવ્યું છે.

જો આશા હું ખેડા જીલ્લાની અને ગુજરાતની રાખું છું તે પાંચસો સાતસો માણસની ભરતી કરવાની નહિ, પણ હજારોની. ગુજરાત 'નમાલા'ના કલંકમાંથી નીકળવા માગે તો તેણે હજારો સિપાઈઓ આપવા જોઈશે. આ લશ્કરની કદપનામાં શિક્ષિતવર્ગ, પાટીદાર, ધારાળા, વાઘરી બધા આવી જાય છે ને બધા

એક પંક્તિએ લડે એવી આશા રાખું છું. જ્યાં સુધી શિક્ષિત અથવા કેળવાયલો વર્ગ, 'શ્રેષ્ઠ' વર્ગ, નહિ નીકળે ત્યાં સુધી ઇતર વર્ગની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. કેળવાયલા વર્ગમાંથી જેઓ મોટી ઉમરના છતાં તંદુરસ્ત હોય તે બધા આવી શકશે એવી મારી ઉમેદ છે. તેવાઓનો ઉપયોગ લડવામાં નહિ તો લડાઈને અંગે રહેલાં અનેક કામોમાં થઈ શકે, સિપાહીની બરદાસ્તમાં થઈ શકે. જેને ઉમર લાયક દીકરા છે તેઓ દીકરાને મોકલતાં જરાએ નહિ અચકાય એવી મારી ઉમેદ છે. લડાઈમાં દીકરાનો ભોગ આપવો એ દુઃખકર નહિ પણ વીર પુરુષને સુખકર હોવું જોઈએ. આ વેળાએ દીકરાનો ભોગ તે સ્વરાજ્યને ખાતર અપાયો હશે.

ખેડેનોને મારી વિનતિ છે કે તમે મારી આ અરજ-પત્રિકાથી ગભરાશો નહિ, પણ તેને વધાવી લેશો. તેમાં તમારા રક્ષણની, તમારી લાજની આવી રહી છે.

ખેડા જિલ્લામાં ૬૦૦ ગામડાં છે, દરેક ગામડામાં સરેરાસે ૧૦૦૦ કરતાં વધારેની વસ્તી છે. જો દરેક ગામ ઓછામાં ઓછા ૨૦ માણસને કાઢે તો ૧૨,૦૦૦ માણસનું લશ્કર ખેડા જિલ્લો આપે. ખેડા જિલ્લામાં ૭૦૦,૦૦૦ લાખની વસ્તી છે, એટલે સેકડે ૧.૭ માણસનું પ્રમાણ આવે છે; મરણ પ્રમાણ તેથી વધારે છે. આટલો ભોગ પણ આપણે જો સ્વામીજીને, સ્વરાજ્યને આપવા તૈયાર ન હોઈએ તો આપણે નાલાયક ઠરીએ તેમાં નવાઈ નહિ ગણાય. જો દરેક ગામ ૨૦ માણસને આપે તો તેઓ લડાઈમાંથી પાછા ફર્યે ગામના જીવતા કિલ્લારૂપે રક્ષક થઈ પડશે. જો તેઓ રણક્ષેત્રમાં પડશે તો પોતાને, ગામને, ને દેશને અમર કરશે ને તેની પાછળ તેવા બીજા વીશ તૈયાર થઈ દેશનું રક્ષણ કરશે.

આ કાર્ય કરવું જ હોય તો તે કરવામાં આપણે ઢીલ નથી કરી શકતા. દરેક ગામમાંથી બળવાનમાં બળવાન માણસને ચુંટીને તેનાં નામ મોકલવામાં આવે એ હું ઇચ્છું છું. એ ભાઈઓ ને ખેડેનો પાસે માગું છું. તમને સમજાવવા અને અનેક સલાહો ઉઠશે તેનો જવાબ આપવા સાડા મુખ્ય ગામે સભાઓ ભરવામાં આવશે, સ્વયંસેવકો પણ નીકળી પડશે.

લશ્કરમાં ભરતી.

પત્રિકા ૨.*

ખેડા જીલ્લાના ભાઈઓ અને ખેડેનો, પહેલી પત્રિકા લખ્યાને આજે એક માસ થયો. તે દરમિયાન હું અને મારી સાથે કાર્ય કરી રહેલા ભાઈઓએ ઘણો અનુભવ મેળવ્યો છે. નડિયાદ, કુરમસદ, રાસ, કંઠલાલ, જંબુસર વગેરે જગ્યાઓમાં સભાઓ કરી સેંકડો સ્ત્રીપુરૂષો સાથે વાતચિત કરી.

કેટલોક મળેલો અનુભવ આપની સમક્ષ મુકવા રજા લઉં છું. હજી ઘણા માણસોએ ભરતીમાં આવવા પોતાનાં નામ નથી લખાવ્યાં. ભાગ્યે સો માણસ થયાં હશે. આ સંખ્યા એક માસનો વિચાર કરું છું ત્યારે અને જે પ્રયાસ થયો છે તેનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને ઘણી ઓછી લાગે છે. લોકોની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરું છું તો મને લાગે છે કે આટલાં માણસો તૈયાર થયાં છે તે આશ્ચર્યકારક છે. જે વર્ગે કોઈ દહાડો ટંટામાં ભાગ નથી લીધો, જેઓએ કોઈની ઉપર લાકડી નથી ઉગામી તેવા માણસો તેમાં દાખલ થયા છે. તો જો લડવાને લાયક છે એવો વર્ગ તૈયાર કરી શકાય તો અખૂટ લશ્કર પેદા કરી શકાય.

સમજી વર્ગની ખામીઓ આ અવસરે ચોખ્ખી જોઈ શકાય છે. હું ‘શિક્ષિત’ને બદલે ‘સમજી’ શબ્દ વાપરું છું. ‘શિક્ષિત’ એટલે સાધારણ રીતે ઇંગ્રેજી ભણેલા માણસો એવો ખ્યાલ રહી જાય છે. ‘સમજી’માં હું ગુજરાતી ભણેલા અને ગુજરાતી ન ભણેલા હોય છતાં જેમણે પોતાની બુદ્ધિને અનુભવથી ખેડી છે એવાને ગણું છું. આવા પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ પોતાની ફરજ

* આ પત્રિકા તા. ૨૨-૭-૧૯૧૮ ને રોજ નડિયાદથી પ્રગટ કરવામાં આવી હતી.

ખજાવે તો જે વર્ગ કુદરતી રીતે લડાઈમાં જવા લાયક છે તેઓની ઉપર અસર કરી શકે. મારો અનુભવ સમજી વર્ગની મોટી અશક્તિ સિદ્ધ કરનારો છે. તેઓ રાષ્ટ્રીયકાર્યમાં પુરતો રસ નથી લેતા એટલે ભરતીનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેથી સમજી વર્ગ જેઓના હાથમાં આ પત્રિકા આવે તેઓ જો આ કાર્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખતા હોય તો તેઓએ તૈયાર થઈ આ મહત્કાર્યને સારું અભણ અણસમજી વર્ગ છે તેને પ્રેરવા.

પણ સમજીવર્ગમાં એવા મેં જોયા કે જેઓને આ કાર્યન વિષે શ્રદ્ધા નથી. તેઓને સારું આ પત્રિકા લખી છે. તેઓ ધ્યાનપૂર્વક પત્રિકા વાંચે એવી મારી તેમને વિનંતિ છે. જે સરકારે આપણી ઉપર જીલમો ગુજાર્યા છે, જેણે આપણને શસ્ત્રરહિત કર્યા છે, જેણે આપણને ખૂદીવડાવીને રાજકારભાર ચલાવ્યો છે, જેણે આપણો પૈસો હરી લીધો છે તેને મદદ કરવા કેમ જઈએ ? અમને ઉમળકો જ નથી આવતો. આ દલીલ ભારેમાં ભારે છે. તેનો જવાબ સહેલાઈથી નથી આપી શકાતો એ હું કબુલ કરી લઉં છું. પણ આ સવાલ આ સમયે ઉઠાવવો એ ટુંકી નજર છે. પાછલા દોષો યાદ કરી અત્યારે થતો લાભ જતો કરવો એ વિચારવંતનું કામ નથી. ચાલુ સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી કર્તવ્યની રેખા બાંધવી એ ડાહ્યા માણસનું કામ છે. આપણે ઇંગ્રેજની સાથેનો સંબંધ તોડવા માગીએ તો તો જરૂર આપણે મદદ ન જ કરવી જોઈએ. એ સંબંધ તોડવા માગીએ છીએ એ કહેનાર થોડા જ જોવામાં આવ્યા છે. તોડવા માગનાર પણ આજે તોડી ન જ શકે એમ છે એ તો સૌ કોઈ જોઈ શકે એમ છે. તોડવાની શક્તિ આવશે તે સમયે તોડવા આપણે નહિ માગતા હોઈએ એવો પણ અંભવ છે. ગમે તેમ હોય પણ આજે આપણું તારણ ઇંગ્રેજને મદદ કરવામાં જ છે. તેમને મદદ કરવી એ આપણને પોતાને મદદ કરવા બરોબર છે. જ્યાં આપણો અને એમનો સ્વાર્થ એક જ દિશામાં વહે છે ત્યાં એક બીજાના દોષોનું ચિંતવન કરી એક બીજાની મદદ ન જવું એ તો અતિ અવિચારનું પરિણામ ગણાય. આપણે જે ગામમાં રહેતા હોઈએ તે ગામના

આપણા શત્રુ પર ધાડ આવે ને તેથી આખા ગામને નુકશાન થવાનો સંભવ હોય તો આપણે શત્રુતાને ભુલી જઈશું, અને આવી પડેલી ધાડ દૂર કરવા સારૂ શત્રુની બહારે ચડશું, ને ધાડ-પાડુને હાંકી કહાડશું. એવું જ આજ આ યુદ્ધમાં વર્તે છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારને આપણે વેરી ગણીએ તો પણ આપણે અત્યારે સામાન્ય આફતની સામે થવાની તો જરૂર છે એટલું જ નહિ પણ આપણી ફરજ છે.

પણ યુદ્ધમાં દાખલ થવાથી આપણે આપણી ફરજ બજાવીએ છીએ એટલું જ નથી. યુદ્ધમાં દાખલ થવાથી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવાનો હક્ક પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. દરેક સ્વરાજ્યવાદી બીજું કંઈ નહિ કરતાં માત્ર યુદ્ધમાં જોડાઈ જાય અને બીજાને પ્રેરે તો સ્વરાજ્ય આજે જ મળે એ હું આગલી પત્રિકામાં જ બતાવી ગયો છું.

બીજી શંકા એ ઉઠાવવામાં આવી છે કે યુદ્ધમાં સારામાં સારા માણસોને મોકલી આપણે તેમને મરાવી નાખવા એ ક્યાંનો ધર્મ? આમ તો સ્વરાજ્યવાદી સઘળા માર્યા જાય, એટલે આપણે સ્વરાજ્ય શું લેવાના હતા? આ શંકા જો બુદ્ધિમાન માણસોએ ન ઉઠાવી હત તો હું તેને હાસ્યજનક કહેત. હિંદુસ્થાનમાં પાંચ લાખ સ્વરાજ્યવાદી હોય તો આપણે સ્વરાજ્યને લાયક નથી એ તો સ્પષ્ટ છે. પણ શંકા ઉઠાવનારનું કહેવું એ છે કે સ્વરાજ્યવાદી ગમે તેટલા હોય પણ સ્વરાજ્યની હીલચાલ કરનારા સમજી માણસો તો પાંચ લાખથીએ ઓછા છે. એ વાત ખરી છે. માત્ર એક વસ્તુ બુલાઈ જાય છે. પાંચ લાખ મરણીઆ માણસોને તૈયાર કરતાં પચાસ લાખ માણસોને કાને યુદ્ધ, સ્વરાજ્ય વગેરેની વાત પહોંચશે, તેઓની આમાં સંમતી હશે. આપણે પાંચ લાખ સ્વતંત્ર માણસોને તૈયાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ. એઓ સમજપૂર્વક પોતાની ઇચ્છાએ જશે. તેના મિત્રો, સગાં વગેરેની તેણે સલાહ લીધી હશે એટલે પાંચ લાખ જનારા માણસો પોતાની પાછળ લાખો પોતાના જેવાને મુકી જશે. ખરી વાત તો એ છે કે આપણે લડાઈ કરવાની શક્તિ જ

ખોઈ બેઠા છીએ, વીરતાનો નાશ થઈ ગયો છે. આપણી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા જેટલી પણ આપણામાં શક્તિ નથી. ધર્મને નામે કર્મ (કર્તવ્ય) બુલ્યા છીએ. ધોળે દહાડે ગામડામાં ધાડ પડે છે તેની સામે પણ આપણે ઉભી શકતા નથી. એક હુબારની વસ્તીમાં આઠ માણસો આવી હુંટફાટ કરી ચાલ્યા જઈ શકે એ દેખાવ આખી દુનિયામાં હિન્દુસ્થાનમાં જ બની શકે છે. આ બનાવને જરા તપાસીએ. આઠ માણસને હઠાવી ન શકે એવા શરીરે તદ્દન દુર્બળ ગામડીઆ નથી. તેઓ ધારે તો જરૂર હઠાવી શકે. ત્યારે કેમ ધારતા નથી ? ધર્મ તો આડે નથી આવતો. તેઓ દયા લાવી બેસી રહે છે એવું તો નથી. બીજા કોઈ આવીને તેનો બચાવ કરે તો તેનો સ્વીકાર કરે છે. કારણ એ છે કે તેઓને મરણનો ભારે ભય છે. એવી લડાઈમાં પડી પોતાનું શરીર કોણ જોખમમાં નાખે ? છોને હુંટે. સરકારનું કામ છે. એ ફાડી લેશે એમ વિચારી ઘરમાં ભરાઈ રહે છે. પડોશીનું ઘર બળે, તેની લાજ હુંટાય, માલ જાય, તેની આ તત્વજ્ઞાનીને પરવા નથી. જ્યાં સુધી આ તત્વજ્ઞાન (અન્ધકાર)નો નાશ નથી થયો ત્યાં લગી હિન્દુસ્થાનમાં ખરી શાંતિ થવાની નથી. સરકારી કે બીજા સિપાહી આવે ત્યારે જ આપણે ગામ બચાવી શકીએ એ સ્વમાન જાળવનારને સાઠું અસહ્ય સ્થિતિ છે. આવી સ્થિતિમાંથી નિકળવાનો આપણે હાથ તાત્કાલિક ઈલાજ આવેલો છે. સિપાહીની ભરતીમાં દાખલ થવાથી આપણને હુથિયાર વાપરતાં આવડશે, આપણને કોમી જુસ્સો આવશે ને આપણે ગામોનું રક્ષણ કરવા લાયક બનશું.

કોઈ વળી એવો વાંધો ઉઠાવે છે કે આપણને આપેલાં હુથિયાર સરકાર લડાઈને અંતે લઈ જશે. એ વેળા હુથિયાર લઈ લે એવો સંભવ છે. પણ આપણને હુથિયારના પરવાના મેળવવાનો હક મળશે એમાં તો કાંઈ જ શક નથી. આપણે પાંચ લાખ માણસને લડાઈમાં મોકલીએ પછી તેઓને કે આપણને હુથિયાર રાખવાની મનાઈ થાય એ અસંભવિત વાત છે.

અમે જઈએ તો અમારાં ઘેરાં છોકરાંનું શું થાય ? આ સવાલ તો સૌ પુછે. લડાઈમાં જનારને દર માસે કપડાં, ખાવાપીવા ઉપરાંત પગાર મળે છે. ઓછામાંઓછો ૧૮ રૂપીઆ મળે. અને લાયકાત મુજબ તેનો દરજ્જો વધે. અને પગાર પણ વધે. જો તેનું મરણ થાય તો તેનાં ઘેરાં-છોકરાંનું ભરણું-પોષણ સરકાર કરે છે. લડાઈમાંથી પાછા ફરે તેને ઇનામ અકરામ મળે છે. મારી માન્યતા છે કે અન્તમાં જે આર્થિક લાભ સિપાહીગીરીમાં છે તે બીજા ધંધામાં નથી જ મળતો.

પણ એવા લાભ તો ઇંગ્રેજોને જ મળી શકે છે, આપણને ક્યાં મળે છે એમ કહેનાર સાંભળ્યા છે. તેઓને કહેવાનું કે આપણી મહેનતથી પાંચ લાખ સમજી માણસનું લશ્કર થાય અને તેઓને ઇંગ્રેજ જેટલા જ હુક ન મળે એ બનવા જોગ નથી. એવું બને તો પાંચ લાખની અને આગેવાનોની ખામી જ સિદ્ધ થાય. પાંચ લાખ સ્વયંસેવકોનું લશ્કર પેદા થાય તો તે લશ્કર ઇંગ્રેજ લશ્કરની ખરાબરી કરે ને તેના જેટલાજ હુકો મેળવે. પાંચ લાખનું આ પ્રમાણે લશ્કર ઉભુ થવામાં જ હુકો સમાયલા છે.

તમે કહો છો વગર શરતે લડાઈમાં જાવ. બીજા સલાહકાર કહે છે સરખા હુકનું વચન લઈને જાવ. ત્રીજા કહે છે જવાને બંધાયા જ નથી. ઉંઘ વેચીને ઉત્તરો ન કરો. આવી ત્રણ સલાહમાં અમે ગુંચવાઈએ છીએ. અમને તો લાગે છે કે આવી સ્થિતિમાં જેવા છીએ તેવા રહીએ એ ડહાપણ જણાય છે. આ મારો નમ્ર ઉત્તર છે કે આવાં વાક્યો તો ભીડનાં છે. જેમ જેમ કાળ જશે, તેમ તેમ પક્ષો બંધાશે, જુદા મતો પડશે. એ બધાને તમારે વિચારવા પડશે. લડાઈમાં ભાગ ન જ લેવો એ તો જેને સરકારની જીતની સાથે સંબંધ ન હોય તે જ કહે. જે સ્વરાજ્ય લેવાની તમે અને આપણે બધાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પ્રતિજ્ઞાની ખાતર પણ લડાઈમાં ભાગ નહિ લઈએ એવી વાત કરવી એ સ્વરાજ્યનો દ્રોહ હું તો ગણું છું. શરત કરાવીને સેનામાં દાખલ થતાં આપણું દાખલ થવાનું રહી જવાનો અને સ્વરાજ્યની

ચોજના પણ મુલતવી રહેવાનો ભય રહ્યો છે. લશ્કરમાં દાખલ થવામાં જ સ્વરાજ્યની અને આપણા દેશની સહિસલામતી છે. ભરતીમાં દાખલ થવાથી સ્વરાજ્યને ધક્કો તો ન જ પહોંચે એમ બધા પક્ષ કબુલ કરે. એટલે ત્રણે પક્ષમાં મુકાબલે પણ ભરતીમાં દાખલ થવું એ જ સારો ગણાય એમ હું માનું છું. મારી ઉમેદ છે કે ખેડા જીલ્લાના ભાઈઓ પોતાની ફરજ બજાવશે, અને પોતાનાં નામ સ્વયંસેવકોને આપશે, અથવા પરબારાં આશ્રમ ઉપર મોકલી દેશે.

ખેડેનો આ કાર્યમાં મદદ કરશે એવી મારી ઉમેદ છે. હું જાણું છું કે કેટલીક ખેડેનો પોતાના ધણીને અને દીકરાઓને જતાં અટકાવે છે. તેઓ ઉંડા ઉતરી વિચાર કરશે તો સમજશે કે પોતાના ધણી કે છોકરા વીર પુરૂષ થાય એમાં તેઓનો સ્વાર્થ છે, દેશનો તો છે જ.

આર્થિક પ્રકરણ.

આર્થિક પ્રગતિ કે નૈતિક પ્રગતિ.*

આજના વિષય ઉપર તમારી સમક્ષ જોલવા શ્રીયુત કપિલદેવ માલવીયાનું આમંત્રણ મેં સ્વીકાર્યું, તે વખતે મને મારી અપૂર્ણતાનું પૂરું લાન હતું. તમારી અર્થશાસ્ત્રની સમિતિ છે. આ અને આવતા વર્ષના તમારા અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવેલા વિષયોનું વિવેચન કરવા તમે પ્રસિદ્ધ અને નિપુણ પુરૂષોને પસંદ કર્યા છે. સોંપવામાં આવેલા કાર્ય માટે નાલાયક એવો વક્તા હું એક જ હોઉં એમ જણાય છે. ખુદ્દારીતે અને ખરૂં કહું તો, જેને તમે સામાન્યતઃ અર્થશાસ્ત્ર સમજે છો તે મને નામનું જ આવડે છે. એક દિવસ એક નાગરિક મિત્રે મારી વિલક્ષણતા વિષે મારા ઉપર પ્રશ્નોનો વર્ષાદ વરસાવ્યો હતો. તેણે મારી ઉલટ પાલટ તપાસ શરૂ કરી, અને મેં તેમ ખુશીથી કરવા દીધું. તેને વિના મુશ્કેલીએ જણાઇ આવ્યું કે જે જે વિષય હું હાથ ધરું છું તેમાં મારું ગાઢ અજ્ઞાન હોવા છતાં, હું તેની અર્ચા અતિ દઢતાથી કરું છું, કે જેમ કરવું માત્ર તે જ પુરૂષને છાજે કે જેને પોતાનાં અજ્ઞાનનું લાનજ નથી. અર્થશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ અને પ્રમાણભૂત લેખકો, જેવા કે મિલ, મારશલ એડમ સ્મીથ અને અન્ય લેખકગણોના ગ્રન્થો પણ મેં વાંચ્યા નથી એમ તેને જણાયું, ત્યારે તો તેને કમકમાટી છૂટી અને રોષ પણ ચઢ્યો. નિરાશ થઇ, અંતે તેણે મને સલાહ આપી કે પ્રજના લોગે આર્થિક વિષયમાં હું અખતરા કરું તે પહેલાં મારે તે ગ્રન્થો વાંચી જવા જોઈએ. તે ભાગ્યે જ જાણતો હશે કે હું એક એવા પાતકી જેવો છું કે જેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું પણ નકામું

* અક્ષાહ્યાદમાં, ૧૯૧૬ ના ડિસેમ્બરમાં, મ્યુર સેન્ટ્રલ કોલેજની અર્થશાસ્ત્રની સમિતિની એક સંભામાં આ ભાષણ આપવામાં આવ્યું હતું.

હું. મારા પ્રયોગો વિશ્વાસુ મિત્રોના લોગે કરવામાં આવે છે. જીવનમાં એવી કેટલીક ક્ષણો આવે છે કે જ્યારે કોઈ વિષે આપણને બાહ્ય પ્રમાણની અપેક્ષા રહેતી નથી. અંતરાત્મા આપણને કહે છે: ‘તું ખરા રસ્તે છે; જમણી કે ડાબી બાજુએ ન વળતો; પરંતુ તે સીધા અને સાંકડા માર્ગે તું ચાલ્યા કરજે.’ આવી સહાયતાથી આપણે ધીમે ધીમે પરંતુ ખાતરીથી અને એક સરખી રીતે આગળ વધી શકીએ છીએ. મારી આવી સ્થિતિ છે. મારા માટે તે સંતોષકારક છે, પણ તમારા જેવી સમિતિની આવશ્યકતાઓ તેનાથી કોઈ રીતે પૂરી પડી નહિ શકે. આમ છતાં, શ્રીયુત કપિલદેવ માલવીયા સાથે રકઝક કરવી નકામી જણાય. તમારી સમક્ષ મારી પાસે એકાદવાર ભાષણ કરાવવા તેઓ પુંઠે લાગ્યા હતા. માફ બોલવું વખતે તમને વિષયાંતર જેવું લાગશે. દિવસો સુધી મિષ્ટાન્ન લોજન કર્યા પછી એકાદ ઉપવાસ ઘણીએવાર જરૂરનો જણાય છે. જેવું શરીરનું છે, તેવું મનનું પણ છે, અને આજ સાંજના તમારાં મનને મિષ્ટાન્ન જમવાને બદલે ઉપવાસ કરવો પડે, તો મને ખાતરી છે કે જે મિષ્ટાન્ન લોજન રાવ બહાદુર પંડિત અંબિકા-પ્રસાદ તા. ૧૨ મી જાન્યુઆરીએ તમને કરાવવાના છે તેનો તમે ઘણી હોંશશ્રી સ્વાદ કરશો.

મારા પ્રયોગ અને અનુભવ ક્ષેત્રમાં હું તમને લઈ જાઉં, તે પહેલાં આપણે આજના વિષયનો અર્થ પરસ્પર સમજી લઈએ તો વધારે સારું. શું આર્થિક પ્રગતિ સત્યપ્રગતિની આડી આવે છે? મને લાગે છે કે આર્થિક પ્રગતિથી આપણે અમર્યાદિત ભૌતિક ઉન્નતિ સમજીએ છીએ, અને સત્યપ્રગતિને આપણે નૈતિક પ્રગતિ કહીએ છીએ, જેનો અર્થ આપણામાં રહેલ સનાતન તત્વની પ્રગતિ કરવા બરોબર થાય છે. એટલે, વિષય આ પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય: શું ભૌતિક પ્રગતિનાં પ્રમાણમાં જ નૈતિક પ્રગતિ થઈ શકતી નથી? હું જાણું છું કે જે પ્રશ્ન આપણી પાસે છે તેના કરતાં આ વધારે વિશાળ છે. પરંતુ હું એમ માનું છું કે સંકુચિત તત્વની વાત કરતા હોવા છતાં આપણે

હુમેશાં વિશાળ તત્વની જ વાત કરવા માગતા હોઈએ છીએ. આપણી આ દૃષ્ટ સૃષ્ટિમાં સંપૂર્ણ શાંતિ કે આરામ જેવું કોઈ તત્વ નથી એવું સમજવા પૂરતું વિજ્ઞાન આપણને આવડે છે. જો ભૌતિક પ્રગતિ નૈતિક પ્રગતિની આડી આવતી ન હોય તો તેનાથી નૈતિક પ્રગતિની અવશ્ય વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. વળી, જેઓ આ મત સ્વીકારે છે, તેઓ પોતાનો પક્ષ એવી કઠંગી રીતે રજુ કરે છે કે જેથી આપણને સંતોષ નથી વળતો. સર વિલિયમ હંટરના કહેવા પ્રમાણે, હિંદના ત્રણ કરોડ વતનીઓને માત્ર એક જ ટંક ખાવાને મળે છે. આ બીનાથી તેઓ મૂંઝાઈ ગયા હોય એમ જણાય છે. એટલે, તેઓ એમ કહે છે કે આપણે પ્રજાનાં નૈતિક સુખનો વિચાર કે વાત કરીએ તે અગાઉ આપણે તેની દરરોજની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવા ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. તેઓ કહે છે કે આ લોકોની બાબતમાં ભૌતિક પ્રગતિ નૈતિક પ્રગતિનું સ્થાન લે છે, અને પછી આ ઉપરથી તેઓ એકદમ આવા ઠરાવ ઉપર આવી જાય છે કે જે ત્રણ કરોડ માણસ માટે સાચું છે તે આખાં વિશ્વ માટે ખરું હોવું જોઈએ. તેઓ ભૂલી જાય છે કે અસાધારણ પ્રસંગો ધ્યાનમાં રાખી ઘડવામાં આવતા ધારા ખરાબ હોય છે. મારે કહેવાની લાગ્યે જ જરૂર છે કે આ અનુમાન કેટલું બધું હાસ્યાસ્પદ અને વિવેકહીન છે. કોઈએ કદી એવું જણાવ્યું નથી કે બેહુદ ગરીબાઈનું પરિણામ નૈતિક અધઃપાત વિના બીજું આવી શકે. દરેક મનુષ્યને જીવવાનો હક છે અને તેથી પોતાનું પોષણ કરવાનાં સાધનો અને જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં પોતા માટે વસ્ત્ર અને ઘર મેળવવાનો પણ હક છે. પરંતુ આ અતિ સહેલાં કાર્ય માટે આપણને અર્થશાસ્ત્રીઓની અથવા તેઓના સિદ્ધાંતોની સહાયતાની જરૂર નથી.

‘ આવતી કાલની ચિંતા ન કરો ’: આ આદેશનું પ્રતિપાદન દુનિયાના લગભગ બધા ધર્મગ્રંથો કરે છે. સુવ્યવસ્થિત સમાજમાં પોતાની આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવી દુનિયામાં સૌથી સહેલી વસ્તુ હોવી જોઈએ. ખચીત, દેશની સુવ્યવસ્થાની કસોટી, તેનાં લક્ષ્યાધિપતિઓની સંખ્યા ઉપરથી નથી કરવાની,

પરન્તુ તેના જનસમુદાયમાં કેટલે અંશે ભૂખમરાનો અભાવ છે તેના ઉપરથી કરવાની છે. એક જ પ્રશ્ન તપાસવાનો છે, અને તે આ છે: ભૌતિક પ્રગતિ એજ નૈતિક પ્રગતિ છે એવો સર્વસામાન્ય નિયમ ખાંધી શકાય કે કેમ.

આપણે હવે કેટલાંક ઉદાહરણો તપાસશું. જે અરસામાં રોમે બેહુદ સંપત્તિ સંપાદન કરી હતી, તે જ અરસામાં તેનું નૈતિક પતન થયું હતું. તેજ પ્રમાણે મીસર દેશનું અને ઈતિહાસને જાણીતા બીજા ઘણા ખરા દેશોનું થયું હતું. જે વખતે રાજવંશી ભગવાન કૃષ્ણના વંશજો અને સંખંધીઓ સંપત્તિમાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા, તે જ વખતે તેઓ પણ હેઠે પડ્યા હતા. રોકફેલર અને કાર્નેગી જેવા ધનિકોમાં સામાન્ય પ્રમાણમાં પણ નીતિ નથી એમ આપણે બતાવવા માગતા નથી. આપણે તો તેઓ તરફ ખુશીથી ઉદાર નજરે જોઈએ છીએ. હું એ કહેવા માગું છું કે આપણે તેઓ પાસેથી આદર્શ નીતિનાં પાલનની આશા પણ રાખતા નથી. તેઓને સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થવાથી, નૈતિક પ્રાપ્તિ પણ થઈ છે, એમ ખાસ કહી ન શકાય. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા હજારો દેશબંધુઓના ઘણા નિકટ સમાગમમાં આવવા હું ભાગ્યશાળી થયો છું. ત્યાં મને લગભગ બિનઆપવાદ એવો અનુભવ થયો હતો કે જેની સંપત્તિ વિશેષ હતી, તેની નીતિ પણ તેના પ્રમાણમાં શિથિલ હતી. જાનું ન કહેતાં, સત્યાગ્રહના નૈતિક યુદ્ધમાં ગરીબોએ પોતાનો ફાળો આપ્યો હતો, પરન્તુ ધનિકો તેમ નહોતા કરી શક્યા. જેટલે અંશે ગરીબમાં ગરીબની સ્વાભિમાનની વૃત્તિ દુખાઈ હતી, તેટલે જ અંશે ધનિકોની નહોતી દુખાઈ. મારી કફેડી સ્થિતિથી મને ડર ન લાગતો હતો તો હું એમ પણ બતાવતો કે અહીં આપણા દેશમાં પણ સંપત્તિના હોવાથી ખરા વિકાસને હાની પહોંચી છે. હું એમ માનું છું કે ઘણાએ અર્વાચીન પાઠ્ય-પુસ્તકો કરતાં દુનિયાનાં ધર્મશાસ્ત્રો અર્થશાસ્ત્રના નિયમો સમજાવવા માટે વધારે સંગીન અને નિઃસંદેહ લેખો છે. જે પ્રશ્ન આપણે આજે વિચારીએ છીએ તે કંઈ નવો નથી. આજથી

પ્રેમ મંત્રી જીવસ કાલકર.

એ હજાર વર્ષ ઉપર આ જ પ્રશ્ન જીસસને પૂછવામાં આવ્યો હતો. સેન્ટ માર્ક* તે પ્રસંગનું આખેડુળ વર્ણન કર્યું છે. જીસસ શાંત ચિત્તે બેઠા છે: તેઓ ઉત્સાહમાં છે, અને અમરતાની વાતો કરે છે. પોતાની આસપાસની દુનિયાને તેઓ પીછાને છે. પોતાના સમયના તેઓ સૌથી મોટા અર્થશાસ્ત્રી છે. તેઓ દેશકાળનો ઉપયોગ યથાર્થ કરી શક્યા છે, બદકે, તેઓ તેનાથી પણ, દેશકાળથી પણ, પર ગયા છે. તેમની તેજસ્વિતા પૂર્ણ રીતે ઝળકી રહી છે. તેવામાં એક જણ દોડતો આવે છે, પગે પડે છે, અને પૂછે છે: ‘ સદ્ગુરુ, મને અમરતા શું કરવાથી મળી શકે ?’ જીસસે તેને કહ્યું: ‘ તું મને સદ્ગુરુ શા માટે કહે છે ? ઈશ્વર એક જ સદાત્મા છે; તે સિવાય તેવું બીજું કંઈ નથી. તું ધર્મના આ આદેશો જાણે છે: વ્યભિચાર ન કર, હિંસા ન કર, ચોરી ન કર, ખોટી સાક્ષી ન પૂર, દગો ન કર, માતૃપિતાને માન આપ. ’ તેણે જવાબ આપતાં કહ્યું: ‘ ગુરુજી, આ બધાનું પાલન મેં મારા બાલ્યથી જ કર્યું છે: ’ જીસસને તેના તરફ જોતાં તેના ઉપર ઝાલ આવ્યું, અને કહ્યું: ‘ એકની તારામાં ખામી છે. તારે ઘેર જ, તારું સર્વસ્વ વેંચી નાખ, અને ગરીબને આપી દે; અને તેમ કરેથી તને સ્વર્ગમાં સંપત્તિ મળશે. પછી પાછો આવ, મારા ધર્મકાર્યમાં જોડા, અને મને અનુસર. ’ પરંતુ તેને આ સાંભળત બેઠ થયો, અને નિરાશ થઈ ચાલ્યો ગયો; કારણ કે તેની પાસે ઘણી સંપત્તિ હતી. જીસસે ચોમેર નજર ફેરવી અને પોતાના શિષ્યોને કહ્યું: ‘ જેઓ પાસે લક્ષ્મી છે તેઓ ભાગ્યે જ દેવના દરબારમાં દાખલ થઈ શકશે. ’ આ શબ્દો સાંભળતાં, શિષ્યોને નવાઈ લાગી. જીસસે ફરીથી તેઓને કહ્યું: ‘ શિષ્યો, જેઓને લક્ષ્મીમાં શ્રદ્ધા છે તેઓ માટે દેવના દરબારમાં દાખલ થવું અતિશય કઠણ છે. સોંઈનાં નાકામાંથી વખતે ઉંટ પસાર થઈ શકે, પરંતુ દેવના દરબારમાં તો ધનિકને પેસવું અતિશય કઠણ છે. ’ આવી રીતે સર્વોત્તમ શબ્દોમાં જીવનનું સનાતન સૂત્ર સમજાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ જેમ આપણને અત્યારે આ શબ્દો

ઉપર શ્રદ્ધા નથી બેસતી, તેમ તે વખતે શિષ્યોનું પણ થયું. જેમ આપણે આજે કહીએ છીએ, તેમ તે વખતે તેઓએ જીસસને કહ્યું: ‘પરન્તુ, વ્યવહારમાં તો તે સૂત્રનો લંગ થતો જણાય છે. અમે અમારું સર્વસ્વ વેંચી નાખીએ, અને અમારી પાસે કંઈ ન રહે, તો પછી, અમારી પાસે ખાવાને પણ કંઈ નહિ રહે. અમારી પાસે પૈસો હોવો જોઈએ, નહિ તો અમે સાધારણ રીતે પણ નીતિમાન નહિ રહી શકીએ.’ આવી રીતે તેઓએ પોતાની મુશ્કેલી રજુ કરી. તેઓ અતિશય આશ્ચર્યચકિત થયા, અને અંદર અંદર કહેવા લાગ્યા: ‘ત્યારે ઉદ્ધાર કેનો થઈ શકશે?’ જીસસે તેઓ તરફ જોઈને કહ્યું: ‘માણસ માટે તેમ કરવું અશક્ય હશે, પરન્તુ ઇશ્વર માટે તેમ નથી. ઇશ્વર માટે તો બધું સંભવે છે.’ ત્યાર પછી પિટરે તેમને કહ્યું: ‘પણ અમે તો સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો છે, અને તમારી પાછળ આવ્યા છીએ.’ જીસસે જવાબ આપ્યો: ‘નિઃસંદેહ રીતે હું તમને કહું છું કે જે મારા માટે અને ધર્મ માટે, પોતાનાં ઘરખાર, ભાઈઓ, ખંડેનો, પિતા, માતા, સ્ત્રી, બાળક અને ભૂમિનો ત્યાગ કરે છે, તેને હેરાન ગતિ ભોગવવા છતાં ઈહ લોકમાં જ ઘરખાર, ભાઈઓ, ખંડેનો, માતાઓ, બાળકો અને ભૂમિ, સોગણી રીતે મળી રહે છે, અને પરલોકમાં અમર જીવન મળે છે. પરન્તુ આ માર્ગે જવામાં જેઓ સૌથી પહેલાં હશે, તેઓમાંથી ઘણાઓ છેલ્લાં રહી જશે, અને છેલ્લાં જનારાઓમાંથી કેટલાંક પહેલાં થઈ જશે.’ ઉપર જણાવેલા નિયમનું પાલન કરવાથી આ પ્રમાણે પરિણામ આવે છે, અથવા કહો કે આવું ફળ મળે છે. બીજા હિન્દુ-ઈતર ગ્રંથોમાંથી આનાજ જેવા અવતરણો ઉતારવાનો શ્રમ મેં નથી ઉઠાવ્યો, અને જીસસે જણાવેલા નિયમને અનુમોદન દેનાર વચનો, અને ઉપર ટાંકેલા બાઈબલના ઉતારાઓ જેના તરફ મેં તમારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તેના કરતાં વધારે સખળ વચનો આપણા સાધુસંતોના લખાણોમાંથી અહીં કહી સંભળાવી હું તમારું અપમાન કરવા નથી ઇચ્છતો. જે પ્રશ્ન આપણે અત્યારે વિચારીએ છીએ તેનો સખળમાં સખળ ઉત્તર, પ્રત્યક્ષ રીતે,

જગતના સૌથી મોટા ઉપદેશકોનાં જીવનમાંથી મળે છે. જીસસ, મહમદ, બુદ્ધ, નાનક, કબીર, ચૈતન્ય, શંકર, દયાનંદ, રામકૃષ્ણ, હજારો માણસો ઉપર અત્યંત કાબૂ ધરાવતા હતા, અને તેઓનાં ચારિત્ર ઘડવામાં નિમિત્તભૂત થયા હતા. તેઓનાં જીવનથી જગત વધારે સંપન્ન બન્યું છે. અને આ બધા નરોએ બુદ્ધિપૂર્વક દરિદ્રતાનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

મને લાગે છે કે જેટલે અંશે આપણે હાલની ભોગની ઘેલછાને આપણી નેમ તરીકે માન્ય કરીએ છીએ, તેટલે જ અંશે પ્રગતિના માર્ગે આગળ વધવાને બદલે પાછા પડીએ છીએ. એટલે જ, મેં મારો વિચાર આટલા વિસ્તારથી રજૂ કર્યો છે. હું એમ માનું છું કે આર્થિક પ્રગતિ, જેનો અર્થ મેં ઉપર સમજાવ્યો છે, તે ખરી પ્રગતિને પ્રતિકુળ છે. તેથી જ, પ્રાચીન આદર્શ સંપત્તિ સંપાદન કરવાની પ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ મુકવાનો હતો. આથી ભોગની લાલસાનો નાશ થઈ જાય છે એમ નથી. આપણામાંથી હજી પણ એવા નીકળશે, જેમ હુમેશાં થતું આવ્યું છે કે જેઓનાં જીવનની નેમ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે. પરંતુ આપણે સદા એમ જ માન્યું છે કે તેવી નેમ રાખવી એ આદર્શને વિસારે મુકવા બરોબર છે. આ જાણતાં આનંદ થાય એવું છે કે આપણામાંથી મોટામાં મોટા ધનિકોને ઘણી વાર એમ થાય છે કે જો તેઓ પોતાની ઈચ્છાથી ગરીબાઈમાં રહ્યા હોતે તો તેઓ વધારે ઉંચી દશા ભોગવતા હોતે. શ્રી અને ભગવાનની સેવા સાથે સાથે ન થઈ શકે એ અર્થશાસ્ત્રનું એક અમૂલ્ય સત્ય છે. આપણે આપણી પસંદગી કરવાની છે. પશ્ચિમની પ્રજા અત્યારે વિરોધની સત્તા હેઠળ ચગદાય છે. તેઓની નૈતિક પ્રગતિ અટકી પડી છે. તેઓ પ્રગતિનો ખ્યાલ પૈસા ઉપરથી કરે છે. અમેરિકાની સંપત્તિ આદર્શ મનાય છે. બીજી પ્રજાઓની આંખ તેના ઉપર છે. મેં આપણા ઘણા દેશબંધુઓને એમ કહેતા સાંભળ્યા છે કે તેઓ અમેરિકા જેટલી દોલત મેળવવાનો પ્રયત્ન અમેરિકાની યુક્તિઓ ગ્રહણ કર્યા વિના કરશે. મને લાગે છે કે

કદી આવો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો તે જરૂર નિષ્ફળ નીવડશે. એક જ ઘડીએ આપણે ડાહ્યા, શાંત અને ઉન્નત ન થઈ શકીએ. હું ઈચ્છું છું કે આપણા નેતાઓ આપણને નીતિની નજરે જગતમાં સર્વોપરિ પદ મેળવવા શીખાડે. એમ કહેવાય છે કે આપણી ભૂમિ એક વખત દેવોનું નિવાસસ્થાન હતું. જે ભૂમિ મિલની ચીમનીના ધૂમાડાથી અને તેના ઘોંઘાટથી જોવી ન ગમે તેવી કદ્રુપી થઈ છે, અને જેના રસ્તા ઉપર ખીચાખીચ ભરેલા ઘણા ડબાઓ ખેંચી જતાં ઈજનો વેગથી દોડી રહ્યા છે, તે ભૂમિ દેવોનું નિવાસસ્થાન રહે એ કદપી શકાતું નથી. આવી રીતે મુસાફરી કરનારાઓને ‘ પોતે શાની શોધમાં છે ’ તેની ભાગ્યે જ ખબર હોય છે; તેઓ ઘણીવાર બેધ્યાન હોય છે; તેઓને ગાડરની પેઠે એક જ ડબામાં દબાવીને પૂરવામાં આવતા હોવા છતાં, અને સાવ અપરિચિત જણો—જેઓ ખની શકે તો તેઓને બહાર કાઢી મૂકે, અને તેવી જ રીતે તેઓ પણ તેવા અપરિચિત જણોને કાઢી મૂકવા ઈચ્છતા હોય છે—એવા જણો સાથે હોવ છતાં, તેઓનાં મનમાં કંઈ જ લાગતું નથી. હું આ વસ્તુઓનો ઉદ્દેશ્ય કંઈ છું, કારણ કે ભૌતિક પ્રગતિના ચિહ્નરૂપે તેને રજૂ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેનાથી આપણા સુખમાં રતિભાર પણ વધારે થતો નથી. વૉલેસ* નામના એક મોટા વિજ્ઞાનીએ પોતાનો મત વિચારપૂર્વક આ પ્રમાણે રજૂ કર્યો છે: ‘ ભૂતકાળના અત્યારે મળતા પ્રાચીનમાં પ્રાચીન લેખો ઉપરથી આપણને એમ માનવા ઘણા કારણો મળે છે કે સામાન્ય નૈતિક વિચાર અને કલ્પના, પ્રમાણભૂત નીતિનું ધોરણ, અને તેના આધારે રચાયેલો આચાર, અત્યારની પ્રચલિત સ્થિતિ કરતાં કેાઈ રીતે પણ ઉતરતાં ન હતાં. ’ સંપત્તિ મેળવી જે સ્થિતિએ અંગ્રેજી પ્રજા પહોંચી છે તેનું નિરીક્ષણ તેણે ઘણાં પ્રકરણો લખી કર્યું છે. તે કહે છે: ‘ ઝડપથી થતી સંપત્તિમાં વૃદ્ધિ અને સૃષ્ટિ ઉપરની આપણી સત્તામાં થતો વધારો, આપણી અપરિપકવ સંસ્કૃતિ ઉપર, આપણા ઉપર-ચાંટિયા ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉપર અનહુદ ભારરૂપ થઈ પડ્યાં છે. તેની

* A. R. Wallace: ‘Studies: Scientific and Social.’

જ સાથે પૂર્વે કદી ન અનુભવેલી એવી અનીતિ જીવનમાં પેઠી છે અને આપણને તાબુબ કરી નાખે છે. વળી તેણે એમ પણ સિદ્ધ કર્યું છે કે કારખાનાઓ સ્ત્રીપુરૂષ અને બાળકોના ભોગે ઉભા કરવામાં આવે છે, અને જેમ જેમ દેશની દોલત વધતી જાય છે તેમ તેમ તેની નીતિ શિથિલ પડતી જાય છે. ગામની અસુધડતા, પ્રાણુઘાતક ધંધાઓ, માલમાં ભેળસેળ કરવાની યુક્તિ, લાંચ, અને જુગાર, આ બધાનો વિચાર કરી તેણે ઉપર કહ્યાં પ્રમાણે બતાવી આપ્યું છે. તેણે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે સંપત્તિ વધવાથી ન્યાયમાં અનીતિ પેઠી છે, દારૂને લઈ થતા મરણોની અને આપઘાત કરનારની સંખ્યા વધી છે, અકાળે થતા જન્મની સરેરાસમાં અને જન્મથી રહી જતી ખોડામાં વધારે થયો છે, તથા વ્યભિચારે ધંધાનું રૂપ લીધું છે. પોતાનું નિરીક્ષણ પૂરું કરતાં તેણે આ માર્મિક શબ્દો કહ્યા છે:

‘છૂટા છેડાની અદાલતોના વહિવટ ઉપરથી દોલત અને નવરાશના પરિણામોનાં બીજા રૂપો ધ્યાનમાં આવે છે. લંડનના ઉપલા વર્ગમાં લાંબો વખત સુધી ફરેલ એવા એક મારા મિત્રે મને ખાતરીપૂર્વક જણાવ્યું છે કે લંડન તેમ જ ધનિકોનાં ગ્રામ્ય-નિવાસમાં વારંવાર અનેક પ્રકારની ભોગલીલા થતી જોવામાં આવે છે, જેવી રોમના અધમમાં અધમ સામ્રાટના સમયમાં પણ ભાગ્યે જ થતી. લડાઈ માટે પણ મારે કંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી. રોમનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયા પછી, લડાઈ થોડે ઘણે અંશે હંમેશની થઈ રહી છે. અત્યારે હવે બધી સુધરેલી પ્રજાઓમાં લડાઈ માટે દેખીતો અણુગમો જણાય છે. છતાં લડાઈ માટે રાખવામાં આવતી તૈયારીઓ અને સુલેહ જાળવવા માટે ભાવપૂર્વક પ્રગટ કરવામાં આવતી ઇચ્છા, આ બે ઉપરથી જણાઈ આવતું જોઈએ કે રાજ્ય ચલાવનાર વર્ગોમાં માર્ગદર્શક તત્વ તરીકે નીતિનો લગભગ સાવ અભાવ છે.’

ખ્રિષ્ટેશ છાયા હેઠળ આપણે ઘણું શીખ્યા છીએ, પરંતુ મારી આ દૃઢ માન્યતા છે કે ખ્રિષ્ટન પાસેથી આપણે વાસ્તવિક નીતિના વિષયમાં ભાગ્યે જ કંઈ મેળવવાનું છે; અને જો આપણે

સાવચેત નહિ રહીએ તો લોગપ્રધાનવાદના રોગને લઇને ખ્રિસ્તન જે દોષોનો લોગ થઈ પડ્યું છે તેને આપણે આપણા દેશમાં દાખલ કરી દેશું. જે આપણે આપણી સંસ્કૃતિને વળગી રહેશું, અને આપણો નૈતિક વ્યવહાર સરળ રાખશું, એટલે કે ભવ્ય ભૂતકાળના ગીત ગાવાને બદલે, આપણે તે સમયના જેવું જ જીવન ગાણશું, તો જ ખ્રિસ્ત સાથેના સંબંધમાંથી લાભ મેળવી શકશું. તે આપણને અમલદારો પૂરા પાડે છે, એટલે આપણે તેની નકલ કરીએ છીએ, પરંતુ તેમ કરેથી તેઓની તથા આપણી બંનેની અધોગતિ થાય છે. આપણે આદર્શોથી ડરવું નહિ જોઈએ; તેમ તે પ્રમાણે યથાશક્તિ વર્તન કરવામાં પાછા પડવું ન જોઈએ. જ્યારે આપણી પ્રજા સુવર્ણ કરતાં વિશેષ સત્યાં સત્તા, અને સંપત્તિના આડંબર કરતાં વિશેષ નિર્ભયતા, અને સ્વાર્થ કરતાં વિશેષ ઔદાર્ય બતાવશે, ત્યારે જ તે ખરી ધાર્મિક પ્રજા થશે. જે આપણા ઘરોમાં, આપણા મહેલોમાં, આપણ, મંદીરોમાં, આપણે ધનની સત્તાને બદલે નીતિની સત્તા સ્થાપશું તો જખરી સેનાનો ભાર ઠેકાં વાળી વિના પણ આપણે ગમે તેવા શત્રુના સમૂહ સામે લડી શકશું. જે આપણે પ્રથમ દેવદરબારની અને દેવની ઋણુતાની શોધ કરશું તો પછી કદી ખોટું ન પડે એવું વચન છે કે આપણને ખીજું બધું મળી રહેશે. આજ બરું અર્થશાસ્ત્ર છે. તમે અને હું તેવા શાસ્ત્રનું જતન કરી શકીએ, અને આપણાં જીવનમાં તેનો અમલ કરી શકીએ એવી મારી અંતરની આશા છે.

સહકારિતાનો નૈતિક આધાર.

આરંભના બે બોલ. *

શંકાશીલ થોમસની જે સ્થિતિ જુસસ પાસે હતી તેવી જ સ્થિતિ અત્યારે સહકારિતાના વિષયમાં નિપુણ વ્યક્તિઓ અને તેમાં માનનારોની સમક્ષ મારી છે. હું નિખાલસ દિલે ટીકા કરવા અને સાવધતા રાખવાની સૂચના કરવા આવ્યો છું. પરંતુ ગુણદોષનું દિગ્દર્શન કરવા વિષે હું ઉંચા વિચારો ધરાવું છું. મને લાગે છે કે કંઈક વ્યવહારું ઘટના કરી બતાવીને ટીકા કરવામાં આવે તો જ તેની કંઈક કિંમત હોઈ શકે. તેવા પ્રકારનું કાર્ય હું આ ઘડીએ તમને બતાવી શકું એમ નથી. આ પરિષદ માટે મેં લખેલા ન્હાના નિબંધમાં બતાવ્યું છે તેમ, મારાં કાર્યની તો હજી શરૂઆત જ છે. એટલે સહકારિતામાં પારંગત એવા તમારી પાસે હું પ્રાથમિક વર્ગમાં અભ્યાસ કરનાર બાળક જેવો જણાઉં છું. એટલે આજે મારી ટીકાને બહુ વજન મળવા સંભવ નથી. પરંતુ હું જ્યારે સહકારિતાની પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ, સ્થાન, અને તેને લગતાં આંકડાઓ શીખી લઈશ ત્યારે હું તેમાં પારંગત થઈશ. અને ત્યારે જે ટીકા હું કરીશ તેના ઉપર પૂરતું ધ્યાન દેવામાં આવશે. આ મ્હોટી સભામાં હાજર રહેલાં તમે સર્વેમાં, નામદાર ગવર્નરથી લઈ ઠેઠ પટાવાલા સુધીમાં, વણાટ-કામ વિષે જે ભાવના હું ધરાવું છું અને જે વિષે મેં મારા નિબંધમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે કોઈક દિવસ પણ જગાડવા હું ઉમેદ રાખું છું. આ સભામાં નામદાર ગવર્નરથી લઈ પટાવાલો

* ૧૮૧૭ માં મગેલી બોબે પ્રોવિંશીયલ કોઓપરેટિવ કાઉન્સ સમક્ષ 'સહકારિતાનો નૈતિક આધાર' વિષેના નિબંધના પ્રસ્તાવ તરીકે આ કથન કરવામાં આવ્યું હતું.

સુધા, સર્વે હાથે વણેલાં કપડાં પહેરતાં થાય એવા દિવસની હું આશા રાખું છું. જ્યાં સુધી તે દિવસ ન આવે ત્યાં સુધી મારાથી બની શકે તો હું ચૂપકીદી પકડવા ઈચ્છું છું; પરન્તુ હું કેટલીક પ્રેરણાઓનો સહેલાઈથી લોગ થઈ પડ્યો છું. મેં મારા નમ્ર વિચારો લખી જણાવ્યા છે, અને તે હવે હું તમારી સમક્ષ રજૂ કરીશ. મારી સાવચેતીની સૂચના તો આ છે કે આ પ્રવૃત્તિનો આધાર તેમ જ સાધન નીતિમય હોવાં જોઈએ. તે વિના, જે માણસોને લાભ કરવા આ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં આવી છે તે તેઓને જ ભારે હાની પહોંચાડે એવો ભય રહે છે. રોકડ સાધન અને ઉધાર લેનારને લાભદાયક થઈ પડે એવા વ્યાજના દર ઉપર આજે અહીં વિવેચન થયું છે. સહકારિતા વિષે એક ન્હાનું પુસ્તક તૈયાર કરાવવાની સૌએ સૂચના કરી છે. તેવું બધું એક રીતે ઠીક છે, પરન્તુ આ સાંભળવા ટાણે મને વિચાર આવ્યો હતો કે આ વિવેચનમાં નીતિને આધાર તરીકે લેવામાં આવી છે કે કેમ. હવે તો આખા હિન્દને ખબર છે કે અવાચીનતાની ભાવના વિષે હું શંકાશીલ છું. હું આશા રાખું છું કે તે ભાવના કદી પણ હિન્દના સંસારમાં વ્યાપી નહિ રહે. એક અંગ્રેજી રાજનીતિશ પુરૂષના શબ્દોમાં જ હું તમને ‘ધીમેથી ઉતાવળ કરવાની’ વિનંતિ કરું છું. અમારા વડીલોએ એક એવું સુંદર બંધારણ રચ્યું છે કે જે અનેક યુગો થયા ટકી રહ્યું છે. તેમાં એવી તજવીજ કરવામાં આવી છે કે અતિશયતાનું નિવારણ આપોઆપ થઈ જાય છે. એટલે હું આશા રાખું છું કે આ પરિષદ પ્રાચીન અને પરીક્ષિત સંસ્કૃતિ ઉપર જબરો પ્રહાર કરવા પૂર્વે સંપૂર્ણ વિચાર કરશે. અત્યારે જે છે તેમાં તમને દોષો જણાય તો તે દોષોને અવશ્ય દૂર કરો, અને જો તમને આખું બંધારણ જ સહેલું જણાય, તો તેનો પણ તમે ભલે નાશ કરો, પરન્તુ તેમ કરવા પહેલાં ખાતરી કરી જોશો કે તે તેવું જ છે. હું મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી જ એક દૃષ્ટાંત આપીશ. સહકારિતાના નિયમને અનુસરતી એવી એક બેંક હતી. તે લગભગ નવ લાખ રૂપિયાની આપણે કરતી હતી. ઉછીનું લેનારને ઠીક રીતે વ્યાજના

ઓછા દરે ધીરધાર કરવામાં આવતું. પરન્તુ તેઓ આ બેંકને સાવ અધીન થઈ પડ્યા હતા, તેઓને પોતાનો પાક અન્યના કહેવા પ્રમાણે તૈયાર કરવો પડતો. અને બેંકે ઠરાવેલા દરે વેચવો પડતો. જે આને સહકારિતા કહેવામાં આવે તો મને તે ઈષ્ટ નથી. તેને નીતિનો આધાર નથી, અને તેમાં ઉધાર લેનારનું ખુરં સમાયલું છે. લાભ કરવાનો આડંબર કરનારના કરતાં જૂનો મહાજન વધારે ઈચ્છવા જોગ છે. મેં વર્ણવી છે એવી આકૃત આવતી અટકાવા હું આતુર છું, અને તમે પણ હશે; એટલે પૂર્ણ નમ્રતાથી પરન્તુ મારાથી બની શકે તેટલી દૃઢતાથી હું જણાવું છું કે જે સહકારિતા નીતિના સંગીન પાયા ઉપર રચવામાં આવે, તો તમે તેનો ખુશીથી પ્રચાર કરો.

સહકારિતાનો નૈતિક આધાર.

નિબંધ.*

તમારી સમક્ષ બોલવા મને કંઈ અધિકાર નથી. પરંતુ, કેટલાક માસ ઉપર હું મિ. ઇવર્નેક સાથે મિલ મનુરોની એક સભામાં ગયો હતો. ત્યાં, તેમની ઇચ્છા મનુરોને સહકારિતાના સિદ્ધાંત સમજાવવાની હતી. જે ચાલમાં તેઓ રહેતા હતા તે બેહદ ગંદી હતી, અને તેમાં વળી હુમણા વર્ષાદ થયો, એટલે ગંદકીનો તો પાર જ ન રહ્યો. હું આ ખુદ્દાં દિલથી કબુલ કરું છું કે જે કાર્ય પોતાનું માન્યું છે તે માટે જો મિ. ઇવર્નેકને ઘણી હોંશ ન હતે તો મેં તો ત્યાં જવું માંડી વાળ્યું હતે. અમે ત્યાં એક ઘણી જૂની ચારપાઈ ઉપર બેઠા, અને અમારી આસપાસ સ્ત્રીપુરૂષ અને બાળક ગોઠવાઈ ગયાં, અને એક જણ તો પોતાની મેળે આગળ આવી બેસી ગયો. તેના ચહેરા ઉપર કંઈ ખાસ નિર્દોષતા નહોતી જણાતી. મિ. ઇવર્નેકે તેની સાથે વાત ઉપાડી, અને તેની સાથે તથા તેની આસપાસ બેઠેલા બીજા જણો સાથે ગુજરાતીમાં વાતચીત કરી લીધાં પછી મને તેઓ સાથે વાત કરવા જણાવ્યું. જેની સાથે પહેલવહેલી વાત શરૂ કરવામાં આવી હતી તેની સંશયજનક મુદ્રાને લઈને, મેં સ્વાભાવિક રીતે સહકારિતામાં રહેવાં જોઈતાં નીતિનાં તત્ત્વો ઉપર તેઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું. મિ. ઇવર્નેકને મારી સમજાવવાની ઢળ ગમી ગઈ હોય એમ મને લાગે છે. અને તેથી જ તેમણે તમારી સમક્ષ સહકારિતાનો વિચાર નૈતિકદૃષ્ટિથી રજૂ કરવા મને આમંત્રણ કર્યું હોય એમ જણાય છે.

* ૧૯૧૭ માં મળેલી બોમ્બે પ્રાવિંશીયલ કોઓપરેટિવ કૉન્ફરન્સ પાસે આ નિબંધ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

સહકારિતાનું પારિભાષિક જ્ઞાન મને જરાય નથી. તે તો ભાઈ દેવધરનો વિષય છે. તે જે કંઈ કરે છે તે તરફ હું સહજ ખેંચાઉં છું, અને તેને લઈને હું એમ પણ માની લઉં છું કે સહકારિતામાં કંઈક સાર હશે અને તે વિષય સમજવો પણ કઠણ હશે. મિ. ઈવિંગ્સે આ વિષયને લગતું કેટલુંક સાહિત્ય મને પૂરું પાડ્યું. મને ચંપારણમાં સહકારિતા માટે કરવામાં આવેલા કેટલાક અખતરાઓની અસર નિહાળવાની એક ઉમદા તક મળી હતી. મિ. ઈવિંગ્સે ખતાવેલા દશ ધાર્મિક આદેશ જેવા દશ મુદ્દાઓ હું વિચારી ગયો છું, તેમ જ બિહારના મિ. કેલિનસે જણાવેલા બાર મુદ્દાઓ, જે મને પ્રાચીન રોમના બાર પ્રકરણમાં પ્રગટ થયેલા કાયદાઓની યાદ અપાવે છે, તે પણ હું વિચારી ગયો છું. ચંપારણમાં કહેવાતી કૃષીવિષયક બેઠકો છે. તેને સહકારિતાની સફળતાનાં ચિહ્ન તરીકે રજુ કરવામાં આવે છે. પરંતુ મને તો તે અસંતોષકારક જણાઈ છે. તેની જ સાથે, તે જ દિશામાં મિ. હોજ નામના એક ધર્મોપદેશક ગૂપચુપ કાર્ય કરે છે. જેઓ તેના સમાગમમાં આવે છે તેના ઉપર તેનાં કાર્યની સારી છાપ પડે છે. મિ. હોજ સહકારિતા માટે ઉત્સાહ ધરાવે છે, અને એમ માનતા જણાય છે કે જે પરિણામ પોતાનાં પ્રયત્નનું આવે છે તે સહકારિતાના નિયમોને લીધે છે. મને આ બેય કાર્યો જોવા તક મળી હતી, અને મેં નિઃશંક રીતે એવો મત બાંધ્યો છે કે આ બે પ્રયત્નોમાંથી એકની સફળતા વ્યક્તિનાં સાક્ષાત સંબંધને અને બીજાની નિષ્ફળતા તેના અભાવને આભારી છે.

હું પોતે ઉત્સાહી છું, પરંતુ પચ્ચીસ વર્ષના અનુભવ અને પ્રયોગને લીધે, હું સાવધતા અને વિવેક રાખતાં શીખ્યો છું. કાર્યવાહકો કાર્યના ગુણોને ખસુસ, જોકે અજાણતા, વધારી મૂકે છે, અને કેટલીક વાર તો તેના ખાસ દોષોને પણ ગુણ રૂપે ખતાવવામાં ફાવે છે. હું સાવચેત હોવા છતાં એમ માનું છું કે જે ન્હાની સંસ્થા હું અમદાવાદમાં ચલાવું છું તે દુનિયામાં સૌથી વધારે સરસ છે. તેમાંથી જ મને પૂરતું પ્રોત્સાહન મળે છે.

ટીકાકારો મને કહે છે કે તે નિર્જીવ આત્મબળનાં પ્રદર્શન રૂપે છે, અને તેના કડક નિયમોને લઈને તે કેવળ યંત્રરૂપ બની છે. મને લાગે છે કે અમે ખંતે-ટીકાકારો તથા હું-ખોટા છીએ. મારો આ પ્રયાસ કંઈ નહિ તો પણ પ્રજાને એક આશ્રમની ખોટ પૂરી પાડવાનો છે કે જ્યાં સ્ત્રી અને પુરૂષ રાષ્ટ્રીય વલણને અનુસાર પોતાનાં ચારિત્રનો વિકાસ છૂટથી અને વિના મુશ્કેલીએ કરી શકે. અને જો તેના વ્યવસ્થાપકોની નજરચૂક થાય તો ચારિત્રના આધારભૂત એવો સંયમ નક્કી કરેલા ઉદ્દેશનો જ ઘાત કરે. એટલે સહકારિતા વિષે જેઓ ઉત્સાહ ધરાવે છે તેઓનું હું ધ્યાન ખેંચીશ કે ખોટી આશાઓ પોષવામાં ન ફસાતા.

સર ડેનિયલ હેમિલ્ટનને સહકારિતામાં શ્રદ્ધા છે. ગયા જાન્યુઆરીની ૧૩ મી તારીખે સ્કોટીશ ચર્ચીસ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પાસે તેણે એક લાષણ આપ્યું હતું, અને બોધ આપવા ખાતર બસો વર્ષ ઉપરની સ્કોટલાંડની ગરિબાઈનો દાખલો આપ્યો હતો, અને તે મહાન દેશ રંક દશામાંથી રાયની દશાએ કેવી રીતે પહોંચ્યો તે સમજાવ્યું હતું. તેણે કહ્યું:

“જે તત્વો એવા હતા કે જેના આધારે સ્કોટલાંડ ઉંચું ચઢ્યું: તેનો ધર્મ અને તેની ખેંકો. ધર્મે માણસો ઘડ્યા, અને ખેંકોએ જીવનની શરૂઆત કરવા માટે માણસને જોઈતા પૈસા પેદા કર્યા. ધર્મે પ્રજાને ઈશ્વરથી ડરતા શીખાડ્યું, -કારણ કે તે શહાણુપણનું પહેલું પગથીયું છે-અને ધર્મની દેખરેખ હેઠળ ચાલતી ‘પેરીશ’ની શાળાઓમાં બાળકો શીખતા કે મનુષ્ય-જીવનની મુખ્ય નેમ પ્રભુનું કીર્તન કરવાની અને તેમાં જ આનંદ લેવાની છે. માણસોને પોતામાં તથા પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખતા શીખાડવામાં આવતું, અને આ રીતે વિશ્વાસપાત્ર ચારિત્ર ખીલવીને અને તેના આધાર ઉપર સ્કોટલાંડની ‘બેકિંગ’ પદ્ધતિ રચવામાં આવી હતી.”

ત્યાર પછી સર ડેનિયલ જણાવે છે કે આવી રીતે ઘડાયેલાં ચારિત્રના આધારે જ સ્કોટલાંડની નવાઈ જેવી ‘બેકિંગ’ પદ્ધતિ

હુબી કરવી બની શકી હતી. આટલે સુધી તો સર ડેનિયલ સાથે સાવ એકમત થઈ શકાય એમ છે, કારણ કે ચારિત્ર વિના સહકારિતા નથી સંભવતી એ એક સંગીન સૂત્ર છે, પરંતુ તે આટલેથી ન અટકતાં આગળ જાય છે અને સહકારિતા વિષે આ પ્રમાણે છટાથી બોલે છે:

“ હિન્દનાં ભવિષ્ય વિષે તમે ગમે તેવી કલ્પના સૃષ્ટિમાં વિહરતા હો, પરંતુ આટલું કદી ન ભૂલતા કે બ્રિટિશ રાજનો હેતુ હિન્દને એક રાષ્ટ્ર બનાવવાનો અને તેમ કરીને દુનિયામાં તે પોતાને યોગ્ય એવું પદ મેળવી શકે એવું લાયક બનાવવાનો છે; અને એકય ઘડવાનું સરકારનું સાધન સહકારિતા વિષેની પ્રવૃત્તિ છે. ”

તેના મતે તો જે જે દુઃખોથી હિન્દ અત્યારે પીડાય છે તે બધાને દૂર કરવાનું ચિંતામણિરૂપ એક જ સાધન સહકારિતાનું છે. તેનો વિસ્તૃત અર્થ કરીએ તો જ આ વાત માન્ય થઈ શકે, પરંતુ તે અહીં જણાવવાની જરૂર નથી. પરંતુ તેનો સંકુચિત અર્થ કરાય, કે જેમ સર ડેનિયલે કર્યું છે, તો મને લાગે છે કે એમ કહેવું એ તો કેવળ ઉત્સાહી પુરૂષની અતિશયોક્તિ કહેવાય. તેના ઉપસંહાર ઉપર જરા ધ્યાન દેજો. તે કહે છે:

“ પ્રતિષ્ઠા એટલે જ વિશ્વાસ અને ખાતરી; અને તે તો દુનિયામાં ધીમે ધીમે ધનબળમાં વસવા લાગી છે. પવંતોને પણ ઉખેડી નાંખે એવી શક્તિ દસ્તાવેજમાં રહેલી છે; એટલે હિન્દ તો તેમાંથી જ સુખશાંતિ મેળવી શકે. ”

અહીં દેખીતી રીતે વિચારોમાં ઘોંટાળો છે. જે પ્રતિષ્ઠા દુનિયાનાં ધનબળમાં વસવા લાગી છે તેનો આધાર ભાગ્યે જ નીતિ ઉપર રહેલો છે, અને તેના પર્યાય શબ્દ તરીકે વિશ્વાસ કે ખાતરી નથી, કારણ કે તે તો કેવળ નૈતિક ગુણો છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખેંકો સાથે લેવડદેવડ કરનાર એવા સૈકડો માણસોના પરિચયમાં હું પચ્ચીસ વર્ષ સુધી આવ્યો છું. આ અનુભવના આધારે મેં એવો મત બાંધ્યો છે કે જે ડામીચી વધારે કરે છે

તે બેંકોમાં પ્રતિબ્ધ પણ્ય વધારે ધરાવે છે. આ મત મેં વારંવાર જણાવ્યો છે અને મારામાં તો મહત્તમ થઈ બેઠો છે. બેંકો તેના ચારિત્રની કે નીતિની તપાસ કરતી નથી. તેઓને તો એટલું જ જોઈએ છે કે હુડીઓ વખતસર સ્વીકારવામાં આવે. જેમ સર્પ કોઈ વસ્તુ ઉપર વીંટાઈ જાય છે તેમ ધીરધારની આ રીતિએ આપણી સુંદર પૃથ્વીને ઘેરી લીધી છે, અને જો આપણે ધ્યાન નહિ આપીએ તો એવી વક્રી છે કે તે આપણો પ્રાણ પણ હરી લે. આ રીતિને લઈને ઘણાં ઘરો પાયમાલ થયેલાં મેં જોયા છે, અને આવી ધીરધારની રીતિને સહકારિતાનું કે પછી બીજું કોઈ નામ આપવામાં આવે તો તેથી કંઈ વસ્તુસ્થિતિમાં ફેર પડતો નથી. આવા ઘાતક વ્યવહારથી ચુરોપ અત્યારે જડમૂળથી ઉખડી જતું દેખાય છે, અને તે દેખાવ આપણે લાચારીથી જોઈ રહ્યા છીએ. જેની પાસે પૈસો વધારે તેનો ચુદ્ધમાં તેમ અદાલતમાં જય અંતે થાય છે. આ વાત જેટલી અત્યારે ખરી પડે છે તેટલી પૂર્વે કદી પણ ન હોતી પડતી. ધીરધારની ચાલુ માન્યતા ઉપર મેં સૌથી વધારે ધ્યાન આપ્યું છે તે એમ બતાવવા માટે કે જેટલે અંશે સહકારિતાની ચળવળ નીતિમય છે અને જેટલે અંશે તેના નેતા તરીકે માત્ર ધર્મભાવનાથી જ પ્રેરાયલા પુરૂષો છે તેટલે જ અંશે તે હિન્દને આશીર્વાદરૂપ નિવડી શકશે. એટલે આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જે માણસો નીતિના ધોરણે ચાલવા ઇચ્છે છે પરંતુ જેઓથી અત્યંત ગરીબાઈને લીધે અથવા મહાજનના ત્રાસને લઈને તેમ કરવું બની શકતું નથી, તેઓ જ માટે સહકારિતા હોવી જોઈએ. થોડાં વ્યાજે નાણું મેળવી શકવાની સગવડ કરી આપવાથી નીતિબ્રષ્ટ કે અનીતિમાન્ પુરૂષને નીતિમાન્ નહિ કરી શકાય. પરંતુ પરોપકારી પુરૂષોનું ડહાપણ તો સન્માર્ગે જવા પ્રયત્ન કરનાર જનોને મદદ કરવામાં છે.

ઘણીએ વાર આપણે એમ માનીએ છીએ કે આર્થિક પ્રગતિ એજ નૈતિક પ્રગતિ છે. જે પ્રવૃત્તિમાં હિન્દનું હિત સમાયતું છે તે કેવળ સસ્તે ભાવે નાણાં ધીરવાની પ્રવૃત્તિ ન બની જાય, એ ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. એટલે હિન્દમાં

સહકારિતાની પ્રવૃત્તિ વિષે વિચાર કરવા નીમાયલી કમિટીના જેવાલમાં કરવામાં આવેલી આ સૂચના વાંચતા મને આનંદ થયો હતો:

“ કમિટિ પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા ઇચ્છે છે કે જનસમૂહના ઉદ્ધાર માટે સરકારે વાસ્તવિક સહકારિતા ઉપર જ, એટલે કે જેમાં નીતિતત્વ માન્ય રાખવામાં આવ્યું છે, તેના ઉપર જ આધાર રાખવો જોઈએ, અને નહિ કે સહકારિતાના નિયમો જાણ્યા વિના બાંધવામાં આવેલાં અને સહકારિતાનું નામ ધારણ કરનાર મકાન ઉપર; પછી તે મકાન ગમે તેટલાં દેખાવડાં હોય, તોય શું ! ”

આ ધોરણ પ્રમાણે જોતાં, આપણે સહકારીતાની સંસ્થાઓની સંખ્યા ઉપરથી આ પ્રવૃત્તિની સફળતાનું અનુમાન નહિ બાંધીએ, પરંતુ તેમાં જોડાનાર વ્યક્તિઓની નૈતિક સ્થિતિ ઉપરથી બાંધશું. એટલે સંસ્થાઓની નોંધ રાખનાર અધિકારીઓએ નવી સંસ્થાઓ ઉભી કરવાને બદલે હસ્તી ધરાવતી સંસ્થાઓની નૈતિક પ્રગતિ થાય એવા સાધનો યોજવા પડશે. અને સરકારે તેઓને ઉચી પદવીએ ચઢાવવાનો આધાર, તેઓ નવી કેટલી સંસ્થા સ્થાપે છે તે ઉપર ન રાખતાં કાયમની સંસ્થાઓમાં તેઓ નૈતિક પ્રગતિ કેટલે અંશે કરી શક્યા છે તે ઉપર રાખવો પડશે. આથી કરીને, સભાસદોને ધીરવામાં આવેલ પૈ માત્રના ઉપયોગનો હિસાબ રાખવો પડશે. સહકારિતાની સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા કરવાની જોખમદારી જેઓ ઉપર છે તેઓએ ધ્યાન રાખવું પડશે કે ધીરવામાં આવેલા પૈસાનો ઉપયોગ તાડી વેંચનારાઓનાં અને જુગારખાનાં રાખનારનાં ખીસાં ભરવામાં ન થાય. મહાજન જે રૈયતને જુગારમાંથી અને તાડીથી ઉગારવામાં ફાવ્યું હતે તો હું તેની લુબ્ધતા માફ કરતો.

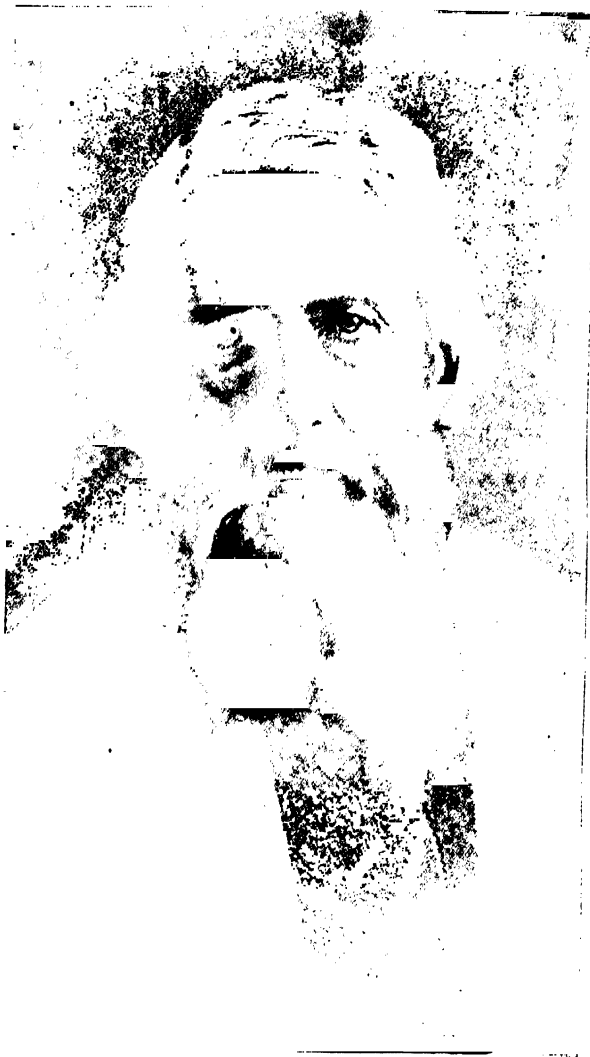
મહાજન વિષે જે બોલ કહેવા અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય. સહકારિતાની યોજના કંઈ નવી નથી. પોતાના પાકનો નાશ વાંદરાઓ અને પક્ષીઓ ન કરે એટલા વાસ્તે તેઓને ઢાલ

વગાડી દૂર રાખવાનું કામ રૈયત સાથે મળીને કરે છે. તેઓ સહકારિતાના નિયમે જ એક ખજાનો ઉપયોગ કરે છે. મેં કેટલાક ખેડુતો એવા જોયા છે કે જેઓ પોતાનાં ઘેરનું રક્ષણ એક સાથે રહી કરવામાં એટલી હદ સુધી જાય છે કે ચરવા માટે પોતાની સરસમાં સરસ જમીન અલાયદી કાઢતાં અચકાતા નથી. તેઓ ઘણા લોભી મહાજનો સામે એક સંપથી થયેલા જણાયા છે. રૈયત ઉપર મહાજનની સત્તા ઘણી હોવાથી સહકારિતા સફળ થશે કે કેમ એ વિષે શંકા ઉઠાવવામાં આવી છે. પરંતુ મને તો તેવો લય નથી જણાતો. ગમે તેટલી સત્તાવાળો મહાજન હશે, છતાં જો તેની સત્તા આસુરી હશે, તો, નીતિના તત્વ ઉપર રચાયેલી સહકારિતા પાસે તેને અવશ્ય નમવું પડશે. પરંતુ, અંધારણના મહાજનના મારા ટૂંક અનુભવે તેઓની ‘ઘાતક સત્તા’ વિષેનો પ્રચલિત મત સુધારવા મને ફરજ પાડી છે. મહાજન હમેશાં કઠોર રહેતો હોય અથવા હમેશાં છેદ્દામાં છેદ્દી પૈ વસુલ કરતો હોય એમ મને નથી જણાયું. તે કેટલીકવાર પોતાના દેણદારને ઘણી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે, અને કેટલીકવાર તો તે આક્રમકમાં આવી પડે છે ત્યારે તેને મદદ પણ કરે છે. આ વિષે મારો અનુભવ બહુ થોડો છે, એટલે હું કોઈપણ પ્રકારનો મત બાંધી શકતો નથી. છતાં હું આદરપૂર્વક તમને આ પ્રશ્ન પૂછું છું કે મહાજનમાં રહેલાં સારાં તત્વો ખીલવવાનો અને તેમાં રહેલાં દુષ્ટ તત્વો ફેંકી દેવાને તેને સમજાવવાનો અને તેમ કરવામાં તેને મદદ કરવાનો ભારે પ્રયત્ન કરવો શક્ય છે કે કેમ. શું સહકારિતાની સેનામાં જોડાવવા તેને સમજાવી શકાય નહિ? અથવા શું એવો અનુભવ થયો છે કે તેના ઉપર અસર જ કરવી શક્ય નથી?

હું જોઉં છું કે આ ચળવળમાં સ્થાનિક ઉદ્યોગો ઉપર પણ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. વણકરની સ્થિતિ સુધારવા માટેના મારા નામ પ્રયાસમાં સરકારે મને મદદ કરી છે એ વાસ્તે હું તેનો જાહેરમાં ઉપકાર માનું છું. જે અખતરો હું અત્યારે કરી રહ્યો છું તે ઉપરથી જણાય છે કે આ દિશામાં કાર્યવાસ્તે ક્ષેત્ર

વિશાળ છે. હિંદનો કોઈપણ શુભેચ્છક કે દેશભક્ત વણકર-વર્ગનો નાશ થતો સ્વસ્થ ચિત્તે જોઈ ન શકે. ડૉ. મેને કહ્યું છે તેમ, આ ઉદ્યોગ ખેડુતને આજીવિકાનું એક અધિક સાધન હતું, અને દુકાળના વખતમાં તેઓનું રક્ષણ કરતું. સહકારિતાની સંસ્થાઓની નોંધ રાખનાર જે કોઈ અધિકારી આ અગત્યના અને સુંદર ઉદ્યોગને ફરીથી જીવંત કરશે તેનું હિંદ આભારી થશે. મારો નમ્ર પ્રયત્ન ત્રણ પ્રકારનો છે. એક તો આની તપાસ કરવાનો છે કે પુરાણી સાળમાં સાદો સુધારો કરવો કેટલાં અંશે શક્ય છે. બીજો, કેળવાયલા વર્ગને સરકારી અને બીજા નોકરીના લોભમાંથી અને કેળવણીથી તેઓ સ્વતંત્ર ધંધો કરવા માટે નાલાયક થઈ પડે છે એવી માન્યતામાંથી છોડાવવાનો, તથા બેરિસ્ટર કે ડોક્ટરના ધંધા જેવો લાયક ધંધો વણાટકામનો છે એમ માનીને તેનો સ્વીકાર કરવા તેમને સમજાવવાનો છે. અને ત્રીજો, જે વણકરોએ પોતાનો ધંધો છોડી દીધો છે તેઓને તે પાછો શરૂ કરવામાં મદદ કરવાનો છે. અખતરાના પહેલા બે ભાગ ઉપર વિવેચન કરી હું શ્રોતાઓને કંટાળો આપવા નથી ઇચ્છતો. પરંતુ ત્રીજા ભાગ ઉપર થોડુંક વિવેચન કરું તો ખોટું નથી; કારણ કે આપણા વિષય સાથે તેને સીધો સંબંધ છે. માત્ર છ માસ થયા જ મેં આ કામ હાથ ધર્યું છે. જે પાંચ કુટુંબોએ આ ધંધો છોડી દીધો હતો, તેઓએ તે ફરી શરૂ કર્યો છે, અને તેઓનું કામ સારું ચાલે છે. આશ્રમ તેઓને ઘેર બેઠે સુતર પૂરું પાડે છે. આશ્રમના સ્વયંસેવકો બજાર લાવે રોકડા પૈસા આપી વણાયલું કાપડ ખરીદી લાવે છે. આશ્રમને તો સુતર માટે ધીરવામાં આવેલાં નાણાં ઉપર માત્ર વ્યાજખાત લાગે છે. હજી સુધી તેને જરાય ખોટ ખમવી પડી નથી, અને અમુક રકમ સુધી જ ધીરધાર કરવાનું નક્કી કરેથી, તે નુકસાનીની હદ ખાંધી શક્યું છે. તેઓ પાસેથી ખરીદી લીધેલું કાપડ અમે સહેલાઈથી વેચી શકીએ છીએ. એટલે, આ કામમાં લાગતી વ્યાજખાત નામની જ છે. હું ઇચ્છું છું કે તમે આરંભથી અંત સુધીનો આ પ્રવૃત્તિનાં શુદ્ધ નૈતિક સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરો. મિત્રો તરફથી જે કંઈ સહાયતા

મળે છે તેનાથી આશ્રમ પોતાનો નિભાવ કરી લે છે. એટલે અમારાથી વ્યાજ ન લઈ શકાય. વણકરો ઉપર તે ભાર ન નાંખી શકાય. કુટુંબો પાંચમાલ થઈ જતા હતા, પરંતુ તે હવે પાછા પગભાર થવા લાગ્યા છે. ધીરવામાં આવેલી રકમનો ઉપયોગ આગળથી જ નક્કી કરવામાં આવે છે. અને અમે સ્વયંસેવકો વચ્ચે હોઈ આ કુટુંબોનું જીવન સમજવા લાગ્યશાળી થઈએ છીએ, અને હું ધારું છું કે તેમાં તેઓનું તથા અમારું હિત સચવાય છે. જ્યાં સુધી આપણે પોતે ચઢીએ નહિ, ત્યાં સુધી બીજાંઓને ચઢાવી શકીએ નહિ. આ સંબંધ હજી બીલ્ડો નથી, પરંતુ આ કુટુંબોને કેળવવાનું કામ પણ થોડા વખતમાં હાથ ધરવા અમે આશા રાખીએ છીએ, અને પૂરી રીતે તેઓના પરિચયમાં અમે નહિ આવીએ ત્યાં સુધી અમે જંપીને બેસશું નહિ. આ કલ્પનામાં વધારે પડતી આશા રાખવામાં નથી આવી. પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો કોઈક દિવસ તે સાચી પડશે. હું મારા ન્હાના અખતરા ઉપર વિસ્તારથી બોલ્યો છું તે એટલા વાસ્તે કે સહકારિતાથી હું શું કહેવા માગું છે તે સમજાય, અને બીજાઓને તેમ કરવા માટે કંઈક આધાર મળે. આપણને આપણા આદર્શની પૂરી સમજ હોવી જોઈએ. તેનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં આપણે વારંવાર નિષ્ફળ નીવડશું, પરંતુ જો આપણે તે માટે પ્રયત્ન કરવામાં કદી પણ પાછી પાની નહિ કરીએ તો પછી ‘ધૂતોના સંઘ’નો જે લય રસકીનને વ્યાજબી રીતે લાગ્યો હતો તે આપણા માટે રહેશે નહિ.

સાધુચરિત જોન રસકિન.

અમદાવાદના મિલ માલિકો અને મજૂરો.

મજૂરો પ્રત્યે પત્રિકા.*

† આ લૉક-આઉટ તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે શરૂ થયો ત્યારથી સાળ ખાતાનાં માણસો કામ વિનાના થઈ પડ્યા છે. જ્યારે મિલ માલિકોએ મરકીને લીધે જે વધારો આપવામાં આવતો હતો તે બંધ કરવાની નોટિસ કાઢી, અને તે સંબંધમાં ગેરસમજો થઈ ત્યારે માલિકો અને મજૂરો વચ્ચેની તકરારનો ફડકો પંચથી લાવવાનો મત માલિકો તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. અને મજૂરો તરફથી એ જ સ્થિતિ હશે એમ માની લેવામાં આવ્યું હતું. છેવટે મિલમાલિકોએ તા. ૧૪-૨-૧૮ ના રોજ મરકીના વધારાની અવેજીમાં મોંઘવારીને લીધે કેટલો વધારો કરવો વાજબી છે એનો ચુકાદો આપવા પંચ નીમવાનો ઠરાવ કીધો અને પંચ તરીકે રા. શંકરલાલ ખેન્ડર, રા. વલ્લભભાઈ પટેલ તથા હું મજૂરો તરફથી, શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ, શેઠ જગાભાઈ દલપતભાઈ, અને શેઠ ચંદુલાલ મિલ માલિકો તરફથી, અને પ્રમુખ તરીકે કલેક્ટર સાહેબ, નીમાયા. ત્યાર પછી કેટલીક મિલમાં ગેરસમજથી મજૂરોએ હડતાલ પાડી. એ તેઓની ભૂલ હતી. ભૂલ સુધારવા મજૂરો તૈયાર પણ થયા. છતાં માલિકોએ વિચાર્યું કે મજૂરોએ પંચના

* આ પત્રિકાઓ તા. ૧-૩-૧૮ થી તા. ૧૯-૩-૧૮ સુધીના દિવસોમાં અમદાવાદમાં પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. અને શહેર બહાર એક મોટા વૃક્ષ હેઠળ પ્રતિ દિન ભરાતી મજૂરોની સભામાં સમજાવવામાં આવી હતી.

† જે પેરેગ્રાફની શરૂઆતમાં આ † ચિહ્ન મૂકવામાં આવ્યું છે તે પેરેગ્રાફથી દરેક પત્રિકા શરૂ થાય છે.

ઠરાવ પહેલાં હડતાલ પાડી એ જોડું કર્યું, અને તેથી તેઓ પંચનો ઠરાવ રદ કરી શકે છે; અને એ ઠરાવ રદ કર્યો. અને તેની સાથે એવો ઠરાવ કર્યો કે મજૂરોને તેઓના ચઢેલા પગાર ચુકવી આપવા અને ૨૦ ટકાના વધારાથી સંતોષ ન પામે તો મજૂરોને રજા આપવી. વીવરોને સંતોષ ન થયો તેથી તેઓએ રજા લીધી, અને માલિકોનો લૉક-આઉટ શરૂ થયો. મજૂર તરફના પંચોને પોતાની જવાબદારી એવી જણાઈ કે તેઓએ મજૂરોને કાંઈ પણ સલાહ આપવી જ જોઈએ, અને યોગ્ય વધારો શું માગી શકે છે એ જણાવવું જ જોઈએ. તેથી તેઓએ મસલત કરી અને માલિકો તથા મજૂરોનું હિત વિચારી અને આસપાસનું બધું તપાસી ૩૫ ટકાનો વધારો યોગ્ય છે, અને તે માગવાની મજૂરોને સલાહ આપવી એમ ઠરાવ્યું. તે સલાહ આપતાં પહેલાં ૩૫ ટકાનો વધારો ઠરાવવાનો ઈરાદો માલિકોને જણાવ્યો અને જો તેની સામે તેઓને કાંઈ પણ કહેવું હોય તો તે વિચારવાનું પણ જણાવ્યું. માલિકોએ આ બાબત પોતાનો વિચાર ન જણાવ્યો. મજૂરોએ પોતાની માગણી ૫૦ ટકાના વધારાની હતી તે ખેંચીને ૩૫ ટકાનો વધારો માગવાનો ઠરાવ કર્યો.

મજૂરોએ નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો છે:

જીલ્લાઈના પગાર ઉપર ૩૫ ટકાનો વધારો ન મળે ત્યાં સુધી કામે ન ચઢવું.

લૉક-આઉટ ચાલે છે તે દરમિયાન કોઈ પણ પ્રકારનું તોફાન નહિ કરવું, મારામારી નહિ કરવી, લૂંટફાટ નહિ કરવી, માલિકોની મિલકતને નુકસાન નહિ કરવું, ગાળાગાળી નહિ કરવી અને શાંતિથી રહેવું.

મજૂરો પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં કેમ સફળ થાય તેનો વિચાર આ પત્રિકાના બીજા અંકમાં કરવામાં આવશે.

મજૂરોને એવી સલાહ આપવામાં આવે છે કે તેઓને કાંઈ પણ કહેવું હોય તો કોઈ પણ વખતે તેઓ મારે ત્યાં આવીને કહી શકે છે.

† મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા શું છે તે આપણે ગઈ કાલના અંકમાં જોયું. એ પ્રતિજ્ઞા કેમ પળે એ આજે વિચારવાનું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે માલિકોની પાસે કરોડો રૂપિયા છે, મજૂરોની પાસે કાંઈ નથી. પણ જો મજૂરોની પાસે કાંઈ પૈસો નથી તો તેઓની પાસે કામ કરી શકે એવા હાથ અને પગ છે, અને દુનિયામાં એવો એકે ભાગ નથી કે જ્યાં મજૂર વિના ચાલી શકતું હોય, તેથી મજૂર જો ધરોળર સમજે તો જાણી શકે કે ખરી સત્તા તેની છે. મજૂર વિના પૈસો રાંક છે. આટલું જ્ઞાન મજૂરને થાય તો તેને ખાતરી થયા વિના ન રહે કે તેને જીવ મળશે. પણ એવી સત્તા લોગવનાર મજૂરમાં અસુક ગુણો હોવા જોઈએ અને તે ન હોય તો તે નમાલો થઈ જાય છે. એવા કયા ગુણ હોવા જોઈએ એ આપણે તપાસી જઈએ.

મજૂર સત્યવાદી હોવો જોઈએ. તેને જૂઠું બોલવાનું કાંઈ કારણ તો રહેતું જ નથી. પણ જો જૂઠું બોલે તો તેને માગી મજૂરી નથી મળી શકતી. સત્ય બોલવાવાળો હુમેશાં એક વચની રહેશે, અને એક વચની મજૂર કદી હારે જ નહિ.

દરેકમાં હિંમત હોવી જોઈએ. ‘મારી નોકરી ગઈ’, ‘હવે માફ શું થશે’ એવી ફાકટ ધાસ્તી રાખી આપણામાંના ઘણા સદાય ગુલામગીરી કરીએ છીએ.

આપણામાં ન્યાયબુદ્ધિ હોવી જોઈએ. જો આપણે લાયકાત ઉપરાંત માગીએ તો આપણને ઘણા ઓછા ધણી મળવાના છે, અને ન પણ મળે. આપણી લડતમાં જે વધારો માગેલો છે એ ન્યાયસર છે, તેથી આપણે વિશ્વાસ રાખવો જ જોઈએ કે બહેલો કે મોટો આપણને ધન્સાફ મળશે જ.

આપણે માલિકની ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો ગુસ્સો ન કરવો. ઘટે, અને તેની ઉપર વેરભાવ પણ નહિ રાખવો જોઈએ. આપણે છેવટે તેમને ત્યાંજ નોકરી કરવી છે. ધનસાન માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. આપણી એવી માન્યતા છે કે માલિકો માગેલો વધારો નથી આપતા તેમાં તેઓ ભૂલ કરે છે. પણ આપણે છેવટ સુધી સીધા.

રહીશું તો માલિકો પોતાની ભૂલ જરૂર સુધારી લેશે. અત્યારે તો તેઓને શેષ આવ્યો છે, તેઓને બેઠમ પણ પડ્યો છે કે જે તેઓ આજે મનુરોની માગણી કબૂલ રાખે તો તેઓ હમેશાંને સાડ પજવશે. આ બેઠમ દૂર કરવા સાડ આપણે જેટલી બને તેટલી ખાતરી માલિકોને આપણા કાર્યથી આપવી ઘટે છે. પણ એવાં કાર્યમાં પહેલું કાર્ય તો એ છે કે આપણે તેઓની ઉપર વેરભાવ નહિ રાખવો.

આવી જંગી લડતમાં દુઃખ ભોગવવું પડશે જ એ દરેક મનુરો ગોખી રાખવું જોઈએ, પણ જાણી જોઈને ભોગવેલા દુઃખની પાછળ હમેશાં સુખ મળે છે. આપણને રોટલા પુરતું ન મળે એ દુઃખ છે તોપણ આપણી અજ્ઞાનતાને લીધે આપણે તે ભોગવીએ છીએ, અને જેમ તેમ જીવનની ગુજારીએ છીએ. આવું દુઃખ મટાડવાને ખાતર આપણે એ ઉપાય લીધો છે કે માલિકોને આપણે અરજ કરી દઈએ છીએ કે આપણે માગેલા વધારા વિના આપણું પેટ ન ભરી શકીએ, અને હમેશનો ભૂખ મરો દૂર કરવાને સાડ જે માગ્યો વધારો ન મળે તો આજે જ આપણે જાણી જોઈને ભૂખનું દુઃખ સહન કરી લેવું. ક્યાં સુધી માલિકો આપણી ઉપર દયા લાવ્યા વિના રહેશે ?

છેવટમાં ગરીબોનો ખેલી ખુદા અથવા ઈશ્વર છે. તદબીર કરવી એ આપણું કામ છે, અને આપણા તકદીર પ્રમાણે આપણને જરૂર મળી રહેશે, એવું સમજી ઈશ્વરની ઉપર ભરોસો રાખીને ચુસ્તપણે અડગ રહીને જ્યાં સુધી આપણી અરજ કબૂલ નથી થઈ ત્યાંસુધી આપણે શાંતિ ભોગવવી ઘટે છે.

ઉપર પ્રમાણે ચાલનાર મનુરોને પોતાના કસમ પાળવામાં કદી હરકત આવનારી નથી.

લૉક-આઉટ ચાલે છે ત્યાં સુધી મનુરોએ દિવસ કેમ ગુજારવા એનો વિચાર આવતી કાલની પત્રિકામાં આપણે કરશું.

† મનુરોની પ્રતિજ્ઞા વિષે આપણે લખ્યું, તે પ્રતિજ્ઞા કેમ પાળી શકાય એ વિચાર્યું. લૉક-આઉટ દરમિયાન મનુરોએ પોતાના દિવસ કેમ ગુજારવા તેનો વિચાર આજે કરવાનો છે.

આપણામાં કંઈવત છે કે નવરો ખેઠો નખોદ વાળે, એટલે દશ હજાર માણસો અમદાવાદમાં નવરા ખેસી રહે એ સાફ ગણાયજ નહિ. જેણે હુમેશાં આખો દહાડો કામ કરેલું છે તે માણસ એકદમ કામ વિનાનો થઈ જાય તો તેને એ ખડુ ભારે પડી જાય છે. તેથી આજનો આપણો વિષય આપણે ધારેલું મેળવવાને સાફ ઘણું જ અગત્યનો છે. દિવસ કેમ ગુજરવા તેનો વિચાર કરતાં પ્રથમ તો આપણે મજૂરોએ શું ન કરવું એ કહી જવું જરૂરનું છે.

૧. જુગાર રમવામાં વખત ન ગુમાવવો.

૨. દિવસના ઉંઘવામાં વખત નહિ ગાળવો.

૩. આખો દહાડો માલિકોની અને લૉક-આઉટની વાતો જ કર્યા કરવામાં વખત નહિ ગાળવો.

૪. ઘણા માણસોને રૂહાની દુકાનોમાં જઈ ત્યાં નકામાં ટાહેલાં કરવાની અને વગર જરૂરનું ખાવા પીવાની આદત પડી જાય છે. મજૂરોએ આવા રૂહાખાનાં વગેરેનો તદ્દન ત્યાગ કરવો.

૫. મજૂરોએ લૉક-આઉટ ચાલુ છે ત્યાં સુધી મિલોમાં નજવું. હવે તેઓએ શું કરવું તે વિચારીએ:

૧. ઘણાં મજૂરોનાં ઘર અને ઘરની આસપાસનો ભાગ મેલો જેવામાં આવે છે. પોતે કામમાં હોય છે ત્યારે આ બાબત ઉપર ધ્યાન નથી આપી શકતા. હવે જ્યારે ફરજિયાત રજા પાળવાનો વખત આવ્યો છે ત્યારે મજૂરો પોતાનાં ઘરખાર અને આંગણું સાફ કરવામાં અને ઘરો સમારવામાં કેટલોક વખત ગાળી શકે છે.

૨. જેઓ ભણેલા છે તેઓએ પુસ્તકો વાંચવામાં અને પોતાનું ભણતર વધારવામાં વખત ગાળવો. વળી તેઓ અભણને ભણાવી શકે છે. આમ કરે તો એકબીજાને મદદ કરતાં પણ મજૂરો શીખી જશે. જેઓને વાંચવાનો શોખ છે તેઓએ દાદાભાઈ પુસ્તકાલય અને વાંચનાલય તથા આવાં બીજા મફત વાંચવાનાં સ્થાનો છે ત્યાં જઈ વાંચવામાં વખત રોકવો.

૩. જેઓને ઝીણા ધંધાઓ માલુમ છે, જેવા કે દરજીના, ફેન્સી સુતાર કામના, કેતર કામના તેવા માણસો પોતે કામ શોધી કાઢી શકે છે, અને ન મળે તો અમારી મદદ એ શોધવામાં લઈ શકે છે.

૪. પોતાની આજીવિકા મળે એ ધંધા સિવાય દરેક માણસે એક બીજા ધંધાનું ઓછું વતું જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ. એટલે મનુરો કાંઈક સહેલો નવો ધંધો શીખવામાં પણ પોતાનો કાળ ગાળી શકે છે. શિક્ષણ લેવામાં પણ અમારી તરફથી તેઓ મદદ મેળવી શકશે.

હિન્દુસ્તાનમાં એક ધંધો કરનારો બીજા ધંધામાં રોકાવું હલકું ગણે છે. વળી કેટલાક ધંધા જાતે જ હલકા ગણવામાં આવે છે આ જંને વિચારો ભૂલ ભરેલા છે. જે ધંધાની માણસના જીવનને સારૂ જરૂર છે તે ધંધામાં નીચ ઉચ્ચપણાનો તફાવત હોય જ નહિ. તેમજ આપણે જાણુતા હોઈએ તે સિવાય બીજો ધંધો કરવામાં શરમ પણ ન હોય. અમે તો માનીએ છીએ કે કપડાં વણવાં અને પથ્થર ફાડવા અથવા લાકડાં બેઠેલાં કે ફાડવાં, કે ખેતરમાં મનુરી કરવી એ બધાં જરૂરનાં અને માન આપવા-લાયક ધંધા છે. એટલે એવી ઉમેદ રાખવામાં આવે છે કે મનુરોએ નવરા બેસી વખત ગુમાવવાને બદલે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કાંઈક સારા કામની અંદર રોકાઈ પોતાનો વખત ગુજારવાનો છે.

મનુરોએ શું કરવું એ વિચાર્યા પછી] અમારી પાસેથી મનુરોએ શું આશા રાખવી એ કહી જવું જરૂરનું છે. તેનો વિચાર હવે પછીની પત્રિકામાં કરશું.

† મનુરોની પ્રતિજ્ઞા કેમ પળાય, અને લૉક-આઉટ દરમ્યાન મનુરોએ શું કરવું, એ આપણે વિચાર્યું. અમે શી મદદ કરશું એ આ અંકમાં જણાવવાનું છે. અમારી પ્રતિજ્ઞા જાણવાનો મનુરોને હક્ક છે. તે જણાવવી એ અમારી ફરજ છે.

અમારાથી શું નહિ થઈ શકે એ પહેલું વિચારી લઈએ:

૧. અમે મજૂરોને કાંઈ પણ ખોટામાં મદદ નહિ કરીએ.

૨. મજૂરો ખોટું કરે, કે વધારે પડતું માંગે, કાંઈ પણ તોફાન કરે, તો અમારે તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને અમારી મદદ બંધ થાય.

૩. અમે માલિકોનું ખુરં કરી કે ઇચ્છી ન શકીએ અને અમારા હરેક કાર્યમાં તેઓના હિતનો વિચાર રહે જ છે. માલિકોનું હિત જાળવીને અમે મજૂરોનું હિત સાધીએ.

હવે અમે શું કરશું તે વિચારીએ:

૧. મજૂરોએ જેવી સરસ વર્તણૂંક આજ લગી ચલાવી છે તેવી ચલાવતા રહે ત્યાં સુધી અમે તેઓની સાથે જ છીએ.

૨. તેઓના ઉપ ટકા મેળવવા અમારાથી જે બને તે અમે કરવાના છીએ.

૩. અમે હજુ તો માલિકોને વિનવીએ છીએ. આમની લાગણી ખેંચવા, પ્રજામત કેળવવા, હજુ અમે પ્રયત્ન નથી કર્યો; પણ સમય આવે અમે મજૂરોની સ્થિતિ આખા હિન્દુસ્તાનને જણાવવા તૈયાર છીએ અને અમારી ઉમેદ છે કે જાહેર લાગણી આપણી તરફ ખેંચી શકીશું.

૪. જ્યાં સુધી મજૂરોને તેઓનો હક્ક મળ્યો નથી, ત્યાં સુધી અમે નિરાંતે બેસવાના નથી.

૫. મજૂરોની પૈસા સંબંધી, નીતિ સંબંધી અને કેળવણી સંબંધી સ્થિતિ જાણવા અમે મહેનત કરીએ છીએ. તેઓની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ કેમ સુધરે એ બતાવશું, તેઓની નીતિમાં વધારો થાય એવી મહેનત કરીશું, તેઓ ગંદાઈમાં રહેતા હોય તો ચોખ્ખાઈમાં રહે તેવા ઇલાજો શોધીશું, બતાવીશું. તેઓ અજ્ઞાન હશે તો જ્ઞાન મળે એમ બંદોબસ્ત કરવાની મહેનત કરશું.

૬. આ લડતમાં જેઓ લુપ્ત મરવાની સ્થિતિમાં આવી જશે ને જેઓને કંઈ કામ મળી નહિ શકે તેવાને ઓઢાડયા પછી અમે ઓઢીશું, તેઓને ખવડાવી અમે ખાશું.

૭. માંદા મજૂરોની સારવાર કરશું, દાક્ટર, વૈદની મદદ મેળવશું.

અમે અમારી જવાબદારી સમજીને આ કામમા ઉતર્યા છીએ. અમે મજુરોની માંગણી તદ્દન વ્યાજબી માનીએ છીએ, ને તે આપતાં માલિકોને નુકસાન નથી પણ અંતે ફાયદો છે. એમ માનીએ છીએ, તેથી જ અમે આ કાર્યમાં પડ્યા છીએ.

આવતા અંકમાં માલિકોની સ્થિતિનો વિચાર કરશું.

† આપણે આપણી સ્થિતિનો વિચાર કરી લીધો. માલિકોની સ્થિતિ વિચારવાનું કામ અઘરું છે.

મજુરોની પ્રવૃત્તિનાં બે પરિણામ આવી શકે:

૧. મજુરોને ૩૫ ટકા વધારો મળે.

૨. મજુરોને વધારો મળ્યા વિના કામે ચઢવું પડે.

મજુરોને વધારો મળે તો તેઓનું કલ્યાણ થાય અને માલિકોને જશ મળે. મજુરોને વધારા વિના કામે ચઢવું પડે તો મજુરો શૌર્યહીન થઈ શુલામની સ્થિતિમાં માલિકોના હાથમાં જાય. એટલે મજુરોને વધારો મળવાથી બંને પક્ષને લાભ છે. મજુરોના હારવામાં મજુરોને તો લારે હાનિ છે.

માલિકોની પ્રવૃત્તિનાં પરિણામ પણ બે આવી શકે:

૧. માલિકો મજુરોને વધારો આપે.

૨. માલિકો મજુરોને વધારો ન આપે.

માલિકો મજુરોને વધારો આપે તો મજુરોને સંતોષ થાય, તેઓને ઈન્સાફ મળે. માલિકોને ડર છે કે મજુરોને માગ્યું આપવાથી મજુરો ઉદ્વિગ્ન બને. આ ડર પાયા વિનાનો છે. મજુરો કદાચ આજે દબાય તોપણ પોતાનો લાગ શોધી ઉદ્વિગ્ન બને એ અસંભવિત નથી. દબાયલા મજુરો વેરલાભ રાખે એવો પણ સંભવ છે. દુનિયાની તવારીખ બતાવે છે કે મજુરો જ્યાં જ્યાં દબાય છે ત્યાં ત્યાં તેઓ લાગ મળે સામે થયા છે. માલિકો એમ માને કે મજુરોની માંગણી સ્વીકાર્યાથી તેઓના સલાહકારોની અસર તેઓની ઉપર વધશે. જો સલાહકારોની દલીલ સાચી હશે, તેઓ મહેનતું હશે તો મજુરો હારે કે જીતે છતાં સલાહકારોને તો તેઓ છોડવાના નથી, અને વધારો

ધ્યાનમાં રાખવા જેવું તો એ છે કે સલાહકારો મજૂરોનો ત્યાગ કરવાના નથી. જેઓએ એવો ધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેઓ તે ધર્મ સાચાની ઈતરાજી થતાં પણ છોડવાના નથી. જેમ તે નિરાશ થશે તેમ સેવામાં વધારે પરાયણ થશે. એટલે ગમે તે પ્રયાસો કરે તોપણ માલિકો સલાહકારોને મજૂરોના સહવાસમાંથી દૂર નહિ કરી શકે. ત્યારે મજૂરોને હરાવે તો તેઓને શું મળે ? જવાબ તો એ જ આવે છે કે મજૂરોના અસંતોષ વિના બીજું ન મળે. દબાયેલા મજૂરો તરફ માલિકો હમેશાં શંકાની નજરે જોશે.

મજૂરોને માગ્યો વધારો આપે તો માલિકો મજૂરોને સંતોષશે. મજૂરો પોતાની ફરજ ચૂકે તો માલિકો હમેશાં સલાહકારોની મદદ મેળવી શકે, અને હાલ બંનેને થતી નુકસાની અટકાવી શકે. મજૂરો સંતોષ મળવાથી હમેશાંનો પાડ માનશે, અને માલિકો તથા મજૂરો વચ્ચે પ્રેમભાવ વધશે. આમ મજૂરોની સફળતામાં જ માલિકોની સફળતા છે, અને મજૂરોની હારમાં માલિકોની પણ હાર છે. આ શુદ્ધ ન્યાયને બદલે માલિકોએ પશ્ચિમનો અથવા આધુનિક રાક્ષસી ન્યાય સ્વીકાર્યો છે.

આ ન્યાય કેવો છે તેનો વિચાર આવતા અંકમાં કરીશું.

† જેમાં લાગણી અને દયાનો ભાવ રહ્યો છે એ શુદ્ધ ન્યાય કહેવાય, એને આપણે હિન્દુસ્તાનના લોકો પૂર્વનો અથવા તો પ્રાચીન ન્યાય કહીએ. જેમાં લાગણી અથવા દયાનો ભાવ નથી રહ્યો તેને રાક્ષસી અથવા પશ્ચિમનો કે આધુનિક ન્યાય કહીએ. દયા અથવા લાગણીને લીધે દીકરો બાપની પાસેથી, બાપ દીકરાની પાસેથી ઘણી વખત ઘણું છોડી દે છે અને તેમ કરવામાં છેવટે બંને લાભ ઉઠાવે છે. છોડી દેવામાં છોડનાર એક પ્રકારની શુદ્ધ મગરૂરી માને છે અને એમ છોડવું પોતાની નબળાઈની નહિ પણ પોતાનાં બળની નિશાની માને છે. હિન્દુસ્તાનમાં એવો જમાનો હતો કે જ્યારે નોકરો એક જ જગ્યાએ પેઢી દર પેઢી કામ કરતા, તેઓ જ્યાં કામ કરતા ત્યાંના જ કુટુંબનાં અંગ તરીકે ગણાતા, અને માન પામતા. શેઠનાં દુઃખે તેઓ દુઃખી થતા

અને શેઠ તેનાં દુઃખ સુખમાં સાથી રહેતા. એમ ચાલતું હતું ત્યારે હિન્દુસ્તાનનો સંસાર ઘણો સરળ મનાતો હતો, અને હજારો વર્ષ સુધી એવા ધોરણ ઉપર રહી ટકી શક્યો. હજી પણ આ ભાવનાનો નાશ નથી થયો. જ્યાં આવી યોજના રહે છે ત્યાં ત્રીજા માણસનું કે પંચનું ભાગ્યે જ કામ પડે છે. શેઠ નોકર વચ્ચેના સવાલોનો નિકાલ એ બંને સાથે મળીને જ કરી લે છે. એક બીજાની ગરજ ઉપર પગારના વધારા ઘટાડાનો આધાર આમાં હતો જ નહિ. નોકરોની અછત જાણીને નોકરો વધારે પગાર માગતા નહિ, અને નોકરોની છત સમજીને શેઠ પગાર ઘટાડતા નહિ. આ ધોરણમાં અરસપરસની લાગણીને, મર્યાદાને, વિનયને, પ્રીતિભાવને પ્રધાનપદ હતું, અને આ ધર્મ અવ્યવહારિક નહોતો ગણાતો, પણ સામાન્યપણે આપણી ઉપર સત્તા લોગવતો હતો. અને એ શુદ્ધ ન્યાયના કાયદાને વશ થઈને વર્તનારી આ પ્રજાની અંદર સેંકડો મહાભારત કાર્યો થઈ ગયાં છે એવો આપણી પાસે ઐતિહાસિક પુરાવો છે. આ પૂર્વનો કે પ્રાચીન ન્યાય.

પશ્ચિમમાં હાલ આથી ઉલટું વર્તી રહ્યું છે. પશ્ચિમના બધા માણસોને આ આધુનિક ન્યાય ગમે છે એમ નથી માનવાનું. પશ્ચિમમાં એવા ઘણા સાધુ પુરૂષો પડ્યા છે કે જે પ્રાચીન ધોરણને સ્વીકારીને પોતાનું નિર્દોષ જીવન ગુજારે છે. છતાં પશ્ચિમની પ્રધાન પ્રવૃત્તિમાં હાલ લાગણીને કે દયાને જરાયે અવકાશ નથી. શેઠ પોતાની સગવડ પ્રમાણે પગારનું ધોરણ રાખે એ ન્યાય ગણાય છે. સામાની હાજતનો વિચાર કરવાની જરૂર ગણાતી જ નથી. મજૂર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શેઠના ધંધાનો વિચાર કર્યા વિના માગી શકે છે અને એ ઇનસાફ ગણાય છે. સૌએ પોતપોતાનું સંભાળી લેવું અને બીજાઓ તેઓનો વિચાર કરવા બંધાયલા નથી, એ ઇનસાફ ગણાય છે. એ ધોરણથી યુરોપમાં હમણાં ચાલતી લડાઈ ચાલી રહી છે. શત્રુને ગમે તે પ્રકારે વશ કરવામાં મર્યાદાની જરૂર નથી જણાતી. પ્રાચીન સમયમાં પણ આવાં યુદ્ધ તો થયાં હશે. પણ તેમાં પ્રજા સંડોવાતી

નહતી. આ અઘોર ન્યાય આપણે હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ ન કરીએ એ ઇચ્છવા જેવું છે. પોતાનું બળ સમજીને માલિકોનો વિચાર કર્યા વિના જ્યારે મજૂરો માગણી કરશે ત્યારે તેઓએ આધુનિક રાક્ષસી ન્યાય સ્વીકાર્યો ગણાશે. માલિકો મજૂરની માગણી ઉપર ધ્યાન નથી દેતા તેમાં તેઓએ અનણ્યે અને ભૂલથી પણ રાક્ષસી ન્યાય સ્વીકાર્યો છે. મજૂરની સામે માલિકોની એકત્રતા એ કીડીઓની સામે હાથીઓનું મંડળ ઉભું કરવા બરોબર છે. ધર્મનો વિચાર કરતાં માલિકોએ મજૂરોની સામે થતાં થરથરવું જોઈએ. મજૂરોનો ભૂખમરો એ માલિકોનો લાગ છે. આવો ન્યાય હિન્દુસ્તાનમાં પૂર્વે માણસોએ જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકાર્યો હોય એમ જણાતું નથી. જે ન્યાયની અંદર કોઈને નુકસાન થાય જ નહિ એ જ ન્યાય હોય. અમે તો નિશ્ચયપૂર્વક આશા રાખેલી છે કે આ ગરવી ગુજરાતની રાજધાનીના શ્રાવક અથવા વૈષ્ણવ-ધર્મ સ્વીકારનારા માલિકો મજૂરોને નમાવવામાં, તેઓને હઠપૂર્વક ઓછું આપવામાં કદી પોતાની જીત સમજશે નહિ. અમે માની લઈએ છીએ કે આ પશ્ચિમનો વાયરો જેટલા અપાટાથી વાયો છે તેટલા જ વેગથી વીખરાઈ જશે. વીખરાય કે ન વીખરાય, પણ અમે મજૂરોને હાલ પશ્ચિમમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિ શીખવવા માગતા નથી, અમે તો તેઓને આપણા દેશનો જૂનો ન્યાય, જેવો આપણે જાણ્યો છે તેવો ન્યાય, પાળી પળાવી તેઓનો હક્ક સાબીત કરવામાં મદદ કરવા ઇચ્છીએ છીએ.

હાલના પશ્ચિમના ન્યાયથી થયેલા કેટલાંક માઠાં પરિણામોના દાખલા આવતા અંકમાં વિચારીશું.

† દક્ષિણ આફ્રિકા એક મહાન અંગ્રેજી સંસ્થાન છે. ત્યાં ગોરા લોકોનો વસવાટ ચારસે વર્ષથી ચાલે છે. તેઓને સ્વરાજ્યની સત્તા છે. ત્યાંની રેલવેમાં ઘણા ગોરા મજૂરો છે. આ મજૂરોને પોતાના પગાર વિષે ગેરઇન્સાફ થતો હતો. પણ મજૂરોએ માત્ર પોતાના પગારનો વિચાર કરવાને બદલે આખી રાજ્યસત્તા લેવાનો વિચાર કર્યો. આ ગેરઇન્સાફ હતો, રાક્ષસી ન્યાય હતો. આને પરિણામે સરકાર તથા મજૂરો વચ્ચે ઝેર વધ્યું ને દક્ષિણ

આફ્રિકામાં ચોમેર ભય ફેલાયો. કોઈને પોતાનું સહીસલામત નહિ જણાયું. છેવટે ઘેળે દહાડે બંને પક્ષ વચ્ચે મારામારી પણ થઈ ને કેટલાક નિર્દોષ માણસ માર્યા ગયા. ચારે મેર લશ્કરી સિપાહી ફરી વળ્યા. બંનેએ ખૂબ ગુમાવ્યું. બંનેનો વિચાર એકબીજાને હરાવવાનો હતો, કોઈને શુદ્ધ ઈન્સાફની ગરજ નહતી. બંને એકબીજાની વાતો વધારીને કરતા હતા. પરસ્પરની લાગણીની દરકાર એકે પક્ષને ન હતી.

આમ ચાલતું હતું તે જ વેળા આપણા મનુરો શુદ્ધ ન્યાય જાળવતા હતા. જ્યારે ઉપરની હડતાલ પડી ત્યારે ૨૦,૦૦૦ હિન્દી મનુરોની હડતાળ જારી હતી. આપણે ત્યાંની સરકાર સામે શુદ્ધ ન્યાયને સાફ લડતા હતા. આપણા મનુરોનું હથિયાર સત્યાગ્રહ હતું. તેઓને સરકારની ઉપર વેરભાવ ન હતો, તેઓ સરકારનું ખૂંડે ન હોતા ઈચ્છતા તેઓને સરકારને પદબ્રષ્ટ કરવાનો લોભ ન હતો. તેઓની હડતાળનો લાભ ઉપરના ગોરા લેવા ચાહતા હતા. આપણા મનુરોએ તેમ કરવા ના પાડી. તેઓએ કહ્યું: “ અમારી લડત તો સત્યાગ્રહની છે, અમે સરકારને કનડવા નથી લડતા, એટલે તમે લડો છો તે દરમ્યાન અમે અમારી લડત મોકુફ રાખશું. ” આમ કહી આપણા મનુરોએ હડતાલ બંધ કરી. આને આપણે શુદ્ધ ન્યાય કહીએ. છેવટે આપણા મનુરોની જીત થઈ ને તેમાં સરકારને પણ જશ મળ્યો કેમકે આપણી માગણી સ્વીકારવામાં ન્યાય હતો. આપણા મનુરોએ લાગણીને સ્થાન આપ્યું, સામેનાની ભીડનો તેઓએ લાભ ન લીધો. લડાઈને અંતે સરકાર તથા પ્રજા વચ્ચે વેર વધવાને બદલે પ્રેમભાવ વધ્યો, આપણું માન વધ્યું. આમ શુદ્ધ ન્યાયથી થયેલી લડત બંને પક્ષને લાભદાયી નીવડે છે.

તેજ ધોરણે આપણે ન્યાયની ખુદ્દિથી આપણી લડત ચલાવશું, માલિકો ઉપર વેરભાવ નહિ રાખીએ ને હમેશાં હક્ક ઉપર જ રહીશું તો આપણે જીતશું એટલું જ નહિ પણ માલિકો અને મનુરો વચ્ચે પ્રેમ વધશે.

ઉપરના દાખલામાંથી ખીજું આપણે એ જોઈએ છીએ કે સત્યાગ્રહમાં બંને પક્ષને સત્યાગ્રહી હોવાની જરૂર નથી. એક પક્ષ સત્યાગ્રહી રહે તો પણ છેવટે સત્યાગ્રહનો જય થાય છે, ને શરૂઆતમાં જે ઝેર વાપરી લડે છે તેનું પણ પોતાનાં ઝેરની સામે ઝેર ન મળવાથી સુકાઈ જાય છે. માણસ પોતાનું જોર હવામાં કાઢવા જાય તો તેનો હાથ ઉતરી જાય છે તેમ ઝેર પણ જો સામે ઝેર મળે તો જ વધી શકે છે.

તેથી આપણે ચોક્કસપણે જાણી શકીએ છીએ કે આપણે દઢતાથી લડશું ને હિંમત નહિ મેટીએ તો આપણને અંતે જય મળવાનો જ છે.

આવતી કાલે કેટલાક સત્યાગ્રહીઓના દાખલા વિચારીશું.

† દુનિયામાં પ્રખ્યાત થઈ ગયેલા સત્યાગ્રહીઓનું વર્ણન આપણે આ અંકમાં નથી કરવાના, પણ આપણા જેવાજ માણસો કેટલું દુઃખ સહન કરી શક્યા છે એ આપણને વધારે ક્ષાયદાકારક અને વધારે દઢ બનાવનારું થઈ પડશે. ઇમામ હસન અને હુસેન એ મહા ધીર વીર સત્યાગ્રહી થઈ થયા. તેમનાં નામને આપણે પૂજીએ છીએ, પણ તેમનાં સ્મરણથી આપણે સત્યાગ્રહી નથી થતા. આપણને લાગી જાય છે કે તેઓની શક્તિ અને આપણો શક્તિ વચ્ચે શો મુકાબલો ? એવું જ સ્મરણ કરવા યોગ્ય નામ ભક્ત પ્રાહ્લાદનું છે. પણ ક્યાંથી આપણે બધાય એની ભક્તિ, એની દઢતા એનું સત્ય, એનું સૈાર્ય કાઢીએ એમ આપણને લાગી આવે છે અને છેવટે હતા તેવાને તેવા રહી જઈએ છીએ. તેથી આ સમયે આપણા જેવા જ માણસોએ શું કર્યું છે તેનો ખ્યાલ કરીએ. આવો સત્યાગ્રહી હરબતસિંગ ૭૫ વર્ષનો ડોસો હતો. તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૭ રૂપઆના પગારથી પાંચ વર્ષ સાડા બંધાઈને ખેતરોમાં મજૂરી કરવા ગયેલો. જ્યારે ગયા અંકમાં વર્ણવી ગયા તે ૨૦,૦૦૦ હિન્દીઓની હડતાલ પડી ત્યારે હરબતસિંગ પણ તેમાં દાખલ થયા. હડતાલીઆને કેટલાકને જેલ મળી હતી. તેમાં આ હરબતસિંગ પણ આવ્યો. તેના સથીઓએ તેને વિનવ્યો; તેને કહ્યું: “ તમારું કામ આ દુઃખ

દરિયામાં પડવાનું છે નહિ, તમે જેલને લાયક નથી, તમે આવી લડતમાં દાખલ નહિ થાઓ તેથી કોઈપણ તમારી તરફ આંગળી કરી શકે તેમ નથી.” હરખતસિંગે જવાબ આપ્યો: “ તમે બધા જ્યારે આપણાં માનને ખાતર આટલું દુઃખ સહન કરો છો ત્યારે મારે બહાર રહીને શું કરવું હતું? હું આ જેલમાં રહીને મરું તો પણ શું ? ” અને ખરે હરખતસિંગ એજ જેલમાં મરણ પામ્યો અને અમર થઈ ગયો. તે જેલની બહાર મુઓ હત તો તેનો કોઈએ લાવ ન પૂછ્યો હોત. તે જેલમાં મુઓ તેથી તેની લાસની કોમે માગણી કરી અને તે લાસની પાછળ સેંકડો હિંદી સ્મશાનભૂમિએ ગયેલા.

જેમ હરખતસિંગ તેમ જ ટ્રાન્સવાલના વેપારી અહમદ મહમદ કાછલીઆ* છે. ઈશ્વરની મહેરબાનીથી એ હજુ જીવતા છે, અને હિન્દી કોમને સંઘરીને તેનું નાક સાળીત રાખીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખિરાજે છે. જે લડતમાં હરખતસિંગે પોતાના શરીરનો ભોગ આપ્યો તેજ લડતમાં શેઠ અહમદ મહમદ કાછલીઆ કેટલીક વેળા જેલમાં ગયા છે. પોતાનો વેપાર હતો તેનો નાશ થવા દીધો, અને અત્યારે પોતે ગરીબીમાં રહે છે છતાં સર્વ ઠેકાણેથી માન પામી રહ્યા છે. અનેક સેંકડો સહન કરીને પણ તેણે પોતાની ટેક રાખી.

પણ જેમ એક ખુદ્દો મજુર અને એક મધ્યમ વયના પ્રસિદ્ધ વેપારી પોતાનાં વચનને ખાતર ઝૂઝ્યા, તેણે અનેક કષ્ટો સહન કર્યાં તેમ જ એક જુવાન સત્તર વર્ષની બાળાએ પણ કર્યું. તેનું નામ વાલીયામાં હતું. તે પણ એજ લડતમાં કોમની ટેકને સાડ જેલમાં ગઈ. ગઈ ત્યારે તાવથી પીડાતી હતી. જેલની અંદર તાવ વધ્યો. જેલરે જેલ છોડવાનું સૂચવ્યું. વાલીયામાએ જેલ છોડવાની ના પાડી, અને દૃઢતાપૂર્વક જેલ પૂરી કરી, જેલમાંથી નીકળીને ચોથે કે પાંચમે દિવસે મરણ પામી.

આ ત્રણેનો શુદ્ધ સત્યાગ્રહ હતો. ત્રણેએ દુઃખો સહન કરી, જેલમાં પણ જઈ પોતાની ટેક પાળી. આપણી ઉપર આવું

* ગયા વર્ષમાં તેઓનું અવસાન થયું છે.

કશુંએ વાદળ નથી, આપણે કસમ પાળવામાં ભારેમાં ભારે દુઃખતો એજ સહન કરવાનું રહ્યું છે કે આપણી કાંઈક મોજમજા ઓછી કરવી અને આપણને આજ સુધી મળતો આવ્યો છે તે પગાર વિના સુખે દુઃખે રહેવું; એ કાંઈ ભારે વાત નથી. જે કામ આ જમાનામાં આપણા જ ભાઈઓ અને બહેનો કરી શક્યા તેના જેવું કંઈક આપણને કરવું મુશ્કેલ ન હોવું જોઈએ.

આ વિષયનો થોડો વધારે વિચાર આવતા અંકમાં કરીશું.

† ગઈ કાલે આપણે ત્રણ સત્યાગ્રહીઓના દાખલા વિચાર્યા. પણ એ લડતમાં તેવા ત્રણ જ સત્યાગ્રહી હતા એમ નહિ. ૨૦,૦૦૦ માણસ એકી વખતે કામકાજ વિનાના થઈ પડ્યા હતા, અને આ સ્થિતિ બાર દિવસમાં પૂરી થઈ ન હતી. આખી લડત તો સાત વર્ષ સુધી ચાલી અને તેટલા કાળ સુધી સેંકડો માણસો અધર જીવે રહેલા અને પોતાની ટેક સાચવેલી. ૨૦,૦૦૦ મજૂરો લગભગ ત્રણ માસ સુધી ઘરબાર વિના અને પગાર વિના રહેલા. ઘણાએ પોતાનો થોડો ઘણો માલ હતો તે વેચી નાંખેલો, પોતાનાં ઝુપડાં તળ્યાં, પોતાના ખાટલાં, ગોદડાં, જાનવરો વગેરે વેચી નાંખ્યાં, અને કુચ કરવા નીકળી પડ્યાં. તેમાંના સેંકડોએ કેટલાક દહાડા સુધી વિસ વિસ માઇલની મજલ કીધી અને માત્ર પોણાશેર આટાની રોટલી અને અઢી રૂપિયાભાર ચીની ઉપર પોતાના દિવસો ગુજાર્યા. આમાં હિંદુ પણ હતા, અને મુસલમાન પણ હતા. એમાંના એક મુંબઈની જીમામસ્જિદના મુઆજિમના ફરજંદ છે. તેમનું નામ ઈમામસાહેબ અબદુલ કાદર ખાવઝીર છે. જેણે કોઈ દિવસ દુઃખ સહન ન હતું કંઈ તેણે જેલનું દુઃખ સહન કર્યું, અને જેલમાં રહીને રસ્તાઓ સાફ કરવાની, પથ્થર ફેંકવાની વિગેરે મજૂરી કરી અને મહિનાઓ લગી અતિશય સાદા અને નીરસ ખોરાક ઉપર રહ્યા, અત્યારે તેમની પાસે કુટી બદામ સરખી પણ નથી. એવા જ સુરત જિલ્લાના દાદામીઆં કાજી છે. જે મદ્રાસ તરફનાં બાળકો સત્તર વર્ષની અંદરની ઉમરના નારાયણ સ્વામી અને નાગાપન તેમણે પોતાની જીન્દગીનો ભોગ દીધો; તહાડ તડકા સહન કર્યા, પણ તે પાછા હઠ્યા જ નહિ.

આપણે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે એ જ લડાઈની અંદર જે સ્ત્રીઓએ કોઈ દિવસ મજૂરી નહિ કરી હતી તે સ્ત્રીઓ ફેરી કરવાને નીકળી હતી, અને જેલની અંદર ધોખણનું કામ કર્યું હતું.

આ દાખલાઓનો વિચાર કરતાં એવો કયો મજૂર આપણામાં હશે કે જે પોતાની ટેકને જાળવવા ખાતર સાધારણ અગવડ સહન કરવાને તૈયાર ન હોય ?

અમે જોઈએ છીએ કે માલિકોએ સૂચનાપત્ર કાઢ્યાં છે તેમાં ક્રોધના આવેશમાં આવી જઈને કેટલીક ન છાજે એવી વાતો લખેલી છે, કેટલીક વાતોને જાણતા કે અજાણતા વધારી છે, અને કેટલીકને મરોડ આપવામાં આવ્યો છે. ક્રોધની સામે આપણાથી ક્રોધ તો થાય જ નહિ. તેમાં આવેલી ગેરમુનાસબ હકીકત સુધારવી, એ પણ ઠીક જણાતું નથી, માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે તેમાં આવેલાં લખાણોથી દોરાઈ પણ ન જવું, તેમ ખીજાઈ પણ ન જવું. મજૂરોના સલાહકારોની ઉપર કેટલાક આરોપો મુકાયલા છે તે ખરા હશે તો તેનો જવાબ અહીં આ આપવાથી ખોટા ઠરવાના નથી; તે ગેરવ્યાજબી છે એમ અમે જાણીએ છીએ. અહીં જવાબ આપીને ગેરવ્યાજબી-પણું સિદ્ધ ન કરતાં અમારા લવિષ્યનાં વર્તન ઉપર તેના સાબીતીનો આધાર રાખીશું.

આવતી કાલે આ પ્રસંગને લગતું કાંઈક વિચારશું.

† આપણી આ સ્થિતિમાં ઉપરના સવાલનો વિચાર કરવો એ બહુ જરૂરનું છે. લોક-આઉટને લગભગ પંદર દિવસ થયા એટલામાં કોઈ કહે છે અમારી પાસે ખાવાનું નથી, કોઈ કહે છે અમે ભાડું સરખું પણ નથી આપી શકતા. ઘણાખરા મજૂરોના ઘરોની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ જોવામાં આવી છે. તેમાં હવા અજવાળું નથી હોતાં, ઘરો જુના થઈ ગયેલાં જોવામાં આવે છે. આસપાસ ગંદકી પુષ્કળ છે. તેઓનાં અંગ ઉપર સ્વચ્છ કપડાં જોવામાં નથી આવતાં. કેટલાક ધોખીનું ખર્ચ નથી આપી શકતા, તેથી મેલાં કપડાં પહેરે છે. અને કેટલાક કહે છે કે તેઓ સાબુનું ખર્ચ નથી કરી શકતા. મજૂરોનાં છોકરાં રખડે છે. તેઓ તાલીમ

વિનાના રહે છે અને કેટલાક તો પોતાના કુમળા બાળકોને પણ કમાણીને અર્થે વાપરે છે. આટલી બધી કંગાળ હાલત ખરેખર શોકજનક છે. અને તેનું ઓસડ ઉપ ટકાનો વધારો એ જ નથી. અમણા પગાર વધે એ છતાં બીજા ઇલાજો ન લેવાય તો સ્થિતિ કંગાળ રહેવાનો સંભવ છે. આવી કંગાળીયતનાં ઘણાં કારણો છે. તેમાંના કેટલાક આપણે આજે વિચારશું. મજૂરોને પુછતાં અમે જોઈએ છીએ કે તેઓ પૈસાની તંગી આવે ત્યારે દર રૂપિયે એક આનાથી શરૂ કરીને ચાર આના સુધીનું વ્યાજ દર માસે આપે છે. આ કમકમાટી ઉપજાવે એવી વાત છે. આવું વ્યાજ જે માણસ એક વખત પણ આપે તેને છુટવું મહા મુશ્કેલ છે. જરા વિચારીએ. સોલ રૂપિયા ઉપર દર રૂપિયે એક આના લેખે સોલ આના વ્યાજ થયું. આટલું વ્યાજ આપનાર મુદ્દલ જેટલું વ્યાજ એક વરસને ચાર મહિનાની અંદર ભરી દેય છે. આ પોણોસો ટકા વ્યાજ થયું. બારથી સોલ ટકા વ્યાજ આપવું પડે તે પણ આકરૂં ગણાય છે. પણ પોણોસો ટકા આપનારો માણસ કેમ ઉભો થઈ શકે ? રૂપિયા ઉપર ચાર આના આપનારનું તો પુછવું જ શું ? એ માણસને મહીનાના સોળ રૂપિયા ઉપર ચાર રૂપિયા ભરવા પડે અને ચાર મહીનામાં તો મુદ્દલ જેટલા આપવા પડે. આ વ્યાજ ત્રણસે ટકા લેખે થયું. આવા વ્યાજ ભરનારા માણસો હુમેશાં કરજમાં જ રહે છે અને તેમાંથી નીકળી શકતા નથી. વ્યાજનો માર મહમદ પેગંબરે ભારે જોયેલો તેથી જ આપણે કુરાન શરીફની અન્દર વ્યાજને વિષેની સખત આયતો વાંચીએ છીએ. તેવાં જ કારણોથી હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં દામદુપટનો ન્યાય દાખલ થયો હોવો જોઈએ. આ લડતને અંગે જો હિન્દુ અને મુસલમાન બધા મજૂરો આવા સખત વ્યાજ નહિ ભરવાના કસમ લેશે તો તેઓની ઉપરથી ભારે બોજો ઉતરશે. બાર ટકાથી વધારે વ્યાજ કોઈએ પણ નહિ આપવું જોઈએ. કોઈ એમ કહશે આ વાત તો ઠીક છે પણ વ્યાજ લેવાયેલા છે તે કેમ ભરીએ ? એ તો હવે જીન્દગીભર ચોટેલી વસ્તુ છે. આવી સ્થિતિનો સારામાં સારો રસ્તો તો એ

જ છે કે મજુર લોકોની અંદર એવાં મંડળો ઉભાં કરવાં કે જેથી એક બીજાને પૈસાની પણ મદદ મળી શકે. કેટલાકની સ્થિતિ એવી જોવામાં આવી છે કે તેઓ પોતાના વ્યાજના બોજ તળે કચરાઈ રહેલા ભાઈને મુક્ત કરી શકે છે. બહારના માણસો આમાં એછા જ વચમાં પડશે. જેને આપણી ઉપર પુરો ધર્તબાર છે તે જ મદદ કરી શકે. ગમે તેવું સાહસ કરીને પણ આ મહા દુઃખમાંથી મજુરોએ છુટવાની જરૂર છે. આવા વ્યાજ આપવા એ કંગાળીયતનું ભારે કારણ છે. બીજા બધા કદાચ તેનાથી ઉતરતા હશે. તેનો વિચાર હવે પછી કરશું.

† જેમ જેમ દહાડા જતા જાય છે તેમ તેમ મજુરોને ભમાવનારી પત્રિકાઓ પણ નીકળ્યા કરે છે. વળી એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે મંગલારે લોક-આઉટ બંધ થવાનો છે, અને જે મજુરો કામે ચઢે તેને લેવામાં આવશે. વળી એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પાંચ અને પાંચ કરતાં વધારે મજુરો લાવનાર મજુરને કાંઈ ઇનામ પણ આપવામાં આવશે. આ બંને હીલચાલની સામે કાંઈ કરવા જેવું ન હોય. બીજા માણસોને રોકીને મજુરોને મિલમાં પાછા દોરવાનો માલિકોને અધિકાર છે. પણ મજુરોની શી ફરજ છે? મજુરોએ જણાવ્યું કે તેઓને સારૂ વિસ ટકાનો વધારો બસ નથી. તેઓએ તે બાબતની નોટિસો પણ આપી. તેઓએ ૩૫ ટકાથી એછો વધારો નહિ લેવાના કસમ પણ બાધા છે. હવે આવી સ્થિતિમાં આવેલો મજુર પોતાની ટેક, પોતાનું માન, પોતાની મર્દાનગી છોડ્યા વિના ૩૫ ટકા વધે નહિ ત્યાંસુધી પાછો ન જઈ શકે. પણ એવો સંભવ છે કે મજુર માત્રને આવી ટેક ન હોય. મજુર માત્રે આવા કસમ પણ ન લીધા હોય. કેટલાક મજુરો ગુજરાત બહારના છે. તેઓ આપણી સાંજની સભાઓમાં પણ ન આવતા હોય એવો સંભવ છે. તેઓ પણ ૨૦ ટકાના વધારાથી કામે ચઢે તો આપણે ખોટું માનીએ. આવા અજ્ઞાત મજુરોને શોધી કાઢી તેઓને ખરી દશાનું જ્ઞાન આપવું એટલી અને એટલી જ આપણી ફરજ છે. દરેકે યાદ રાખવું જોઈએ કે એવાઓની ઉપર પણ કોઈ પ્રકારનું દબાણ ન થવું જોઈએ.

મંગળવારે એટલે આવતી કાલે સવારના સાડા સાત વાગે આપણે હુમેશની જગ્યાએ મળવાના છીએ, અને માલિકોના મિલ ઉઘાડવાની લાલચમાં કોઈએ નહિ પડવાનો સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે દરેકે સવારના સાડાસાત વાગે જ્યાં મળીએ છીએ ત્યાં હાજરી આપવી. એટલું જ નહિ પણ જેઓ આજ સુધી નથી આવેલા એવા અજ્ઞાત અને પરદેશી મજૂરો છે તેમને પણ શોધી કાઢવા. તમને આમંત્રણ આપવું અને તે સભામાં લઈ આવવા. આ લાલચના દિવસોમાં સહુને ઘણા વિચારો આવશે. રોજગાર કરનારને બિનરોજગાર રહેવું મહાદુઃખદાયક હોય છે. આવા બધાને સભામાં આવવાથી કાંઈક ધીરજ મળશે. જેઓ પોતાની શક્તિનો ખ્યાલ રાખી શકે છે તેઓને બિન-રોજગાર રહેવાપણું રહેતું નથી. હકીકતમાં મજૂર એટલો બધો સ્વતંત્ર છે કે તેને જો પોતાની દશાનું લાન આવે તો નોકરી જવાથી કદી અકળામણ આવે જ નહિ. પૈસાદારની મુડીનો અંત આવે, તે ચોરાઈ જાય, ખોટે રસ્તે વપરાતાં પગવારમાં ખૂટી જાય, પોતાની ખોટી ગણતરીથી પૈસાદારને દેવાળું પણ કાઢવું પડે, પણ મજૂરની મુડી અખૂટ છે, ન ચોરાય તેવી છે, અને તેને મન માન્યું વ્યાજ હુમેશાં મળ્યા કરે છે. તેના હાથ અને પગ મજૂરી કરવાની શક્તિ એ તેની અખૂટ મુડી છે, અને તેની મજૂરી એ વ્યાજ છે. વધારે શક્તિ વાપરનારો મજૂર રહેજે વધારે વ્યાજ લઈ શકે છે એવો સીધો ન્યાય છે. આજસુ મજૂરને જરૂર ભૂખે મરવું પડે છે. તેને નિરાશા થાય. ઉદ્યોગીને પગવાર પણ ચિંતા લોગવવાનું કારણ નથી. સહુ મંગળવારે સવારે વેળાસર આવજો અને ત્યાં તમે કેવા સ્વતંત્ર છો તેનું વધારે લાન મેળવી શકશો.

† આજથી નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. માલિકોએ લૉક-આઉટ બંધ કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે અને જેને ૨૦ ટકાનો વધારો લઈને જવું હોય તેને દેવા પોતાની ઇચ્છા બતાવી છે. એટલે હવે માલિકોનો લૉક-આઉટ મટીને મજૂરોની હડતાલ આજથી શરૂ થાય છે. માલિકોના આ ઠરાવની જાહેર ખબર તમે સૌએ

જેઠ છે, તેમાં તેઓ લખે છે કે ઘણા મજુરો કામે ચઢવા તૈયાર છે એમ છતાં એઓના લોક-આઉટને લીધે ચઢી શક્યા નથી. મજુરોનો હુમેશાં થતો મેળાવડો અને તેઓના કસમ વચ્ચે અને માલિકોને મળેલી ખખર વચ્ચે કાંઈ મળતાપણું જોવામાં આવતું નથી. યા તો માલિકોને મળેલી ખખર સાચી છે અથવા તો મજુરો હુમેશાં મેળાવડામાં હાજર થાય છે અને તેઓએ કસમ લીધેલા છે એ સાચું છે. મજુરોએ કસમ લેતાં પહેલાં દરેક ખાખતનો વિચાર કર્યો છે અને હવે તેઓથી ગમે તેવી લાલચ મળે અને ગમે તેટલું દુઃખ થાય તોપણ ઉપ ટકાનો વધારો મળ્યા વિના કામ ઉપર ન જ ચઢી શકાય. આમાં તેઓનું ઇમાન રહેલું છે. એક તરફ વચન અને બીજી તરફ લાખો રૂપિયા, એ બંનેની સરખામણી કરો તો તેમાં વચનનું વજન ચઢી જવાનું છે. આ વાતને મજુરો ગોખી રાખશે એવી અમારી ખાતરી છે. મજુરોને ચઢવાનો પોતાનાં વચનને વળગી રહેવા સિવાય બીજો ઇલાજ છે જ નહિ, અને અમારી તો ખાતરી છે કે જો મિલ માલિકો સમજે તો તેઓની ઉન્નતિ પણ મજુરોના કસમ પાળવામાં રહેલી છે. જેઓ પોતાના કસમ નહિ પાળી શકે તેવા માણસો પાસેથી મજુરી લઈને છેવટે તો માલિકો પણ ફાયદો નથી ઉઠાવવાના. ધાર્મિક વૃત્તિવાળો માણસ બીજાની પ્રતિજ્ઞા તોડાવવામાં કદી રાજી થાય નહિ, કદી ભાગ લે નહિ. છતાં અત્યારે આપણને માલિકોની ફરજ વિચારવાને અવકાશ નથી. તેઓ પોતાની ફરજ સમજે છે. આપણે તો માત્ર તેઓને વિનવી શકીએ પણ મજુરોને પોતાની ફરજ આ વખત સંપૂર્ણ રીતે વિચારી લેવાની જરૂર છે. આવો અવસર ફરી પાછો નથી આવવાનો.

મજુરો કસમ તોડીને શું મેળવવાના છે એ જરા વિચારીએ. આ સમયે હિન્દુસ્તાનમાં ઇમાનદાર માણસને ગમે તે જગ્યાએ હોંશીઆરીપૂર્વક નોકરી કરે તો ૨૦, ૨૫ રૂપિયા મળી રહે છે, એટલે મજુરોને ભારેમાં ભારે ધક્કો તો એટલો જ પહોંચી શકે કે માલિકો હુમેશાંને સાફ તેઓનો ત્યાગ કરે અને તેઓને બીજી જગ્યાએ નોકરી સોંધવી પડે. વિચારવાન મજુર સમજી લે કે

થોડા દિવસના પ્રયાસથી તે પોતે ગમે ત્યાં નોકરી મેળવી શકશે. પણ એવું અંતિમ પગલું માલિકો ભરવા નથી જ માગતા એ મારી ખાતરી છે. મજૂરો પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં ચુસ્ત રહેશે તો કઠણમાં કઠણ હૃદય પણ પીગળવાનું છે.

એવો સંભવ છે કે ગુજરાતની બહારના મજૂરોને (ઉત્તરમાંથી આવેલા અને દક્ષિણમાંથી એટલે મદ્રાસથી આવેલા મજૂરોને) આ લડતનો પૂરો ખ્યાલ નથી. આપણે સાર્વજનિક કાર્યોમાં હિન્દુ, મુસલમાન, ગુજરાતી, મદ્રાસી, દક્ષણી, પંજાબી એવા ભેદ રાખતા નથી, રાખવા ઇચ્છતા નથી. આપણે એક જ છીએ, અથવા થવા માગીએ છીએ. તેથી આવા ગુજરાતની બહારથી આવેલા મજૂરોને આપણે દિલસોઝીપૂર્વક આ લડતનું ખરું જ્ઞાન આપવું જોઈએ, અને તેઓને પણ સમજાવવા જોઈએ કે આપણી સાથે રહેવામાં તેઓનો અને બધાનો લાભ સમાયલો છે.

† એવી અફવા આવેલી છે કે ઘણા મજૂરો કામ ઉપર ચડવાને તૈયાર છે પણ બીજાઓ તેઓને જોરજુલમ કરીને મારની બીક આપીને રોકી રાખે છે. અમારી પ્રતિજ્ઞા દરેક મજૂરોએ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે જો મજૂરો બીજાઓની ઉપર દાબ મૂકી ધમકાવીને કામે જતાં અટકાવે તો અમારાથી મદદ ન થઈ શકે. આ લડતમાં જે પોતાની ટેક રાખશે તે જ જીત્યો છે. કોઈની પાસે ટેક પરાણે નથી રખાવી શકાતી. એ વસ્તુ જ એવી છે કે જે પરાણે ન થઈ શકે. ટેક રાખીને આપણે આગળ વધવા માગીએ છીએ, બીકનો માર્યો જે માણસ કાંઈ કામ ન કરે તે માણસ શાની ઉપર આગળ વધી શકે? તેની પાસે કાંઈ રહ્યું જ નથી. એટલે દરેક મજૂરે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે કોઈપણ બીજા મજૂરની ઉપર કોઈ પ્રકારનું દબાણ કરવું જ નહિ. જો દબાણ કરવામાં આવે તો આખી લડત નબળી પડી જશે. અને તુટી જવાનો સંભવ છે. મજૂરોની લડતનો આધાર કેવળ તેઓની માગણીનાં અને તેઓનાં કાર્યના ન્યાયની ઉપર રહેલો છે. જો માગણી ગેરવ્યાજબી હોય તો મજૂરો જીતી ન શકે. માગણી વ્યાજબી હોય પણ માગેલું મેળવવામાં અન્યાય વાપરે,

જીવું ખોલે, ફીસાદ કરે, ખીજાઓને દબાવે, આળસ કરે અને તેથી સંકટ લોગવે તો પણ તે હારી જાય. કોઈની ઉપર દાખ ન મુકવો અને પોતાના ભરણપોષણ જોગી મજૂરી કરવી, એ આ લડતની અંદર ઘણી જ જરૂરી વસ્તુઓ છે.

† જેમ ધનવાનનું હથિયાર પૈસો છે તેમ મજૂરનું મજૂરી છે. જો ધનવાન ધન ન વાપરે તો ભૂખે મરે તેમ જ મજૂર પોતાનું ધન, મજૂરી, ન વાપરે, ન કરે તો પોતે ભૂખે મરે. મજૂરી ન કરે તે મજૂર જ કહેવાય નહિ. મજૂરી કરતાં શરમાય તે મજૂરને ખાવાનો હુક જ નથી. એટલે જો મજૂરો આ મહાન લડતમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા ઈચ્છતા હોય તો તેઓએ મજૂરી કરતાં શીખી લેવું જોઈશે. કાળા એકઠા કરી નવરા રહી જેઓ કાળામાંથી પૈસા લઈ પોતાનું પેટ ભરે તેને જીત મેળવવાનો હુક નથી. આ લડત મજૂરો પોતાની ટેકને સાડ લડે છે. જેઓ કામ કર્યા વગર ખાવા માગે છે તેઓ ટેક શું છે તે સમજતા જ નથી એમ કહેવાય. જેને શરમ છે, જેને સ્વમાનની ગરજ છે તે જ ટેક પાળે છે. જેને જાહેર કાળાઓમાંથી વગર મહેનતે નભવાનો વિચાર છે તેઓને શરમ છે એમ કોણ ન કહે? એટલે આપણને લાજમ છે કે આપણે કંઈક પણ મજૂરી કરીને આપણું ગુજરાન કરીએ. મજૂર મજૂરી ન કરે તે તો સાકર પોતાની મીઠાશ છોડે એવી વાત થઈ.

આ લડત માત્ર ૩૫ ટકાનો વધારો લેવાની નથી પણ મજૂરો પોતાના હુકને સાડ દુઃખ સહન કરવા તૈયાર છે એમ જાતાવવા સાડ છે. આ લડત આપણી ટેક જાળવવા સાડ છે. આ લડત આપણે સારા થઈએ એવી ઈચ્છાથી ચલાવીએ છીએ. જો આપણે જાહેર પૈસાનો ખોટો ઉપયોગ કરીએ તો સારા થવાને બદલે બગડીએ. એટલે ગમે તે વિચાર કરીએ તો આપણને જણાશે કે આપણે મજૂરી કરીને જ આપણું પોષણ કરવાનું છે. શીરીનને ખાતર ફેરફારે પથ્થર ફેંડ્યા. મજૂરોની શીરીન તેઓની ટેક છે, તેને ખાતર મજૂરો પથ્થર કેમ ન ફેંડે? સત્યન ખાતર હરિશ્ચન્દ્ર વેંચાયા. પોતાનાં સત્યને ખાતર

મજૂરો મજૂરી કરવામાં દુઃખ હોય તો તેટલું દુઃખ સહન ન કરે ? ટેકને ખાતર ઈમામ હસન ને હુસેને ભારે દુઃખો ઉઠાવ્યા. ટેક રાખવા સાડી આપણે કેમ મરવાને પણ તૈયાર ન રહીએ ? આપણને ઘેર બેઠાં પૈસા મળે ને આપણે લડીએ તો આપણે લડ્યા એમ કહેવું ખોટું ગણાય. એટલે અમારી ઉમેદ છે કે દરેક લાઈ પોતાની ટેક જાળવવા સાડી મજૂરી કરી પોતાનું પેટ ભરશે ને દઢ રહેશે. આ લડત લંબાશે તે આપણી નબળાઈથી. જ્યાં સુધી મિલ માલિકો માનશે કે મજૂરો મજૂરી નહિ કરે ને છેવટે પડી તો જશે જ ત્યાં સુધી તેઓને દયા નહિ છુટે ને તેઓ સામે રહ્યા કરશે. મજૂરો કદી પોતાની હઠ છોડવાના જ નથી એવી ખાતરી તેઓને નહિ થાય ત્યાં સુધી તેઓને દયા નહિ આવે ને તેઓ પોતાનો નફો જતો કરીને સામે રહ્યા કરશે. મજૂરો પોતાની ટેક ગમે તેમ કરતાં નહિ છોડે એવું તેઓને ચોક્કસ લાગશે ત્યારે તેઓને દયા આવશે જ ત્યારે તેઓ મજૂરોને વધાવી લેશે. આજે તો તેઓ એમ માને છે કે મજૂરો મજૂરી તો નથી જ કરવાના એટલે આજકાલ પડશે. જો મજૂરો પારકા પૈસા ઉપર પોતાની આજીવિકાનો આધાર રાખે તો માલિકો વિચારી લેશે કે એ પૈસા કોઈ દહાડો તો ખુટશે જ, એમ જાણી તેઓ મજૂરોને દાદ નહિ આપે. મજૂરો જેની પાસે ખાવાનું સાધન નથી તેઓ મજૂરી કરતા થઈ જશે તો માલિકો સમજશે કે જો તેઓ ઝટ ઝપ ટકા નહિ આપે તો મજૂરોને ખોઈ બેસશે. આમ લડતને ટુંકી કરનાર તેમ જ લંબાવનાર આપણે જ છીએ. વધારે દુઃખ હમણાં જ સહન કરીને વહેલો છુટકારો મેળવી શકીએ. દુઃખ સહન ન કરીએ તેમ લડત લંબાવવાની જ. આ બધા વિચાર કરી જેઓ નબળા થયા છે તેઓ સમજા થશે એવી અમારી ઉમેદ છે.

કેટલાક મજૂરો એમ સમજ્યા છે કે જેઓ નબળા થયા છે તેઓને સમજા થવા સમજાવી શકતા નથી. આ સમજ તદ્દન ગેરવ્યાજબી છે. જેઓ કંઈપણ કારણથી નબળા પડ્યા હોય તેઓને વિનયપૂર્વક સમજાવવા એ તમારું ને અમારું બધાનું

કામ છે. જેઓ લડત નથી જાણતા તેઓને જ્ઞાન દેવું એ પણ આપણું કામ છે. અમારું તો એમ કહેવું છે કે આપણે કોઈને ધમકી દઈને, જીકું બોલીને, મારીને, ખીજે કંઈ પણ દાખ સુકીને રાખવાના નથી. જેઓ સમજાવ્યા ન સમજે તેઓ કામપર જાય તેથી આપણે તદ્દન નિડર રહેવાનું છે, અને એક માણસ પણ બહાર રહ્યો હશે તેનો અમે કોઈપણ કાળે ત્યાગ નથી કરવાના.

† આપણે આગલી હસ્ત પત્રિકાઓમાં જોઈ ગયા છીએ કે સત્યાગ્રહમાં હમેશાં બંનેની જીત હોય છે. જે સત્યને સાચું લાગ્યો અને જેણે સત્ય મેળવ્યું તે તો જીત્યો જ, પણ જે સત્યની સામે થયો અને જેણે છેવટે સત્ય ઓળખ્યું અને આપ્યું તે પણ જીત્યો જ ગણાય. એ વિચારે મનુરોની પ્રતિજ્ઞા પળી છે તેથી બંને પક્ષ જીત્યા છે. વળી માલિકોએ પણ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી કે તેઓ ૨૦ ટકા ઉપરાંત નહિ આપે; તેઓની પણ પ્રતિજ્ઞાને આપણે માન આપ્યું છે. એટલે બંનેની લાજ રહી છે. સમાધાની શું છે તે હવે જોઈએ:

૧. મનુરોએ આવતી કાલે એટલે તા. ૨૦ મીએ કામે ચડવું અને તા. ૨૦ મીએ તેઓને ૩૫ ટકા વધારો મળે અને તા. ૨૧ મીએ ૨૦ ટકાનો વધારો મળે.

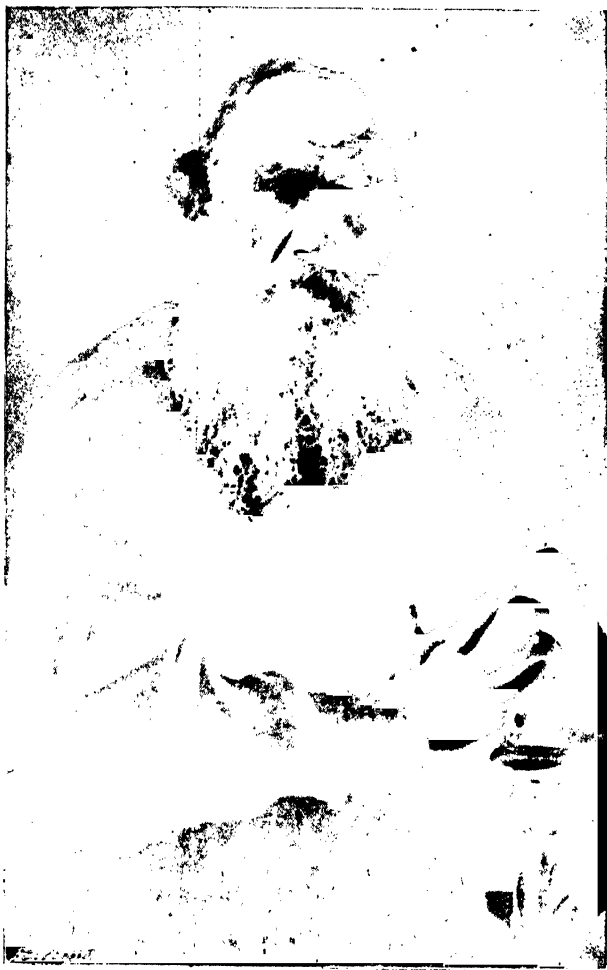
૨. તા. ૨૨ મીથી ૩૫ ટકા સુધી પંચ ઠરાવે તે વધારો મળે.

૩. ગુજરાતના સાક્ષર શિરોમણિ સાધુ પુરૂષ અને ગુજરાત કૌલજના અધ્યાપક અને વાઈસ પ્રોન્સીપાલ આનંદ-શંકર બાપુભાઈ ડ્રેવ એમ. એ., એલ. એલ. બી. પંચ નીમાય.

૪. પંચ સાહેબનો ઠરાવ* ત્રણ માસની અંદર બહાર પડે. તે દરમિયાન મનુરોને રજા ૮૬ ટકા વધારો મળે. એટલે કે મનુરોએ અરધા મેદ્યા અને માલિકોએ અરધા મેદ્યા.

૬. પંચ ઠરાવે તે ૮૬ ટકા પ્રમાણે રજા ૮૬ ટકા ઉપર વધઘટ લેવી દેવી. એટલે કે જો રજા થી વધારે ૮૬ ટકા પંચ ઠરાવે તો માલિકો તે વધારો મજરે આપે, અને જો રજા થી ઓછા ઠરાવે તો તેટલા મનુરો મજરે આપે.

*પંચે ૩૫ ટકાનો વધારો કરી આપવો એવો ફેસલો કર્યો હતો.

इंशियन महात्मा लीयो टोल्स्टोय.

આમાં જે તત્વનો નિશ્ચય થયો. એક તો મજૂરોની ટેક રહી અને બીજું બન્ને પક્ષ વચ્ચે કંઈ મહત્વની તકરાર થાય તો તેનો નિર્ણય હડતાલ પાડીને ન કરવો પણ પંચ મારફતે કરવો. આગળ ઉપર બંને પક્ષ પોતા વચ્ચેની તકરારનો નીવેડો પંચથી જ કરશે એવી સમાધાનીની શરત નથી પણ સમાધાનીમાં પંચનો સ્વીકાર થયો એટલે માની લેવાય કે બીજી વેળાએ પણ એવે અવસરે પંચ નીમાશે. સાધારણ નજીવી બાબતમાં પંચ નીમાશે એમ માનવાનું નથી. માલિકો અને મજૂરો વચ્ચે મતભેદ થાય તેમાં હુમેશાં ત્રીજો પક્ષ વચ્ચે આવે એ બન્નેને શરમાવનાર ગણાય. માલિકોથી તો તે સહન થાય જ નહિ. એવી શરત નીચે માલિકો ધંધો ન કરે. લક્ષ્મીને હુમેશાં જગત્ માન આપતું આવ્યું છે. અને લક્ષ્મી હુમેશાં માન લેશે. એટલે મજૂરો નજીવી બાબતમાં માલિકોને કનડે તો તેઓનો સંબંધ તુટે. એવી કનડગત મજૂરો નહિ જ કરે એવું અમે માનીએ છીએ. અમારે એમ પણ કહેવાની જરૂર છે કે મજૂરોએ કદી વગર વિચારે હડતાલ નહિ પાડવી. અને અમને પૂછ્યા વિના હડતાલ પાડે તો અમારાથી મદદ ન દઈ શકાય. એવી શંકા થઈ છે કે એક દહાડો ઉપ ટકા લઈને બેઠા તે કંઈ ટેક રહી ગણાય ? એ તો બાળકોની બગામણી પટામણી થઈ. કેટલીક સમાધાનીઓમાં આવી બગામણી થઈ છે. અહીં તેવું નથી થયું. અમે બાણીબુજીને અવસર સમજીને એકજ દહાડાના ઉપ ટકા સ્વીકાર્યા છે. અમે ઉપ ટકા વિના કામે નહિ ચડીએ એના બે અર્થ થાય. અમે હુમેશાં ઉપ ટકાથી ઓછો વધારો કબૂલ નહિ કરીએ એ એક અર્થ; અમે ઉપ ટકાથી કામે ચઢીએ ને તે એકજ દહાડો મળે તો બસ છે એ બીજો અર્થ. જેણે નિશ્ચય કર્યો હોય કે ઉપ ટકા હુમેશને સાડ માગવા એ શુદ્ધ ન્યાય છે અને તેટલા ટકા મેળવવા સાડ પોતામાં અખૂટ શૂરાતન છે તે તો ઉપ ટકા હુમેશને સાડ મળે તો જ તેની ટેક રહી માને. પણ આવો આપણો નિશ્ચય ન હતો. આપણે પંચથી ન્યાય લેવા હુમેશાં તૈયાર હતા. આપણે ઉપ ટકા એક પક્ષી વિચારથી ઠરાવેલા.

૩૫ ટકાની સલાહ અમે આપી તે પહેલાં અમે માલિકનો પક્ષ તેમની પાસેથી જ સાંભળવા માગતા હતા. દુર્ભાગ્યે તેમ ન બન્યું. એટલે અમે તો બને તેટલો તેમનો પક્ષ તપાસી ૩૫ ટકાની સલાહ આપી. પણ અમે ઠરાવેલા ૩૫ ટકા સાચાજ એમ ન કહી શકીએ ને કદી તેવું નથી કહ્યું. અમારી ભૂલ જો માલિકે બતાવે તો જરૂર ઓછા ટકા લેવાની સલાહ આપીએ. એટલે પંચને ઓછા ટકા બરોબર લાગે ને તેટલા આપણે કબૂલ રાખીએ તો તેમાં આપણી ટેક જરાપણ તૂટતી નથી. આપણે પંચનું તત્ત્વ હુમેશાં સ્વીકાર્યું છે. અમારી આશા છે કે અમે ૩૫ ટકા ઠરાવવામાં ભૂલ નથી કરી એટલે તેટલા મળશે એમ ધારીએ છીએ. પણ આપણને ભૂલ માલમ પડે તો આપણે ઓછા ખુશીથી લઈએ.

ત્રણ મહીનાની મુદત ખાસ આપણી તરફથીજ માગવામાં આવેલી છે. માલિકે પંદર દિવસની મુદત સ્વીકારવા તૈયાર હતા. પણ આપણી માગણી ખરી છે એ બતાવવા મુંબઈમાં કેટલીક તપાસ કરવાની જરૂર છે. પંચ સાહેબને અહીંની સ્થિતિ બતાવવી, મનુરોની રહેણીનો અભ્યાસ કરવો, એ બધું જરૂરનું છે. એ ન જાણે ત્યાં સુધી તેઓને પૂરો ખ્યાલ ન આવી શકે. આવું ચોક્કસ ઠામ થોડા દિવસમાં પૂરું ન થઈ શકે. પણ બની શકશે તેટલી ઉતાવળે કાર્ય પૂરું કરશું.

કેટલાક ભાઈઓએ લોક-આઉટ દરમ્યાનના પગારની ઇચ્છા બતાવી છે. અમારે કહેવું જોઈએ કે આપણે આ પગાર નથી માગી શકતા. આપણે ૨૦ ટકા કબૂલ ન રાખ્યા એટલે લોક-આઉટ અથવા હડતાલ બેમાંથી એકની જરૂર હતી. આપણે બાવીસ દહાડા દુઃખ ભોગવ્યું તે આપણી ફરજ હતી ને તેમાં આપણો સ્વાર્થ હતો. એ દુઃખની કિંમત મેળવી લીધી. એ કિંમત આ સમાધીની છે. હવે લોક-આઉટનો પગાર કેમ મગાય? લોક-આઉટનો પગાર માગવો એ માલિકોના પૈસાથી લડત લડ્યા જેવું છે. એવો વિચાર મનુરોને શરમાવનારો છે. લડવૈયા પોતાના બળ ઉપર જ લડી શકે. વળી મનુરોને

માલિકોએ પગાર ચુકવી દીધો. હવે તો મજૂરો નવી નોકરી શરૂ કરે છે એમ પણ કહી શકાય. એટલે બધું વિચારતાં મજૂરોએ લોક-આઉટ દરમ્યાનનો પગાર લેવાનો વિચાર માંડી વાળવો જોઈએ.

મજૂરોનો પગાર ૨૦ દહાડા પછી ચકવાશે. એ દરમ્યાન મજૂરોની શી દશા? ઘણાની પાસે કંઈ પૈસો નહિ રહ્યા હોય. જેને પગાર મળવા પહેલાંની મુદતમાં મદદની જરૂર હોય તેઓએ માલિકોને નમ્ર વિનતિ કરવી અને અમને ખાતરી છે કે માલિકો તે વિનતિ સાંભળી કાંઈક સગવડ કરી આપશે.

મજૂરોએ યાદ રાખવાનું છે કે હવે પછીની તેમની હાલત તેમનાં કામ ઉપર આધાર રાખશે. તેઓ સાચી દાનતથી, નરમાશથી, અને ઉત્સાહથી નોકરી કરશે તો માલિકોની મહેરબાની મેળવશે ને તેમની ઘણી મદદ લઈ શકશે. બધું અમારી મારફતે જ મળી શકે એમ માનવાથી ભૂલ થશે. મજૂરોની ખરે સંકટે અમે સેવા કરવા તત્પર છીએ જ. પણ જેમ બને તેમ માલિકોને માળાપરૂષ ગણી તેઓની પાસેથી બધું લેવામાં મજૂરોનું હિત સમાયેલું છે.

હવે શાંતિની જરૂર છે. નાની અગવડો સહન કરવાની છે.

તમે રજા આપશો તો જેઓમાં કુટેવો હશે તે સુધારવામાં મદદ કરવા ધારીએ છીએ, તમને અને તમારા બાળકોને કેળવણી આપવા ધારીએ છીએ. તમારી નીતિમાં, તમારી ને તમારાં બાળકોની તંદુરસ્તીમાં, તમારી પૈસા સંબંધી સ્થિતિમાં સુધારો થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. તે જો તમે કરવા દેશો તો એવું થાય તેવાં કાર્યો અમે કરશું.

મજૂરોની મોટામાં મોટી જીત એ જ કે તેઓની ટેક, લાજ, ઇશ્વરે રાખી છે. જેનું ઇમાન રહ્યું તેને બધું મળ્યું છે. ઇમાન જાય ને પૃથ્વીનું રાજ્યમળે તો તે ધૂળ બરાબર છે.

અમદાવાદના મિલ માલિકો અને મજૂરો.

ઉપવાસ વિષે ખુલાસો.*

મને લાગે છે કે મારે મારા છેલ્લા ઉપવાસ વિષે પ્રજા આગળ ખુલાસો કરવો જોઈએ. કેટલાક મિત્રો માફ આ પગલું નાદાની ભરેલું લેખ છે, બીજાઓ નામદાઈવાળું માને છે અને બીજા કેટલાકો વળી તેથી પણ વધારે ખરાબ ગણે છે. પરંતુ હું તો એમ માનું છું કે જો મેં આ પગલું લીધું ન હોત તો હું મારા કર્તાને અને હાથ ધરેલાં કાર્યને બેવફા થયો હોત.

એકાદ માસ ઉપર હું મુંબઈ આવ્યો હતો. તે વખતે મને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે મરકીના વખતે જે બોનસ અમદાવાદના મિલ મજૂરોને આપવામાં આવતી હતી તે જો અપાતી બંધ કરવામાં આવે તો તેઓ હડતાળ પાડે અને ધીંગામસ્તી કરે એવી વધી છે. મને વચ્ચે પડવા કહેવામાં આવ્યું, અને હું તેમ કરવા કબૂલ થયો.

મજૂરોને ગયા ઑગસ્ટ માસથી મરકીને લીધે ૭૦ ટકા જેટલી બોનસ મળતી હતી. તે બોનસ બંધ કરવાના પ્રયત્નથી મજૂરોમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો. મિલ માલિકોએ લગભગ છેલ્લી ઘડીએ, મરકીને લઈ અપાતી બોનસને બદલે, ઘણી મોંઘવારીના સળબે તેઓની મજૂરીમાં ૨૦ ટકાનો વધારો કરી આપવા જણાવ્યું. પરંતુ તેથી મજૂરો સંતોષ ન પામ્યા. વાત પંચ ઉપર મૂકવામાં આવી, અને સરપંચ તરીકે અમદાવાદના કલેક્ટર મિ. એટકીન્સન નીમાયા. છતાં, કેટલીક મિલના મજૂરોએ હડતાળ પાડી. માલિકોએ વિચાર્યું કે મજૂરોએ આમ

* આ પત્ર 'બોંબે ક્રાનીકલ' ના તા. ૨૯-૩-૧૮ ના અંકમાં પ્રગટ થયો હતો.

ચોગ્ય કારણ વિના કર્યું છે, એટલે તેઓ પંચમાંથી ખસી ગયા, અને 'લૉક-આઉટ' જાહેર કર્યો. તેઓએ એમ પણ નક્કી કર્યું કે જે ૨૦ ટકાનો વધારો તેઓએ આપવા જાહેર કર્યો હતો તે કળૂલી લેવાની સ્થિતિમાં મજૂરો થાકીને આવી ન પડે ત્યાં સુધી 'લૉક-આઉટ' ચાલુ રાખવો. લાઈ શંકરલાલ ઝેંકર, લાઈ વલ્લભલાઈ પટેલ અને હું મજૂર તરફથી પંચમાં નીમાયા હતા. અમે જોયું કે જો અમે તાબડતોબ અને મક્કમતાથી કંઈ પણ પગલું નહિ લઈએ તો મજૂરોને હેઠા પાડવામાં આવશે. એટલે અમે વધારા વિષે તપાસ કરવી શરૂ કરી. અમે મિલ-માલિકોની મદદ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેઓએ અમને ન જ આપી. તેઓનાં મનમાં, મિલમજૂરોના સંપને હંકાવે એવું મિલમાલિકોનું સંયુક્તભળ ચોજવાની એક જ વાત રમતી હતી. એક રીતે જોતાં, અમારી તપાસ એક તરફી હતી. છતાં અમે મિલમાલિકોનો પક્ષ વિચારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને એવા ઠરાવ ઉપર આવ્યા કે ૩૫ ટકાનો વધારો વ્યાજબી લેખી શકાય. મિલમજૂરોને અમારો આ આંકડો જણાવ્યો તે પહેલાં અમે મિલમાલિકોને અમારી તપાસનું પરિણામ જતાવ્યું અને સાથે એમ પણ કહ્યું કે જો તેઓ કયાંય ભૂલ દેખાડશે તો અમે તે સુધારી લેવા તૈયાર છીએ. પરંતુ તેઓએ અમારી સાથે સલાહ ન જ ઈચ્છી. તેઓએ જવાબ વાળ્યો, અને તેમાં જણાવ્યું કે સરકાર અને મુંબઈના શેઠીયાઓ તરફથી અપાતો દર અમારા નક્કી કરેલા દર કરતાં ઘણો ઓછો છે. મને લાગ્યું કે તેઓના જવાબમાં આ વાત વધારે પડતી હતી, અને એક જંગી સભામાં મેં જાહેર કર્યું કે મિલ મજૂરો ૩૫ ટકાનો વધારો કળૂલ કરશે. આ બિના ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે મજૂરોને મરફીના કારણથી તેઓની મજૂરી ઉપર ૭૦ ટકાનો વધારો મળતો હતો, અને તેઓએ પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો હતો કે તેઓ, મોંઘવારી વધતી હોવાથી ૫૦ ટકાથી ઓછો વધારો કળૂલ નહિ કરે. પરંતુ તેઓને પોતાના ૫૦ ટકાની અને મિલમાલિકોના ૨૦ ટકાની વચ્ચેનો દર સ્વીકારવા કહેવામાં આવ્યું. (વચલો દર લેવાનું નક્કી થયું

એ કેવળ અકસ્માત જ હતો.) સભા કેટલોક બડબડાટ કર્યો પછી ઉપ ટકાનો વધારો લેવા કબૂલ થઈ; અને તેની સાથે એમ માની લેવામાં જ આવ્યું હતું કે જે ઘડીએ મિલમાલિકો લવાદત મારફત ફરિયાદ કરવા કબૂલ થાય, તે જ ઘડીએ મજૂરો પણ તેમ જ કરે. ત્યાર પછી દરરોજ હજારો માણસ ગામની બહાર એક ઝાડની છાયા હેઠળ ભેગા થતા, તેઓમાંથી કેટલાક તો બહુ દૂરથી ચાલીને આવતા, અને ખરાં દિલથી ઇશ્વરના સોગંદ ખાઈને તેઓ ઉપ ટકાથી જરા પણ ઓછું ન લેવાનો પોતાનો ઠરાવ પાકો કરતા. પૈસાની મદદ તેઓને આપવામાં નહોતી આવતી. આ તો સમજી શકાય એવું છે કે આવી સ્થિતિમાં તેઓમાંથી ઘણાને ભૂખમરાની પીડા વેઠવી પડે, અને જ્યાં સુધી તેઓ બેકાર હતા ત્યાં સુધી તેઓને કોઈ ધીરે પણ નહિ. બીજી તરફ, અમે તેઓના મદદગાર એવા ઠરાવ ઉપર આવ્યા કે તેઓમાંથી તાકાતવાળા રોટલો કમાવવા તૈયાર ન થાય, અને અમે જૂનહર ફાળો ઉઘરાવી, તેનો ઉપયોગ તેઓને ખવરાવામાં કરીએ તો અમે તેઓને ખરાબ જ કરીએ. જે લોકોએ સંખ્યા ઉપર કામ કર્યું હતું તેઓને રેતી કે ઇંટની ટોપલી ઉપાડવા સમજાવવું બહુ કઠણ હતું. તેઓ તે કામ કરવા જતા, પણ ઘણી નાખુશીથી. મિલમાલિકોએ પણ પોતાનાં હૈયાં કઠણ કર્યા. તેઓએ પણ ૨૦ ટકાથી વધારે ન આપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, અને મજૂરોને તાબે થઈ જવા સમજાવી લાવવા બસુસો નીમ્યા હતા. લોક-આડિટની શરૂઆતમાં જ અમે કામ ન કરનારને મદદ કરવા ના પાડી હતી, પરંતુ તેની જ સાથે અમે તેઓને ખાતરી આપી હતી કે તેઓને ખોરાક અને કપડા પૂરા પાડ્યા પછી જ અમે પોતે ખાશું અને પહેરશું. આ પ્રમાણે ૨૨ દિવસ પસાર થયા. ભૂખમરાની અને મિલમાલિકોના બસુસોની અસર થવા લાગી. આસુરી ભાવ તેઓના ટાન કુંકવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે જગતમાં ઇશ્વર જેવું કંઈ નથી કે જે તેઓને મદદ કરે, અને મતો તો યુક્તિઓ છે કે જેનો આશ્રય નબળા લોક કરે છે. પાંચથી દશ હજાર માણસોને ઉત્સાહ અને હિંમતથી એકઠા થતાં

હુમેશાં હું જોતો. તેઓની દૃઢતા તેઓના ચહેરા ઉપરથી જ જણાઈ આવતી. પરંતુ તેને બદલે એક દિવસ મેં માત્ર બે હજાર માણસોને જ એકઠા થયેલા જોયા; અને તેઓનાં મોઢાં ઉતરી ગયેલા હતા. અમે તે જ અરસામાં એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે અમુક એક ચાલમાં વસતા મિલમજૂરોએ સલામાં આવવા ના પાડી છે અને ૨૦ ટકાનો વધારો સ્વીકારવાની અણિ ઉપર છે. અને તેઓ અમને સંભળાવતા હતા (અને હું ધારું છું કે તેમાં તેઓ વ્યાજબી હતા) કે અમારી પાસે મોટર ગાડીઓ છે, પૂરતું ખાવાને છે, એટલે અમારા માટે સલામાં હાજર રહેવું અને મરણ આવે તો પણ મક્કમ રહેવાની સલાહ આપવાનું સહેલું છે. આવી સ્થિતિમાં મારે શું કરવું જોઈએ ? મને તેઓનો વાંધો વ્યાજબી જણાયો. ઈશ્વર ઉપર મને પ્રત્યક્ષ ઉપર હોય તેવી અચલ શ્રદ્ધા છે. અને હું એમ માનું છું કે ગમે તે ભોગે વચનનું પાલન કરવું આવશ્યક છે. હું જાણતો હતો કે અમારી સમક્ષ ઉભેલા માણસો ઈશ્વરથી ડરે છે, પરંતુ લોક-આઉટ અને હુડતાળ બહુ લંબાયાથી તેઓ ઉપર અસહ્ય બોલે આવી પડ્યો છે. હિન્દમાં મેં ઘણી મુસાફરી કરી છે. તે દરમિયાન મેં સેંકડો માણસો એવા જોયા છે કે જેઓ પલકમાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે, અને પલકમાં જ તેનો ભંગ કરે છે. મારા ખ્યાલમાં આ પણ હતું કે આપણામાંથી સૌથી સારા લેખાતા માણસોને પણ ઈશ્વરમાં અને આત્મબળમાં ઢીલી અને અસ્પષ્ટ શ્રદ્ધા હોય છે. મને લાગ્યું કે મારા માટે આ ક્ષણ પવિત્ર છે. મારી શ્રદ્ધા કસોટીએ ચઢેલી જણાઈ, અને હું વિના સંકોચે ઉભો થયો અને જણાવ્યું કે જે પ્રતિજ્ઞા લાવપૂર્વક લેવાઈ છે તેનો ભંગ મિલમજૂરો કરે એ મારા માટે અસહ્ય છે. એટલે મેં પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાં સુધી તેઓને ૩૫ ટકાનો વધારો નહિ મળે, અથવા જ્યાં સુધી તેઓ ઢીલા નહિ થાય, ત્યાં સુધી હું અન્ન નહિ લઉં. અત્યાર સુધી આ સલા આગલી સલાઓ જેવી ઉત્સાહી ન હતી, મંદ હતી, પરંતુ હવે તેમાં જાદુઈ રીતે ઉત્સાહ આવી ગયો. દરેકે દરેકના ગાલ ઉપર આંસુઓ ટપકવા લાગ્યા, અને એક પછી એક ઉડી

જણાવવા લાગ્યા કે જ્યાં સુધી તેઓની માગણી કબૂલ નહિ થાય ત્યાં સુધી તેઓ કદી પણ મિલમાં કામ ઉપર નહિ લય, અને વળી સભામાં હાજર ન રહેનારને શોધી કાઢશે અને તેઓના હૃદયને મક્કમ કરશે. સત્ય અને પ્રેમના પ્રભાવનું પ્રાગત્ય નિહાળવાને આ એક અમૂલ્ય અવસર હતો. દરેકને એમ લાગવા લાગ્યું કે ઇશ્વરની પાલકશક્તિ પ્રાચીન કાલમાં જેટલી આપણી આસપાસ રહેતી તેટલી જ આજે અમારી આસપાસ છે. પ્રતિજ્ઞા લેવા માટે મને શોચ થતો નથી. પરન્તુ મારી તો આ શ્રદ્ધા છે કે જો હું બીજી કોઈ રીતે વત્યોં હતો, તો હાથ લીધેલાં કાર્યનો મેં દ્રોહ કર્યોં હતો. પ્રતિજ્ઞા લીધી તે પહેલાં હું જાણતો હતો કે તેમાં કેટલીક મ્હોટી ખામીઓ રહી જાય છે. મિલમાલિકોના નિશ્ચય ઉપર કોઈપણ રીતે અસર કરવા આવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા લેવી, એ તો તેઓ પ્રતિ અણુછાજતો અન્યાય જ કરેલો કહેવાય. હું જાણતો હતો કે તેઓમાંથી કેટલાક સાથે તો હું મિત્રતા ભોગવવા લાગ્યશાળી થયો છું, પરન્તુ તેને માટે હવે હું મને નાલાયક બનાવું છું, અને હું એ પણ સમજતો હતો કે આ પગલું ભરવામાં ગેરસમજુતી થવાનું જોખમ રહેલું છે. તેઓના નિર્ણય ઉપર મારા ઉપવાસની અસર થતી અટકાવવી મારે માટે શક્ય ન હતી. વળી, તેઓના પરિચયથી મારી જોખમદારી વધી હતી, જે ઉપાડવા હું સમર્થ ન હતો. જે રાહત આવા પ્રકારની લડતમાં સામાન્યતઃ મેળવવામાં હું તદ્દન બ્યાજબી ઠરું, તે પણ મનુરો માટે મેળવવા હું અસમર્થ થઈ પડ્યો. હું એ પણ જાણતો હતો કે મિલમાલિકો પાસેથી ઓછામાં ઓછું જે હું મેળવી શકું તેનાથી જ, અને મનુરોએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનાં તત્વની સિદ્ધિને બદલે તેના સ્થૂળ અર્થની સિદ્ધિથી જ મારે સંતોષ માનવો પડશે; અને તેમ જ થયું છે. મેં મારી પ્રતિજ્ઞાના દોષો એક ત્રાજવામાં મૂક્યા, અને બીજામાં તેના ગુણો મૂક્યા. મનુષ્યપ્રાણીના કવચિત જ એવા કર્મ હશે કે જે સાવ દોષ રહિત હશે. મને ખબર હતી કે મારું કર્મ તો ખાસ દોષવાળું છે. પરન્તુ ભવિષ્યની પ્રજા એમ કહે કે ઇશ્વર સમક્ષ

વિસ વિસ દિવસ થયા લેવાયલી પ્રતિજ્ઞા ૧૦ હજાર માણસે ઓથિતી તોડી, તેના કરતાં મિલમાલિકોની સ્વતંત્રતા અને સ્થિતિ અણુઘટતી રીતે કફેડી અવસ્થામાં મુકવાથી મારી અપકીર્તિ થાય, એ મને વધારે ગમ્યું. મારી એ દઢ માન્યતા છે કે જ્યાં સુધી માણસો લોઢા જેવા કઠણ થયા નથી, અને જ્યાં સુધી હુનિયા તેઓનાં વચનને, મીડ અને ફારસીના કાયદા પેઠે કદી ન તુટે એવું અચલ ન ગણે ત્યાં સુધી તેઓ એક પ્રજા થઈ શકતી નથી. મિત્રોએ ગમે તે મત બાંધ્યો હોય, છતાં અત્યારે તો મને લાગે છે કે લવિષ્યમાં આવો પ્રસંગ આવે, તો આ પત્રમાં વર્ણવ્યો છે એવો સામાન્ય પ્રકારનો પાઠ ફરીથી લજવામાં હું પાછો નહિ પડું.

આ પત્ર હું બંધ કરું તે પહેલાં હું જે જણોનાં નામ જણાવવા ઈચ્છું છું. તેઓ માટે હિન્દને મગરૂર થવા કારણ છે. રા. અંબાલાલ સારાભાઈ મિલમાલિકોના પ્રતિનિધિ હતા. તે એક લાયક ગૃહસ્થ છે; અને ઘણા કેળવાયલા તેમ બાહોશ માણસ છે. આ ઉપરાંત, તેઓ દઢ મનના છે. તેમનાં ખંડેન, અનસૂયા ખંડેન, મિલમજૂરોના પ્રતિનિધિ હતા. તેનું હૃદય કંચન જેવું નિર્મળ છે, અને ગરીબો પ્રતિ અતિ દયાળુ છે. મિલમજૂરો તેને પૂજે છે. અને તેઓ ઉપર તો તેના શબ્દની અસર કાયદાસમાન છે. મેં કોઈ એવી લડત સાંભળી નથી કે જેમાં ખટાશ માત્ર નામની જ અને બંને પક્ષ વચ્ચે આટલો બધો વિનય હોય. આવું મધુર પરિણામ, મુખ્યતઃ રા. અંબાલાલ સારાભાઈ અને અનસૂયા ખંડેનના લડત સાથેના સંબંધને લઈને આવ્યું છે.

સામાજિક પ્રકરણ.

અખીલ ભારત સમાજ સેવક પરિષદ.*

મિત્રો, તમે જે માન મને આપ્યું છે તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું. આ પરિષદનાં કાર્યમાં પ્રમુખપદ લેવા તમે આમંત્રણ કરશો એવો ખ્યાલ મને જરા પણ ન હતો. મને નથી લાગતું કે હું આ કાર્ય માટે લાયક હોઉં. રાષ્ટ્રીય સંમેલનોમાં હિન્દીના ઉપયોગ વિષે મારા નિશ્ચિત મત હોવાથી, અંગ્રેજીમાં બોલવાનો મને હમેશાં અણુગમે રહે છે. તેમ પ્રમુખપદેથી હિન્દીમાં ભાષણ કરવાની રજા માગવા જેવો સમય હજી નથી આવ્યો એમ મને લાગ્યું. વળી મને પરિષદોમાં બહુ શ્રદ્ધા નથી. સમાજસેવા અસરકારક કરવી હોય તો તે વિના આડંબરે થવી જોઈએ. ઉત્તમ સેવા તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે જમણો હાથ શું કરે છે તેની ખબર ડાબા હાથને ન પડે. સૂર ગિખીનાં કાર્યની અસર થઈ, કારણ કે કોઈને તેની ખબર ન પડી. સ્તુતિથી કુદાઈ જવું કે નિંદાથી પાછા પડવું તેને માટે સંભવિત ન હતું. હું ઈચ્છું છું કે આપણી સેવા આવા પ્રકારની નીવડે. મારા આવા વિચારો હોવાથી, મેં બહુ આનાકાની પછી સ્વાગતમંડળનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. એટલે, આ પરિષદને તેનાં લક્ષ્ય તરફ વિશ્વાસથી અને નિશ્ચયપૂર્વક લઈ જનાર એક ઉત્સાહીને બદલે હું એક નિખાલસ ટીકાકાર તમને જણાઉં તો તે માટે તમે મને ક્ષમા કરશો.

મને એમ લાગે છે કે સમાજ સેવાના કેટલાક વિષયો જે પ્રતિ આપણે અત્યાર સુધી થોડે ઘણે અંશે બેદરકાર રહ્યા છીએ તે તરફ હું તમારું ધ્યાન ખેંચું તો વધારે સાફ.

* ૧૯૧૭ માં કલકત્તામાં મળેલી અખીલ ભારત સમાજ સેવક પરિષદની પહેલી બેઠકના પ્રમુખસ્થાનેથી આ ભાષણ કરવામાં આવ્યું હતું.

આપણે અંગ્રેજી ભાષાનાં શિક્ષણને મિથ્યા માન આપતાં શીખ્યા છીએ. તેમાંથી આપણે તથા સમાજનો છુટકારો કરવો એ સમાજની મ્હોટામાં મ્હોટી સેવા છે. અંગ્રેજી આપણી શાળાઓ અને કોલેજોમાં શિક્ષણનું વાહન છે. તે આખા દેશની એક સમાન ભાષા થવા લાગી છે. આપણા ઉત્તમ વિચારો તે દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. લૉર્ડ એમ્સફર્ડ તો આશા રાખે છે કે તે ઉપલા વર્ગનાં કુટુંબોમાં માતૃભાષાનું સ્થાન જલદીથી લેશે.

અંગ્રેજી શિક્ષણની આવશ્યકતાની માન્યતાએ આપણને ગુલામ બનાવ્યા છે. તેણે આપણને ખરી રાષ્ટ્રીય સેવા માટે નાલાયક કરી મુક્યા છે. પડી ગયેલી ટેવને લીધે, આપણે જોઈ શકતા નથી કે શિક્ષણનું વાહન અંગ્રેજી થવાથી, આપણામાં બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન થયો છે. આપણે જનસમૂહથી છુટા પડી ગયા છીએ, રાષ્ટ્રના ઉત્તમ મગજો પાંજરામાં પુરાઈ ગયા છે, અને જે નવા વિચારો આપણે પ્રાપ્ત કર્યા છે તેનો લાભ જનસમૂહને મળ્યો નથી. આ છેલ્લાં સાઠ વર્ષ થયાં, આપણે વસ્તુતત્ત્વ ગ્રહણ કરવાને બદલે અપરિચિત શબ્દો અને તેના ઉચ્ચારો ગોખવામાં રોકાયેલા છીએ. આપણા માતૃપિતા પાસેથી મળેલાં શિક્ષણના પાયા ઉપર ચણતર કરવાને બદલે, આપણે તેને લગભગ સાવ વિસરી જઈએ છીએ. ઇતિહાસમાં આના જેવો બીજો એકે દષ્ટાંત નથી. આ એક રાષ્ટ્રીય આફત છે. આપણી દેશી ભાષાઓ તરફ પાછા ફરવું, હિન્દીને રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકેનાં તેનાં પદ ઉપર ફરીથી સ્થાપવી, અને આપણા સર્વે પ્રાંતિક સમારંભો આપણી પોત-પોતાની ભાષાઓમાં ચલાવવા અને રાષ્ટ્રીય સમારંભો હિન્દીમાં ચલાવવા શરૂ કરવું, એ સૌથી પહેલી અને મ્હોટામાં મ્હોટી સમાજસેવા આપણે કરી શકીએ છીએ. જ્યાંસુધી આપણી શાળાઓ અને કોલેજો આપણને દેશી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ ન આપે, ત્યાં સુધી આપણે અંખી બેસવું ન જોઈએ. આપણા અંગ્રેજી મિત્રો માટે પણ અંગ્રેજીમાં બોલવાની જરૂર હોવી ન જોઈએ. દરેક અંગ્રેજી સનદી અને લશ્કરી અમલદારને હિન્દી જાણવી પડે છે. ઘણા ખરા અંગ્રેજી વેપારીઓ તે શીખે છે, કારણ કે

પોતાના વેપાર માટે તેઓને તેની જરૂર પડે છે. આપણી પ્રાંતિક અને વડી ધારાસભાઓ પ્રબળકીય પ્રશ્નોની ચર્ચા પ્રાંતિક ભાષા કે હિન્દીમાં કરે, એવો દિવસ જલદી લાવવો જોઈએ. અત્યાર લગણુ જનસમૂહ તેના કાર્યોથી સાવ અજાણુ રહ્યો છે. દેશી વર્તમાનપત્રોએ થયેલી હાની કેટલેક અંશે દૂર કરવાને પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે કાર્ય તેઓની શક્તિ બહારનું હતું. ‘પત્રિકા’ના દંશમય કટાક્ષ, અને ‘ખંગાલી’ની વિદ્વત્તાનો લાલ અંગ્રેજીના રસિકો જ ખાસ લઈ શકે છે. પકવ વિચારકોની આ પ્રાચીન ભૂમિમાં આપણામાંથી ટાગોર કે બોઝ કે રોય નીકળે તેથી આપણે આશ્ચર્ય પામવું ન જોઈએ. છતાં દુઃખદ બીના તો એ છે કે તેવા તો બહુ જ થોડા છે. જે વિષય તમારા મતે સમાજ સેવાનું અંગ ભાગ્યે જ લેખી શકાય, તેના ઉપર બહુ લંબાણથી વિવેચન કરવા માટે મને માફી આપશો. પરંતુ આ વાત આગળ ધરવાની મેં છુટ લીધી છે, કારણ કે મારી એવી માન્યતા છે કે આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં રહેલા અગત્યના દોષને લઈને આપણી બધી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓને બહુ સોસવું પડે છે.

સમાજ સેવાના વધારે પરિચિત વિષયો વિચારતાં, આપણને માલુમ પડશે કે તેની સંખ્યા ચોંકાવનારી છે. મને પોતાને જેનું જ્ઞાન છે તેવા જ વિષયો હું હાથ ધરીશ.

વખતો વખત આવતી દુકાળ અને રેલો જેવી આપત્તિઓના સમયમાં કરવામાં આવતું કાર્ય નિઃશંક આવશ્યક અને બહુ પ્રશંસનીય છે. પરંતુ તેમાંથી સ્થાયી પરિણામ આવતું નથી. સમાજ સેવાનાં એવાં કેટલાંક ક્ષેત્રો છે કે જેમાં કીર્તિ નહિ મળી શકતી હોય છતાં ચિરકાળ ટકે એવા ફળો ઉપજે છે.

૧૯૧૪ માં, ૪૬,૩૯,૬૬૩ જણા કેલેરા, તાવ અને મરકીનાં ભોગ થઈ પડ્યાં હતાં. જે યુદ્ધ યુરોપને અત્યારે વેરાન કરી રહ્યું છે તેની રણભૂમિ ઉપર જે આટલા બધા લડતા મરણને શરણુ થયા હોત તો આપણે યશ મેળવ્યો હોત અને સ્વરાજ્ય-પ્રેમીઓને પોતાના પક્ષને સમર્થન કરવા બીજી કોઈ દલીલની

જરૂર ન રહેતે. પરંતુ ૪૬,૩૬,૬૬૩ જણા પીલાઈને મરણ પામ્યા છે. કોઈ તેઓનો શોચ કરતું નથી, અને તેઓનાં મૃત્યુથી અપકીર્તિ વિના આપણને બીજું કશું મળ્યું નથી. એક જાણીતા અંગ્રેજે એક વખતે કહ્યું હતું કે આપણા માટે બધું વિચારવાનું કામ અંગ્રેજો કરે છે જ્યારે આપણે તો સુસ્ત પડ્યા રહીએ છીએ. તેણે એમ પણ કહ્યું હતું કે ઘણાખરા અંગ્રેજો, પોતાના ઇંગ્લાંડના અનુભવ ઉપરથી પોતાના વિચારો બાંધતા હોવાથી, પોતે તપાસેલી બદલીઓ માટે અશક્ય અથવા તો ખરચાળા ઉપાયો, બતાવે છે. ઉપલાં કથનમાં ઘણું સત્ય સમાયલું છે. બીજા દેશોમાં કાર્યકર્તાઓ રોગચાળા સાથે બાથ ભીડવામાં ફત્તેહમંદ નીવડ્યા છે. અહીં અંગ્રેજોએ પ્રયત્ન કર્યો પણ નિષ્ફળ ગયા. યુરોપ અને હિન્દ વચ્ચેના ઋતુ અને બીજા મોટા તફાવતો ન ગણકારતાં તેઓએ પશ્ચિમની પદ્ધતિ અનુસાર વિચાર કર્યો છે. આપણા ડાકટરોએ વસ્તુતઃ કંઈ જ કર્યું નથી. મને ખાતરી છે કે વૈદક જાણનારાઓમાં અગ્રપદ ધરાવનારા છએક જણા, આ ત્રણ રોગના શાપનો નાશ કરવાના કાર્યને પોતાનું જીવન અર્પે, તો જ્યાં અંગ્રેજો નિષ્ફળ ગયા છે ત્યાં તેઓ ફાવે. હું એમ સૂચવવા ઇચ્છું છું કે કાર્યની સફળતા ઉપચારો શોધવામાં નહિ પરંતુ અટકાવ કરવાના ઉપાયો શોધવામાં, બલકે તેને ઉપયોગમાં લેવામાં રહી છે. ‘ઉપયોગમાં લેવામાં’ એમ કહેવું મને વધારે ઠીક લાગે છે, કારણ કે ઉપર જણાવેલા જાણીતા અંગ્રેજના કહેવા ઉપરથી જ હું કહું છું કે મરકીને હાંકી મૂકવી (અને હું તેમાં કોલેરા અને મેલેરીયા પણ ગણું છું) એ અતિ સહેલું છે. અટકાવ કરવાના ઉપાયો વિષેના મતમાં વિરોધ નથી. આપણે જ તે રીતો ઉપયોગમાં લેતા નથી. આપણે એમ માની લીધું છે કે જનસમૂહ તેનો અંગીકાર નહિ કરે. આના કરતાં જન-સમૂહની વધારે મોટી બદનક્ષી થઈ શકે નહિ. આપણે જ જો તેઓને જીતવા વાસ્તે નમશું, તો તેઓ સહેલાઈથી જીતી શકાશે. ખરી વાત તો એ છે કે તે કામ સરકાર કરે એમ આપણે આશા રાખીએ છીએ. મારા મત પ્રમાણે, સરકાર આ વિષયમાં પહેલ

કરી શકે નહિ. જે આપણે આરંભીએ તો સરકાર આપણી પાછળ આવી શકે અને આપણને મદદ કરી શકે. એટલે આ ક્ષેત્રમાં આપણા ડાક્ટરો અને તેઓને સહાય કરવા ઈચ્છનારાઓની ફોજ માટે પૂરતું કામ છે. હું બાણું છું કે તમે બંગાળમાં આ દિશામાં કંઈક કામ કરી રહ્યા છો. હું તમને જણાવું છું કે ન્હાનું પણ ઉત્સાહી સ્વયંસેવકોનું મંડળ આ ધડીએ ચંપારણમાં આ પ્રકારનું કાર્ય કરવામાં રોકાયું છે. જૂદા જૂદા ગામોમાં તેઓને રાખવામાં આવ્યા છે. ત્યાં તેઓ ગામનાં બાળકોને શીખવે છે, માંદાઓને વૈદકવિષયક સહાયતા આપે છે, ગ્રામ્યજનોને તેઓના કુવાઓ અને રસ્તા સાફ કરાવીને અને નરકની કેવી રીતે વ્યવસ્થા કરવી તે બતાવીને, આરોગ્યતા સાચવવાનું વ્યવહારું જ્ઞાન આપે છે. પરિણામ શું આવશે તે હજી કહી શકાતું નથી, કારણ કે પ્રયોગની શરૂઆત જ છે. આ પરિષદ ડાક્ટરોની એક કમિટી નીમે કે જે ગ્રામ્ય સ્થિતિનો અભ્યાસ ગામડામાં જઈને કરે અને કાર્યકર્તાઓના અને એકંદરે લોકના ઉપયોગ માટે એક શિક્ષણક્રમ ધડી કાઢે તો તે ઉપયોગી થઈ પડે.

જે હાડમારી રેલ્વેના ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો ભોગવી રહ્યા છે, તેમાંથી તેઓનો છૂટકારો કરવા જેવી અસરકારક સેવા બજાવવાનો સુંદર અવસર, દરેક કાર્યકર્તાને-જે પોતાનો આખો કે થોડો વખત તેવા કાર્યમાં રોકવા ધારે છે, તેને-ભાગ્યે જ મળી શકે. મને પોતાને હાડમારી વેઠવી પડે છે તેથી મને તે માટે ઘણું લાગે છે, એમ નથી; પરન્તુ તેના માટે મને ઘણું લાગ્યું, તેથી જ હું તેમાં પડ્યો છું. આ બાબત ગરીબ અને મધ્યમવર્ગના આપણા લાખો હેશબાંધવોને લગતી છે. આપણી અંત્યજ વર્ગો તરફની કૂર વર્તાણુંકથી તેઓ શારીરિક સ્વચ્છતાના નિયમો અને સ્વમાનના વિચારમાત્ર માટે બેદરકાર થઈ ગયા છે, તેવી જ રીતે દરેક પ્રકારની અગવડ અને અપમાન લાચારીથી સહન કરવાની ટેવથી પ્રભાવી દેખીતી રીતે અધોગતિ થઈ રહી છે. એકાદ ગંદા ડાળામાં જગ્યા મેલવવા માટે જેઓને હડકાયલા

પશુની પેઠે હુમેશાં ધક્કા મુક્કી કરવી પડે, ઉભા રહેવાની જગ્યા મેળવવા માટે પણ જેઓને ખુદા ઉભી ખારીમાંથી ગાળાગાળી અને તંટો કરવો પડે, મુસાફરી દરમ્યાન કચરામાં જેઓને લોટવું પડે, ફૂતરાની પેઠે જેઓને નાસતો લેવો પડે અને તેની જ પેઠે જેઓને ખાવો પડે, પોતા કરતાં શરીરે વધારે જોરાવર પાસે જેઓને સદા નમવું પડે, અને બકરાની પેઠે સિંચાઈ જેઓને ઘણીએ રાત બેઠાં બેઠાં જેટલી ઉંઘ મળે તેટલાંથી જ ચલાવી લેવું પડે, તેઓની પૂરી અધોગતિ થયા સિવાય બીજું શું સંભવી શકે ? રેલ્વેના અમલદારો તેમને ગાળો ભાંડે, તેમને છેતરે. હાવરા-ઢાહોર લાઈનમાં આપણા કાબુલી દોસ્તો ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોનું થોડું ઘણું બાકી રહેલું દુઃખ પૂરું કરે છે. જે ડબ્બામાં તેઓ દાખલ થાય છે, તેના તેઓ ઘણી થઈ બેસે છે. તેઓ સામે થવું કોઈ માટે શક્ય નથી. તેઓ નજેવું કારણ મલતાં ગાળાગાળી કરે છે, અને હિન્દીભાષાનો બીભત્સ શબ્દોનો કૌષ આખો ઉથલાવી બાંધે છે. તેઓ સામે જવાબ વાળનાર ઉપર અથવા કોઈપણ રીતે સામે થનાર ઉપર હાથ ઉગામતા અચકાતા નથી. સૌથી સારી જગ્યાઓ તેઓ પચાવી પાડે છે અને બીચોબીચ ભરેલા ડબ્બાઓમાં પણ લાંબા થઈ સૂવાની તેઓ જીદ પકડે છે. તેઓની નજરે કોઈ પણ ડબ્બો ચીક્કાર જણાતો નથી. મુસાફરો કેવળ લાચારીથી તેઓની આટલી બધી સ્વચ્છંદતા મૂંઝે મોઢ સહન કરે છે. તેઓનું જો ચાલે તો આ કાબુલીઓ જેવી ગાળો દે છે તેવી ગાળો દેવાની હિંમત કરનારને તેઓ મારવાને ઇચ્છે. પરંતુ શારીરિક બળમાં તેઓ કાબુલી સાથે બરોબરી કરી શકે એમ નથી. દરેક કાબુલી સપાટ ભૂમિ ઉપરથી આવનાર ગમે તેટલા મુસાફરો કરતાં પોતાને વધારે જોરાવર માને છે. આ કંઈ ઠીક ન કહેવાય. આવા ત્રાસની અસર પ્રજાનાં ચારિત્ર ઉપર અધમ પ્રકારની થયા વિના ન જ રહે. આપણે ગણ્યાગાંઠ્યા કેળવાયેલાઓએ મુસાફરવર્ગને આ ત્રાસમાંથી છોડાવવા જોઈએ, અથવા તેઓ વતી બોલવાનો કે તેઓને દોરવાનો આપણો દાવો હુમેશ માટે છોડી દેવો જોઈએ. હું માનું છું કે

કાબુલીઓ સમજી શકે તેવા છે. તેઓ ઈશ્વરને ડરે છે. જો આપણે તેમની ભાષા બોલીએ તો આપણે તેઓમાં રહેલા સદ્ભાવને ફત્તેહપૂર્વક જગાડી શકીએ. પરંતુ કુદરતની બક્ષીસથી તેઓ ઉન્મત્ત બન્યા છે. આપણામાંના બાયલાઓએ પોતાના દુષ્ટ હિતુઓને માટે તેઓના શારીરિક બળનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને તેઓ હવે એમ માનતા થયા છે કે તેઓ ગરીબ લોકો સાથે ગમે તેમ વર્તી શકે છે, અને પોતાને દેશના કાયદાથી પર સમજે છે. સમાજ સેવા માટે આ પૂરતું કામ છે. આવા પ્રકારનાં કાર્ય માટે સ્વયંસેવકો ગાડીમાં બેસે, લોકોની કર્તવ્યવૃત્તિ કેળવે, ગરદી ગટાડવા ગાર્ડ અને બીજા અમલદારોને બોલાવે, મુસાફરો ગાડીમાં ચઢઉતર ધક્કા મૂક્કી વિના કરે તેની સંભાળ રાખે. એ તો દેખીતું છે કે જ્યાં સુધી કાબુલીઓને રીતસર વર્તતા ધીરજથી શીખાડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેઓ માટે સાવ અલાયદો ડોર રાખવો જોઈએ. વધુ ગાડીઓ પૂરી પાડવા સિવાયની રેલ્વે મુસાફરીને લગતી બીજી બધી ફરીયાદો તરત જ દૂર થવી જોઈએ. ઘણા વખત લગણુ આપણે દુઃખ વેઠ્યું છે એટલે ઉતાવળની જરૂર નથી, એમ કહેવું એ ઉત્તર ન કહેવાય. ખોટાને લોગવટાનો હક્ક ન મળી શકે.

અંત્યજવર્ગનો પ્રશ્ન કંઈ એવો અગત્યનો નથી. હિન્દુસમાજે જે દશામાં તેઓને લાવી મૂક્યા છે તેમાંથી તેઓનો ઉદ્ધાર કરવો એ હિન્દુધર્મ ઉપરની કાળી ટીલી દૂર કરવા બરોબર છે. આ વર્ગ પ્રતિ અત્યારે રાખવામાં આવતું વર્તન ધર્મ અને મનુષ્યત્વની દૃષ્ટિએ એક પાપ સમાન છે.

પરંતુ આ કાર્યને ઉત્તમ પ્રકારની સેવાની જરૂર છે. તેઓ માટે જેવી તેવી કેવળ નિશાળો ઉઘાડીને આપણે કંઈ કરી શકવાના નથી. આપણે જનસમૂહનું અને ધર્મચુસ્તોનું વલણ ફેરવવું જોઈએ. મેં ઉપર બતાવી આપ્યું છે કે આપણે બંને વર્ગથી છૂટા પડી ગયા છીએ. આપણે તેઓ ઉપર અસર કરી શકતા નથી. તેઓની સાથે તેઓની બોલીમાં બોલીએ તો જ આપણે તેમ કરી શકીએ. વિલાયતી બનેલું હિન્દ તેઓ સાથે અસર-

કારક રીતે વર્તી શકતું નથી. જો આપણે હિન્દુધર્મમાં માનતા હોઈએ તો આપણે તેઓ સાથે હિન્દુ ઢબથી વર્તવું જોઈએ. આપણે તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ, અને આપણા હિન્દુધર્મને પવિત્ર રાખવો જોઈએ. ઠંડેમી અને અજ્ઞાની ધર્મચુસ્તો સામે શુદ્ધ અને શિક્ષિત ધર્મચુસ્તો તૈયાર કરવા જોઈએ. આપણી આખી વસ્તીના પાંચમાં ભાગને તેના યોગ્ય સ્થાને પાછા ચઢાવવાનું કાર્ય કોઈ પણ સમાજ સેવાની સંસ્થા માટે પ્રશંસનીય છે.

કલકત્તાની બસ્તી અને મુંબઈની ચાલો સુધારવા વાસ્તે સેંકડો સમાજ સેવકોની એકનિષ્ઠાપૂર્વક સહાયતાની અતિશય જરૂર છે. તેમ ન થયેથી આપણા બાળકો ઠંડેલાં મરણ પામે છે અને અવગુણને અધોગતિને અને મલિનતાને ઉત્તેજન મળે છે.

શિક્ષણની દોષવાળી પદ્ધતિથી જન્મતી અગત્યની હાનિની વાત દૂર રાખતાં, જનસમૂહમાં રહેલી જે બદીઓ દૂર કરવામાં સહાયતાની જરૂર છે તેનો મેં અત્યાર સુધી વિચાર કર્યો છે. મને લાગે છે કે જનસમૂહ કરતાં ઉપલા વર્ગો તરફ કંઈ ઓછું ધ્યાન આપવાનું નથી. મારી માન્યતા એવી છે કે જેમ બધા રોગો એક રોગના ચિહ્ન રૂપે હોય છે તેમ એક જ બદીના ચિહ્ન રૂપે બધી બદીઓ છે. તે જૂદી જૂદી જણાય છે, કારણ કે તે જૂદા જૂદા રૂપે દેખાય છે. દોષનું મૂળ ખરા ધર્મભાવની હાનીમાં છે. તેમ થવાના કારણો હું આ સ્થાનેથી તપાસી શકું એમ નથી. સત્ય, અહિંસા, અને બ્રહ્મચર્યના ઉત્તમ પ્રભાવમાં આપણા પૂર્વજોની જે અચળ શ્રદ્ધા હતી તે આપણે ગૂમાવી બેઠા છીએ. ખચિત્, આપણે તેમાં થોડેક અંશે માનીએ છીએ. તે ઉત્તમ નીતિ છે પરંતુ જો આપણે અપકવ તર્ક આપણને તેમાંથી ચલાયમાન થવા સૂચવે તો આપણે તેમ કરીએ છીએ. વર્તમાન સ્થિતિ કદોડી જણાયા છતાં સત્ય કે પ્રેમની આજ્ઞાનું પાલન અથવા સંયમ કરવાથી અંતિમ પરિણામ ઉજ્જવળ જ આવશે એવું માનવા જેટલી આપણી શ્રદ્ધા નથી. જે લોકોની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ ઝાંખી થઈ ગઈ છે તેઓ ઘણું અંશે ભવિષ્યનાં કલ્યાણ ઉપર ધ્યાન રાખવાને બદલે વર્તમાન ઉપર જ નજર રાખે છે. જે કોઈ

આપણી પ્રાચીન આધ્યાત્મિક ભાવના આપણામાં ફરીથી જગાડશે, તે સમાજની મોટામાં મોટી સેવા કરશે. પરંતુ આપણે તો સામાન્ય કોટીના માણસો છીએ. એટલે, જે આપણે નુકસાન થયું છે એમ સમજશું, અને જે નર પોતાની શક્તિથી આપણા ઉપર સંસ્કાર પાડશે અને આપણે જે વસ્તુઓ આજે આપણા તર્કથી જોઈ શકતા નથી તેને હૃદયથી ચોખી રીતે અનુભવવા જે નર આપણને લાયક બનાવશે, તેને માટે, જે કંઈ ઉપાયો શક્ય છે તેવડે, આપણે માર્ગ તૈયાર કરશું તો તેટલું આપણા માટે પૂરતું છે.

ઉપલા વર્ગો તરફ નજર કરતાં મને જણાય છે કે આપણા રાજાઓ અને મહારાજાઓ નકામા શીકાર અને મદીરાપાન પાછળ પોતાની સાધનસંપત્તિઓ ઉડાવી દે છે. મને એવી ખબર મળી છે કે કોકેનનું વ્યસન પ્રજાનું સત્વ ચૂસી લે છે અને દારૂનાં વ્યસનની પેઠે તે વધતું જાય છે. તેની અસર દારૂ કરતાં વધારે નાશકારક છે. સમાજ સેવક આ બધી તરફ પોતાની આંખ બંધ કરી શકતો નથી. આપણે વાંદર પેઠે પશ્ચિમની નકલ કરવી નહિ જોઈએ. પ્રજાએ પોતાનું ગૌરવ અને સ્વમાન ગુમાવ્યું છે. આપણી વસ્તીનો દશમો ભાગ લગભગ ભૂખમરો વેઠે છે. આવી સ્થિતિમાં આપણે મોજશોકમાં કેમ વખત ગાળી શકીએ? પશ્ચિમ જે વિના સંકોચે કરી શકે છે તે કરવા જતાં, વખતે આપણી પાયમાલી પણ થાય. સમાજના ઉપલાં વર્ગોને જે દોષો કેતરી ખાય છે તેની સામે સામાન્ય કાર્યકર્તા માટે ખાથ ભીડવી કઠણ છે. અમુક અંશે તે દોષોએ પ્રતિષ્ઠા પણ મેલવી છે. પરંતુ આ પરિષદ માટે તેમ કરવું અશક્ય હોવું ન જોઈએ.

તેટલો જ અગત્યનો પ્રશ્ન હિન્દુ તેમજ મુસલમાન સ્ત્રીઓની સ્થિતિનો છે. પોતાના પતિ સાથે રહી, ઉન્નતિની યોજનામાં, તેઓએ પોતાનો પૂરો ભાગ ભજવવાનો જ છે. તેઓને સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ. જે આપણે તેઓને ઠીંગલી કે ગુલામડી તરીકે લેખશું, તો સમાજનું એક અંગ પક્ષઘાતના રોગથી પીડાતું રહેશે. અને આ બાબતમાં સુધારકને હું સૂચવવા હિંમત કરું છું

કે સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાનો માર્ગ શિક્ષણદ્વારા નથી, પરંતુ પુરુષોની તેઓ પ્રતિનિધિ દૃષ્ટિમાં અને તદનુસાર થતાં વર્તનમાં ફેરફાર કરવામાં છે. શિક્ષણ જરૂરનું છે, પણ તે સ્વતંત્રતાની પાછળ હોવું જોઈએ. આપણે સ્ત્રીવર્ગને તેનાં યોગ્ય સ્થાને પહોંચાડવાને અક્ષરજ્ઞાનની વાટ ન જોવી જોઈએ. અક્ષરજ્ઞાન વિના પણ આપણી સ્ત્રીઓ પૃથ્વી ઉપરની કાંઈ પણ સ્ત્રી જેટલી સંસ્કારી જણાઈ છે. ઉપાય મહોટે ભાગે પતિઓના હાથમાં રહેલો છે.

જેમ જેમ હું દેશમાં ફરું છું, તેમ તેમ ભાર વહેતા અને ખેતરો ખેડતા નિર્ભીક, હાડપીંજર જેવા, અને જેને હાડકા પાસળાં નીકળી પડ્યાં છે એવા બળદો હું જોઉં છું, અને તેથી મહારૂં લોહી ઉકળી આવે છે. આપણા ઠારોની ઓલાદ સુધારવાથી, ગૌપૂજન કરનારા તેઓના માલિકોના હાથે ગુજરતાં ધાતકી-પણામાંથી તેઓને છોડાવવાથી, અને કસાઈખાનામાંથી તેઓને બચાવવાથી, આપણી દરિદ્રતાના અર્ધા પ્રશ્નનો નિવેડો આવી જાય છે. આપણે લોકોને પોતાનાં ઠારો પ્રતિ માયાળુ વર્તન રાખતા શીખવવાનું છે અને દેશમાં ગોચર માટે જમીન રાખવા આપણો સરકારને સમજાવવાનું છે. ગૌરક્ષણ આર્થિક કારણોથી આવશ્યક છે. તે બળાત્કારથી બની શકે એમ નથી. કસાઈખાનામાંથી ગાયોને ઉગારવાનું કાર્ય આપણા અંગ્રેજ મિત્રોના અને આપણા મુસલમાન દેશ બાંધવોના સદ્બાવને જગાડવાથી જ આપણે સાધી શકશું. આને વાસ્તે, આપણાં પાંજરાપોળ અને ગૌરક્ષક મંડળીઓની વ્યવસ્થાની પૂરી તપાસ કર્યા પછી તેમાં સુધારા કરવાની જરૂર રહેલી છે. આ ઘણા કઠણ પ્રશ્નનો યોગ્ય નિવેડો લાવવાથી હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે પૂરું ઐક્ય સ્થાપી શકાશે, અને બકરી ઇદના હુલ્લડનો અંત લાવી શકાશે.

જૂદી જૂદી સમિતિઓ જે સુંદર સમાજ સેવા કરી રહી છે, તેઓ તરફથી, મારી વિનંતિથી, મને પૂરાં પાડેવામાં આવેલાં સાહિત્યનું દિગ્દર્શન હું કરી ગયો છું. મેં જણાવેલા વિષયોમાંથી ઘણાનો સમાવેશ કેટલીક સમિતિઓએ પોતાના કાર્યક્રમમાં

કર્યો હોય એમ જણાય છે. બધી સમિતિઓ કોઈ પણ સંપ્રદાય સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી, અને તેના સભાસદો તરીકે દેશના પ્રસિદ્ધ શ્રીઓ અને પુરૂષો છે. એટલે મોટા પ્રમાણમાં સેવા થવા માટે સંભવ ઘણું છે. પરંતુ પ્રજા ઉપર કાર્યનો સંસ્કાર રહે એવું કરવું હોય; તો, ગોખલેજીના શબ્દોમાં કહું તો, કાર્ય માટે પોતાનું જીવન અર્પવાને તૈયાર હોય એવા સેવકોની આપણને જરૂર છે. મને તેવા સેવકો આપો અને હું ખાતરી આપું છું કે તેઓ, આપણા દેશને પીડાકારક અનિષ્ટોમાંથી છોડાવશે.

હિન્દુ જાતિભેદ.*

જાતિભેદના પાયા ઉપર હિન્દુ સમાજની ઇમારત ઉભી રહી શકી છે એવી મારી માન્યતા છે. સર વિલિયમ હંટરે પોતે લખેલા હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં એમ લખ્યું છે કે જાતિભેદની સંસ્થા કાયમ હોવાથી હિન્દુસ્થાનમાં દરિદ્ર લોક માટે કાયદો (pauper law) ઘડવાની જરૂર પડી નથી. આ વિચાર મને વ્યાજબી લાગે છે. જ્ઞાતિસંસ્થામાં સ્વરાજ્યનું ખીજ છે. જુદી જુદી જાતિઓ લશ્કરની ટુકડીઓ જેવી છે. સેનાધિપતિ દરેક સિપાહીને ઓળખતો હોતો નથી. પરંતુ દરેક સિપાહી પાસેથી તેની ટુકડીના મુખ્ય અધિકારી મારફત કામ લે છે. તે જ પ્રમાણે જાતિભેદના સાધન વડે આપણે સમાજસુધારાનું કાર્ય સહેલાઈથી કરી શકીએ, અને આપણાં ધાર્મિક, વ્યાવહારિક, નૈતિક, રાજકીય ચક્ર ગમે તેમ ફેરવી શકીએ.

જ્ઞાતિબંધારણ એ કેવળ સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. આપણા દેશમાં તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે; ખીજા દેશોમાં તેનો ઉપયોગ પૂરી રીતે ધ્યાનમાં ન આવવાથી જ્ઞાતિની સંસ્થા સ્થૂળ રૂપે જ કાયમ રહી, અને તેથી કરી તે દેશોને તેનાથી જાણે લાભ થયો નથી. મારા વિચાર આવા હોવાથી જાતિભેદનો નાશ કરવા વાસ્તે જે પ્રયત્ન ચાલી રહ્યા છે, તેની સામે મારો વિરોધ છે.

પરંતુ, જ્ઞાતિબંધારણમાં જે દોષો જણાઈ આવતા હોય, તે અવશ્ય કાઢી નાંખવા જોઈએ. અને તેમ કરવા વાસ્તે પ્રથમ જ્ઞાતિબંધારણનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણી લેવું જોશે. મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, આપણે જ્ઞાતિબંધારણને ધાર્મિક રૂપ આપ્યું છે.

* ૧૮૧૬ ના અક્ટોબર માસમાં ‘ભારત સેવક’ નામના મરાઠી માસિકમાં આ લેખ પ્રગટ થયો હતો.

જ્ઞાતિ એ કેવળ સંયમ કરવાનું સાધન છે. જાતિ આપણા ભોગની પરિસીમા નક્કી કરે છે; એટલે કે જાતિની ખુદાર આપણને ભોગ ભોગવવાનો અધિકાર રહેતો નથી. આપણે ખીજી જાતિના લોક સાથે ભોજન વ્યવહાર કે લગ્નવ્યવહાર કરશું નહિ. આવી યોજના હોવાથી અનાચાર ઓછો થાય એવો ખડુ સંભવ રહે છે. એક સાથે જમવાથી મિત્રતા વધે છે એ વાત અનુભવવિરૂદ્ધ છે. જો એમ કરવાથી મિત્રતા વધતી હોય તો યુરોપમાં હાલ ચાલી રહેલું મહાયુદ્ધ જન્મ્યું ન હોતે. સૌથી વધારે કલહ તો સંબંધીઓ વચ્ચે જ થાય છે. ભોજનના વિષયને આપણે નિષ્કારણ અતિશય મહત્વ આપ્યું છે. ભોજનક્રિયા શૌચક્રિયા જેટલી જ ગંદી છે; ભેદ એટલો જ છે કે શૌચક્રિયાના અંતે આપણને શાંતિ મળે છે, અને જો જીભ વશ નથી રાખવામાં આવતી તો ભોજન કર્યા પછી અસ્વસ્થતા ઉપજે છે. જે પ્રમાણે શૌચાદિ કર્મો આપણે એકાંતમાં કરીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે પશુસામાન્ય ભોજનાદિ કર્મો, આપણે એકાંતમાં જ કરવાં જોઈએ. ભોજન કરવું એ કેવળ શરીરના નિભાવ અર્થે છે. જો આ વચન ખરું હોય તો એ દેખીતું છે કે તે વિષે જેટલો થોડો આડંબર કરીએ તેટલું સારું.

જે વાત ભોજનને લાગુ પડે છે તે જ વાત લગ્નને લાગુ પડે છે. અમુક જાતિના લોકો સિવાય ખીજા સાથે લગ્નવ્યવહાર સામે પ્રતિબંધ રાખવાથી સંયમ કરાય છે. અને સંયમ તો ગમે ત્યારે સુખદાયક જ નીવડે છે. જેટલી જાળ વધારે પાથરવામાં આવે, તેટલું સંકટ પણ વધારે આવે. તેથી જ આપણી પંક્તિના માણસોમાંથી જ વરવધૂ શોધવાની પ્રથામાં મને દોષ જણાતો નથી. જે દેશોમાં જાતિ ધર્મના આધારે નથી, ત્યાં પણ સંકરતા ન થવા પામે તે ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડમાં ‘પ્લ્યૂ પ્લડ’ નું રહસ્ય પણ આજ છે. લૉર્ડ સોલ્સબરી પોતે એલીઝાબેથના વંશજ છે એમ કહી સંભળાવતા. આ વાત તેમને તથા અંગ્રેજી પ્રજાને અભિમાન લેવા જેવી જણાતી.

આ પ્રમાણે ભોજન અને લગ્નસંબંધી જે બંધન છે તે સામાન્ય નિયમ તરીકે સ્તુલ્ય છે. તેમાં અપવાદ છે અને રહેશે.

આ વાત હિન્દુ સમાજે જાણુતા અજાણુતા પણ કબુલ કરી છે. પરન્તુ ખરી રીતે વિચારતાં, આ કંઈ અપવાદ નથી. હું ભંગી સાથે જમું અને તેમ કરવામાં મારી નજરે વિશેષ સંયમ હોય તો તે ખાખતમાં જ્ઞાતિને કંઈ કરવાપણું રહેતું નથી. અથવા મારી જ્ઞાતિમાં જ મનગમતી કન્યા ન મળે, અને લગ્ન કર્યા વિના વિષયલંપટ થાઉં એવો સંભવ હોય તો તેવા સંજોગમાં મને યોગ્ય લાગે એવી, ગમે તે જ્ઞાતિની કન્યા સાથે લગ્ન કરું તો મેં સંયમ કર્યો કહેવાય; અને તેથી કરીને જ માફ આ કર્મ જાતિખંધારણના મૂલતત્ત્વની વિરુદ્ધ નથી. સામાન્ય નિયમનો અનાદર કરી ઉપલું પગલું ભરવામાં મારો હેતુ ઇન્દ્રિયદમન કરવાનો હતો એ ખતાવી આપવાની જવાબદારી મારા ઉપર રહે છે, અને મારા ભાવી વર્તન ઉપરથી તે જણાઈ આવશે. પરન્તુ ત્યાં સુધી જ્ઞાતિથી મળવા જોઈતા હક્ક મને ન મળે તો તેથી અસંતુષ્ટ ન થતાં જ્ઞાતિના સંબંધમાં મારે જે કર્તવ્ય હોય તે મારે કર્યા કરવું જ જોઈએ.

લોજન અને લગ્ન ઉપરાંત બીજા પણ કાયદાઓ જાતિ-ખંધારણમાં રહેલા છે. તેમાં જ પ્રાથમિક શિક્ષણનું સાધન તૈયાર છે. દરેક જાતિ પોતપોતામાં શિક્ષણ માટે તજવીજ કરી શકે. સ્વરાજ્યસભા (પાર્લામેંટ)ની ચુંટણીની સામગ્રી પણ તેમાં જ તૈયાર છે. પ્રત્યેક પ્રતિષ્ઠિત જાતિ પોતપોતાના પ્રતિનિધિ ચુંટે. ટંટો દૂર કરવા માટે લવાઈ, અદાલત, પણ તેમાં તૈયાર જ છે. પ્રત્યેક જાતિ અંદરઅંદરના કળ્યાણનો નિકાલ પોતે જ કરે. કદી યુદ્ધ માટે સેના તૈયાર કરવી હોય, તો જેટલી જાતિ તેટલી ટુકડીઓ આપણી પાસે તૈયાર છે. જ્ઞાતિખંધારણનું મૂળ હિંદુસ્થાનમાં એટલુંબધું ઉંડું ઉતરેલું છે કે તેને ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેમાં જ સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ સ્તુત્ય છે એમ મને લાગે છે. કેટલાક લોક એમ કહેશે કે જ્ઞાતિખંધારણ વિષે ઉપર જણાવેલા વિચારો જો બરોબર હોય, તો જ્ઞાતિની સંખ્યા જેટલી વધે તેટલી સારી એમ કહેવું પડશે; અને જો એમ કદી થવા લાગે તો દશ દશ

માણુસની એક નાત બનશે. આ દલીલ ખરાબર નથી. નાતની ઉત્પત્તિ અને લયનો આધાર વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અથવા સમૂહની ઈચ્છા ઉપર ટકી રહ્યો નથી. હિંદુસમાજમાં જરૂરીયાત પ્રમાણે જાતિની ઉત્પત્તિ, લય અને સુધારણા થયાં છે, અને દશ્ય કે અદશ્ય રીતે અત્યારે પણ થઈ રહ્યાં છે. હિન્દુ જાતિબંધારણ કેવળ જડ નિર્જીવ સંસ્થા નથી; તે જીવંત સંસ્થા છે; અને પોતાના નિયમાનુસાર પોતાનું કામ કરી રહી છે. આજે દુર્દૈવને લઈને તેમાં આડંબર, ઢોંગ, વિષયલંપટતા, કલહ વગેરે દોષો નજરે પડે છે. પરન્તુ આ ઉપરથી એટલી જ વાત સિદ્ધ થાય છે કે લોકમાં ચારિત્રબળ નથી. તે ઉપરથી જાતિબંધારણ દોષવાળું છે એમ ઠરાવી શકાતું નથી.

શિક્ષિત સ્ત્રીઓને બે બોલ.*

જે જહેનોને આ લેખ પહોંચશે તેઓ ઓછા અથવા વધતા પ્રમાણમાં શિક્ષિત હશે. એટલે હું એક વિષય વિચારવા ઈચ્છું છું. શિક્ષિત સ્ત્રીવર્ગે અશિક્ષિત જહેનોને શું કરવું? આ સવાલ ઘણો મોટો છે. તેમાં પુરૂષવર્ગ સાફદય મેળવી શકે તેથી અતિ વિશેષ, જે ચાહે તો સ્ત્રીઓ મેળવી શકે, એ નિર્વિવાદિત છે. શિક્ષિત સ્ત્રીઓ હાલ એ કાર્ય સારા પ્રમાણમાં કરતી જોવામાં નથી આવતી. તેમાં તેઓનો દોષ નથી; તેઓને મળેલી કેળવણીનો દોષ છે, એમ હું માનું છું. એટલે પ્રથમ કાર્ય શિક્ષિત સ્ત્રીએ પોતાની જહેનો આ દોષમાં ન પડે એવા પ્રયત્નો કરવાનું છે. આધુનિક કેળવણી સ્ત્રીઓને પોતાનાં ખાસ કાર્યને સારૂ જરાએ તૈયાર નથી કરતી; એ વિષે કોઈ શંકા કરતું નથી. હું આધુનિક કેળવણીના દોષોની તપાસમાં પડવા નથી ઈચ્છતો, તેમ એ દોષોનું નિવારણ કેમ થાય એની ઘડમથલ પણ આ પ્રસંગે કરવા નથી ઈચ્છતો. મારી તો એટલી જ ઉમેદ છે કે શિક્ષિત જહેનો આ પ્રશ્નને પોતાનો કરી જેમને અનુભવ છે તેઓ પોતાનું બધું અર્પણ કરીને આ વિષયમાં ગુજરાતને જાગ્રત કરે અને દિશા સૂચવે.

શિક્ષિત સ્ત્રીઓ અશિક્ષિતનો સમાગમ નથી કરતી; ઘણીવાર નથી ઈચ્છતી. આ રોગ દૂર થવો જોઈએ, અને શિક્ષિત સ્ત્રીઓને પોતાની સહજ ફરજનું ભાન આપવાની જરૂર છે. આવા દોષોમાંથી પુરૂષવર્ગ પણ મુક્ત નથી, પણ સ્ત્રીવર્ગને પુરૂષોની પાછળ ચાલવાની આવશ્યકતા નથી. સ્ત્રીમાં નવી ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરવાની અને તેને અમલમાં મુકવાની જે શક્તિ રહેલી

* આ લેખ ‘ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ’ માર્ચ સંવત ૧૯૭૪ નાં નવાં વર્ષના પ્રસંગે લખવામાં આવ્યો હતો.

છે તે પુરૂષમાં નથી. પુરૂષ પ્રમાણમાં અવિચારી, ઉતાવળો, અને સદાય નવીનતાની શોધમાં રહે છે. સ્ત્રી ગંભીર, ધીરજવાન અને પુરાણી વસ્તુઓને ઘણું ભાગે પકડી રહેનારી જોવામાં આવે છે. એટલે જ્યારે તેને કોઈ પણ નવી વસ્તુ સુજે છે, ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ તેનાં હૃદયક્રમણમાંથી જોવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ઉદ્ભવેલી વસ્તુને વિષે તેને અચલ શ્રદ્ધા હોય છે અને તેથી તેનો પ્રચાર જલદી થઈ શકે છે. એટલે મારી માન્યતા છે કે જો શિક્ષિત સ્ત્રીઓ કેવળ પુરૂષની નકલ કરવાનું છોડી દઈ સ્ત્રીઓ વિષેના મહાન પ્રશ્નોનો સ્વતંત્ર વિચાર કરે તો આપણે ઘણી ગુંથવણી સહેલાઈથી ઉકેલી શકીએ.

વિધવાનો સવાલ જેવો તેવો નથી. તેમાં ઘણી સ્ત્રીઓ પ્રાણાર્પણ કરી શકે છે. વિધવા પોતાની ઇચ્છાનુસાર પુનર્લગ્ન કરે એ એક વાત છે, પણ પુનર્લગ્ન કરવાનું બાળવિધવાઓને શિખવવા પાછળ કાળક્ષેપ કરવો તે તદ્દન જુદી વાત છે. તેને બદલે સ્ત્રીઓ ઘરલંગ થયેલા પુરૂષને નહિ વરવાનો અથવા પોતાની દીકરી નહિ દેવાનો તેમજ પારણામાં જુલવાને લાયક બાળવરને પોતાની દીકરીઓની આહુતિ નહિ આપવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરે અને કરાવે તો એમાંથી હિન્દુસ્થાન સરસ પરિણામ આપે એવો મને વિશ્વાસ છે. ન્હાની મ્હોટી સેંકડો વિધવાઓનો ઉપયોગ દેશને કેમ મળે એ બહુ વિચારવા જેવું છે; અને એ વિચાર શિક્ષિત સ્ત્રીઓ ન કરે તો કોણ કરશે ? મને તો ઘણાં વર્ષો થયાં એક વિચાર સુજેલો છે; તે અહીં પણ રજુ કરું છું. થોડાં જ વર્ષ પહેલાં આપણી સ્ત્રીઓ ૩ કાતવાનું અને વણવાનું પણ કામ કરતી. અત્યારે એ ધંધો નાશ પામવાની હાલતમાં છે. એ ધંધાના જવાથી હિન્દુસ્થાનને મ્હોટી હાની પહોંચી છે. કરોડો રૂપિયા બહાર ઘસડાઈ ગયા છે. વિધવાઓ હાલ ચાતો હવેલીમાં કે કહેવાતા સાધુસંતોની સેવામાં સમય ગાળે છે, અથવા તો ટાયલામાં હવેલીએ જવામાં જ ધર્મ છે એવું મને ભાસતું નથી. હેતુસર હવેલીએ જવાથી ક્ષાયદો ન થાય એમ પણ કહેવા નથી ઇચ્છતો. પણ બીજાં કાર્યો છોડીને હવેલીમાં

એસવું એ પરમાર્થની પરિસીમા છે એવો વિચાર તો કેવળ વહેમરૂપ જણાય છે. તેજ પ્રમાણે જે સાધુસંતને કોઈ પ્રકારની સેવાની જરૂર નથી તેની પાસે એસી રહેવું અને તેની અનેક પ્રકારની સેવા કરવી એમાં બંનેનો ખીગાડ છે, અને વ્યર્થ કાળક્ષેપ છે. આવી પ્રવૃત્તિમાંથી કાઢીને હિન્દુસ્થાનનો ઉપકાર કરવાની પારમાર્થિક પ્રવૃત્તિમાં વિધવાઓને જોડવી એ તેમનું શુદ્ધ પુનર્લક્ષ છે. એ સાહસ શિક્ષિત સ્ત્રીઓ કાં ન કરે ? કરવાને ઇચ્છનારી એવી સ્ત્રીઓ પોતે પ્રથમ તો ઉદ્યોગની પાઠશાળાનો પહેલો પાઠ ભણવો જોશે, રૂં કાતવું જોશે અને શાળે એસવું જોશે.

ભગિની-સમાજનું બીજું વાર્ષિક સંમેલન.*

ભગિની-સમાજનાં બહાલાં ખેડેનો અને ભાઈઓ, ભગિની સમાજનાં આ વાર્ષિક સંમેલનમાં મને પ્રમુખપદ આપ્યું છે તેને સારૂ હું આપ ખેડેનોનો આભાર માનું છું. મારી ઉંડી ઇચ્છા તો એવી છે કે આપ આપનાં કાર્યમાં પુરૂષની મદદ અથવા સલાહ ભલે લ્યો, પણ પ્રમુખપણું તો સ્ત્રીને જ હોય. આ સમાજનો શુભ હેતુ સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ છે, અને બીજાની તપશ્ચર્યા વડે જેમ આપણને વિમાન નથી મળી શકતું તેમ પુરૂષ થકી સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ નહિ થાય. પુરૂષ સ્ત્રીની ઉન્નતિ ન ઇચ્છે અથવા સ્ત્રી પુરૂષની મારફતે ઉન્નતિ ન મેળવે એમ કહેવાનો આશય અહીં નથી, પણ હરકોઈ વ્યક્તિ કે જાતિ આપબળથી જ ઉન્નતિ મેળવી શકે છે એ સિદ્ધાંત આપની સમક્ષ મૂકવા ઇચ્છું છું. એ નવો નથી પણ ઘણી વેળા તેનો અમલ કરતાં આપણે ચૂકી જઈએ છીએ.

આ સમાજ અત્યારે ભાઈકરસનદાસ ચીતલીયાના ઉત્સાહ ઉપર ઘણે ભાગે નભી રહી છે. હું એવો અવસર જોવા ઇચ્છું છું કે જ્યારે આપ ખેડેનોમાંથી કોઈ ભાઈ ચીતલીયાની જગ્યા રોકી લે, અને એમને આ સમાજ બીજા કાર્યોને સારૂ મુક્ત કરે. સ્ત્રીસેવા જ એ જેણે ધર્મ માન્યો છે એ તો બીજું કાર્ય પણ એ દિશામાં શોધશે. પણ જ્યારે આ સમાજ પોતાના અધિકારી-વર્ગને સ્ત્રીમંડળમાંથી જ ચૂંટી લઈ પોતાનું કાર્ય આજે દીપે છે તેના કરતાં પણ વિશેષ દીપાવી લેશે ત્યારે જ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ બહાર પડશે. આપ જાણો છો તેમજ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો બંનેના

* ભગિની સમાજના બીજા વાર્ષિક સંમેલનના પ્રમુખસ્થાનેથી આ બાપણ ૧૯૧૮ માં આપવામાં આવ્યું હતું.

નિકટ સંબંધમાં રહ્યા કરે છું, પણ હું જોઈ શકું છું કે સ્ત્રીઓની સેવા કરવામાં સ્ત્રીઓ વિના હું ચલાવી શકતો જ નથી, અને તેથી જ હું પોકારી પોકારીને જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળે છે ત્યારે ત્યારે કહ્યા કરે છું કે જ્યાં સુધી સ્ત્રી હિન્દુસ્તાનમાં એક રતિભાર પણ દબાયલી રહેશે, અથવા ઓછા હક્કો ભોગવતી હશે ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનનો ખરો ઉદ્ધાર થવાનો નથી, એટલે આ સમાજ સર્વ પ્રકારે પોતાના હેતુ પાર પાડી શકે તેથી હિન્દુસ્તાનનું ગૌરવ પણ વધશે.

પણ સ્ત્રીની ઉન્નતિ એટલે શું? અવનતિ થઈ હોય તો જ ઉન્નતિનો પ્રશ્ન ઉઠે. અવનતિ હોય તો ક્યાંથી થઈ અને તે કેમ ટળે? આ બધા વિચારો ચોક્કસ રીતે કરવા એ આપણું પ્રથમ કાર્ય છે. હિન્દુસ્તાનમાં ચોતરફ ફરતાં મેં જોયું છે કે જે બળભળાટ ચાલી રહ્યો છે તે બળભળાટ આકાશમાંહેનાં ન્હાના વાદળ જેવડો છે. કરોડો સ્ત્રીપુરુષોને એ બળભળાટનું કશું ભાન નથી. ટપ ટપ સ્ત્રીપુરુષ પોતાનું નિર્દોષ જીવન આપણી હીલચાલોથી અલિપ્ત રહી ગાળ્યા કરે છે. તેઓમાં સ્ત્રીપુરુષ પોતપોતાના ભાગ યોગ્ય રીતે ભજવ્યે જાય છે. બંનેમાં કેળવણી અથવા તેનો અભાવ, જે કહો તે એક સરખાં છે, અને બંને એક ખીજને સાદ્ય કરી રહ્યાં છે. એમનાં જીવનમાં જે જે ખામીઓ જોવામાં આવે છે તે, બાકીના ૧૫ ટકા રહ્યા, તેઓના જીવનની ખામીનો કાંઈક પડઘો છે. હું માનું છું કે જો ભગિની સમાજની ખેડનો આ ટપ ટકાના જીવનનો સારો અભ્યાસ કરે તો આ સમાજની કાર્યરેખા બહુ સુંદર રીતે ઘડી શકે.

આ સમયે આપણે જે વિચારી શકશું તે ઘણું ભાગે માત્ર ઉપર્યુક્ત ૧૫ ટકાને જ લાગુ પડતું હશે. તેમાં પણ જે અવનતિ સ્ત્રીપુરુષ બંનેને સામાન્ય છે તેનો વિચાર અહીં અસ્થાને હશે. એટલે આપણે સ્ત્રીપુરુષને મુકાબલે જ્યાં સ્ત્રીની અવનતિ વિશેષ રહેલી છે તેનો જ વિચાર કરવો રહ્યો. કાયદાઓ ઘડવાનું કાર્ય ઘણું ભાગે પુરુષને હસ્તક રહેલું છે. તેણે હમેશાં વિવેક દષ્ટિ વાપરેલી જોવામાં નથી આવતી. સ્મૃતિકારોએ સ્ત્રીઓને વિષે

જે જે લખેલું છે તેનો ખચાવ સર્વથા નથી થઈ શકતો. ખાળલગ્ન, વિધવાઓની ઉપરના જાતા વિગેરે સ્મૃતિઓનાં વાક્યોને આભારી છે. તેઓને શૂદ્ર વર્ગની સાથે મૂકવાથી હિન્દુ સંસારને કલ્પનામાં ન આવી શકે એટલો ધક્કો પહોંચ્યો છે. મારાં આ વચનોમાં અને ઘણી વેળાએ ખ્રીસ્તીઓના આક્ષેપો વચ્ચે શાબ્દિક સામ્ય જોવામાં આવશે. પણ અમારી વચ્ચે એ ઉપરાંત બીજી કંઈ પણ સમાનતા નથી. ખ્રીસ્તી લેખકોનો આક્ષેપ હિન્દુધર્મનું મૂળ ઉખેડવાના હેતુથી થયેલો છે. હું મને પોતાને બહુ ચુસ્ત હિન્દુ ગણું છું, અને મારો આક્ષેપ, હિન્દુધર્મની ન્યૂનતા દૂર કરી તેને પોતાનું અસલી ભવ્ય સ્થાન મળે, એવા હેતુથી મૂકાયેલો છે. ખ્રીસ્તી ટીકાકાર સ્મૃતિની અપૂર્ણતા બતાવી તેને સામાન્ય ગ્રંથ તરીકે ગણાવવા માગે છે. મારો પ્રયત્ન એમ બતાવવાનો છે કે સ્મૃતિની અપૂર્ણતાનું કારણ તેમાંના ક્ષેપક શ્લોકો છે, અથવા તો આપણા અધઃકાળમાં માન્ય થયેલા સ્મૃતિકારોએ મૂકેલા એ શ્લોકો છે. એ શ્લોકોને કાઢીને શેષ રહેલી સ્મૃતિની અપૂર્વતા બતાવી શકાય છે. મિથ્યાભિમાનથી અને અજ્ઞાનથી સ્મૃતિમાં ને બીજા હિન્દુધર્મમાં ગણાતા બધા ગ્રંથોમાં ક્યાંએ ખામી નથી એમ માની, મનાવી, હું હિન્દુધર્મનો લુલો ખચાવ બિલકુલ કરવા માગતો નથી. તેથી હિન્દુધર્મ ચઢતો નથી પણ પડે છે, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. જે ધર્મમાં સત્યને ઉત્કૃષ્ટ પદ અપાયલું છે તે ધર્મમાં અસત્યની પૂરણી હોય જ નહિ.

ત્યારે સ્ત્રી જાતિની અવનતિ દૂર કરવામાં મહાલગીરથ પ્રયત્ન તો હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીઓને વિષે રહેલા આક્ષેપો દૂર કરવાનો છે. એ પ્રયત્ન કોણ કરી શકે? અને કેમ થઈ શકે? મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે મુખ્યત્વે એ પ્રયત્ન કરવાને સાડ્ આપણે સીતા, દમયંતી, દ્રૌપદિના જેવી પવિત્રતાવાળી, તેઓના જેવી અતિશય આગ્રહવાળી, સંયમી સ્ત્રીઓ પેદા કરવી પડશે. એ વેળા આ સતીઓનું પૂજનારો હિન્દુ સંસાર આધુનિક સતીઓને પણ પૂજશે. એઓનાં વચન શાસ્ત્ર પ્રમાણ જેવાં ગણી હિન્દુ સંસાર ઝીલી લેશે; અને સ્મૃતિઆદિમાં રહેલાં કટાક્ષાથી

આપણે લાજશું અને તેને ભૂલી જઈશું. આવાં પરિવર્તન હિન્દુ-ધર્મમાં સદાએ થતાં આવ્યાં છે, અને થશે. તેથી એ ધર્મ આજ લગી નબી રહ્યો છે, અને નબ્યા કરશે. આ સમાજ એવી સ્ત્રીઓને વેળાસર ઉત્પન્ન કરે એવી મારી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

ઉપર પ્રમાણે સ્ત્રીજાતિની અવનતિનું મૂળ અને તે દૂર કરવાના ધ્યેય રૂપ સાધનોનું આપણે કંઈક અવલોકન કર્યું. એ ધ્યેયને સાધી શકે એવી સ્ત્રીઓ તો ગણીગાંઠી જ નીકળી શકશે. પણ સાધારણ સ્ત્રીએ શું કરવું ઘટે, એ આપણે હવે વિચારવાનું છે. પ્રથમ કાર્ય તો જેટલી સ્ત્રીઓને આ અવનતિનું ભાન કરાવી શકાય એટલીને ભાન કરાવવાનું છે. એ કાર્ય અક્ષર કેળવણીથી જ થઈ શકે, એમ માનનારાઓમાંનો હું નથી. એમ માનતાં કાર્યસિદ્ધિને સાડૂ ઘણા કાળ જોઈએ. તેટલા કાળની કશીએ જરૂર નથી એ હું ક્ષણે ક્ષણે અનુભવતો આવ્યો છું. અવનતિનું જ્ઞાન, આજે જ, અક્ષર જ્ઞાનને સાડૂ રોકાયા વિના, આપી શકીએ છીએ. હું હમણાં જ બિહારના એક જિલ્લામાંથી આવ્યો છું ત્યાં ઉંચા કુળની ઘણી ખેડેનોને મળ્યો, તેઓ બધી પરદામાં રહેનારી હતી. મારે સાડૂ, ખેડેન જેમ ભાઈની પાસે પરદો નથી રાખતી તેમ, તેઓએ પરદો દૂર કર્યો. આ ખેડેનો ભણેલી ન હતી. તેઓને મળતાં પહેલાં તુરત જ મને એક અંગ્રેજ બાઈ મળી ગઈ હતી. એ બાઈ ઘણા ભાઈઓની સાથે હું બેઠો હતો તેઓની વચ્ચે આવીને મળી ગઈ, પણ હિન્દુ ખેડેનોને મળવા મારે નોખી કોટડીમાં જવું પડ્યું. મેં તેઓને વિનોદમાં સૂચવ્યું કે ચાલો આપણે બધાં જ્યાં પુરૂષો બેઠા છે ત્યાં જઈને બેસીએ. તેઓએ ઉમંગથી કહ્યું: “અમે તો બહુ રાજ છીએ. પણ આપણા રીવાજ પ્રમાણે અમારે રજા મેળવવી જોઈએ. અમને આ પરદો જરાએ ગમતો નથી, એ તમે તોડાવી નાખો.” આમાં જેટલો કંઈકારસ છે તેટલું જ મારાં ઉપલાં વચ્ચનોનું સમર્થન છે. આ બાઈઓને અક્ષરજ્ઞાનની પૂર્વે પોતાની દશાનું ભાન થયું હતું. આ બાઈઓએ મારી મદદ માગી તે તો યોગ્ય જ હતું, પણ હું તેઓને વિષે જ તેઓના છુટકારાની શક્તિ

છિંછું, અને તે શક્તિ તેઓમાં છે એમ તેઓએ કબુલ પણ કરેલું. હું એવી ઉમેદ રાખીને આવેલો છું કે આ બાઈઓનો પરદો થોડા દહાડાની અંદર જ પડી ગયેલો આપણે સાંભળીશું. સાધારણ રીતે અલણ મનાય એવી બાઈઓ અંપારણની અંદર સુંદર કામ કરી રહેલી છે. જે સ્વતંત્રતા તેઓએ ભોગવી છે એ સ્વતંત્રતાનું ભાન પોતાની અતિશય અજ્ઞાત ખંડેનોને આપી રહેલી છે. સ્ત્રી એ પુરૂષની સહચારિણી છે, તેના સરખા જ મનવાળી છે; પુરૂષની બધી પ્રવૃત્તિ સૂક્ષ્મતાએ જાણવાનો તેને અધિકાર છે. જેટલી છુટ પુરૂષ ભોગવે છે તેટલી જ તેને ભોગવવાનો હક્ક છે, અને જેમ પુરૂષ પોતાનાં ક્ષેત્રમાં સર્વોપરી છે તેમ સ્ત્રી પોતાનાં ક્ષેત્રમાં છે. આ સ્થિતિ સ્વાભાવિક હોવી જોઈએ. એ કાંઈ અક્ષરજ્ઞાનનાં પરિણામ નહિ હોય. અજ્ઞાન રૂપી અંધ કુપમાં ડુબેલા જડ પુરૂષો પણ, ન શોભી શકે, ન ભોગવી શકે તેવો અધિકાર, કુડી પ્રથાને લીધે સ્ત્રીઓ ઉપર ભોગવે છે. સ્ત્રીઓની આ દશાને લીધે આપણો ઘણી પ્રવૃત્તિઓ અર્ધે જઈ અટકી પડે છે. આપણાં ઘણાં કાર્યો પૂરાં શોભી નીકળતાં નથી. અર્ધીં મુડીથી જ વેપાર કરનારા પચ્છમબુદ્ધિ વેપારીના જેવી આપણી સ્થિતિ છે.

જો મારું કહેવું યોગ્ય હોય તો આ સમાજની ઘણી ખંડેનો તેઓને પોતાની દશાનું ભાન નથી તેઓને ભાન કરાવવામાં રોકાશે. એનો અર્થ એમ થયો કે જેટલો વખત મળે તેટલો વખત મેળવી, મુંબઈમાં અતિશય પછાત રહી ગયેલા વર્ગોમાં જઈ, તમને જે મળ્યું છે તે એમને આપશો. જો તમે પુરૂષવર્ગની ધાર્મિક, રાજ્ય પ્રકરણી અને સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતાં થઈ ગયા હો તો તેઓને એ વિષયનું જ્ઞાન આપશો. જો તમે બાળકોને ઉછેરવા વિષે સારી માહિતી મેળવી હોય તો તે પણ આપશો. જો તમે સ્વચ્છ હવા, સ્વચ્છ પાણી, સ્વચ્છ અને સાદા ખોરાક, કસરત વિગેરેના સ્થળ અને સૂક્ષ્મ લાભો જાણી અને અનુભવી લીધા હોય તો તે આ ખંડેનોને જણાવશો. આમ કરતાં તમે ચઢશો અને તેઓને ચઢાવશો.

જો કે આમ અક્ષરજ્ઞાન વિના ઘણાંએ કાર્યો થઈ શકે છે તોપણ અક્ષરજ્ઞાન વિના ન ચાલી શકે એ મારી દૃઢ માન્યતા છે. અક્ષર કેળવણીથી બુદ્ધિ ઘડાય છે, તીવ્ર થાય છે, અને તે વડે આપણી પરમાર્થ કરવાની શક્તિ ઘણી વધે છે. આ જ્ઞાનની કિંમત મેં કોઈ દહાડો ઉંચી આકેલી જ નથી. મેં તો માત્ર તેને યોગ્ય સ્થાન આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પુરૂષ સ્ત્રી પાસેથી જનસમાજના સ્વાભાવિક હક્કો છીનવી લેવાનું અથવા તેઓને તે હક્કો ન આપવાનું કારણ વિદ્યાનો અભાવ ન હોવો જોઈએ એ મેં વખતો વખત બતાવ્યું છે, પણ એ સ્વાભાવિક હક્કો નિભાવવાને સારૂ, દીપાવવાને સારૂ, તેનો પ્રચાર કરવાને સારૂ, વિદ્યાની આવશ્યકતા છે જ. વળી વિદ્યા વિના લાખોને તો શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન પણ ન મળી શકે. અનેક લખાણોમાં આપણને નિર્દોષ આનંદ લેવાનો અખૂટ ભંડાર ભર્યો છે તે પણ વિદ્યા વિના આપણને ન મળી શકે. વિદ્યા વિનાનો માણસ પશુ સમાન છે એ અતિશયોક્તિ નથી પણ શુદ્ધ ચિત્ર છે. એટલે જેમ પુરૂષને તેમ જ સ્ત્રીને કેળવણી તો જોઈએ જ. જેમ પુરૂષને અપાય છે તેમ જ સ્ત્રીને કેળવણી અપાવી જોઈએ એમ હું નથી માનતો. પ્રથમ તો મેં બીજે સ્થળે જણાવ્યું છે તેમ આપણી સરકારી કેળવણી ઘણે અંશે ભૂલ ભરી અને હાનિકારક ગણાયેલી છે. એ બંને વર્ગને સારૂ તદ્દન ત્યાજ્ય છે. તેની ખામીઓ દૂર થાય તો પણ સ્ત્રીઓને સારૂ તે સર્વથા યોગ્ય જ છે એમ હું ન કબુલ કરું. સ્ત્રી અને પુરૂષ એક દરજ્જાનાં છે, એક જ નથી; એ અપૂર્વ જોડી છે, એક બીજાની પૂરણી છે અને બંને અરસપરસ ટેકા રૂપ છે. તે એટલે સુધી કે એકને અભાવે બીજાનો સંભવ જ નથી. પણ જો પુરૂષ અથવા તો સ્ત્રી સ્થાનબ્રહ્મ થાય તો બંનેનો નાશ થાય, એ સિદ્ધાંત ઉપલી સ્થિતિમાંથી જ નીકળી આવે છે, તેથી સ્ત્રીકેળવણીની રચના ઘડનારે આ વાત નિરંતર યાદ રાખવી જોઈએ. દંપતીની બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં પુરૂષ સર્વોપરી છે. તેથી બાહ્ય પ્રવૃત્તિનું વિશેષ જ્ઞાન તેને આવશ્યક છે. આંતર પ્રવૃત્તિમાં સ્ત્રીનું પ્રાધાન્ય છે, તેથી ગૃહવ્યવસ્થા, બાળકોની માવજત, તેઓની

કેળવણી, વગેરે વિષયોમાં સ્ત્રીને વિશેષ જ્ઞાન જોઈએ. કંઈ પણ જ્ઞાન લેવાની કોઈને બંધી કરવાની અહીં કદપના નથી. પણ કેળવણીનો ક્રમ આ વિચારોને ઉદ્દેશીને ઘડાયલો ન હોય તો બંને વર્ગને પોતાનાં ક્ષેત્રોમાં પૂર્ણતા મેળવવાની તક ન મળે.

સ્ત્રીઓને અંગ્રેજી કેળવણીની જરૂર છે કે નહિ એ વિષે પણ એ ખોલ કહેવાની જરૂર છે. મને તો લાગ્યું છે કે આપણા સાધારણ ક્રમમાં સ્ત્રી અથવા પુરૂષ બેમાંથી એકેને સારૂ અંગ્રેજી આવશ્યક નથી. કમાણીને અર્થે અને રાજ્યપ્રકરણી પ્રવૃત્તિને સારૂ જ પુરૂષોને અંગ્રેજી ભાષાનાં જ્ઞાનની જરૂર હોઈ શકે. સ્ત્રીને નોકરીઓ શોધવાની કે વેપાર કરવાની ઉપાધિ વિષે હું માનતો નથી, એટલે અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન થોડી સ્ત્રીઓ જે લેશે, જેને લેવું હશે તે પુરૂષોને સારૂ સ્થપાયલી શાળામાં જ લઈ શકશે. સ્ત્રીઓને સારૂ સ્થપાયલી શાળામાં અંગ્રેજી દાખલ કરવું એ આપણી પરાધીનતા લંબાવવાનું કારણ થઈ પડશે. અંગ્રેજી ભાષામાં રહેલો ભારે ખજનો જેમ પુરૂષોને તેમ સ્ત્રીઓને મળવો જોઈએ એ વાક્ય મેં ઘણું મુખેથી સાંભળ્યું છે અને ઘણું ઠેકાણે વાંચ્યું છે. હું નમ્રતાપૂર્વક કહીશ કે આમાં કાંઈક ભૂલ થાય છે. પુરૂષોને અંગ્રેજી ખજનો આપવો અને સ્ત્રીઓને નહિ એવું તો કોઈ કહેતું નથી. જેને સાહિત્યનો શોખ છે, તે આખી દુનિયાનું સાહિત્ય સમજવાની ઇચ્છા કરશે તો તેને રોકી રાખનાર આ જગતમાં જન્મ્યું નથી, પણ જનસમાજની હાજતો સમજીને જ્યાં કેળવણીક્રમ ઘડાયલો હોય ત્યાં ઉપર જણાવ્યા એવાં સાહિત્યપ્રેમીને સારૂ યોજના ન ઘડી શકાય. એવાંને સારૂ આપણા ઉન્નતિકાળમાં જૂદી જૂદી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ જેમ યુરોપમાં છે તેમ, હશે. સુવ્યવસ્થિત ક્રમમાં જ્યારે ઘણાં સ્ત્રીપુરૂષો કેળવણી લેતાં થઈ જશે, અને કેળવણી નહિ પામેલ અપવાદ રૂપે ગણાશે, ત્યારે ખીણ ભાષાના સાહિત્યના રસનો સ્વાદ આપનારા આપણા ભાષાના લેખકો જથ્થાબંધ નીકળી આવશે. જો આપણે સાહિત્યરસ હમેશાં અંગ્રેજી ભાષામાંથી જ લેતા રહીશું તો આપણી ભાષા હમેશાં નમાલી જ રહેશે, એટલે કે

આપણે હુમેશાં નમાલાની પ્રજા રહીશું. પરભાષાનાં સાહિત્યમાંથી જ આનંદ ખેંચવાની આદત એ, જે ઉપમાને સાડ મને માફ કરી શકાય તો મારે કહેવું જોઈએ કે, ચોરીના માલમાંથી આનંદ લેવાની ચોરની આદતના જેવી છે. પોપે જે આનંદ ઇલિયડમાંથી લીધો તે તેણે પ્રજાની પાસે અલૌકિક અંગ્રેજીમાં મૂક્યો. એમરખ્યામની રૂપાઈયામાંથી જે આનંદ ફ્રીટ્ઝરાલ્ડે લીધો તેને એવા પ્રભાવભર્યા અંગ્રેજીમાં મૂક્યો કે તેથી તેનું કાવ્ય લાખો અંગ્રેજો ખાયખલની જેમ સાચવે છે. ભગવદ્ગીતામાંથી એડવીન આરનોલ્ડે રસનાં કુંડાં પીધાં; તે પીવા સાડ તેણે પ્રજાને સંસ્કૃત ભાષા શીખવાનો આગ્રહ ન કર્યો, પણ અંગ્રેજી ભાષામાં પોતાનો આત્મા રેડીને સંસ્કૃત અથવા પાલીની સાથે શોભી શકે એવી અંગ્રેજી ભાષામાં મૂકી, પ્રજાને પોતાનો રસ પીવરાવ્યો. આપણે બહુ પછાત છીએ તેથી આવી પ્રવૃત્તિ આપણામાં ઘણે વધારે અંશે હોવી જોઈએ. જ્યારે મેં સૂચવ્યું છે તે પ્રમાણે આપણો ક્રમ ઘડાશે અને તેને આપણે દૃઢતાપૂર્વક વળગી રહીશું ત્યારે જ તેવી પ્રવૃત્તિ સંભવશે. અંગ્રેજી ઉપરનો ખોટો મોહ આપણે તણ શકીએ અને આપણી અથવા તો આપણી ભાષાની શક્તિ વિષેનો આપણો અવિશ્વાસ છોડી શકીએ તો કાર્ય મુશ્કેલ નથી. સ્ત્રી અથવા પુરૂષે અંગ્રેજી ભાષા શીખવામાં પોતાનો કાળ નહિ ગાળવો એ વચન તેઓનો આનંદ ઓછો કરવાના હેતુથી નથી બોલતો, પણ જે આનંદ અંગ્રેજી શિક્ષા લેનારા બહુ કષ્ટ વડે લે છે તે આનંદ આપણને સહેલાઈથી મળે એ હેતુથી બોલું છું. પૃથ્વી અમૂલ્ય રત્નોથી ભરેલી છે. બધાં સાહિત્યરત્ન અંગ્રેજી ભાષામાં જ નથી. બીજી ભાષાઓ પણ રત્નોથી ભરપૂર છે. એ બધાં મારે તો આમને સાડ જોઈએ. એમ કરવાને તો એક જ રસ્તો છે અને તે એ કે આપણામાંના કેટલાક જેઓને યોગ્ય શક્તિ હોય તેઓ તે તે ભાષા શીખી તેમાંનાં રત્નો આપણને આપણી ભાષા મારફતે આપી દે.

આટલો કેળવણીના પ્રકાર વિષે આપણે અહીં વિચાર કરી લીધો, એટલે બાલિકાઓ પરણતી મટી ગઈ અને સ્ત્રીઓને

તેમના સ્વાભાવિક હક્કો મળી ગયા એવું માનવાને કાંઈ કારણ નથી. તેથી જે બાલિકાઓ પરણ્યા પછી આપણી દૃષ્ટિએથી અલોપ થઈ જાય છે તેનું શું? તેઓ આપણી શાળાઓમાં આવવાની નથી. એક વખત નાની ઉંમરે પરણાવવાનું મહાપાપ કરી દીધું એટલે તેની માતાઓ પણ પાપનું જ્ઞાન થયે પોતાની છોકરીને કેળવણી આપવા કે બીજું કાંઈ આશ્વાસન આપવા અશક્ત થઈ પડે છે. જે પુરૂષ બાલિકાની સાથે લગ્ન કરે છે તે પરોપકાર દૃષ્ટિએ નથી કરતો પણ ઘણે ભાગે વિષયાસક્તિથી જ કરે છે. આ બાળાઓનો બેલી કોણ થાય? આ પ્રશ્નમાં સ્ત્રીનો ઉદ્ધાર મોટે ભાગે સમાયલો છે. જવાબ પણ અઘરો અને એક જ છે. પુરૂષ વિના બીજો સંસારી બેલી તો આ બાલિકાનો કોઈ નથી. બાળલગ્ન કરેલા પુરૂષને સ્ત્રી સમજવી શકે એ લગભગ અશક્ય છે, એટલે આ વિકટ સુધારાનું કામ સમજી પુરૂષે જ કરવું રહ્યું છે. મારામાં શક્તિ હોય તો બાળ કન્યાઓનું વસ્તી-પત્રક બનાવું, તે કન્યાઓના ઘણીઓના મિત્રોને શોધી કાઢું, અને તે મિત્રોની મારફતે અને ધાર્મિક તથા વિનયી બીજા પગલાં મને મળી શકે તે વાટે, આવા ભરથારોને હું કહેવરાવું: ‘તમે અજ્ઞાનપણે બાળ વિવાહનું પાપ કર્યું છે. ત્યાં સુધી કન્યાની પાકી ઉંમર નથી થયેલી, તે કેળવણી નથી પામેલી, ત્યાં સુધી તમે શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળી તેને તમે પોતે અથવા બીજાની મારફતે શિક્ષણ આપી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા અને પાળવાને સાડ લાયક ન બનાવો ત્યાં સુધી તમે કોઈપણ પ્રકારે આ પાપમાથી મુક્તિ મેળવવાના નથી.’

આમ ભગિની-સમાજ કરવા ધારે તો તેની પાસે ઘણી સુંદર ફલદાયી પ્રવૃત્તિઓ છે. સમાજનાં કાર્યનું ક્ષેત્ર એટલું વિસ્તીર્ણ છે કે જે સજ્જડ કાર્ય થાય તો મોટી પ્રવૃત્તિ તેની પાસે કાંઈ જ નહિ ગણાય. અને ‘હોમ રૂલ’ નામનું ઉચ્ચારણ કર્યા વિના હોમ રૂલની ભારે સેવા થઈ શકે. જ્યારે છાપખાનાં ન હતાં, ભાષણોની સગવડો ઓછી હતી, ચોવીશ કલાકના એક હજાર માઇલને બદલે ભાગ્યે ચોવીશ માઇલ આપણે મુસાફરી

કરી શકતા હતા તે વેળાએ આપણા વિચારોનો પ્રચાર કરવાનું એક જ મુખ્ય સાધન ગણાતું હતું, અને તે આપણી કૃતિ હતું. એમ કહેવાય છે કે તેની અસર બહુ ભારે હતી. અત્યારે આપણે હવાને વેગે દોડમદોડ કરીએ છીએ, વ્યાખ્યાનો આપીએ છીએ, લેખો લખીએ છીએ. તેમ છતાં આપણું ધાર્યું અમલમાં મૂકાવવા આપણે લગભગ અસમર્થ છીએ. દરેક દિશાએથી નિરાશાનો સૂર સંભળાય છે. મને તો લાગે છે કે જેમ આગળ હતું તેમ આજે પણ આપણાં કાર્ય વડે જેટલો પ્રભાવ આપણે લોકો ઉપર નાંખી શકશું, તેટલો કદિ આપણા ભાષણ કે લેખોથી નહિ નાંખી શકીએ. આ સમાજ મુંગા કાર્યને પ્રધાન પદ આપો, એવી સમાજ પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે.

અંત્યજ્ઞે.*

સાહેબ, ભંગી ઢઠ વર્ગોના સંબંધમાં જે મેળાવડો ગોધરામાં ઢઠવાડામાં થયો હતો તે વિષેનું કેટલુંક લખાણ મેં આપનાં પત્રમાં વાંચ્યું છે. ટીકાકારોએ આપના વાંચકવર્ગને ગેરસમજમાં નાંખી દીધા છે એમ મને લાગ્યું છે તે દૂર કરવાના ઇરાદાથી આપને તસ્દી આપું છું.

હું મને ધર્મના વિષયમાં બાળક નથી માનતો, પણ લગભગ ૩૫ વર્ષનો અનુભવી હોવાનો દાવો કરું છું. કેમકે તેટલાં વર્ષો થયાં મેં ધર્મ વિષે વિચારો કર્યા છે ને મનન કર્યું છે. વિશેષમાં જ્યાં જ્યાં મને સત્ય ભાસ્યું છે ત્યાં ત્યાં મેં તેનો અમલ કર્યો છે. મારી માન્યતા છે કે શાસ્ત્રો વાંચવાથી જ ધર્મનું સ્વરૂપ નથી મળતું. યમાદિ પાળ્યા વિના શાસ્ત્ર વાંચવાથી માણસ આડે રસ્તે ચઢે છે એમ આપણે હમેશાં જોઈએ છીએ. પંડિતાઈ મેળવવા સાડે જોણે શાસ્ત્ર વાંચ્યા હોય તેની પાસેથી હું શાસ્ત્રનો અર્થ ગ્રહણ નહીં કરું. મારાં આચરણની રેખા હું ભટ્ટ મોક્ષમુલરનાં બહોળાં વાંચનથી લખાયેલાં શાસ્ત્રોમાંથી ન દોરું. આધુનિક કાળમાં શાસ્ત્ર જાણવાનો દાવો કરનારા ઘણા કેવળ અજ્ઞાની અને દંભી જોવામાં આવે છે. હું ધર્મગુરૂની શોધમાં છું. ગુરૂની આવશ્યકતા છે એમ માનું છું. પણ મારી નજરે યોગ્ય ગુરૂ ચઢ્યો નથી ત્યાં સુધી હું જ મારો ગુરૂ થઈ બેઠો છું. એ માર્ગ વિકટ છે છતાં આ વિષમ કાળમાં એ યોગ્ય લાગે છે. હિન્દુ ધર્મની વ્યાખ્યા કોઈ આપી શક્યું નથી. એવીતેની પ્રૌઢતા અને ઉદારતા છે. વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં

* ગોધરામાં બરાયલી “અંત્યજ પરિષદ,” ના અંગે વર્તમાનપત્રમાં ઉભી થયેલી ચર્ચાના જવાબમાં આ પત્ર “ગુજરાતી” પત્ર ઉપર લખવામાં આવ્યો હતો; જે તેના તા. ૩૦-૧૨-૧૯૧૭ ના અંકમાં પ્રગટ થયો હતો.

મારો જન્મ છે, અને તે વૈષ્ણવ તત્વ મને અતિશય પ્રિય લાગ્યું છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં કે હિન્દુધર્મમાં ભંગી ઢેડ વગેરે અસ્પર્શ્ય છે એવું મેં અનુભવ્યું નથી. આલડછેટને આખાએ અદકેરું અંગ ગણ્યું છે. હિન્દુધર્મને અંગે કેટલીક રૂઢીઓ જામેલી છે. તેમાંની કેટલીક સ્તુત્ય છે, ખીજી નિંદ્ય છે. અસ્પર્શ્યતાની નિંદ્ય છે. ધર્મને નામે તેથી જો હજાર વર્ષનું પાપ હિન્દુધર્મને માથે ચડ્યું છે ને હજી ચઢતું જાય છે. એ રૂઢીને હું પાખંડ કહું છું. તે પાખંડમાંથી આપણને નીકળવું પડશે અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપણે કર્યા જ કરીએ છીએ. મનુસ્મૃતિ આદિ શાસ્ત્રોમાંથી આ રૂઢિના ટેકામાં શ્લોકો ટાંકવા નિર્ઠક છે. તે શાસ્ત્રોમાં ઘણા શ્લોકો ક્ષેપક છે. ઘણાનો કંઈ અર્થ રહ્યો નથી. એવો એક પણ હિન્દુ મેં જોયો નથી કે જે મનુસ્મૃતિનાં બધાં શાસનોનું પાલન કરતો હોય અથવા ઇચ્છતો હોય. જો તેમ કરે તો તે બ્રહ્મ થાય એવું સહજે સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. સ્નાતન ધર્મની રક્ષા શાસ્ત્રોમાં છપાયેલા બધા શ્લોકોને યોગ્ય બતાવવાથી નથી થવાની, પણ તે શાસ્ત્રોમાં જે અચલિત સિદ્ધાંતો છે તે મુજબ વર્તન કરવાથી થવાની છે. જે જે ધર્મના પ્રચારકોની પાસે મને વાર્તા કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે તેમણે આ વાત કબુલ કરેલ છે. કેટલાક વિદ્વાન ગણાતા અને લોકોમાં પૂજાતા ધર્મપ્રચારકોને પૂછતાં તેઓએ જણાવ્યું છે કે રૂઢી સિવાય ભંગી ઇત્યાદિ તરફની આપણી વર્તણૂકનો કંઈ જ બચાવ નથી.

હકીકતમાં ઉપલી રૂઢી કોઈ પાળતું નથી. આગગાડીમાં તેઓનો સ્પર્શ થાય છે; મિલોમાં તેઓ નોકર છે તેને આપણે અડીએ છીએ; ફરગ્યુસન કોલેજમાં તથા વડોદરાની કોલેજોમાં અંત્યજો દાખલ થયા છે તે સૌ સાંખી રહે છે. અંગ્રેજો તેમ જ મુસલમાનોને ત્યાં તેઓ માન પામે છે ને અંગ્રેજો તેમ જ મુસલમાનોને અડકતાં આપણે અચકાતા નથી. તેમનામાં ઘણાની સાથે ભેટી આપણે માન પામીએ છીએ. ખ્રીસ્તી થયા પછી તેમને અસ્પર્શ્ય ગણવાની આપણી હિંમત પણ નથી ચાલતી. આમ જે રૂઢિ પાળી શકાય તેવી નથી તે રૂઢિનો બચાવ શાણા હિન્દુ પોતાની જુદી માન્યતા હોય તો પણ ન કરે.

આ અસ્પર્શ્યતામાં તિરસ્કાર નથી એ કથનને કયું વિશેષણ લગાડવું એ મને સુજતું નથી. આગગાડીમાં જો જાણ્યેઅજાણ્યે આપણા ડાખામાં ઢઢ આવે છે તો તેની ઉપર પ્રહાર થાય છે ને ગાળોનો વરસાદ વરસે છે. તેને ચાવાળા ચા ન વેચે, દુકાનદારો તેને માલ ન આપે, ને મરતા હોય તો પણ તેને આપણે ન અડકીએ. તેને આપણે આપણા અંઠવાડ ખાવા આપીએ, આપણાં ઉતરેલાં મેલાં કપડાં પહેરવા આપીએ, તેને ભણાવવા કોઈ હિન્દુ જાય નહિ, તેનાથી સારા મકાનમાં રહેવાય નહી, મને ન અડશે એવો ઉચ્ચાર તેનાં મોંમાંથી કઢાવીએ. આનાથી વિશેષ નિશાનીઓ તિરસ્કારની શી હોઈ સકે ? તેઓની દશા શું સૂચવે છે ? જેમ યુરોપમાં ધર્મને નામે ગુલામીનું ધૂત ચાલ્યું હતું, તેમ આપણામાં ધર્મને નામે લંગી તરફનો તિરસ્કાર છે. જેમ યુરોપમાં પણ છેવટ સુધી ગુલામીનો ખચાવ ખાઈખલમાંથી કરનારા નીકળતા, તેમ હું આ પવિત્ર ખચાવ જોઉં છું. તે ખચાવમાં એક પુરાણું, પ્રખ્યાતિ પામેલું પત્ર રોકાય એ શોકજનક છે.

અસ્પર્શ્યતાનો દોષ આપણે હઠપૂર્વક ધર્મમાંથી કાઢવો પડશે. તે વિના દેશમાંથી મરકી, કોલેરા વગેરે રોગોનો નાશ થવો અસંભવિત છે. ધંધામાં તો નીચતા નથી જ. દાકતરો, આપણી માતાઓ મેલું ઉપાડવાનો ધંધો કરે છે. આપના કોઈ ટીકાકારે લખ્યું છે કે તેઓ તો પાછા સાફ થાય છે. જો લંગી તેમ નથી કરતા તો તે કલંક તેઓની ઉપર નથી, આપણી ઉપર છે. જ્યારે આપણે તેઓને પ્રેમભાવે ભેટશું ત્યારે તેઓને સાફ રાખવાનો પ્રયત્ન પણ કરશું.

પ્રીતિભોજનની સાથે આપણે આ હિલચાલને ઘસડવાની જરૂર નથી. તેની સાથે તેનો સંબંધ નથી. આ હિલચાલમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મનો લોપ નથી. તેની અતિશયતા દૂર કરી તેનો ખચાવ કરવાનો આશય છે. લંગી પોતાનો ધંધો છોડે એવું પણ આ હિલચાલ કરનારા ઈચ્છતા નથી. પણ મેલું ઉપાડવાનો ધંધો વૈષ્ણવને છાજે તેવો પવિત્ર ને આવશ્યક છે એમ ખતાવવાનો

આશય છે. એ ધંધો કરનારા હલકા નથી પણ ખીબા ધંધાદારીઓની સાથે સરખો હક્ક ધરાવનારા છે ને તેઓની પ્રવૃત્તિથી દેશ રાગોમાંથી બચે છે તેથી તેઓ વૈદ્યાદિની જેમ માનનીય છે.

આ દેશ જેમ તપશ્ચર્યા, પવિત્રતા, દયા ઇત્યાદિથી પૂરિત છે, તેમ જ સ્વચ્છંદ, પાપ, ક્રૂરતા આદિથી ભરપૂર છે. આવે સમયે આપને અને આપના લેખકોને ઘટે છે કે પાખંડની સામે થવામાં આપ અને તેઓ કટિબદ્ધ થાઓ; ગોધરામાં થયેલા પવિત્ર કાર્યને વધાવી તે પુણ્યના ભાગીદાર થાઓ, છ કરોડની વસ્તી હિન્દુધર્મથી નિરાશ થઇ તેનો ત્યાગ ન કરે એમ કરવામાં સહાય કરો.

મારી ધાર્મિક જવાબદારી પૂરી સમજીને હું આ હીલચાલમાં ભાગ લઉં છું. કાળ જતાં નર્મદાશંકરની જેમ વિચારો બદલાય તેવું ભવિષ્ય મારે વિષે પણ એક ટીકાકારે ભાળ્યું છે. જો તેવો સમય આવે તો તે વેળા મેં હિન્દુધર્મનો, ધર્મમાત્રનો જ ત્યાગ કર્યો સમજાશે. હિન્દુધર્મને ઉપર્યુક્ત કલંકમાંથી છોડાવતાં આ દેહ પડે તો પણ તેમાં વિશેષ કંઈ નથી એવી મારી દઢ માન્યતા છે. જે ધર્મમાં નરસિંહ મહેતો ઇત્યાદિ થયા છે તે ધર્મમાં અસ્પર્શ્યતાને અવકાશ ન જ હોય.

અનાથ આશ્રમ.

હિન્દુસ્થાનની મુસાફરીમાં મેં ઘણા અનાથ આશ્રમ જોયા છે, કેટલાકને ખૂબ તપાસીને અને કેટલાક સાધારણ રીતે. તે ઉપર મેં કેટલીક જગ્યાએ મારા વિચાર વ્યવસ્થાપકોને દર્શાવ્યા છે. સહુને પોતાના વિચાર ઉપર મોહ હોય છે. તેવી દશા મારી પણ છે ને મને લાગે છે કે એ વિચારો પ્રજાની સમક્ષ મુકાય તો ખોટું નથી.

અનાથ આશ્રમની વ્યાખ્યા તો એ જ થઈ શકે કે તે અનાથને આશ્રય આપી સનાથ કરવાનું સ્થાન છે. આવા આશ્રમો પરત્વે અનાથનો વિશેષ અર્થ મા ખાપ કે વાલી વિનાના બાળકો એમ કરવામાં આવ્યો છે. વાલીની ખોટ પૂરી પાડવાનો તેઓ દાવો કરે છે અથવા તેઓએ કરવો જોઈએ. અનાથ આશ્રમ એ અંગ્રેજી શબ્દ ‘ઓર્ફનેજ’નો તરજુમો છે. અનાથ શબ્દનો આવો અર્થ છે છતાં અનાથ આશ્રમોમાં બાળકો ઉપરાંત કમાણી કરી શકે એવા જુવાનોને લેવામાં આવે છે. વળી અપંગ, લુલા, પાંગળા, આંધળાઓને પણ દાખલ કરવામાં આવે છે, ને હવે શુભ પેટીઓ † પણ આશ્રમમાં દાખલ કરવામાં આવી છે.

મને લાગે છે કે આમ કરવાથી એકે અર્થ પૂરો સરતો નથી. આમાં જોકે ઉપરતપકે જોતાં વિશેષ પરોપકાર વૃત્તિનો આભાસ આવે છે પણ ઉંડા ઉતરતાં માલમ પડશે કે આ સ્થિતિ કેવળ વ્યાપારવૃત્તિને આભારી છે. કૃપણ જેમ પોતાના પૈસામાંથી વધારેમાં વધારે વ્યાજ ઉપજાવવા ઇચ્છે છે ને છેવટે પતિત થાય છે તેમ અનાથ આશ્રમોનું ભવિષ્ય છે એમાં મને શંકા નથી. સાવચેતીને ખાતર ‘ભવિષ્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. હું તો પતિત દશા વર્તમાનમાં જોયા કરું છું.

† Foundling box.

આ વ્યવસ્થા આપણી લયલીત સ્થિતિની નિશાની છે; આપણી અશ્રદ્ધાની સૂચક છે. આપણે માની લઈએ છીએ કે દરેક સંસ્થાને સારૂ ઘણી મહેનતે જ આપણને ધનાઢ્યોની મદદ મળે છે. “આપણે અપંગોનું રક્ષણ કર્યે છુટકો છે, આપણે ગુપ્ત પ્રસવોનું રક્ષણ કરવું પડશે એટલે જે મળ્યું છે તેમાંથી આ કાર્યને પણ સંકેલીએ.” આ કંગાળ વૃત્તિ છે. મારી તો ખાતરી છે કે સારાં કાર્યોને સારૂં આ ગરીબ હિન્દમાં પણ પૈસો મળી રહે છે; કાર્ય સારૂં છે એમ સાબેત કરવું એ કારભારીનું કામ છે. જે સંસ્થાઓ ક્ષીણ થઈ છે તેનું કારણ ધનની ખામી નથી, પણ દબ, શ્રદ્ધાળુ ને ચારિત્રવાન કારભારીની ખામી છે. આ માન્યતા ખરી હોય અથવા ખોટી, ગમે તેમ હો, છતાં આટલું તો ચોક્કસ છે કે અનાથ આશ્રમો ત્રણ ઘોડે ચડતાં એકેની પર પૂરો કાબુ મેળવી શકતા નથી.

ઉપરની સ્થિતિમાં અનાથ બાળકો સનાથ ક્યાંથી જ થાય! તેઓને નિરંતર પોતાની નધણીયાતી સ્થિતિની યાદી મળી રહે છે. આપણે આપણાં બાળકોને આ આશ્રમોમાં મૂકવા નહિ ઇચ્છીએ. આ અનાથ આશ્રમોની કસોટી છે. આપણા બાળકોને સારૂ અપંગ, આંધળાં, પાંગળાંનો સહવાસ આપણે નથી ઇચ્છવાના. જો આ આશ્રમો અનાથના નાથ હોય તો વ્યવસ્થાપકોનાં બાળકો આ આશ્રમોમાં જોવામાં આવે. તેઓ બેઠકક થઈને બીજા કંઈ કારણસર નહિ તો પોતાની કસોટી કરવા ખાતર પોતાનાં બાળકોને અનાથ બાળકો સાથે મૂકશે. આ માગણી વધુ પડતી નથી એમ બહોળા અનુભવે હું કહેવા ઇચ્છું છું. અનાથ બાળકોને માત્ર અપંગની સાથે મૂકવામાં આવે એટલું જ બસ નથી, પણ બીજી વ્યવસ્થા પણ ઘણે ભાગે એવી જ હોય છે કે જેથી બાળકોને પોતાની દયામણી સ્થિતિની યાદી મળ્યા કરે. જો અનાથ આશ્રમો માત્ર નધણીયાતા બાળકોને જ સારૂ વાપરવામાં આવે તો તે આશ્રમો થોડા વખતમાં સ્વાશ્રયી બની શકે. આ બાબતમાં આપણને મુક્તિદેજ પાસેથી બહુ શિખવાનું મળી આવે છે. તેઓ જે અનાથ આશ્રમો ચલાવી રહ્યા છે તેને જીવ છે. આપણાં

પ્રમાણમાં નિર્જીવ છે. તેઓએ હજારો બાળકોને આશ્રય આપ્યો છે ને તેઓને મરદ બનાવ્યા છે, તેઓને ધંધે ચઢાવ્યા છે. આપણાં આશ્રમનાં બાળકોને આવું નિર્ભય પદ નથી મળ્યું. કેટલાકને નજીવી નોકરીઓ મળી છે. એનો હિસાબ કરવાની જરૂર નથી. આપણાં આશ્રમોમાં બાળકો મોટાં થાય એટલે ઘણે ભાગે તેઓને રજા આપવાનો રિવાજ હોય છે. મુક્તિદેશમાં તેવું કાંઈ નથી. જેમ કુટુંબમાં છોકરો મોટો થાય ત્યારે કુટુંબને સારું એક રક્ષક ને પોષક વધ્યો એમ મનાય છે તે પ્રમાણે મુક્તિદેશમાં તેવા બાળકો ઉંમરે પહોંચે એટલે તેનાં કારખાનામાં કામ કરવા લાગી જાય છે. આપણાં આશ્રમમાં પણ તે કૌટુંબિક ન્યાય દાખલ થવાની જરૂર છે.

અનાથ બાળકોને માત્ર રહેવાનું ખાવાનું ને પહેરવાનું આપીએ છીએ તેમ તેઓને આશ્રમમાં જ શિક્ષા આપી શકીએ ને તેઓને આશ્રમનાં કારખાનામાં રોકી શકીએ. આશ્રમમાં આપણે મહાન રાષ્ટ્રીય પ્રયોગો કરી શકીએ, રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી આપી શકીએ, ઉદ્યોગો શિખવીએ, ખેતી શિખવીએ, જે ધંધા નષ્ટ થતા જાય છે તેને બચાવી લઈએ. આવી વ્યવસ્થાને પરિણામે આજના અનાથ બાળકો તે હાલના પોતાના આશ્રમના શિક્ષકો, કારિગરો, નેતા બની શકે છે. આવાં અનાથાશ્રમમાંથી આપણે આપણાં વાતાવરણને યોગ્ય એવું હિન્દુરક્ષક લશ્કર ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ.

મારી ગણના જો બરોબર હોય તો બધા આશ્રમોનાં અથવા તો મુંબઈ ઇલાકાનાં જ આશ્રમોનાં નેતાઓને એકઠા કરી તેઓના મત લઈ બધા આશ્રમોને સારું એક ધોરણ કરી શકાય. બધાને સારું જો એક મુખ્ય કારભારી મંડળી હોય તો તે દેખરેખ કરી શકે ને અનુભવે યોગ્ય જણાય તેમ સુધારા વધારા કરી શકે. આવી એકત્રિત યોજનાને સારું જો આપણે તૈયાર ન થયા હોઈએ તો જે આશ્રમમાં વિશેષ જીવન હોય ત્યાં તો ઉપર પ્રમાણે ધોરણ દાખલ થઈ શકે.

બાળકોને આગ્રહપૂર્વક આશ્રમમાં રાખવાની પ્રથા મેં કેટલાક આશ્રમોમાં જોઈ છે. મને લાગે છે કે આ તો વગર વિચારેલું પગલું ગણાય. જે છોકરાઓ આશ્રમમાં રહેવા નથી ઇચ્છતા તે અનાથ નથી પણ સ્વતંત્ર છે. આશ્રમોની કિંમતનો આંક કંઈ આનાથોની સંખ્યા ઉપરથી નથી બાંધવાનો; આશ્રમો કેટલા શહેરી પેદા કરે છે તેના ઉપરથી બાંધવાનો છે.

અપંગોને સારૂ જોટલે દરજ્જે આશ્રમની જરૂર હોય તેટલે દરજ્જે તેવા આશ્રમો છે. જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં તેવા આશ્રમો નોખાજ હોવા જોઈએ એ સાબિત કરવાની જરૂર નથી જણાતી.

ગુપ્ત પ્રવેશનો સવાલ ગંભીર છે. તેવા પ્રવેશોની સગવડ કરવામાં નીતિ રહેલી છે એમ મને નિશ્ચયપૂર્વક નથી જણાયું. એવી સગવડો કરવાથી વિષયી પ્રવૃત્તિ વધે છે એમ કંઈક આભાસ આવ્યા કરે છે. દરેક પ્રકારે પેદા થયેલા જીવોને આપણે અસંખ્ય ઉપાયો કરીને જીવતા જ રાખવા એ જીવદયાનો વિષય છે એવું કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ નથી થઈ શકતું. એવો પ્રયાસ કરવો એ પણ વ્યર્થ છે. એમાં ગૂઢ અહંતા રહેલી જોવામાં આવે છે. જીવદયાનો અર્થ સહેલાઈથી થઈ શકતો નથી એમ ક્ષણે ક્ષણે હું તો અનુભવી રહ્યો છું. એ વિષયને કંઈક મેં મારો પોતાનો કર્યો છે એટલે ભાર દઈને લખવાની હિંમત કરી છે. જીવદયાનો આધાર અમુક સંખ્યામાં જીવોનો ખચાવવા ઉપર મુદ્દલ નથી. એ આત્માનો ખસુસ ગુણ છે. તેને લઈને દયામય આત્માના પ્રસંગમાં આવેલો જીવ તેની દયાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તુરત કરી લે છે. જીવદયામાં અંકગણીતને ક્યાંએ સ્થાન મળી શકતું નથી. સડેલા આટામાં અસંખ્ય જીવોનો ઉપદ્રવ થયો હોય છે. તેને સંઘરવો એ જીવદયા નથી. તેને દાટવો અથવા બાળવો એમાં જીવદયા રહેલી છે. જો કે ખંને પ્રયોગોમાં આટા માંહેલા જંતુનો એક પ્રકારે નાશ થાય છે. શરીરને સ્વચ્છ રાખવા જતાં પણ અસંખ્ય જંતુઓનો નાશ થાય છે. વિશુદ્ધ દયા આટો ન સડે, શરીર અસ્વચ્છ ન થાય એવા ઉપાયો શોધશે. તેમજ તેવી દયા

ગુપ્ત પ્રવેશનાં કારણે શોધી પવિત્રતા વધારવાના ઉપાયો લેશે, ગુપ્ત પ્રવેશોનો બોલે ઉઠાવી અપવિત્રતાને ઢાંકી નિર્ભય બનાવી તેને ઉત્તેજન નહીં આપે.

મારે ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર હોય કે મારી ટીકા કેવળ મદદ કરવા અર્થે છે. આશ્રેય મૂકવાના ઈરાદાથી નથી થયેલી. બધા 'આશ્રમોને બધી ટીકા લાગુ પડે છે એવું પણ નથી. બધા આશ્રમો ઉંચામાં ઉંચી સ્થિતિ ભોગવતા થાય એ જ આ લેખનો હેતુ છે.

આપણી ઘણી ખરી બધી સંસ્થાઓને વિષે આપણે વણિક વૃત્તિ વિશેષે ભેદએ છીએ. આ વૃત્તિને ગૌણ રાખી ક્ષત્રિય (સાહસિક) વૃત્તિને, બ્રાહ્મણ (દીર્ઘદષ્ટિની) વૃત્તિને, અને મુખ્યત્વે કરીને શૂદ્ર (સેવા) વૃત્તિને પ્રધાન પદ આપવાની આવશ્યકતા છે.

આગગાડીના મુસાફરો.*

આગગાડીના મુસાફરોને બહુ હાડમારી ખમવી પડે છે, એ વિષે કોઈને શંકા નથી. ઘણી હાડમારીને સાડા ઈલાજ આપણા પોતાના જ હાથમાં હોય છે. હિન્દુસ્થાનમાં ચોમેર ઐક્યનો વાયરે વાઈ રહ્યો છે. એનો માત્ર ઉપયોગ કરીએ તોએ ઘણી હાડમારી દૂર થાય. આ લેખમાં એવી હાડમારી કેમ દૂર થાય તેની સૂચનાઓ છે. જેના હાથમાં આ લેખ આવે તેને ધ્યાન-પૂર્વક વાંચી જવા વિનંતિ છે. પછી જે વાંચી ન શકતા હોય તેને એ વંચાવવાની વિનંતિ છે. કાગળનું અને છપામણીનું ખર્ચ કોઈકે પણ પરોપકારી પુરૂષે આપ્યું હશે એટલું સહેજે વાંચનાર કળી લેશે. અને એ ખ્યાલ લાવીને પણ સમજશે કે લેખને મફત આપ્યો છે તેટલા સાડા તુચ્છકારી નાંખવો ન જોઈએ.

હું અધિકારી વર્ગને સૂચવીશ કે

જો તમે સ્ટેશન માસ્તર હો તો તમારાથી મુસાફરોનાં ઘણાં દુઃખનું નિવારણ થઈ શકે.

તમે પોતે ગરીબ ઉતાડ્યોની સાથે વિવેક વાપરી, તમારી નીચેનાઓને તેમ કરવાનો દાખલો બેસાડી શકશો.

તમે ટીકીટ આપવાનો હોદ્દો ભોગવતા હો તો પહેલા અને બીજા વર્ગના ઉતાડ્યોને જેટલો વખત આપો છે અને તેઓના ઉપર જેટલું ધ્યાન રાખો છો, તેટલો વખત અને તેટલું ધ્યાન ગરીબોને પણ મળવું જોઈએ એ તમે સહેજ વિચારે સમજી શકશો.

ગરીબોની ઉપર રેલવેની હસ્તીનો આધાર છે. અને તેની ખાસેથી મળેલા પૈસા ઉપર તમારા પગારનો મોટો આધાર છે.

* આ પત્રિકા ઈ. સ. ૧૯૧૬-૧૭ માં ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં મુદ્રિત વાટવાંમાં આવી હતી.

કેટલાક ટીકીટ આપનારા ગરીબોને ગાળ દે છે, તુંકારી નાંખે છે, અને તેમ કર્યા પછી પણ જેટલી મોડી અને તેટલી મોડી ટીકીટ આપે છે. આમાં કશી મોટાઈ નથી. માગનારને વેળાસર ટીકીટ આપવામાં તેનો ઘણો વખત બચે છે, અને તમને કાંઈ હુની થતી નથી.

તમે જો સીપાઈ હો તો તમારે લાંચ રૂશવતથી બચવું ઘટે છે, ગરીબોને ધક્કા નહિ મારવાનો નિશ્ચય કરવો ઘટે છે, અને તેઓની ઉપર રહેમ નજર રાખવી ઘટે છે. એટલું સમજવું જોઈએ કે જનસમૂહના તમે નોકર છો, તેના સરદાર નથી. તેઓને અડચણમાંથી બચાવવા એ તમારો ધર્મ છે. તમે પોતે જ અડચણરૂપ બનો એતો અન્યાય જ ગણાય.

હું શિક્ષિત ઉતાડૂઓને સૂચવીશ કે

તમે ભણેલા છો અને તમને દેશની દાઝ છે એવી ઘણે ભાગે તમે ખીજની ઉપર છાપ પાડવા ઇચ્છો છો. તમારી દેશ દાઝનો પ્રયોગ તમારા પ્રસંગમાં આવતા અશિક્ષિત અથવા ગરીબ ઉતાડૂઓનું ભલું કરવામાં કરો તો તે અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલી દેશસેવા ગણાશે.

દાખલા તરીકે કોઈ ઉતાડૂ ઉપર જીલમ થતો હોય તો તમે તેને અનેક પ્રકારે મદદ કરી શકો છો. તમે ત્રીજા વર્ગમાં ન જતા હો તો પણ અનુભવને અર્થે કોઈ પણ વાર જશો તો ત્રીજા વર્ગના ઉતાડૂઓને ઘણો લાભ થવા સંભવ છે.

તમે તમારો દરજ્જો બતાવ્યા વિના ટીકીટ વિગેરે લેવા તેના પ્રસંગમાં અવશો તો તેમ કરતાં જે હાડમારી પડે તેનો ઇલાજ રહેજે શોધી શકશો, અને તમને મળેલી સગવડ થોડા વખતમાં જનસમાજને મળશે.

ઘણી વખતે તો શિક્ષિતવર્ગ પોતે જ ત્રીજા વર્ગના ઉતાડૂ ઉપર જીલમનું કારણ બને છે. તેઓ ખસુસ ઉતાવળમાં પોતાને સાડ ટીકીટ માગે છે, ગાડીમાં ખસુસ સગવડ લે છે, જોઈએ તે કરતાં વિશેષ જગ્યા લે છે, અને તેથી ગરીબડાઓને મુસીબત

પડે છે. આમ જીલમનું સાધન થવામાંથી તો શિક્ષિતવર્ગે જરૂર મુક્તિ મેળવવી જોઈએ.

જે કાંઈ એળ સ્ટેશનો વિષે અથવા ગાડી વિષે તમે જુઓ તે વિષે અધિકારી વર્ગને લખવું એ તમારી ફરજ છે.

હું સમસ્ત ઉતાડ વર્ગને સૂચવીશ કે

તમે ગમે તેવા પ્રકારના ઉતાડ હો, શિક્ષિત કે અશિક્ષિત, ગરીબ કે તવંગર, પણ નીચેની સૂચના યાદ રાખશો તો ઉતાડની ૭૫ ટકા હાડમારી ક્ષણ માત્રમાં ચાલી જશે:—

૧. સ્ટેશનમાં જતાં કે આગગાડીમાં બેસતી વેળા તમે બળ કરીને પહેલાં પેસી જાઓ એમ કરવાને બદલે તમે સૌથી છેલ્લા હશો તો પણ કાંઈ હુરકત નથી એમ સમજીને વરતશો તો તમને કશી ઈજા નહિ પહોંચે, અને બીજાઓને તમારી મર્યાદાનો લાભ મળશે.

૨. ગાડીમાં બેઠા પછી તમે સમજશો કે તેમાં લખેલી સંખ્યા સુધી બીજાઓનો બેસવાનો હક તમારા જેટલો જ છે. એટલે જો તમે બીજાને આવતા અટકાવો તો તમે જીલું બોલીને નીતિના કાયદાનો ભંગ કરશો; તેમ જ રેલવેના કાયદાનો ભંગ કરશો.

૩. તમે ત્રીજા વર્ગના ઉતાડને અધિકાર છે તેટલો જ સામાન સાથે રાખશો તો બીજાઓ સુખેથી બેસી શકશે. એથી વધારે સામાન લઈ જવાની તમારી શક્તિ હોય તો તમને ઘટે છે કે વધારાના સામાનને તમારે માલના ખટારામાં મુકાવવો અને વધારાનું ભાડું આપવું.

૪. તમારો સામાન એવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ કે તે બાંકડાની નીચે અથવા તો સામાન રાખવાની પેઢીઓ ઉપર સહેલાઈથી સમાઈ શકે.

૫. તમે પૈસે ટકે સુખી હો ને પરોપકારી મતલબ ન હોય ત્યાં સુધી તમારે ઉપલા વર્ગની ટીકીટ લઈને તમારું સુખ મેળવવું જોઈએ. કેવળ કંબુસપણાથી તમે ત્રીજા વર્ગની ટીકીટ

૬. તેમાં તો તમે ગરીબ ઉતાડ્યો ઉપર બોળડૂપ જ થાઓ, પણ કદાચ તમારી ઈચ્છા ઉપલા વર્ગમાં જવાની ન હોય તો પણ તમારી પૈસા સંબંધી સ્થિતિનો તમારે એવો ઉપયોગ તો ન જ કરવો જોઈએ કે જેથી તમારો સામાન અને તમે તમારી સાથે બેઠેલા તમારા ભાઈઓને ત્રાસદાયક થાઓ.

૬. તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે લાંબી મુસાફરીએ જતાં બધા ઉતાડ્યોને સુવાની કાંઈક સગવડ મળવાનો અધિકાર છે; એટલે તમારાથી તમારે ભાગે પડતી નિદ્રા જ લઈ શકાય.

૭. ગાડીમાં બેઠા પછી તમારે વિચારવું જોઈએ કે તમે બીડી પીનારા હો તો બીજાને અગવડ ન પડે તેમ તેઓની રજા લઈને જ તમે પી શકો છો.

૮. તમારે યુંકવું હોય ત્યારે તમે જો ગાડીની અંદર જ પગ મેલવાની જગ્યા ઉપર યુંકશો તો એથી ઘણી ગંદકી થશે, તેથી દરદો થવાનો પણ સંભવ છે, અને કેટલાક ચોખ્ખાઈના નિયમો બળવાનાર ઉતાડ્યોને એ કુટેવ અસહ્ય વેદના આપનારી થઈ પડશે.

૯. રેલવેના પાયખાના સંભાળથી વાપરશો તો બધાની સુખાકારીમાં વધારો થશે; જેમ તેમ વાપરીને ચાલ્યા જવામાં તમારી પાછળ જનારા ઉતાડ્યોનો તમે જરા પણ વિચાર નથી કરતા.

૧૦ મુસાફરી કરતી વખતે તમે ખાદ્ય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર છો અને બીજા તેથી અલગ વર્ણના છે, અથવા તમે હિન્દુ છો અને બીજા મુસલમાન છે, અથવા તમે મુંબઈ ઇલાકાના છો અને બીજા મદ્રાસના છે, એવો ભેદ ભાવ લાવી દ્વેષ ઉત્પન્ન કરવાને બદલે તમે બધાં હિન્દુસ્થાનના સંતાન છો અને અત્યારે પ્રસંગને લઈને એક છાપરી નીચે લેળા થયા છો એમ જાણો અને ભ્રાતૃભાવ રાખો તો આ ઘડીએ સુખી થાઓ અને હિન્દુસ્થાનને શોભાવો.

ગૌરક્ષા.

૧.

હું પોતે ગાયને પૂજું છું, એટલે કે માન આપું છું. ગાય એ હિન્દુસ્થાનની રક્ષા કરનારી છે, કેમકે તેની પ્રજા ઉપર, હિન્દુસ્થાન જે ખેતીનો મુલક છે તેનો આધાર છે. સેંકડો રીતે ગાય એ ઉપયોગી પ્રાણી છે. તે ઉપયોગી પ્રાણી છે તે તો મુસલમાનભાઈ પણ કબુલ કરશે.

પણ જેમ હું ગાયને પૂજું છું તેમ માણસને પણ પૂજું છું. જેમ ગાય ઉપયોગી છે તેમ માણસ પણ ઉપયોગી છે: પછી તે મુસલમાન હોય કે હિન્દુ હોય. ત્યારે શું ગાયને બચાવવા હું મુસલમાન સાથે લડીશ? તેને હું મારીશ? આમ કરવાથી હું મુસલમાનનો તેમ જ ગાયનો દુશ્મન બનીશ. એટલે મારા વિચાર પ્રમાણે તો હું કહું છું કે ગાયની રક્ષા કરવાનો ઉપાય એક જ છે કે મારે મારા મુસલમાનભાઈની પાસે હાથ જોડવા ને તેને દેશને ખાતર તેને ઉગારવા સમજાવવું. જો તે ન સમજે તો મારે ગાયને જતી કરવી. કેમકે તે મારા અખત્યારની વાત નથી. મને જો ગાયની ઉપર અત્યંત દયા આવતી હોય તો મારે મારો પ્રાણ દેવો પણ મુસલમાનનો પ્રાણ લેવો નહિ. આ ધાર્મિક કાયદો છે, એમ હું માનું છું.

‘હા’ અને ‘ના’ને હુમેશાં વેર છે. જો હું વાદ કરું તો મુસલમાન પણ વાદ કરશે. જો હું ટેડો બનીશ તો તે પણ ટેડો થશે. જો હું નમ્રીશ તો તે હાથ નમશે; ને કદાચ નહિ નમે તો કંઈ હું નમ્યો તે ખોટું કયું નહિ કહેવાય. જ્યારે આપણે હઠ કરી ત્યારે ગાયનો વધ વધ્યો. મારો અભિપ્રાય એ છે કે ગૌરક્ષા-પ્રચારણી સભા તે ગૌવધપ્રચારણી સભા ગણવી જોઈએ. તેવી

સક્ષા છે એ પણ આપણને નામોંસી પહોંચાડે છે. જ્યારે ગાયની રક્ષા કરતાં આપણે ભૂલ્યા ત્યારે તેવી સલાની! જરૂર પડી હશે.

મારે ભાઈ ગાયને મારવા દોડે, તો મારે શું કરવું? તેને મારે મારવો કે પગે પડવું? જો તેને પગે પડવું એમ તમે કહ્યો તો મારે મુસલમાનભાઈને પણ પગે પડવું જોઈએ.

ગાયને દુઃખ દઈને ગાયનો વધ હિન્દુ કરે છે તેને કેાણ છોડવે છે? ગાયની પ્રજાને જે પરોણા હિન્દુ મારે છે તે હિન્દુને કેાણ સમજાવે છે?

છેવટમાં, હિન્દુ અહિંસક અને મુસલમાન હિંસક છે એ ખરું હોય તો અહિંસકનો શો ધર્મ છે? અહિંસકે માણસની હિંસા કરવી એમ કયાંય લખ્યું નથી. અહિંસકને તો સીધો રસ્તો છે. તેણે એકને ખચાવવા બીજાની હિંસા કરવાની જ નથી. તેને તો માત્ર પાપ નમન કરવાનું જ રહ્યું છે. તેમાં તેનો પુરૂષાર્થ છે.

ગૌરક્ષા.*

૨.

આ શહેરમાં ગૌશાળાનો પાયો નાખવાનું કામ ગૌરક્ષણી સભાએ મને સોંપ્યું છે, તેને માટે હું સભાનો અને આપ સર્વનો ઉપકાર માનું છું. આ કાર્ય હિન્દુઓને હિસાબે બહુ પવિત્ર છે. ગાયની રક્ષા કરવી એ દરેક હિન્દીનું મુખ્ય કામ છે. તોપણ મારો અનુભવ છે કે આ મહાન કાર્યની આપણી પદ્ધતિમાં બહુ દોષ રહ્યા છે. આ મહાપ્રશ્નનો મેં થોડો ઘણો વિચાર કર્યો છે જે તમારી રબથી તમારી સમક્ષ મૂકવા ઈચ્છું છું.

હાલના સમયમાં ગૌરક્ષાના બેજ અર્થ રહી ગયા છે. એક તો એ કે બકરી ઇંદ આદિના દિવસોમાં ગાયમાતાને આપણા ઇસ્લામી લાઈઓના હાથમાંથી છોડાવવી, અને બીજો એ કે દુબળી ગાયોને માટે ગૌશાળા બનાવવી.

ઈસ્લામી લાઈઓ પાસેથી ગાયની રક્ષા કરવાની આપણી રીત ખરાબર નથી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે હિન્દુસ્થાનની આ બે મહોટી કોમો વચ્ચે હુમેશાં તકરાર અને અવિશ્વાસ રહ્યા કરે છે. અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો એ બંનેની વચ્ચે મારામારી પણ થાય છે. શહાબાદમાં જે મારામારી હાલ થોડા સમય ઉપર થઈ હતી તે મારાં ઉપલાં કથનનું સમર્થન કરે છે. બંને કોમોને માટે આ મહોટો વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. સેંકડો હિન્દુ લાઈઓએ નિરપરાધી ઇસ્લામી લાઈઓના ઘરખાર લૂંટીને ભારે તોફાન કર્યું છે. તેમાં પુણ્ય તો ક્યાંથી હોઈ શકે ? એ તો મહોટું પાપનું કામ હતું.

* આ ભાષણ બેતિયા (મોતિહારી) માં તા. ૨૩-૧-૧૭ ને દિને કરવામાં આવ્યું હતું.

ગૌરક્ષણીસલાની પ્રવૃત્તિથી હકીકતમાં ગાયોની રક્ષા થવાને બદલે તેની વધારે હિંસા થાય છે. અહિંસાને હિન્દુધર્મમાં પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું છે. ગાયને બચાવવાને માટે મુસલમાનની હિંસા કરવી એ કેવળ અધર્મ જ છે. તેઓને હાથે ગાયની હત્યા ન થાય એવું આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો તેઓનાં દિલ ફેરવવાની જરૂર છે. જખરદસ્તીથી આપણે એ કાર્ય નથી કરી શકતા. પ્રાર્થના અને વિનયથી તેનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરી, તેનામાં રહેલા દયાભાવને જાગૃત કરી આપણે કાર્યસિદ્ધિ કરી શકીએ. આવી રીતે કાર્ય કરવામાં આપણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી લેવી ઘટે છે કે હું ગાયની રક્ષા કરવાનું કામ કરીશ અને તેમ કરવામાં મુસલમાનભાઈઓ સાથે દ્વેષ કે વેરભાવ નહિ રાખું, તેમ જ તેઓની ઉપર ક્રોધ નહિ કરું અથવા તેમને મારીશ નહિ. આવું અભયદાન દીધા પછી જ આપણે તેની સાથે વાત કરવાને અધિકારી થઈએ છીએ. આ યાદ રાખવાનું છે કે જે જે ચીજને આપણે પાપ સમજીએ છીએ તેને આપણા મુસલમાનભાઈઓ પાપ નથી માનતા. એટલું જ નહિ પરંતુ કોઈ કોઈ અવસરે ગાયની હત્યા કરવામાં પુણ્ય સમજે છે. દરેક માણસને પોતાનો ધર્મ પાળવાની જરૂર છે. ગાયની હુમેશાં હત્યા કરવી જરૂરની છે એવું ઇસ્લામી ધર્મનું ફરમાન હોત તો હિન્દુસ્થાનમાં શુદ્ધ શાંતિનો સદા અભાવ રહ્યો હોત, પરંતુ મારી સમજ તો એવી છે કે બકરી ઈદ આદિ તહેવારોમાં ગાયનો વધ કરવાની ફરજ નથી. પરંતુ જ્યારે આપણે જીલમથી તેનો અટકાવ કરવાને ઇચ્છીએ છીએ ત્યારે ઇસ્લામીભાઈઓ ગોવધ કરવાની ફરજ છે એમ માની બેસે છે. ગમે તેમ હો તોપણ મારો દંઢ નિશ્ચય છે કે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કેવળ તપશ્ચર્યાથી જ થઈ શકે છે. આ અવસરે ગાયના નિમિત્તે પ્રાણ દેવો એ આપણી અંતિમ તપશ્ચર્યા છે.

આ ભીષ્મ તપશ્ચર્યા કરવાનો પણ બધા હિન્દુઓને અધિકાર નથી. બીજાને પાપકર્મ કરવામાંથી રોકવાવાળાએ પોતે તેમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ. હિન્દુ સંસાર ગાય અને તેના વંશ

ઉપર બહુ ભારે અત્યાચાર કરી રહ્યો છે. તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપણી ગાયોની હાલની દશા છે. જેનું લોહી અને માંસ સૂકાઈ ગયું છે, જેની ચામડીમાંથી હાડકાં ચોખ્ખા દેખાઈ આવે છે, જેને ખાવાનું પૂરું મળતું નથી, અને જેની ઉપર અસહ્ય બોજો નાખવામાં આવે છે અને પુછડું મરડી કે પરોણી મારીને જેને ચલાવવામાં આવે છે તેવા હુબરો બળદોને જ્યારે હું જોઉં છું તે સમયે માંડું હૃદય રડે છે, માંડું શરીર ધ્રુજે છે અને હું વિચારું છું કે જ્યાં સુધી આવા પ્રકારની ઘોર હિંસા કરતાં ન અટકીએ ત્યાં સુધી આપણે ઈસ્લામી ભાઈઓને શું કહી શકીએ ? આપણી સ્વાર્થબુદ્ધિ એટલી તીવ્ર રહે છે કે આપણે ગાયનું બધું દુધ હરી લેવામાં જરા પણ શરમાતા નથી. કલકત્તાની ડેરીમાં જોશો તો વાછરડાઓને માતાના દુધ વગરના રાખવામાં આવે છે; અને ત્યાં પુંકવાની ક્રિયા કરીને બધું દુધ કાઢી લેવામાં આવે છે. આ ડેરીઓના માલિક અને કારભારીઓ હિન્દુ જ હોય છે, અને દુધ પીવામાં પણ મ્હોટો ભાગ હિન્દુઓનો જ છે. આવી ડેરીઓ જ્યાં સુધી ચાલે છે અને ત્યાંનું દુધ આપણે પીએ છીએ ત્યાં સુધી આપણા મુસલમાનભાઈઓને કંઈ પણ કહેવાનો આપણને શું અધિકાર છે ! આ પણ વિચારવાનું જરૂરનું છે કે આખા ભારતવર્ષમાં મ્હોટા શહેરો કસાઈખાનાં બની રહ્યા છે. તેમાં હુબરો ગાયો અને બળદોનો વધ થાય છે, અને ત્યાંથી જ ઘણે ભાગે અંગ્રેજ ભાઈઓને માંસ દેવામાં આવે છે. આ બાબતમાં હિન્દુ સંસાર ચૂપ રહેલ છે અને એ હત્યા બંધ કરાવવાની બાબતમાં પોતાને અશક્ત હોવાનું સમજે છે.

જ્યાં સુધી આ ઘોર હત્યાકાંડને આપણે બંધ નથી કરી શક્યા ત્યાં સુધી મુસલમાનભાઈઓના દિલ ઉપર અસર કરવી અથવા તેઓથી ગાયોની રક્ષા કરવી એ અશક્ય જેવું માલુમ પડે છે. એટલે આપણું બીજું કામ અંગ્રેજ ભાઈઓમાં આંદોલન કરવાનું છે. તેમાં આપણે પશુબળનો ઉપયોગ નથી કરી શકતા. અંગ્રેજભાઈઓને પણ આપણે તપશ્ચર્યા અને વિનયથી જીતવા જોઈએ. ગૌમાંસનું ભક્ષણ તેમને માટે ધાર્મિક ક્રિયા નથી.

તેમને સમજાવવું એ પ્રમાણમાં સહેલું હોવું જોઈએ. જ્યારે આપણે ઉપર કહેલાં હિંસાના દોષથી મુક્ત થશું, અને અંગ્રેજ-ભાઈઓને આપણે ગૌમાંસનું ભક્ષણ અને ગાયબળદનો વધ નહિ કરવાનું સમજાવી શકશું, ત્યારે જ આપણને મુસલમાનભાઈઓને કાંઈક કહેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકશે. અને હું ખાતરીપૂર્વક કહું છે કે જ્યારે આપણે અંગ્રેજભાઈઓને સમજાવી લેશું ત્યારે આપણા મુસલમાનભાઈઓ પણ આપણા ઉપર દયા કરી કોઈ બીજી જાતની કુરબાનીથી પોતાની ધર્મક્રિયા કરશે. જ્યારે આપણે આપણા હિંસારૂપી દોષનો સ્વીકાર કરશું ત્યારે આપણી ગૌશાળાનો પ્રબંધ બદલાઈ જશે. આપણી ગૌશાળાઓમાં આપણે માત્ર દુર્બળ ગાયોને જ નહિ રાખીએ; પરંતુ તેમાં હુષ્ટપુષ્ટ ગાય અને બળદને રાખશું. ઢોરોની ઓલાદને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેશું; અને આપણી ગૌશાળાઓમાં આપણે શુદ્ધ દુધ ઘી ઇત્યાદિ પણ પેદા કરી શકશું. આ સવાલ કેવળ ધાર્મિક જ નથી. તેમાં હિન્દુસ્થાનની આર્થિક ઉન્નતિનો સમાવેશ થઈ જાય છે. અર્થશાસ્ત્રીઓએ સળંગ દાખલાઓ આપી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે હિન્દુસ્થાનમાં ઢોરો એવા દુર્બળ છે કે ઝાઝાં ગાયબળદોને રાખવામાં જે ખર્ચ થાય છે તેનાથી દુધની આવક ઘણીએ ઓછી થાય છે. આપણે આપણી ગૌશાળાને અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનું અને આ મ્હોટા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનું સ્થાન બનાવી શકીએ. ગૌશાળામાં વધારે ખર્ચ આવે છે તે હાલ આપણે પૂરું પાડવાનું હોય છે. જે ગૌશાળાની હું કલ્પના કરી રહ્યો છું તે ભવિષ્યમાં આર્થિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકશે. આવી ગૌશાળાઓ શહેરની અંદર નહિ હોવી જોઈએ. શહેરને પાદરે સેંકડો એકર જમીન લઈ ત્યાં તેવી ગૌશાળાઓ રાખી શકાય. તેમાં ગાયોને માટે અનાજ તથા હરેક પ્રકારનું ઘાસ વગેરે પેદા થઈ શકે. અને તેના મળમૂત્રાદિનું જે કિમતી ખાતર થાય તેનો આપણે સુંદર ઉપયોગ કરી શકીએ. મને આશા છે કે તમે સહુ મારા કહેવા ઉપર પૂરું ધ્યાન દેશો. મોતિહારીમાં ગૌરક્ષણી સભાએ મારી ઉપરની સલાહનો સ્વીકાર કર્યો છે; તે પ્રમાણે બંને સંસ્થાઓ એકત્ર થઈ આ મ્હોટાં કાર્યને ઉપાડી લેશે એવી છેવટે મારી પ્રાર્થના છે.

વર્તમાનપત્રો.*

“ હિંદુસ્થાન ”ના દિવાળીનાં અંકને સારૂ કંઈક લખાણ મોકલવાનું મેં અધિપતિને વચન આપ્યું છે. મને તે વચન પાળવાનો વખત નથી છતાં કોઈ પણ પ્રકારે થોડું ઘણું લખી મોકલવું જ જોઈએ એમ ધારવાથી વર્તમાનપત્રો વિષે મારા વિચાર વાંચકવર્ગ પાસે મુકવા યોગ્ય માનું છું. કાળવશાત્ મારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ કામ કરવું પડ્યું હતું તેથી તે વિષે વિચારવાનું બની આવેલું. જે વિચારો અહીં રજૂ કરવાની હિંમત કરું છું તે બધા મેં અમલમાં મૂકેલા છે.

મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે વર્તમાનપત્રનો ધંધો આજીવિકાને અર્થે કરવો અનિષ્ટ છે. કેટલાંક કાર્યો એવાં જોખમ ભરેલા અને સાર્વજનિક હોય છે કે તે કાર્યોમાંથી આજીવિકા મેળવવાનું રાખવાથી મળ ઉદ્દેશને હાની પહોંચે છે. જ્યારે વર્તમાનપત્રને તેથી પણ વિશેષ કમાણીનું સાધન કરવામાં આવે ત્યારે તો ઘણો અનર્થ થવાનો સંભવ રહે છે. આવો અનર્થ ઘણો ચાલી રહ્યો છે એ મારે વર્તમાનપત્રોનો જેને અનુભવ છે તેની આગળ સિદ્ધ કરવાનું નથી રહેતું.

વર્તમાનપત્રનું કાર્ય લોકશિક્ષણ છે. વર્તમાનપત્રમાંથી લોકોને આધુનિક ઇતિહાસ મળી રહે છે. આ કામ એાછી જવાબદારીનું નથી. એમ છતાં આપણે અનુભવીએ છીએ કે વર્તમાનપત્ર ઉપર વાંચકવર્ગ વિશ્વાસ નથી મૂકી શકતો. ઘણી વેળા તો વર્તમાનપત્રોમાં આપેલી હુકીકતથી ઉલટી જ બીના બનેલી જોવામાં આવે છે. જો વર્તમાનપત્રો પોતાનું કાર્ય લોકશિક્ષણનું છે એવું સમજે તો હુકીકતો દાખલ કરતાં પહેલાં

* સંવત ૧૯૭૩ ના દિવાળીના અંકમાં આ લેખ પ્રગટ થયો છે.

અચકાયા વિના ન રહે. વર્તમાનપત્રોની સ્થિતિ ઘણી વેળા કફેડી હોય છે એમાં શક નથી. ટુંકી મુદતમાં તેઓને સારાસારનો નિર્ણય કરવો પડે છે, ને સાચી હકિકતનું અનુમાન જ કરવું પડે છે. એમ છતાં હું માનું છું કે સાચી હકિકતનો નિશ્ચય ન થઈ શક્યો હોય તો મુદ્દલ તે હકિકત ન જ આપવી એ વધારે સાફ છે.

વક્તાઓનાં ભાષણો આપતાં હિન્દુસ્થાનનાં વર્તમાનપત્રોમાં ઘણા દોષો જોવામાં આવે છે. વક્તાઓનાં ભાષણો ઉતારવાની શક્તિ ધરાવનારા ઓછા છે તેથી હમેશાં વક્તાઓનાં ભાષણોનો કેવળ ખિચડો જોવામાં આવે છે. સારામાં સારો નિયમ તો એ જ છે કે દરેક વક્તાનાં ભાષણનું ‘પ્રુફ’ તેને સુધારવાને મોકલી દેવું જોઈએ ને જો તે પોતાનાં ભાષણનું ‘પ્રુફ’ ન સુધારે તોજ વર્તમાનપત્રે પોતાનો લીધેલો સાર આપવો.

ઘણી વેળા એવું જોવામાં આવે છે કે વર્તમાનપત્રો માત્ર જગ્યા ભરવાને જ સાફ જે તે વસ્તુ આપે છે. આ ટેવ સર્વવ્યાપક જોવામાં આવે છે. પશ્ચિમમાં પણ આમ જ છે. તેનું કારણ એ જ છે કે વર્તમાનપત્રો ઘણે ભાગે કમાણી ઉપર નજર રાખે છે. વર્તમાનપત્રોએ ભારે સેવા બજાવી છે એમાં શક નથી. એથી દોષો ઢંકાઈ જાય છે. પણ જેમ સેવા બજાવી છે તેમ જ હાની ઓછી નથી કરી એમ મારો મત છે. પશ્ચિમમાં કેટલાંક પત્રો એટલા અનીતિથી ભરેલાં હોય છે કે તેને અડકવું એ પણ દોષ છે. ઘણાં વર્તમાનપત્રો પક્ષાપક્ષથી ભરેલાં હોવાથી લોકોમાં દ્વેષ ફેલાવે છે અથવા વધારે છે. ઘણી વેળા કુટુંબો વચ્ચે, જાતિઓ વચ્ચે કલહ પણ પેદા કરાવે છે. એટલે લોકસેવા બજાવી છે તેથી વર્તમાનપત્રો ટીકાપાત્ર મટતાં નથી. એકંદરે તેમની હૈયાતીથી હાની લાભ સરખા હોવાનો સંભવ છે

વર્તમાનપત્રોમાં એવી પ્રથા પડી ગયેલી જોવામાં આવે છે કે તેઓએ મુખ્ય કમાણી લવાજમમાંથી નહિ પણ જાહેર ખર્ચોમાંથી કરવી. આનું પરિણામ તો કષ્ટદાયી જ આવેલું છે.

જે છાપામાં મદીરાનો નિષેધ કર્યો હોય છે તે છાપામાં મદીરાના વખાણની જાહેર ખબરો હોય છે. એક જ વર્તમાનપત્રમાં આપણે તમાકુના દોષનું વાંચશું ને તમાકુ સારામાં સારી કયાં વેચાય છે એ વાંચશું. જે છાપામાં નાટકની લાંબી જાહેર ખબર હશે તેમાં જ નાટકની ટીકા જોવામાં આવશે. ઔષધીની જાહેર ખબરની કમાણી વધારેમાં વધારે હોય છે, છતાં ઔષધીની જાહેર ખબરથી પ્રજાને જે નુકસાન થયું છે ને થતું જાય છે એનો પાર નથી. ઔષધીની જાહેર ખબરોને લીધે વર્તમાનપત્રની સેવા લગભગ ધોવાઈ જાય છે. ઔષધીની જાહેર ખબરથી થયેલાં નુકસાનો મેં પ્રત્યક્ષ જોયાં છે. ઘણા માણસો માત્ર જાહેરખબરથી સોળવાઈ નુકસાનકારક ઔષધીઓ લે છે. ઘણી વેળા ઔષધીઓ અનીતિની પોષક હોય છે. આવી જાહેરખબરો ધાર્મિક વર્તમાનપત્રોમાં પણ જોવામાં આવે છે. આ પ્રથા કેવળ પશ્ચિમમાંથી આવેલી છે. ગમે તેવા પ્રયત્ને પણ જાહેરખબરોનો રીવાજ યાતો નાબુદ થવો જોઈએ અથવા તેમાં ઘણો સુધારો થવો જોઈએ. દરેક વર્તમાનપત્રની ફરજ છે કે તેઓએ જાહેરખબર ઉપર અંકુશ રાખવો.

છેલ્લો પ્રશ્ન વિચારવાનો એ છે કે જ્યાં ‘સીડીશ્યસ રાઈટીંગ એક્ટ’ ને ‘ડીફિન્સ ઓફ ઈન્ડીયા એક્ટ’ જેવા કાયદા ચાલતા હોય ત્યાં વર્તમાનપત્રોએ શું કરવું યોગ્ય છે ? આપણાં વર્તમાનપત્રોમાં ઘણી વેળા દ્વિઅર્થ જોવામાં આવે છે. કેટલાક છાપાઓમાં તો એવી પદ્ધતિને શાસ્ત્રનું રૂપ આપેલું જોવામાં આવે છે. મારી અદ્વપમતિ પ્રમાણે આથી દેશને હાનિ પહોંચે છે. લોકોમાં નામદારી આવે છે ને દ્વિઅર્થી વચન જોલવાની ટેવ પડે છે. આથી ભાષાનું સ્વરૂપ બદલાય છે, ને ભાષા વિચારો દર્શાવવાનું સાધન મટીને વિચારો છુપાવવાનું સાધન બને છે. પ્રજા આમ ઘડાય નહિ એમ હું ખાસ માનું છું. આપણાં મનમાં હોય તે જ જોલવાની ટેવ પ્રજામાં ને વ્યક્તિઓમાં પડવી જોઈએ. આ કેળવણી વર્તમાનપત્ર દ્વારા સારી મળી શકે છે. એટલે જેને ઉપરના કાયદામાંથી બચીને કાર્ય

કરવું હોય તેણે વર્તમાનપત્ર બહાર ન જ પાડવું એ શ્રેયસ્કર જણાય છે. અથવા તો એ કાયદાનો વિચાર કર્યા વિના મનમાં જે વિચારો આવે તે નિડર થઈ વિનયપૂર્વક મૂકવા ને પરિણામ આવે તે સહન કરવું. જસ્ટીસ સ્ટીવને એક વિચાર બતાવ્યો છે કે જે માણસે કદી દ્રોહ કદ્યો નથી તેની ભાષામાં દ્રોહ હરગીજ આવનાર નથી, અને જો દ્રોહ મનમાં હોય તો તે બેધડક થઈ પ્રકટ કરવો. જો તેમ કરવાની હિંમત ન હોય તો છાપું બંધ કરવું. આમાં સહનું કદ્યાણુ છે.

અર્વાચીન સંસ્કૃતિ અને હિંદ.*

પૂર્વ અને પાશ્ચિમ વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો દુસ્તર અંતરાય નથી.

પાશ્ચિમાત્ય કે યુરોપીય સુધારા જેવી કોઈ વસ્તુ નથી; પરંતુ અર્વાચીન સુધારો છે કે જે કેવળ ભોગપ્રધાન છે.

અર્વાચીન સુધારાની અસર હેઠળ યુરોપની પ્રજા આવી તે પહેલાં તેઓ અને પૂર્વની પ્રજાની વચ્ચે ઘણી સમાનતા હતી. એટલું તો ચોક્કસ છે કે હિન્દના લોકો અને જે યુરોપિયનો ઉપર હજી સુધી અર્વાચીન સુધારાની અસર થઈ નથી, તેઓ પરસ્પર જેટલી છૂટથી લગી શકે છે તેટલી છૂટથી આધુનિક સુધારામાં ઉછરેલા યુરોપિયનો લગી શકતા નથી.

હિન્દુસ્થાન ઉપર બ્રિટિશ લોક રાજ્ય કરે છે એમ નથી; પરંતુ આગગાડી, તાર, ટેલિફોન, અને લગભગ દરેકે દરેક શોધ જે સુધારાના ચિહ્ન તરીકે ગણવામાં આવે છે તે દ્વારા અર્વાચીન સુધારો અમલ કરે છે.

મુંબઈ, કલકત્તા, અને હિન્દના બીજા મુખ્ય શહેરો ખરા પાપનાં મથકો બન્યા છે.

જો આજે બ્રિટિશ રાજ્યને સ્થાને અર્વાચીન પદ્ધતિ ઉપર રચાયેલું હિન્દી રાજ્ય સ્થપાય, તોય હિન્દુસ્થાન કંઈ વધારે ઉજળું ન બને; માત્ર એટલું જ થાય કે જે કેટલોક પૈસા અત્યારે ઇંગ્લાંડ ઘસડી જાય છે તે બચાવી શકાય; પરંતુ પછી હિન્દુસ્થાન યુરોપની કે અમેરિકાની બીજી કે પાંચમી પંક્તિના રાષ્ટ્ર જેવું ગણાશે.

* હિંદમાં વસતા એક મિત્રને આફ્રિકાથી ૧૯૦૯ માં લખેલ એક પત્રનો આ ભાગ છે.

મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ તો ત્યારે જ ખરેખર મળી શકશે કે જ્યારે પશ્ચિમ અર્વાચીન સુધારો લગલગ સાવ તણ દેશે. તેમ જ જો પૂર્વ અર્વાચીન સુધારો સ્વીકારે તો પણ તેઓનો ઉપરથી દેખાતો મેળાપ થઈ શકે. પરંતુ તે મેળાપ હુથિયારબંધી સંપ જોવો થશે. તેવો સંપ અત્યારે જર્મની અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે છે. આ બંને પ્રજા સામે પક્ષ પોતાનું ભક્ષણ ન કરી જાય તેની સંભાળ રાખવા જતાં મોતનાં જડખામાં જઈ પડી છે.

આખી દુનિયાને સુધારવાનો આરંભ કે વિચાર કરવો એ કોઈ પણ માણસ માટે અથવા કોઈ પણ જનસમુદાય માટે કેવલ ધૃષ્ટતા જ છે. અત્યંત કૃત્રિમ અને વેગવાળા વાહનોની સહાયતાથી તેમ કરવાનો પ્રયત્ન પથ્થરની હોડીથી સમુદ્ર તરવાના પ્રયત્ન જેવો છે.

સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે સાંસારિક સુખોની વૃદ્ધિથી નીતિને કોઈ પણ રીતે પોષણ મળતું નથી.

વૈદ્યકશાસ્ત્ર મેલી વિદ્યાનો અર્ક છે. જે ચઢીયાતી વૈદ્યક કલાના નામ નીચે ચાલે છે તેના કરતાં ઉટ-વૈદ્ય અત્યંત ઈચ્છવા જોગ છે.

ઈસ્પીતાલો સેતાનના ચરખા છે. સેતાન તેનો ઉપયોગ પોતાના લાભ માટે, અને પોતાનાં રાજ્ય ઉપર પોતાની સત્તા કાયમ રહે તે માટે, કરે છે. તે દોષને, દુર્દશાને, અધઃપાતને અને ખરી ગુલામગીરીને કાયમ કરે છે. વૈદ્યક શિક્ષણ મારે લેવું જોઈએ એવો વિચાર મને આવ્યો હતો, પરંતુ ત્યારે હું સાવ ભૂલાવામાં પડ્યો હતો. જે ફિટ્કારને પાત્ર કૃત્યો ઈસ્પીતાલમાં થઈ રહ્યાં છે તેમાં કોઈ પણ રીતે ભાગ લેવો મારા માટે પાપ કર્મ કહેવાય. ગુહ્યેન્દ્રિયના રોગો માટે અને ક્ષય માટે પણ ઈસ્પીતાલો ન હોત તો આપણામાં ગુહ્યેન્દ્રિયના દોષ તથા ક્ષય ઓછા પ્રમાણમાં હોત.

છેલ્લાં પચાસ વર્ષ દરમિયાન હિંદ જે શીખ્યું છે તે ભૂલી જવામાં તેનો ઉદ્ધાર છે. આગગાડી, તાર, ઈસ્પીતાલ, વકીલ,

ડાકટર અને આવા પ્રકારની બીજી બધી વસ્તુઓ છોડવી પડશે, અને કહેવાતા ઉંચા વર્ગોએ, ખરું સુખ આપનારું સાદુ ખેડુતનું જીવન છે એમ જાણીને તે જીવન સમજપૂર્વક ધાર્મિક-વૃત્તિથી અને વિચારપૂર્વક ગુજારવા શીખવું પડશે.

સંચાથી બનેલું કાપડ, પછી તે યુરોપની મિલોમાં કે હિન્દુસ્થાનની મિલોમાં બન્યું હોય તોપણ, હિન્દીએ વાપરવું જોઈએ નહિ.

ઇંગ્લાંડ હિન્દને આ પ્રમાણે કરવા મદદ કરશે ત્યારે જ હિન્દ ઉપરની તેની સત્તાનું સાર્થકય થયું ગણાશે. આ પ્રમાણે વિચાર કરનારા ઇંગ્લાંડમાં ઘણા એ હોય એમ જણાય છે.

લોકોની બાહ્યસ્થિતિ ઉપર મર્યાદા મુકી સમાજની વ્યવસ્થા કરવામાં પ્રાચીન ઋષિઓનું ખરું ડહાપણ હતું. પાંચેક હજાર વર્ષ ઉપર જે સાદુ હજી હતું તે જ આજે ખેડુતોનું હજી છે. તેમાં જ ઉદ્ધાર રહ્યો છે. લોકો આવી સ્થિતિમાં લાંબુ આયુષ્ય ભોગવે છે, અને અર્વાચીન પ્રવૃત્તિ લીધા પછી યુરોપે જે શાંતિ ભોગવી છે તેના કરતાં પ્રમાણમાં ઘણી વધારે શાંતિમાં જીવન ગુજારે છે. હું ઇચ્છું છું કે દરેક શિક્ષિત માણસ, દરેક અંગ્રેજ પણ, જો તેને રૂચે તો, આ સત્ય શીખે, અને તે પ્રમાણે વર્તે.

સત્યાગ્રહની સાચી ભાવનાથી જ હું ઉપરના લગભગ નિશ્ચિત નિર્ણયો કરી શક્યો છું. સત્યાગ્રહી તરીકે મારે આ વિચાર કરવાનો નથી કે આવો જખરો મુધારો, જે લોકો ચાલુ ગાંડી દોડધામમાં સંતોષ મેળવવા મથે છે તેઓમાં દાખલ કરાવી શકાશે કે કેમ! મને જો તેનું સત્ય સમજાય તો તેને અનુસરવામાં મારે આનંદ માનવો જોઈએ, અને તેથી જ પ્રજાના આખો સમુદાય તેમ કરવું આરંભે નહિ ત્યાં સુધી હું વાટ જોઈ શકું નહિ. આપણામાયલા જેઓ આમ વિચારે છે તેઓએ જરૂરી પગલાં લેવા જોઈએ, અને બાકીનાને, આપણે ખરા હશું, તો પાછળ આવવું પડશે. સિદ્ધાંત તૈયાર છે; આપણા વર્તનથી જેટલું બને તેટલું કરી તે સિદ્ધ કરવાનો છે. આપણે દોડધામ નચે રહેતા

હોવાથી, બધા દોષોથી વખતે છૂટી શકશું નહિ. દરેક વખતે હું આગગાડીમાં બેસું છું અથવા મોટરનો ઉપયોગ કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે મારી સત્યની ભાવનાને હું અન્યાય કરું છું. આ ધોરણે વિચારતાં જે ન્યાયદષ્ટિએ પરિણામ આવે તેની મને ભીતિ નથી. ઇંગ્લાંડ જવામાં તેમ દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિન્દ વચ્ચે જખરી આગબોટો મારફત વ્યવહાર ચાલે એમાં પણ અને એવી અનેક બાબતોમાં અહિત રહું છે. વખતે તમે અને હું આ દેહે તો તેમાંથી છૂટી ન શકીએ, પરન્તુ મુખ્ય વાત તો આપણો સિદ્ધાંત સાચો બાંધવાની છે. ત્યાં તમે બધી જાતના માણસો અને બધી જાતની સ્થિતિના માણસોના પરિચયમાં આવતા હશે. વિચારમાં તો, મને લાગે છે કે મેં પ્રગતિ કરી છે; એટલે તે તમારાથી વધારે વખત છાની રાખવી મને ઠીક નથી લાગતી. જો તમે મારી સાથે મળતા થતા હો તો સુધારકોને અને બીજા બધાને કહેવાની તમારી ફરજ છે કે જે સ્વતંત્રતા તેઓ માંગે છે, અથવા તો તેઓ ધારે છે કે તેઓ માંગે છે, તે લોકોનો જાન લેવાથી અથવા બળાત્કાર કરવાથી નથી મળી શકવાની, પરન્તુ પોતાને જ સુધારવાથી અને ખરા હિન્દી થવાથી અને હિન્દી રહેવાથી મળી શકશે. અને ત્યારે જ બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓ ધણી મટી દાસ બનશે. તેઓ ભક્ષકોને બદલે પાલકો બનશે, અને હિન્દની આખી વસ્તી સાથે પૂર્ણ શાંતિમાં વસશે. એટલે ભવિષ્ય બ્રિટિશ પ્રજાના હાથમાં નથી, પરન્તુ હિંદીઓના જ હાથમાં છે. જો તેઓમાં આત્મસંયમ અને ત્યાગ પૂરતો હોય, તો આ જ ઘડીએ તેઓ પોતાને છૂટા કરી શકે. જે સાદાઘ ઘણે અંશે હજી પણ આપણામાં છે, અને જે થોડાંક વર્ષ ઉપર તો પૂર્ણાંશે આપણી જ હતી તે આપણે મેળવીએ તો ઉત્તમ હિન્દીઓ અને ઉત્તમ યુરોપિયનો મારે હિન્દના ચારે ખૂણા સુધી હળીમળી રહેવાનું હજી પણ શક્ય છે. જે યુગમાં ઝડપથી આવજાવ કરવી શક્ય ન હતી, અને જે યુગમાં શિક્ષકો અને ઉપદેશકો દેશના એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે, દરેક જાતના જોખમો વેંટીને, પોતાના આનંદખાતર નહિ, પોતાની

તંદુરસ્તી સુધારવા માટે નહિ, (જે કે એ બધુ તેઓની મુસાફરીથી નીપજતું હતું) પરંતુ માણસજાત માટે પગે જતા, તે જ યુગમાં કુશી અને યાત્રાના બીજા સ્થળો પવિત્ર નગરો હતાં, પરંતુ આજે તે સ્થળો તિરસ્કારને પાત્ર બન્યાં છે.

તમને યાદ હશે કે મારા છેકરાઓ સાથે ગુજરાતીમાં બોલવા માટે તમે મને ઠપકો આપતા હતા. મને હવે વધારે ને વધારે ખાતરી થતી જાય છે કે તેઓ સાથે અંગ્રેજીમાં વાતચિત ન કરવામાં હું સાવ વ્યાજબી હતો. એક ગુજરાતી બીજા ગુજરાતીને અંગ્રેજીમાં લખે, એ કેવું લાગે! વળી તમે કહો છો તેમ, તેનાં અંગ્રેજીના ઉચ્ચાર ખોટા હોય છે, અને તેમાં વ્યાકરણ દોષ પણ હોય છે. એ તો ખરું છે કે જેવી હાસ્યાસ્પદ ભૂલો હું અંગ્રેજી લખવામાં કે બોલવામાં કરીશ તેવી હું કદી ગુજરાતીમાં નહિ કરું. મને લાગે છે કે જ્યારે હું એક હિન્દી સાથે અથવા પરદેશી સાથે અંગ્રેજીમાં બોલું છું ત્યારે હું કેટલેક અંશે તે ભાષા ભૂલું છું. જો મારે તે સારી રીતે શીખવી હોય, અને મારા કાનને તે માટે કેળવવા હોય તો મારે અવશ્ય અંગ્રેજ સાથે વાતચિત કરવી પડશે અને અંગ્રેજને બોલતો સાંભળવો પડશે.

શિક્ષણ પ્રકરણ.

માતૃભાષા.*

ડાક્ટર મહેતાના નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્ન ઉપર અંગ્રેજી ભણેલવર્ગ ભારે ધ્યાન આપશે એવી આશા છે. તેઓએ મદ્રાસના 'વેદાંત કેસરી' માટે આ લખાણો તૈયાર કર્યા હતા અને આખાં હિન્દમાં તેનો ફેલાવો થાય વાસ્તે હવે આ ચોપાનીયાના આકારમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે. શિક્ષણનાં વાહન તરીકે દેશી ભાષાઓનો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય અગત્યતાનો છે. દેશી ભાષાનો અનાદર એ રાષ્ટ્રીય આપઘાત છે. શિક્ષણનાં વાહન તરીકે અંગ્રેજી ભાષાને ચાલુ રાખવાની હિમાયત કરનારાઓમાંથી ઘણાઓ એમ કહેતા સંભળાય છે કે અંગ્રેજી શિક્ષણ લેનારા હિન્દીઓ જ પ્રબળીય અને રાષ્ટ્રીય કાર્યના રક્ષકો છે. જો તેમ ન હોય તો તે કેવળ ભયંકર જ કહેવાય. આ દેશમાં જે કંઈ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા અપાય છે. વસ્તુસ્થિતિ તો એવી છે કે જેટલો વખત આપણે આપણાં શિક્ષણ પાછળ આપીએ છીએ તેનાં પ્રમાણમાં પરિણામ કંઈ જ નથી. આપણે જનસમૂહ ઉપર અસર કરી શક્યા નથી. પરન્તુ જે કંઈ ડા. મહેતા કહેવા ધારે છે તે મારે કહી દેવું ન જોઈએ. તેઓ તે માટે હોંશ ધરાવે છે, અને ભાવપૂર્વક લખે છે. તેણે બંને પક્ષો તપાસ્યા છે, અને પોતાની દલીલોના ટેકામાં તેણે ઘણા પૂરાવાઓ એકઠા કર્યા છે. આ વિષય ઉપર છેલ્લાંમાં છેલ્લું કથન જ્વામસરૌચનું છે. તેઓ નામદાર કોઇ એક માર્ગ કાઢવાને અશક્ત નીવડ્યા છે. છતાં તેઓ આપણી શાળાઓમાં દેશી ભાષાઓ દ્વારા શિક્ષણ આપવાની જરૂરીઆત સારી રીતે સમજે છે. મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપના

* ડા. પ્રાણજીવન મહેતાએ પ્રગટ કરેલાં “ હિન્દની શાળાઓ અને કોલેજોમાં દેશી ભાષા શિક્ષણના વાહન તરીકે ” એ નામના ચોપાનીયાની આ પ્રસ્તાવના છે. † લૉડ એમ્સફોર્ડ.

ચાહુદીઓ દુનિયાના ઘણા ભાગોમાં ફેલાઈ ગયા છે. તેઓએ પરસ્પરના વ્યવહાર માટે એક સમાન ભાષાની જરૂર જણાવાથી ચીડીશને ભાષાનો દરજ્જો આપ્યો છે. તેઓ દુનિયાનાં સાહિત્યમાં મળતા ઉત્તમ પુસ્તકોનો ચીડીશમાં તરજુમો કરવામાં ફત્તેહ પામ્યા છે. તેઓ ઘણી પર ભાષાઓ બહુ સારી રીતે જાણે છે, છતાં તેઓના આત્માને ખીજી ભાષામાં શિક્ષણ મળેથી શાંતિ ન વળી. તેમ જ પોતાનું પદ સમજી શકે તે પૂર્વે ચાહુદી પ્રજાએ વિદેશી ભાષા શીખવાં તકલીફ ઉઠાવવી જોઈએ એવું તેઓના ન્હાના શિક્ષિત વર્ગે ઇચ્છ્યું નથી. એટલે જે એક વખતે કેવળ ભાંગીટૂટી બોલી લેખાતી હતી, પણ જે ચાહુદી બાળકો પોતાની મા પાસેથી શીખતા, તેને તેઓએ ખાસ પ્રયત્ન કરીને, દુનિયાના ઉત્તમ વિચારોનો તેમાં તરજુમો કરીને કિમતી કરી છે. ખરેખર આ એક અદ્ભુત કર્મ છે. તે કામ અત્યારની પેઢીએ જ કર્યું છે. તે ભાષાનું વેપ્સ્ટરના કોષમાં એવું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે કે તે એક વિવિધ ભાષાઓથી બનેલી ભાંગીટૂટી બોલી છે અને જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા રાજ્યોમાં વસતા ચાહુદીઓ પરસ્પર વ્યવહાર કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. આ પ્રમાણે હવે જો તેની માતૃભાષાનું વર્ણન કરવામાં આવે તો મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપના ચાહુદીને માહું લાગી જાય. જો આ ચાહુદી સાક્ષરો, એક પેઢી દરમિયાન, પોતાના જનસમૂહને એક ભાષા આપી શક્યા છે કે જેને માટે તેઓ મગરૂરી ધરાવે છે, તો ખચીત, આપણી દેશી ભાષાઓ, જે પકવ ભાષાઓ છે, તેની ખામીઓ દૂર કરવાનું કાર્ય આપણા માટે સહેલું હોવું જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકા આપણને તે જ પાઠ શીખાડે છે. ત્યાં, હવે ભાષાના અપભ્રંશ ટાલ અને અંગ્રેજી વચ્ચે હરિકાઈ ચાલતી હતી. બેર માતાઓએ અને બેર પિતાઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે પોતાના બાળકો જેઓની સાથે તેઓના બાલ્યમાં ટાલ ભાષામાં વાતચીત કરે છે, તેઓ ઉપર અંગ્રેજી ભાષામાં શિક્ષણ લેવાનો બોજો નહિ નાંખવા આપે. અહીં પણ અંગ્રેજી માટે જબરો પક્ષ હતો. તેના પક્ષવાદીઓ શક્તિવાળા હતા. પરંતુ

બોર દેશાભિમામાન પાસે અંગ્રેજીને નમવું પડ્યું હતું. એ જાણવા જેવું છે કે તેઓએ ઉંચી ડચનો પણ અસ્વીકાર કર્યો. શાળાના શિક્ષકો, જેઓને યુરોપની સુધરેલી ડચ ભાષા બોલવાની ટેવ પડી છે, તેઓને પણ વધારે સહેલી ટાલ ભાષા બોલવાની ફરજ પડી છે. અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં, ટાલ ભાષા જે માત્ર થોડા વર્ષો ઉપર સાદા પણ બહાદૂર ગામડીયાઓ વચ્ચે વાત કરવાનું સમાન સાધન હતું, તેમાં અત્યારે ઉત્તમ પ્રકારનું સાહિત્ય ખીલી રહ્યું છે. આપણા વિશ્વાસ આપણી ભાષાઓમાંથી ઉડી ગયો હશે, તો તે આપણા પોતામાં વિશ્વાસના અભાવનું ચિહ્ન છે. આપણી અધોગતિની તે ચોખ્ખી નિશાની છે. અને જે ભાષાઓ આપણી માતાઓ બોલે છે તે માટે આપણને જરા પણ માન નહિ હોય, તો કેઈ પણ પ્રકારની સ્વરાજ્યની યોજના, પછી તે ગમે તેટલી પરોપકારની વૃત્તિથી કે ઉદારતાથી આપણને આપવામાં આવશે છતાં તે આપણને કદી સ્વરાજ્ય ભોગવતી પ્રજા બનાવી શકશે નહિ.

આધુનિક કેળવણી.*

કેળવણી એ શબ્દ અત્યારે આપણે બધાનાં મુખમાંથી સાંભળીએ છીએ. નિશાળો, સરકારી તેમ જ ખાનગી, ભરાઈ રહે છે. કોલેજોમાં જગ્યા હોતી નથી. ગુજરાત કોલેજમાંથી ફેટલાએ ઉમેદવારોને નિરાશ થઈ પાછા જવું પડ્યું. કેળવણી વિષે આટલો બધો મોહ છતાં એ વસ્તુ શું છે અને આજ સુધી મળેલી કેળવણીથી આપણને લાભ થયો છે કે હાની થઈ છે, અથવા પ્રયાસ પૂરતો લાભ થયો છે કે નહિ એ વિચાર થતો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. જેમ કેળવણીના અર્થ વિષે વિચાર ઓછો થતો જોવામાં આવે છે, તેમ જ હેતુને વિષે કહી શકાય. મુખ્ય હેતુ તો એજ જોવામાં આવે છે કે કેળવણી લઈને અમુક પ્રકારની નોકરી લેવાને સારૂ આપણે લાયક થવું. જુદા જુદા ધંધાવાળા કેળવણી પામ્યા પછી પોતાનો ધંધો છોડીને નોકરી શોધતા થઈ જાય છે, અને નોકરી મળે એટલે આગળ ચડ્યા એમ માને છે. આપણી નીશાળોમાં કડીયા, લુહાર, સુથાર, ફરજી, મોચી વિગેરે જાતિઓના બાળકો ભણતા જોવામાં આવે છે. પણ ભણીને તેઓ પોતાના બાપુકા ધંધાને આગળ વધારવાને બદલે તેને મૂળ હલકા ધંધા માની તજ દે છે અને કારકુનની નોકરી મેળવવામાં માન માને છે. માબાપો પણ આ વિચારને અનુસરે છે; અને આમ આપણે જાતિભ્રષ્ટ અને કાર્યભ્રષ્ટ થઈ ગુલામગીરીમાં પડતા જઈએ છીએ. આવી દશા મેં હિંદુસ્થાનની મુસાફરીમાં ચારે તરફ જોઈ છે, અને તેથી ધણી વખત માફ હૃદય રહેલું છે.

* આ લેખ ‘સમાલોચક’ના ૧૯૧૬ અક્ટોબરના અંકમાં પ્રકટ થયો છે.

કેળવણી એ સાધ્ય વસ્તુ નથી પણ સાધન છે; અને જે વડે આપણે ચારિત્રવાન થઈ શકીએ તેજ કેળવણી ગણાય. આવું પરિણામ નિશાળોમાં અપાતી કેળવણીમાંથી આવ્યું હોય એમ કોઈ નહિ કહી શકે. નિશાળમાં જઈને ચારિત્રને ખરચી નાખેલું હોય તેવા અનેક દાખલા નજરે પડશે. એક તટસ્થ અંગ્રેજી લેખકે કહ્યું છે કે જ્યાં સુધી હિંદુસ્થાનમાં નિશાળો અને આપણાં ઘરોની વચ્ચે અનુસંધાન નહિ હોય, ત્યાં સુધી નિશાળીઆઓ ઉભય બ્રહ્મ થશે. ઘરમાં માળાપો તરફથી અને આપણી આસપાસના વાતાવરણમાંથી આપણા યુવકોને એક પ્રકારનું જ્ઞાન મળે છે અને નિશાળોમાં તેનાથી વિરુદ્ધ જ્ઞાન મળે છે. નિશાળોની રહેણી ઘરની રહેણીથી ઘણી વખતે વિરુદ્ધ જોવામાં આવી છે. આપણી વાંચનમાળાઓમાં આપેલું શિક્ષણ એ પોથી માંહેલાં રીંગણા જેવું મનાય છે. એમાનો કાંઈ પણ ભાગ આપણે આપણા ગૃહસંસારમાં દાખલ કરી શકતા નથી. આપણે શું શીખીએ છીએ તે વિષે માળાપો બેઠરકાર છે. ઘણું ખરું વાંચન કેવળ પરીક્ષા આપવાને સારૂ ઉપાડી લીધેલું વૈતરું જ છે, એમ આપણે માનીએ છીએ, અને પરીક્ષા આપ્યા પછી બને તેટલી ઉતાવળથી તે ભૂલી જવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણી ઉપર આપણે નકલ કરનારા છીએ એવો આરોપ કેટલાક અંગ્રેજોએ મુકેલો છે તે કેવળ અર્થરહિત નથી. તેમાંના એકે તો આપણને સુધારાનો સાહીયુંબક કાગળ એવી ઉદ્ધત ઉપમા આપેલી છે. જેમ સાહીયુંબક કાગળનું કામ વધારે પડતી સાહી ચુસી લેવાનું છે, તેમ આપણે સુધારાની અતિશયતા એટલે તેના દોષોને જ ગ્રહણ કરનારા છીએ એમ આ લેખકે માનેલ છે. એવી દશા આપણી કાંઈક અંશે થઈ છે એમ કબુલ કરવું જોઈએ. આવી દશાના કારણનો વિચાર કરતાં મને તો એમ લાગ્યું છે કે મુખ્ય દોષ અંગ્રેજી મારફત આપણને કેળવણી અપાય છે તેમાં છે. મેટ્રીક્યુલેશન સુધીની કેળવણી પૂરી કરતાં સાધારણ રીતે બાર વર્ષ જાય છે. આટલા વર્ષમાં આપણને ઘણું જુજ સામાન્ય જ્ઞાન મળે છે. પણ આપણો મુખ્ય પ્રયાસ એ જ્ઞાન આપણા

કાર્યની અંદર ગુંથી દેવામાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં નથી હોતો, પણ અંગ્રેજી ભાષા ઉપર જેમ તેમ કાળુ મેળવવામાં હોય છે. વિદ્વાન માણસોએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે જે મેટ્રીક્યુલેશન સુધીનું જ્ઞાન સૌને પોતપોતાની ભાષામાં અપાય તો ઓછામાં ઓછા પાંચ વર્ષ બચે. એટલે દશ હજાર મેટ્રીક્યુલેટની પાછળ પ્રજાના પચાસ હજાર વર્ષની નુકસાની ગઈ. આ મહા-ગંભીર પરિણામ છે, એટલું જ નહિ પણ આપણે આપણી પોતાની ભાષાઓને બીજારી બનાવીએ છીએ. ઘણી વખતે ‘ગુજરાતી ભાષા બાપડી’ એવું વાક્ય હું સાંભળું છું, ત્યારે મને ક્રોધ છુટે છે. આ સંસ્કૃતની એક વહાલી દીકરી એ બાપડી હોય તો દોષ કંઈ ભાષાનો નથી, પણ આપણે કે જે ભાષાના વાલી છીએ તેનો છે. આપણે તેને તરછોડી છે, તેને વિસારી પાડી છે. પછી તેનામાં જે તેજ શૌર્ય વિગેરે હોવા જોઈએ તે ક્યાંથી હોય? આપણા ઘરસંસાર અને આપણી વચ્ચે અંતરાય પડ્યો છે. માબાપ અને બીજા કુટુંબીઓ, આપણો સ્ત્રી વર્ગ, આપણો ચાકર વર્ગ જે બધાના પ્રસંગમાં આપણે ઘણા કાળ સુધી આવતું રહેવાનું છે તેઓને આપણી નિશાળનું શિક્ષણ એ તો ગુપ્તધન બરોબર છે. તેનો ઉપયોગ તેઓને મળે જ નહિ. જ્યાં આવી વિષમ દશા વર્તતી હોય ત્યાં પ્રજા કોઈ પણ કાળે ન ચડી શકે એ આપણને સહેજે જણાવું જોઈએ. આપણે જે સાહીયુંબક કાગળ ન હોત તો ૫૦ વર્ષ થયાં મળતી આવેલી કેળવણીને અંતે જનસમાજમાં કોઈ નવી પ્રવૃત્તિ જોવા પામ્યા હત. પ્રજાને આપણે ઓળખતા નથી. પ્રજા આપણને સુધરેલા ગણીને કાઢી નાંખે છે. આપણે પ્રજા વર્ગને જંગલી ગણો તેનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ.

કોલેજમાં મળતી વિશેષ કેળવણીનો વિચાર કરવા બેસીએ છીએ ત્યાં પણ એ જ પરિણામ જોવામાં આવે છે. ત્યાં જ્ઞાન સારા પાયા ઉપર મુકવામાં આપણો કાળક્ષેપ થાય છે. ત્યાં આપણે આપણી ભાષા ભૂલવાનું શરૂ કરીએ છીએ. કેટલાકને તો બાપુકી ભાષા તરફ તિરસ્કાર પણ ઉપજે છે. અસરપરસમાં આપણો વ્યવહાર ઉચ્ચારમાં અશુદ્ધ અને વ્યાકરણ દોષવાળું

અંગ્રેજી ખોલીને ચલાવીએ છીએ. જુદા જુદા શાસ્ત્રોના પારિભાષિક શબ્દો આપણી ભાષામાં આપણે ગોઠવેલા હોતા નથી, અને અંગ્રેજી ભાષામાં આવેલા આપણે પૂરી રીતે સમજતા નથી. કોલેજનો ક્રમ પૂરો કર્યા પછી આપણી બુદ્ધિ શૌર્યહીન બને છે. અને આપણા શરીર નમાલા થઈ જાય છે. દવાની શીશી આપણને આખી જીન્દગી સારૂ વળગે છે. એમ છતાં પ્રજા માને છે અને આપણે પણ માનીએ છીએ કે આપણે પ્રજાનું નાક છીએ, આપણે તેના વાલી છીએ, પ્રજાનું ભવિષ્ય આપણા હાથમાં છે. કોલેજમાંથી નીકળેલો ગુજરાતી યુવાનવર્ગ ગંભીર વિચાર કરીને પ્રજાનું વાલીત્વ સ્વીકારશે તો તેઓને હું બહુ સાહસિક ગણીશ. આપણી કેળવણીની પદ્ધતિનો ચિતાર જો કે મેં બહુ નિરાશાભરેલો આપેલો છે, છતાં એ નિરાશમાં પ્રૌઢ આશાના બીજ પણ રહેલાં છે. અંગ્રેજી ભાષા કોઈપણ હિન્દીને ન જાણવી જોઈએ એવો આશય આ લેખનો નથી. જેમ રૂશીયામાં થયું, જેમ દક્ષિણ આફ્રિકા અને જાપાનમાં થાય છે તેમ આપણે પણ કરીએ. જાપાનમાં થોડા માણસો ઉંચા પ્રકારનું અંગ્રેજી જ્ઞાન મેળવી યુરોપના સુધારામાંથી જે કંઈ લેવા યોગ્ય હોય તે જાપાની ભાષામાં મુકી પ્રજાને તે વસ્તુ સુલભ કરી મુકી છે. અને પ્રજાને અંગ્રેજી ભાષાજ્ઞાન મેળવવાના વ્યર્થ પ્રયાસમાંથી બચાવી લેય છે. આપણામાં હવે ઘણાને અંગ્રેજી જ્ઞાન આવ્યું છે. તેઓ ભલે વધારે અને જેની શરીર સંપત્તિ સારી હોય, અને જેનો માનસિક ઉત્સાહ મંદ ન પડ્યો હોય તેઓ અંગ્રેજી વિગેરે ભાષામાં આવેલા પ્રજાને હિતકારક વિચારો વિગેરે ગુજરાતી ભાષા મારફતે ભલે જણાવે. આપણી કેળવણીનો ક્રમ આપણે સતત પ્રયત્ન કરી બદલાવી શકીએ છીએ, અને નવા શાસ્ત્રો અને નવા વિચારોનું જ્ઞાન માત્ર ગુજરાતી ભાષાની મારફતે આપી શકીએ છીએ. વૈદકશાસ્ત્ર, નૌકાશાસ્ત્ર, કે વિદ્યુતશાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષામાં ન આપી શકાય એવું કંઈ જ નથી. અંગ્રેજી ભાષા જાણ્યા પછી શરીરમાયલાં જુદા જુદા અવયવોનું જ્ઞાન મળી શકે અથવા તો ત્યાર પછી જ જીવતા માણસનું હાડકું વેરી શકાય, એવો કશોએ નિયમ નથી.

હિન્દુસ્થાનમાં ઓછામાં ઓછા ૮૫ ટકા વસ્તીનો ધંધો ખેતીનો છે. ૧૦ ટકાનો ધંધો કારીગરનો છે; તેમાં મુખ્યત્વે કરીને વણાટકામ કરનારનો; અને બાકીના પાંચ ટકામાં મુત્સદ્દી વિગેરે છે. આ છેલ્લો વર્ગ જે ખરેખરી લાકસેવા કરવા માગે તો તે વર્ગે ૯૫ ટકાના ધંધા વિષે કાંઈક માહિતી મેળવવી જોઈએ. ૯૫ ટકાની પ્રજાએ તો પોતાના માબાપ જે ધંધો કરે છે, તે બાબત વિષે જ્ઞાન મેળવવું એ તેમની ફરજ ગણાવી જોઈએ. જે આ વિચાર બરાબર હોય તો ખેતી અને વણાટકામ એ બે ધંધાનું જ્ઞાન બચપણથી જ આપણી શાળાઓમાં મળે એવી સગવડ હોવી જોઈએ. ખેતીનું અને વણાટકામ વિગેરેનું સુંદર જ્ઞાન આપી શકાય એવી સ્થિતિ લાવવાને સારૂ આપણી નિશાળો બધી ગામ અથવા શહેરોના બહુ વસતીવાળા ભાગમાં નહિ પણ જ્યાં મહોટા ખેતરો કરી શકાય તેવી અને કેળવણી લગભગ ખુદ્દી હવામાં લઈ શકાય તેવી જગ્યામાં હોવી જોઈએ. આવી નિશાળોમાં નિશાળીઆઓની રમત ગમત તે નિશાળોના ખેતરમાં હળ ચલાવવાની હશે. બાળકોને અને જુવાનીઆઓને પુટ બોલ કીકેટ વિગેરે ન હોય તો તેઓની જીન્દગી શુષ્ક થઈ જાય એવી માન્યતા કેવળ મિથ્યા છે. આપણા ખેડુતોના છોકરાઓને કીકેટ વિગેરે નથી મળતા, છતાં આનંદ વગરના કે નિર્દોષ મસ્તી રહિત નથી. આ પ્રમાણે કેળવણીનો ક્રમ બદલવો એ કાંઈ મુશ્કેલીની વાત નથી. પ્રજામત એ વિચાર ધરાવતો હોવો જોઈએ, તો સરકારને ફેરફાર કર્યા વિના ચાલે જ નહિ. પ્રજા મત તૈયાર થાય તેના પહેલાં જે માણસોને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કેળવણી પસંદ હોય તેઓએ અખતરા કરવા જોઈએ છે. અને તેઓના પ્રયાસમાં શુભ પરિણામ પ્રજા જોશે ત્યારે પોતાની મેળે પ્રજા તે પ્રમાણે કરવા ઇચ્છશે. આવો અખતરો કરવામાં ઘણા ખર્ચની જરૂર નથી, એમ મને લાગે છે પણ આ લેખ વ્યાપારની દૃષ્ટિથી નથી લખાયો. મુખ્ય હેતુ એ છે કે આ લેખના વાંચનાર ખરી કેળવણી શું છે તેની શોધ કરે, અને શોધ કરવામાં આ લેખ જે કોઈ પણ પ્રકારે મદદ રૂપ થઈ પડે તો આ લખવાનો પ્રયત્ન સફળ થયો ગણાશે.

બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ.*

બહુલા લાઈઓ અને બહેનો, આ પરિષદનું પ્રમુખપદ આપી મને આપ સહુએ આભારી કર્યો છે. એ પદ શોભાવવા સારૂ જોઈતી વિદ્વત્તા મારામાં નથી એ હું બાણું છું. દેશસેવાનાં બીજા ક્ષેત્રોમાં હું જે કંઈ લાગ લઉં છું તેથી મને આ પદની લાયકાત નથી મળી શકતી એનું પણ મને લાન છે. મારી લાયકાત એક જ હોઈ શકે; ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમની હરિકાઈમાં પહેલા દરજ્જા વિના સંતોષ ન જ પામું એમ મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે ને એ માન્યતાને લીધે જ મેં આ જવાબ-દારીભર્યું પદ સ્વીકાર્યું છે. જે ઉદાર વૃત્તિથી આપે મને આ પદ આપ્યું છે તે જ વૃત્તિથી આપ મારી ખામીઓ દરગુજર કરશો. ને આપના અને મારા આ કાર્યમાં પૂરી મદદ કરશો એવી આશા રાખું છું.

આ પરિષદ એક વર્ષનું બાળક છે. પુત્રના પગ પારણામાં વરતાય છે તેમ આ બાળકનું જોવામાં આવે છે. ગયા વર્ષનાં કાર્યનો હેવાલ હું વાંચી ગયો છું. એ ગમે તે સંસ્થાને શોભાવે એવો છે. મંત્રીઓ વેળાસર પરિષદનો કિંમતી હેવાલ બહાર પાડી શક્યા છે તેથી તેઓને ધન્યવાદ ઘટે છે. એવા મંત્રીઓ આપણને મળ્યા છે એ આપણો લાગ્યોદય સૂચવે છે. એ હેવાલ જેઓએ ન વાંચ્યો હોય તેઓને મેળવી વાંચવા તથા મનન કરવાની હું ભલામણ કરું છું.

રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈનું ચમરાજીએ ગત વર્ષમાં બલિદાન લીધું છે તેથી આપણને મોટી ખોટ આવી છે. તેમના જેવા સાક્ષર તરુણ વયમાં ચાલી નીકળ્યા એ શોચનીય તેમ જ

* આ ભાષણ ૧૯૧૭ માં ભરૂચમાં ભરાયેલી બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદનાં પ્રમુખસ્થાનેથી આપવામાં આવ્યું હતું.

વિચારણીય છે. તેમના આત્માને ઈશ્વર શાન્તિ આપે અને તેમનાં કુટુંબને, તેમનાં દુઃખમાં આપણે ભાગીદાર છીએ એ જ્ઞાનથી, આશ્વાસન મળે એમ ઈચ્છું છું.

જે મંડળે આ પરિષદ બોલાવી છે તેણે ત્રણ ઉદ્દેશ રાખ્યા છે:—

૧. કેળવણીના પ્રશ્નો વિષે પ્રજામત કેળવવો ને દર્શાવવો.

૨. ગુજરાતમાં કેળવણીના પ્રશ્નોની સતત ચળવળ કરવી.

૩. ગુજરાતમાં કેળવણીના વ્યવહારિક કાર્યો કરવાં.

ત્રણે ઉદ્દેશો વિષે મેં યથામતિ જે વિચારો કર્યા છે ને મત બાંધ્યા છે તે અહીં રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

કેળવણીના વાહનનો વિચાર કરી નિશ્ચય કરવો એ આપણું આ દશામાં પહેલું કાર્ય છે એ તો સહુને સ્પષ્ટ લાગવું જોઈએ. તે વિના બીજા બધા પ્રયાસો લગભગ નકામા જેવા થઈ જવાનો સંભવ છે. કેળવણીનાં વાહનનો નિશ્ચય કર્યા વિના કેળવણી અપાયે જાય તે વગર પાચે ચણતર કરવાના પ્રયત્ન જેવો પરિણામે થાય.

આમાં બે મત જોવામાં આવે છે. એક પક્ષ કહે છે કેળવણી માતૃભાષા (ગુજરાતી) દ્વારા અપાવી જોઈએ. બીજો પક્ષ કહે છે કે અંગ્રેજી દ્વારા અપાવી જોઈએ. ઉભય પક્ષના હેતુ પવિત્ર છે. બંને દેશના હિતચિંતક છે. પણ પવિત્ર હેતુ કાર્યસિદ્ધિને સાડે બસ નથી. પવિત્ર હેતુ અપવિત્ર જગ્યાએ ઘણી વેળા લઈ જાય છે, એવો દુનિયાનો અનુભવ છે. તેથી આપણે તો બંને મતના ગુણદોષ તપાસી, બની શકે તો એકમત ઉપર આવી આ મહાન પ્રશ્નનો નિશ્ચય કરવો ઘટે છે. પ્રશ્ન મહાન છે એ નિઃશંક છે. એટલે તેને સાડે જેટલો વિચાર કરાય તેટલો ઓછો છે.

આ પ્રશ્ન આખા ભારતવર્ષનો છે. પણ દરેક ઈલાકો કે પ્રાંત પોતાને સાડે નિશ્ચય કરી શકે છે. હિન્દુસ્તાનના બધા ભાગ એકમતના ધાય ત્યાં સુધી એકલી ગુજરાત આગળ પગલું ન ભરી શકે એવી કંઈ સ્થિતિ નથી.

છતાં બીજા પ્રાંતોમાં શી ચળવળ થઈ છે એ તપાસવાથી આપણે કંઈક ગુંચવણ ઉકેલી શકીએ છીએ. બંગાળમાં ભાગલાને સમયે જ્યારે સ્વદેશી જુસ્સો ઉછળી રહ્યો હતો ત્યારે બંગાળી મારફત શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન થયો. રાષ્ટ્રીય શાળા પણ સ્થપાઈ. રૂપિયાનો વરસાદ વર્ષો. પણ એ અખતરો નિશ્ફળ ગયો છે. મારી નાશ માન્યતા છે કે વ્યવસ્થાપકોને પોતાના અખતરો વિષે શ્રદ્ધા ન હતી. તેવી જ દયામણી દશા શિક્ષકોની હતી. બંગાળમાં શિક્ષિત વર્ગને અંગ્રેજી ઉપર ભારે મોહ છે. બંગાળી સાહિત્ય વધ્યું છે તેના દારણમાં બંગાળી લોકના અંગ્રેજી ભાષાપરનો કાબુ છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે. હકીકત આ દલીલને તોડે છે. સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું ચમત્કારી બંગાળી તેમના અંગ્રેજીને આભારી નથી. તેમની ચમત્કૃતિ તેમના સ્વભાષાભિમાનમાં છે. ગીતાંજલી પ્રથમ બંગાળામાં લખાઈ. આ મહાકવિ બંગાળમાં બંગાળી ભાષાનો જ ઉપયોગ કરે છે. તેમણે થોડા દિવસ પહેલાં હિન્દની આધુનિક સ્થિતિ પર કલકત્તામાં ભાષણ આપ્યું તે બંગાળામાં આપ્યું હતું. તે સાંભળવા બંગાળનાં અગ્રગણ્ય પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ ગયાં હતાં. સાંભળનારાઓએ મને કહ્યું કે દોઢ કલાક સુધી લાવણ્યની ધારાથી તેમણે શ્રોતાવર્ગને રસભોજ કરી મુક્યો હતો. તેમણે પોતાના વિચારો અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી નથી લીધા. તેઓ કહે છે કે મેં તે વિચારો આ દેશના વાતાવરણમાંથી લીધા છે. ઉપનિષદોમાંથી દોહી કહાડ્યા છે: હિન્દુસ્તાનના આકાશમાંથી તેમની ઉપર વિચારવૃષ્ટિ થઈ છે. એ જ સ્થિતિ બીજા બંગાળી લેખકોની હું સમજ્યો છું.

હિમાલય જેવા પ્રૌઢ લાગતા મહાત્મા મુન્શીરામજી જ્યારે હિન્દીમાં પોતાનાં વ્યાખ્યાન આપે છે ત્યારે બાળક, ઐરાં ને મોટા સહુ તેમનું રસિક ભાષણ સાંભળે છે ને સમજે છે. તેમનું અંગ્રેજી તેઓ કેવળ અંગ્રેજી મિત્રોને સારૂ સાચવી રાખે છે. અંગ્રેજી શબ્દોનો તરજુમો કરી પોતાનું ભાષણ કરતા નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં જેણે દેશને સ્વાર્પણ કર્યું છે એવા માનનીય મહનમોહન માલવીયાજીનું અંગ્રેજી ચાંદી જેવું ચળકી ઉઠે છે એમ કહેવાય છે. તેઓ બોલે છે તે વાઈસરોયને વિચારવું પડે છે. જો તેમના અંગ્રેજીનો ચળકાટ ચાંદી સમો છે તો તેમનો હિન્દી ધોધ તો ગંગાના પ્રવાહ જેવો છે ને માનસરોવરમાંથી ઉતરતી ગંગા જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી સુવર્ણ સરખી ઝગી રહે છે તેમ તેમનાં હિન્દી વ્યાખ્યાનનો પ્રવાહ શુદ્ધ કાંચન સમો ચળકે છે.

આ ત્રણ વક્તાઓની શક્તિ એમના અંગ્રેજી જ્ઞાનમાંથી નથી આવી, પણ એમના સ્વભાષા પ્રતિના પ્રેમને લઈને રહી છે. સ્વામીશ્રી દયાનન્દે જે હિન્દી ભાષાની સેવા કરી છે તે કાંઈ અંગ્રેજી જ્ઞાનને લીધે ન હતી. તુકારામ અને રામદાસે મરાઠી ભાષાને દીધાવી છે તેમાં અંગ્રેજી ભાષાનો કશો હિસ્સો નથી. પ્રેમાનન્દે અને શામળ ભાટે તથા છેક આધુનિક કાળમાં દલપતરામે ગુજરાતી સાહિત્ય વધાર્યું તેનો જશ અંગ્રેજી ભાષા લઈ શકે તેમ નથી.

ઉપરના દાખલાઓ પરથી એમ સિદ્ધ થતું જણાય છે કે માતૃભાષાના વિકાસને સારું અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન કરતાં માતૃભાષા ઉપરના પ્રેમની-તેની ઉપર શ્રદ્ધાની-જરૂર છે.

ભાષાઓ કેમ ખીલે છે એ વિચારતાં પણ એ જ નિર્ણય ઉપર આવશું. ભાષાઓ તે તે લોકોના ચારિત્ર્યનું પ્રતિબિંબ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સીદી લોકોની ભાષા બાણુનાર તેઓના રીતરીવાજ વગેરેનું જ્ઞાન મેળવી લે છે. ગુણકર્મ પ્રમાણે ભાષા બંધાય છે. જે ભાષામાં વીર્ય, સત્ય, દયા આદિ લક્ષણ નહિ હોય તે ભાષામાં વીર, દયાવાન અને સત્યવાદી પુરૂષો નહિ થાય એમ આપણે બેધડકપણે કહી શકીશું. આવી ભાષામાં ખીજી ભાષામાંથી વીરરસના કે દયાના શબ્દો મરડી મચડીને આણવાથી તે ભાષાનો વિસ્તાર નથી થવાનો, તે ભાષા બોલનારાઓ વીર નથી થવાના. પાણી કોઈનું દીધું નથી ચઢતું પણ પોતાનાં હોય તો કટાઈ ગયેલું

છતાં કાટનું આવરણ ઉતર્યે પ્રકાશી નીકળે છે. આપણે ઘણા કાળ સુધી દાસત્વ લોગવ્યું છે, તેથી આપણામાં વિનયની અતિશયતા સૂચવનારા શબ્દોનો લંડાર ઘણો વધારે જોવામાં આવે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં નૌકાને લગતા શબ્દો છે તેટલા બીજી ભાષામાં ભાગ્યે જ હોય. કોઈ સાહસિક ગુજરાતી તેવાં પુસ્તકોનું ભાષાંતર ગુજરાતીઓ પાસે મૂકશે તેથી કંઈ આપણી ભાષામાં વૃદ્ધિ નથી થવાની ને આપણે નૌકાનું વિશેષ જ્ઞાન પણ મેળવવાના નથી. પણ જો આપણે વહાણ વગેરે બનાવતા થઈશું ને નૌકાસૈન્યની પણ રચના રચીશું તો નૌકાપરિભાષા સહજે ઉત્પન્ન થશે. આ જ વિચાર મરહુમ રેવરંડ ટેલરે તેમનાં વ્યાકરણમાં મુક્યો છે. તેઓ સાહેબ કહે છે:—

“ ગુજરાતી પૂરી કે અધુરી, એ વિષે વિવાદ કોઈ વેળા સાંભળવામાં આવે છે. કહેવત છે કે યથા ગજા તથા પ્રજા યથા ગુરુસ્તથા શિષ્ય: . તેમ જ કહેવાય કે યથા ભાષકસ્તથા ભાષા જેવો બોલનાર તેવી બોલી. શામળ ભટ્ટાદિક કવિઓ, પોતાનાં મનમાં વિવિધ વિચાર બોલતાં, ગુજરાતી અધુરી છે એવું બાણીને અટક્યા એવું જણાતું નથી; પણ નવા જુના શબ્દની ગોઠવણીમાં પોતાનો વિવેક એવો પ્રગટાવ્યો કે તેમનું કહેલું ભાષામાં આદ્યું.

એક વિષયમાં તો બધી ભાષાઓ અધુરી છે. માણસની ટુંકી સમજણમાં નહિ આવે એવી વાતો, એટલે ઇશ્વર વિષે કે અપારતા વિષે વાત કરીએ, તો બધી ભાષા અધુરી છે. માણસની બુદ્ધિને આશ્રયે ભાષા ચાલે છે; માટે જ્યારે બુદ્ધિ ટુંકી પડે છે, ત્યારે ભાષા અધુરી હોય છે. ભાષાનો સાધારણ નિયમ એ છે કે લોકોનાં મનમાં જેવા વિચાર ભરેલા છે, તેવા જ તેમની ભાષામાં બોલાય છે. જો લોક વિવેકી તો તેમની વાચા વિવેક ભરેલી, જો લોક મૂઢ તો વાચા તેમના જેવી જ. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે મૂઢ સુથાર વાંસલા વિધણાનો વાંક કહાડે; ભાષાનો દોષ ઠરાવનાર કોઈ વેળા એવા હોય છે. જે વિદ્યાર્થીના હાથમાં અંગ્રેજી ભાષાનું અને તેની સાથે અંગ્રેજી વિદ્યાનું કંઈ

આવ્યું છે, તેમને ગુજરાતી ભાષા અધુરી જેવી લાગતી હોય; કેમકે અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરવું કઠણ છે. એમાં વાંક ભાષાનો નહિ, પણ લોકોનો છે. નવો શબ્દ, નવો વિષય, ભાષાનું કંઈ નવું વલણ વાપરીએ, તો વિવેકથી સમજી લેવાનો અભ્યાસ લોકોમાં નથી, માટે ખોલનાર અટકે છે; કેમકે બહેરાની આગળ ગાતાં છાતી કેમ ચાલે વારૂ? અને જ્યાં લગી લોક સારું નરસું, નવું જૂનું પારખી મૂલ્ય ઠરાવી નથી શકતા, ત્યાં લગી લખનારનો વિવેક કેમ પ્રકુલિત થાય?

અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરનારામાંના કોઈ એવું ધારતા દેખાય છે કે અમે તો માના દૂધની સાથે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ધાવ્યા, અને અંગ્રેજી શીખ્યા છીએ, માટે સાક્ષાત્ દ્વિભાષી બની ગયા, ગુજરાતીનો અભ્યાસ શા વાસ્તે કરવો! પણ પરભાષાના સંપાદનના શ્રમ કરતાં, સ્વભાષામાં પ્રવીણતા મેળવવાનો અભ્યાસ અધિક છે. શામળાદિક ગુજરાતી કવિઓના ગ્રન્થમાં જુઓ. તુકે તુકે અભ્યાસનાં પ્રમાણ દેખાય છે. મનોયત્ન કર્યા પૂર્વે ગુજરાતી કાચી દેખાય, પણ પછી ખરી પાકી જણાશે. યત્નકારી અધુરો તો તેની ભાષા પણ અધુરી; પણ જો વાપરનારના યત્ન સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ. હા, શણગારેલી પણ દેખાય. ગુજરાતી, આર્યકુળની, સંસ્કૃતની પુત્રી, ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી! તેને કોણ કદી અધમ કહે?

પ્રભુ એને આશીર્વાદ દેજો. જુગના અન્ત લગી એની વાણીમાં સદ્વિદ્યા, સદ્જ્ઞાન, સદ્ધર્મનો સુખોધ હોજો. અને પ્રભુ કર્તા, માતા, શોધક એનું વખાણ સદા સુણાવજો. ”

એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે ળંગાળમાં ળંગાળી મારફતે બધી કેળવણી આપવાની ચળવળ વ્યર્થ ગઈ લાગે છે તેનું કારણ ભાષાની ન્યૂનતા અથવા તો એ પ્રયાસની અયોગ્યતા નથી. ન્યૂનતા વિષે આપણે વિચાર્યું. ળંગાળીના પ્રયાસમાંથી અયોગ્યતા સિદ્ધ થતી નથી. પ્રયાસ કરનારની અયોગ્યતા અથવા અશ્રદ્ધા ભલે કહે.

ઉત્તરમાં જો કે હિંદી ભાષા ખીલી રહી છે, છતાં હિન્દી ભાષાને કેળવણીનું વાહન કરવાનો સતત પ્રયત્ન માત્ર આર્ય-સમાજીઓએ જ કરેલો જોવામાં આવે છે. ગુરૂકુળોમાં તે પ્રયાસ ચાલુ છે.

મદ્રાસમાં દેશીભાષા મારફતે શિક્ષણ દેવાની હિલચાલ થોડાં જ વર્ષ થયાં શરૂ થઈ છે. તામીલ કરતાં તેલગુ વર્ગમાં વિશેષે જગૃતિ છે. તામીલ શિક્ષિત વર્ગની ઉપર અંગ્રેજીની એટલી બધી અસર થઈ છે કે તેઓ તામીલ મારફતે પોતાનું કાર્ય સાધવા જેટલો ઉત્સાહ નથી ધરાવતા. તેલગુ ભાગમાં અંગ્રેજી શિક્ષણે એટલો પ્રવેશ નથી કર્યો. તેથી લોકો માતૃભાષાને વિશેષ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. તેલગુ વિભાગમાં કેવળ તેલગુ મારફતે શિક્ષણ આપવાનો પ્રયોગ ચાલે છે એટલું જ નહિ પણ તેલગુ ભાષાઓએ હિન્દુસ્તાનની ભાષા દીઠ વિભાગ કરવાની હિલચાલ શરૂ કરી છે. આ વિચારનો પ્રચાર થોડા જ સમયમાં શરૂ થયો છે છતાં તેઓનો પ્રયત્ન એવો શૌર્યભર્યો છે કે ટુંક મુદતમાં આપણે તેનો અમલ થયો જોવા પામશું. તેમના કાર્યપ્રવાહમાં ખડકો ઘણાં છે પણ તેને તોડવાની શક્તિ તેઓ ધરાવે છે એવી મારી ઉપર તેઓના નેતાઓએ છાપ પાડી છે.

મહારાષ્ટ્રમાં તે પ્રયાસ ચાલુ છે. સાધુચરિત અધ્યાપક કુર્વે એ પ્રયાસના હિમાયતી છે. ભાઈ નાયકનું તે જ દૃષ્ટિબિંદુ છે. ખાનગી શાળાઓ એ કાર્યમાં રોકાઈ છે. અધ્યાપક વિજયપુરકરે મહાકળ્ટો સહન કરીને પોતાના સાહસનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે ને થોડા સમયમાં આપણે તેમની શાળા સ્થપાયેલી જોઈશું. તેમણે પાઠ્ય પુસ્તકો લખવાની યોજના રચી હતી. કેટલાંક પુસ્તકો છપાયાં છે ને કેટલાંક લખેલાં તૈયાર છે. તે શાળાના શિક્ષકોએ કદી આશ્રદ્ધા બતાવી નથી. જો તેમની શાળા કમનસીબે બંધ ન થઈ હત તો અત્યારે મરાઠી મારફતે ઉંચામાં ઉંચું શિક્ષણ આપી શકાય કે નહિ એવો પ્રશ્ન રહેત જ નહિ.

ગુજરાતમાં માતૃભાષા મારફતે કેળવણી દેવાની હિલચાલ થઈ ચૂકી છે. એ વિષે આપણે રા. બ. હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળાના

લેખમાંથી જાણી શકીએ છીએ. અધ્યાપક ગજજર અને મરહુમ દિવાન બહાદુર મણિલાઈ જસલાઈ તે વિચારના નેતા ગણી શકાય. એમણે રોપેલા બીજને પોષવું કે નહિ એ વિચાર આપણે કરવાનો રહ્યો છે. મને તો લાગે છે કે તેમાં જેટલી ઢીલ થાય છે તેટલું આપણને નુકસાન જ છે.

અંગ્રેજી ભાષા મારફતે કેળવણી લેવામાં ઓછામાં ઓછાં સોળ વર્ષ લાગે છે. તે જ વિષયો માતૃભાષા દ્વારા શીખવવામાં આવે તો વધારેમાં વધારે દશ વર્ષ લાગે એવો અભિપ્રાય ઘણા પ્રૌઢ શિક્ષકોએ આપ્યો છે. હજારો વિદ્યાર્થીઓનાં છ વર્ષ બચે એટલે તેટલા હજાર વર્ષો પ્રજાને મળ્યા જેવું થાય.

પરભાષા મારફતે શિક્ષણ લેવામાં જે બોલે મગજ ઉપર પડે છે તે અસહ્ય છે. એ બોલે આપણાં જ બાળકો ઉચકી શકે પણ તેનો બદલો તો તેઓએ વેઠેજ છુટકો. તેઓ બીજે બોલે ઉપાડવાને અસમર્થ થાય છે. આથી આપણા ગ્રેજ્યુએટ ઘણે ભાગે નિઃસત્વ, નબળા, નિરુત્સાહી, રોગી ને કેવળ નકલી બને છે. શોધકશક્તિ, વિચારશક્તિ, સાહસ, ધૈર્ય, વીરતા, નિર્ભયતા વગેરે ગુણો ક્ષીણ થઈ જાય છે તેથી આપણે નવી યોજનાઓ રચી શકતા નથી, રચીએ છીએ તો પાર ઉતારી શકતા નથી. કેટલાક જેઓ ઉપરના ગુણો બતાવી શકે છે તેઓ અકાળ મૃત્યુનો ભોગ થઈ પડે છે. એક અંગ્રેજે લખ્યું છે કે શાહિયુસ કાગળ જેમ અસલ લેખને વિષે છે તેમ યુરોપ બહારની પ્રજા યુરોપી પ્રજાને વિષે છે. આ વિચારમાં જેટલું સત્ય હશે તે કંઈ એશિયાની સ્વાભાવિક અયોગ્યતાને લીધે નથી. આ પરિણામનું કારણ કેળવણીના વાહનની અયોગ્યતા જ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્ત્રી પ્રજા સાહસિક, શરીરે કદાવર ને ચારિત્ર્યવાન છે. જે બાળ લગ્નાદિ ખામીઓ આપણામાં છે તે તેઓમાં નથી, છતાં જે સ્થિતિ આપણી છે તે તેઓની છે. તેઓમાં શિક્ષણનું વાહન હય છે. તેઓ પણ આપણી જેમ હય ઉપર તુરત કાબુ મેળવે છે ને આપણી જેમ તેઓ પણ કેળવણીને અંતે શક્તિહીન બને છે, ઘણે ભાગે માત્ર નકલ કરનારા નીવડે છે. અસલ વસ્તુ તો

તેઓમાં પણ માતૃભાષાની સાથે અસ્ત થયેલી જોવામાં આવે છે. અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા આપણે જ આ નુકસાનનું ખરું માપ કરવા અશક્ત છીએ. પ્રજાવર્ગ ઉપર આપણે કેટલી ઓછી અસર કરી છે તેનું માપ કહાડીએ તો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. આપણા માબાપો કેટલીક વેળા આપણી કેળવણી વિષે ઉદ્ગાર કહાડે છે તે વિચારવા યોગ્ય હોય છે. આપણે બોઝ ને રોયની ઉપર મોહાંધ થઈ પડીએ છીએ. મારી ખાત્રી છે કે જો આપણે માતૃભાષા મારફતે ૫૦ વર્ષ સુધી કેળવણી લીધી હોત તો આપણામાં એટલા બોઝ ને રોય હોત કે તેમનું અસ્તિત્વ આપણને આશ્ચર્ય ન પમાડત.

જાપાનનો ઉત્સાહ જે દિશામાં ચાલે છે એ યોગ્ય છે કે નહિ એ વિચાર એક બાજુ રાખીએ તો આપણને જાપાનનું સાહસ સ્તબ્ધ કરે તેવું જણાશે. તેઓએ પ્રજાજાગૃતિ પોતાની ભાષા મારફતે કરી છે, તેથી તેઓનાં દરેક કાર્યમાં નવીનતા જોવામાં આવે છે. તેઓ શિક્ષકને શીખવતા થઈ ગયા છે. તેઓએ શાહીયુસ કાગળની ઉપમા ખોટી પાડી છે. પ્રજાનું જીવન કેળવણીને લીધે ઉછળી રહ્યું છે, ને જગત વિસ્મયપૂર્વક જાપાનની પ્રવૃત્તિ જોઈ રહ્યું છે. પરભાષાની મારફતે શિક્ષણ લેવાની પદ્ધતિથી પારાવાર નુકસાન છે.

માતાના ધાવણની સાથે જે સંસ્કાર મળે છે ને જે મધુર શબ્દો મળે છે તેની અને શાળાની વચ્ચે જે અનુસંધાન હોવું જોઈએ તે પરભાષા મારફતે કેળવણી લેવામાં તૂટે છે. તે તોડનારના હેતુ પવિત્ર હો, છતાં તે પ્રજાના દુશ્મન છે. આપણે તેવા શિક્ષણના ભોગ થવામાં માતૃદ્રોહ કરીએ છીએ. પર ભાષાદ્વારા મળતા શિક્ષણમાં નુકસાન એટલે જ નથી અટક્યું. શિક્ષિતવર્ગ અને પ્રજાવર્ગ વચ્ચે અંતર પડી ગયું છે. પ્રજાવર્ગને આપણે નથી ઓળખતા. પ્રજા આપણને નથી ઓળખતી. આપણને તો તે સાહેબલોક તરીકે ગણી કહાડે છે; આપણાથી ડરે છે; આપણો અવિશ્વાસ કરે છે. જો આ સ્થિતિ લાંબો સમય ચાલે તો શિક્ષિત

વર્ગ પ્રબલવર્ગના પ્રતિનિધિ નથી એવો લોર્ડ કરઝનનો આરોપ ખરો પડવા વખત આવે.

સદ્દલાગ્યે શિક્ષિતવર્ગ મૂર્છામાંથી જાગ્રત થતો જોવામાં આવે છે. જનસમાજની સાથે મળવા જતાં મજકુર દોષનો સાક્ષાત અનુભવ કરે છે. પોતે જે જુસ્સો મેળવ્યો છે તે પ્રબલને કેમ આપી શકે? અંગ્રેજીમાં તો ન જ ચાલે. ગુજરાતીમાં આપવાની શક્તિ ઓછી છે અથવા નથી. પોતાના વિચાર માતૃભાષામાં મૂકતાં મહાસંકટ પડે છે. આ ઉદ્દગારો હું હુમેશાં સાંભળી રહ્યો છું. આ અંતરાય પડી જવાથી પ્રબલજીવનનો પ્રવાહ અટક્યો છે. અંગ્રેજી કેળવણી આપવામાં મેંકૉલેનો શુદ્ધ હેતુ હતો. તેને આપણા સાહિત્ય પ્રતિ તિરસ્કાર હતો. તે તિરસ્કારનો ચેપ આપણને પણ વળગ્યો, ને આપણે ભાન ભૂલ્યા. ચેલા ગુરૂ કરતાં આગળ વધે છે તેમ આપણું થયું છે. પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનો પ્રચાર આપણે પ્રબલમાં કરનારા થઈએ એ મેંકૉલેનો ઉદ્દેશ હતો. તેની કલ્પના એવી હતી કે આપણામાંના કેટલાક અંગ્રેજી શીખી, આપણા ચારિત્ર્યમાં વૃદ્ધિ કરી, પ્રબલને નવા વિચારો આપશું. એ આપવા યોગ્ય હતા કે નહિ તેનો વિચાર અહીં અસ્થાને છે. આપણે તો માત્ર શિક્ષણના વાહનનો જ વિચાર કરવાનો છે. આપણે તો અંગ્રેજી કેળવણીમાં ધનપ્રાપ્તિ જોઈ એટલે તે ઉપયોગને પ્રધાનપદ આપ્યું. કેટલાકે સ્વદેશાભિમાન પોષ્યું. એમ મૂળ વિચાર ગૌણ થયો ને અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર મેંકૉલેની ધારણા કરતાં વધ્યો તેમાં આપણે ખોયું છે.

જો આપણા હાથમાં સત્તા હોત તો આપણે તુરત તે દોષ જોઈ શકત. આપણાથી માતૃભાષાનો ત્યાગ ન કરી શકાત. અમલદારવર્ગે નથી કર્યો. ઘણાને વખતે ખબર નહિ હોય કે આપણી કચેરીની ભાષા ગુજરાતી ગણાય છે. સરકાર કાયદાઓ ગુજરાતીમાં પણ તૈયાર કરાવે છે. દરબારોમાં વંચાતાં ભાષણોના તરજુમા તે જ વેળા વંચાય છે. ચલણી નોટોમાં અંગ્રેજીની સાથે ગુજરાતી વગેરેનો ઉપયોગ જોવામાં આવે છે. માપણી-દારને શીખવાનું ગણિત વગેરે કઠિન હોય છે પણ તે કાર્ય જો

અંગ્રેજી મારફતે થતું હોત તો મહેસુલ ખાતાનું કામ બહુ ખરચાળ નીવડત. તેથી માપણીદારને સાડ પરિભાષા ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે. તેમાં લીધેલા શબ્દો આપણને સ્થાનિક શ્રદ્ધ ઉપજાવે એવા છે. આપણામાં ભાષા પ્રતિ ખરી પ્રીતિ હોય તો આપણને જે સાધનો છે તેનો તો આજે જ ઉપયોગ કરી શકીએ. વકીલો જે પોતાનું કાર્ય ગુજરાતી ભાષા મારફતે લેતા થઈ જાય તો અસીલનો ઘણો પૈસો બચે. અસીલોને કાયદાની જરૂર પડતી કેળવણી મળે ને અસીલો પોતાના હુકમ સમજતા થઈ જાય. દુભાષીઆનું ખર્ચ બચે. ભાષામાં કાયદાના શબ્દો પ્રચલિત થાય. આમાં વકીલોને થોડો સરખો પ્રયાસ કરવો પડે તેમ છે ખરું. તેઓના અસીલને તેથી હાનિ નહિ થાય એ મારી ખાતરી છે, મારો અનુભવ છે. ગુજરાતીમાં કરેલી દલીલનો પ્રભાવ એછો પડશે એ ભય રાખવાનું જરાએ કારણ નથી. આપણા કલેક્ટરો વગેરેને ગુજરાતી જાણવું ફરજિયાત છે. પણ આપણા અંગ્રેજી ઉપરના મિથ્યામોહને લીધે આપણે તેઓના જ્ઞાનને કાટ ચઢાવીએ છીએ.

એવી શંકા કરવામાં આવી છે કે ધનપ્રાપ્તિને સાડ અને સ્વદેશાભિમાનને સાડ જે ઉપયોગ થયો તેમાં કંઈ દોષ ન હતો. આ શંકા કેળવણીના વાહનનો વિચાર કરતાં વાસ્તવિક નથી. ધનપ્રાપ્તિને અર્થે કેટલાક અંગ્રેજી શીખે અથવા દેશનું ભલું કરવા સાડ શીખે તેને આપણે વંદશું. પણ તેથી કંઈ અંગ્રેજી ભાષાને કેળવણીનું વાહન નહિ કહીએ. ઉપલા બે બનાવોથી અંગ્રેજી ભાષાએ વાહન તરીકે ઘર કચું એ દુઃખદ પરિણામમાં આપણે જ બતાવવાનો અહીં આશય છે. કોઈ કહે છે કે અંગ્રેજી જાણનારા જ સ્વદેશભક્ત થયા છે. થોડા માસ થયા આપણે જુદું જ જોઈ રહ્યા છીએ. છતાં અંગ્રેજીનો આ દાવો કબુલ કરતાં એટલું કહી શકાય કે બીજાને તક જ મળી નથી. અંગ્રેજી સ્વદેશાભિમાન એપી નથી નીવડયું. ખરું સ્વદેશાભિમાન વ્યાપક હોવું જોઈએ. તે ગુણ આમાં નથી જોવામાં આવ્યો.

એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉપરની દલીલો ગમે તેવી હોય છતાં તે બધી હાલ અવ્યહાર છે. “અંગ્રેજી ખાતર બીજા વિષયોએ જરા પણ સહન કરવું પડે એ દુઃખદ સ્થિતિ છે. અંગ્રેજી ઉપર કાબુ મેળવવાની જ ક્રિયામાં આપણું ઘણું માનસિક બળ ખપી જાય એ બહુ અનિષ્ટ છે. પણ અંગ્રેજી પરત્વે આપણી જે સ્થિતિ છે એ ધ્યાનમાં લેતાં આ પરિણામ સહન કરીને જ માર્ગ કહાડ્યા વિના છુટકો નથી એવી મારી અદ્ય મતિ છે.” આ ઉદ્દગાર જેવા તેવા લેખકના નથી. એ વચન ગુજરાતના સાક્ષરોમાં પહેલી પંક્તિએ બિરાજનારના છે; સ્વભાષાપ્રેમીના છે. અધ્યાપક ધ્રુવ જે કંઈ લખે છે તે આપણે વિચાર્યા વગર ચાલે જ નહિ. તેમણે મેળવેલો અનુભવ થોડાની જ પાસે છે. તેમણે સાહિત્યની તેમ જ કેળવણીની ભારે સેવા કરી છે. તેમને સલાહ દેવાનો ને ટીકા કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. આવી સ્થિતિએ મારા જેવાને ઘણું વિચારવું પડે છે. વળી આ ઉદ્દાર આનંદશંકરભાઈના એકલાના જ નથી. તેમણે મધુર ભાષામાં અંગ્રેજી ભાષાના હિમાયતીઓના વિચાર આપ્યા છે. તે વિચારોને આપણે માન આપવું એ આપણી ફરજ છે. વળી મારી પોતાની સ્થિતિ કંઈક વિચિત્ર છે. તેઓ સાહેબની સલાહથી, તેમની નજર તળે રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો અખતરો હું અજમાવી રહ્યો છું. ત્યાં માતૃભાષાદ્વારા જ શિક્ષણ અપાય છે. આવો નિકટ સંબંધ વર્તે છે ત્યાં કંઈ પણ ટીકા રૂપે લખતાં હું અચકાઉં છું. સદ્ભાગ્યે અધ્યાપક ધ્રુવે અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા તેમ જ માતૃભાષા-દ્વારા શિક્ષણ, આ બંનેને અખતરો રૂપે જ જોયાં છે. બેમાંથી એકે વિષે તેમણે ચોક્કસ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી. એટલે એમના વિચાર વિરુદ્ધ કંઈ કહેતાં મને ઓછો સંકોચ જણાય છે.

અંગ્રેજી પરત્વે આપણી પરિસ્થિતિ ઉપર જોઈએ તે કરતાં વધારે વજન આપણે દઈએ છીએ. આ વિષય આ પરિષદમાં પૂરી છૂટથી ન ચર્ચાય એ મારા ખ્યાલ બહાર નથી. જેઓ રાજ્યપ્રકરણી વિષયોમાં હાથ નથી ઘાલી શકતા તેઓને પણ

આટલું વિચારવું કે કહેવું અયોગ્ય નથી: તે એ છે કે અંગ્રેજી સંબંધ કેવળ હિન્દના હિતાર્થે છે. બીજી કોઈ કદપનાથી એ સંબંધનો ખચાવ થાય તેમ નથી. એક પ્રજા બીજી પ્રજાની ઉપર રાજ્ય ભોગવે એ વિચાર ખંનેને સારૂ અસહ્ય છે, અનિષ્ટ છે ને ખંનેને હાનિકારક છે, એમ અંગ્રેજી રાજ્યાધિકારીઓએ કબુલ કર્યું છે. જ્યાં પરોપકારી દૃષ્ટિએ વિવાદ ચાલતો હોય ત્યાં એ વાત સિદ્ધાંતરૂપે કબુલ થાય છે. આમ હોઈને રાજ્યકર્તા તેમ જ પ્રજા ખંનેને જો એવું સાબીત થાય કે અંગ્રેજીદ્વારા શિક્ષણ આપતાં પ્રજાનું માનસિક બળ હુણાય છે તો એક ક્ષણવાર પણ થોડ્યા વિના શિક્ષણનું વાહન ફેરવવું જોઈએ. આમ થવામાં જે જે વિધો હોય તે દૂર કરવામાં આપણે પુરૂષાર્થ રહેલો છે. જો આ વિચાર સ્વીકારવામાં આવે તો અધ્યાપક ધ્રુવની જેમ માનસિક બળની હાનિ કબૂલ કરનારાઓને બીજી દલીલ આપવાપણું નથી રહેતું.

માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી આપતાં અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનને ધક્કો પહોંચશે કે નહિ એ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા હું સ્વીકારતો નથી. એ ભાષાની ઉપર બધા કેળવાયેલા હિન્દીને પ્રભુતા મેળવવાની જરૂર નથી. એટલું જ નહિ પણ એ પ્રભુતા મેળવવા ઉપર રૂચિ ઉત્પન્ન કરવાની પણ જરૂર નથી એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે.

કેટલાક હિન્દીઓએ અંગ્રેજી જરૂર શીખવું પડશે, અધ્યાપક ધ્રુવે કેવળ ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નને વિચાર્યો છે. પણ આપણે બધી દૃષ્ટિથી વિચારતાં જોઈ શકીશું કે બે વર્ગને અંગ્રેજીની જરૂર જણાશે:

૧. સ્વદેશાભિમાની, જેઓમાં ભાષા શીખવાની શક્તિ વિશેષ છે, જેઓને વખત છે, ને જેઓ અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી શોધખોળ કરી તેનાં પરિણામ પ્રજાની પાસે મુકવા ઈચ્છે છે, અથવા રાજ્યકર્તાની સાથેના સંબંધમાં તેનો ઉપયોગ કરવા ઈચ્છે છે તેવા; અને

૨. જેઓ અંગ્રેજી જ્ઞાનનો ધનસંપાદન ખાતર ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે તેવા.

આ બંનેને સારૂ અંગ્રેજીને મરજીયાત વિષય ગણી તે ભાષાનું સારામાં સારૂ જ્ઞાન આપવામાં કંઈ બાધ નથી એટલું જ નહિ પણ તેવી સગવડ કરવી એ જરૂરનું છે. આ ક્રમમાં કેળવણીનું વાહન માતૃભાષા જ રહેશે. અધ્યાપક ધ્રુવને ભય છે કે જો આપણે અંગ્રેજી મારફતે બધું શિક્ષણ નહીં લઈએ પણ તેને એક પરભાષા તરીકે શીખશું તો જેવું ફારસી, સંસ્કૃત વગેરેનું થાય છે તેવું અંગ્રેજીનું થશે. મારે માનપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે આ વિચારમાં કંઈક ખામી છે. ઘણા અંગ્રેજો પોતાની કેળવણી અંગ્રેજીમાં મેળવ્યા છતાં કૃત્યવગેરેનું ઉચું જ્ઞાન ધરાવે છે ને તેનો પોતાનાં કાર્યમાં પૂરતો ઉપયોગ કરી શકે છે. હિન્દુસ્તાનમાં એવા હિન્દી પડ્યા છે જેઓએ શિક્ષણ અંગ્રેજી મારફતે લીધું છે છતાં કૃત્ય ઇત્યાદિ ઉપર તેમનો કાબુ જેવો તેવો નથી. હકીકત તો એવી છે કે જ્યારે અંગ્રેજી પોતાને સ્થાને જશે ને માતૃભાષાને તેમનું પદ મળશે ત્યારે આપણાં મન જે અત્યારે રૂંધાઈ રહ્યાં છે તે કેદખાનામાંથી છૂટશે. ને કેળવાયેલાં, ખેડાયેલાં, છતાં તાજાં રહેલાં મગજને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવાનો બોલો ભારે નહિ લાગે. અને મારી માન્યતા તો એવી પણ છે કે તે પ્રસંગે શીખાયેલું અંગ્રેજી આપણા આજના અંગ્રેજી કરતાં વધારે શોભીતું હશે અને બુદ્ધિ તીવ્ર હોવાથી તેનો વધારે સારો ઉપયોગ થઈ શકશે. લાલાલાલની દૃષ્ટિએ આ માર્ગ સર્વ અર્થને સાધનારો જણાશે.

જ્યારે માતૃભાષા મારફતે આપણે કેળવણી લેતા થઈશું ત્યારે આપણા ઘરમાં આપણે જુદો જ સંબંધ રાખશું. અત્યારે આપણે આપણી સ્ત્રીઓને આપણી ખરી લાગીયણ નથી કરી શકતા. તેઓને આપણી પ્રવૃત્તિનું એકું ભાન હોય છે. આપણા માખાપને આપણા ભણતરની કંઈ ખબર નથી હોતી. આપણા ઘોખી, હજમ, આપણા ભંગી, આ બધાને આપણે જો આપણી ભાષા મારફતે બધું ઉચું જ્ઞાન લેતા હોઈએ તો રહેજે

કેળવણી આપીએ. વિદ્યાયત્રમાં હજમત કરાવતાં હજમની સાથે આપણે રાજ્યતંત્રની વાત કરીએ છીએ. અહીં એવું આપણું કુટુંબમાં નથી કરી શકતા. તેનું કારણ આપણા કુટુંબીઓ કે હજમો અજ્ઞાન છે એ નથી. પેલા અંગ્રેજ હજમના જેટલા જ્ઞાની તો તેઓ છે જ. તેઓની સાથે આપણે મહા-ભારત, રામાયણ, તીર્થક્ષેત્ર વગેરેની વાતો કરીએ છીએ, કેમ કે પ્રજાકેળવણી એ દિશામાં વહે છે. પણ નિશાળોમાં લીધેલું ઘેર નથી જઈ શકતું કેમ કે આપણે અંગ્રેજી મારફતે શીખેલું આપણા કુટુંબીઓને કહી શકતા નથી.

અત્યારે આપણી ધારાસભામાં બધો કારભાર અંગ્રેજીમાં ચાલે છે. ઘણા મંડળોમાં એ જ દશા વર્તે છે. તેથી કંજુસની માફક વિદ્યાધન દાટી મૂક્યા જેવું થઈ રહ્યું છે. અદાલતોમાં પણ એ જ દશા છે. ન્યાયાધીશો હંમેશાં શિક્ષાવચન કહી સંભળાવે છે. અદાલતમાં જનારો વર્ગ તે સંભળવા તત્પર હોય છે પણ તેઓને ન્યાયાધીશોના છેવટના શુષ્ક હુકમ સિવાયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. પોતાના વકીલોનાં ભાષણ પણ તેઓ નથી સમજી શકતા. અંગ્રેજી શાળામાંથી નીકળેલા તખીઓની પણ એ જ હાલત છે. તેઓ દરદીને જોઈતું જ્ઞાન દઈ શકતા નથી. તેઓને શરીરનાં અવયવોનાં ગુજરાતી નામ તો આવડે નહિ. એટલે ઘણે ભાગે તેમને માત્ર દવાચિકી લખવા ઉપરાંત દર્દી સાથે લેવા દેવા હોતી નથી. એમ કહેવાય છે કે હિન્દુસ્તાનમાં શિખરો ઉપરથી ચોમાસામાં પાણીના ધોધ પડે છે, તે આપણે અવિચારને લીધે નકામા જવા દઈએ છીએ. સુવર્ણમય ખાતર આપણે લાખો રૂપિયાનું હંમેશાં પેદા કરીએ છીએ ને પરિણામે રોગો વહેારી લઈએ છીએ. તેમ જ અંગ્રેજી ભાષા ભણવાના બોજથી કચરાઈ ગયેલા આપણે દીર્ઘ દૃષ્ટિના અભાવે ઉપર પ્રમાણે પ્રજાને જે મળવું જોઈએ તે દઈ શકતા નથી. આ વાક્યમાં અતિશયોક્તિ નથી પણ તે મારી તીવ્ર લાગણી દર્શાવનારું છે. માતૃભાષાનો જે અનાદર આપણે કરી રહ્યા છીએ તેનું ભારે પ્રાયશ્ચિત્ત આપણે કરવું પડશે. તેથી પ્રજાએ ઘણું સહ્યું છે. તેમાંથી પ્રજાને હવે છોડવવી એ શિક્ષિતવર્ગની પહેલી ફરજ સમજું છું.

નરસિંહ મહેતાની જે ભાષા છે, જેમાં નંદશંકરે પોતાનો કુરણુવેલો લખ્યો, જેમાં નવલરામ, નર્મદાશંકર, મણિલાલ, મલબારી વગેરે લેખકો લખી ગયા છે, જે બોલીમાં મરહુમ રાજચંદ્ર કવિએ અમૃતવાણી સંલળાવી છે, જે ભાષાની સેવા કરી શકે એવી હિન્દુ, મુસલમાન ને પારસી જાતિઓ છે, જેના બોલનારામાં પવિત્ર સાધુ થઈ ગયા છે, જે વાપરનારામાં ધનાઢ્યો છે, જેમાં પરદેશ ખેડનારા વહાણુવટીઓ થઈ ગયા છે, જેમાં મુળ માણેક ને જોધા માણેકના શૂરાતનના પડધા આજ પણ ખરડા ડુંગરમાં સંલળાય છે તે ભાષાના વિસ્તારની સીમા હોય નહિ. તે ભાષાની મારફતે ગુજરાતીઓ કેળવણી ન લેય તો તેઓ ખીજું શું ઉજાળશે ? આ પ્રશ્નને વિચારવો પડે છે એ જ ખેદ છે.

આ વિષય બંધ કરતાં દાકતર પ્રાણુજીવનદાસ મહેતાએ જે લેખો લખ્યા છે તેની ઉપર આપ સહુનું ધ્યાન ખેંચું છું. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર બહાર પડી ચૂક્યું છે ને તે વાંચી જવા મારી ભલામણ છે. તેમાં ઉપરના વિચારોને ટેકો આપનારા ઘણા અભિપ્રાયો જોવામાં આવશે.

માતૃભાષાને કેળવણીનું વાહન કરવું એ ઇષ્ટ હોય તો તેનો અમલ થવા સારૂ આપણે શાં પગલાં ભરવાં જોઈએ એ વિચારવું જોઈએ. દલીલો આપ્યા વગર એ પગલાં મને જેવાં સુઝે છે તેવાં લખી નાખું છું.

૧. અંગ્રેજી જાણનાર ગુજરાતીએ, જાણ્યે અજાણ્યે પણ પરસ્પર વ્યવહારમાં અંગ્રેજીનો પ્રયોગ ન કરવો.
૨. જેને અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બંનેનું સારૂ જ્ઞાન છે તેણે અંગ્રેજીમાં જે સારાં ઉપયોગી પુસ્તકો કે વિચારો હોય તે પ્રજા આગળ ગુજરાતીમાં મૂકવા.
૩. કેળવણી મંડળોએ પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં.
૪. ધનાઢ્ય પુરૂષોએ ગુજરાતી મારફત કેળવણી આપવાની શાળાઓ જગે જગે સ્થાપવી.

૫. ઉપલી પ્રવૃત્તિની સાથે જ સરકારને પરિષદોએ અને કેળવણી મંડળોએ અરજી કરવી કે બધી કેળવણી માતૃભાષા મારફતે જ અપાવી જોઈએ. અદાલતોમાં ને ધારાસભામાં વહેવાર ગુજરાતી મારફત થવો જોઈએ ને પ્રજાનું બધું કાર્ય તે જ ભાષામાં થવું જોઈએ. અંગ્રેજી જાણનારને જ સારી નોકરી મળી શકે છે તે પ્રથા બદલી નોકરોને લાયકાત પ્રમાણે ભાષાભેદ રાખ્યા વિના પસંદ કરવા જોઈએ. ગુજરાતી ભાષામાં તેઓને જોઈતું જ્ઞાન મળે એવી શાળાઓ સ્થપાવી જોઈએ, એવી અરજી પણ સરકારને જવી જોઈએ.

ઉપરની યોજનામાં એક આપત્તિ જોવામાં આવશે. તે એ છે કે ધારાસભામાં તો મરાઠી, સિંધી ને ગુજરાતી સભાસદો છે ને વખતે કાનડી પણ હોય. આપત્તિ મોટી છે પણ અનિવાર્ય નથી. તેલગુ વર્ગે એ વિષયની ચર્ચા શરૂ કરી છે ને કોઈક દિવસે પણ ભાષા પ્રમાણે નવા વિભાગો થવા જોઈશે એમાં શંકા નથી; પણ તેમ થતા સુધી હિન્દી અથવા સભાસદની પોતાની ભાષામાં ભાષણ આપવાનો અખતિયાર તેને મળવો જોઈએ. આ સૂચના અત્યારે હાસ્યરૂપે જણાય તો ક્ષમા માગી એટલું જ કહીશ કે ઘણી સૂચનાઓ પ્રથમ દૃષ્ટિએ ને આરંભમાં હાસ્યજનક જણાય છે. દેશની ઉન્નતિનો આધાર કેળવણીના વાહનના શુદ્ધ નિર્ણય ઉપર રહેલો છે એવો મારો અભિપ્રાય છે. તેથી મને મારી સૂચનામાં ભારે રહસ્ય માલમ પડે છે. માતૃભાષાની કિંમત વધશે, તેને રાજ્યપદ મળશે ત્યારે તેમાં આપણે નથી કંઈપી તેવી શક્તિઓ જોવામાં આવશે.

જેમ કેળવણીના વહાનનો વિચાર કરવો પડ્યો તેમ જ આપણે રાષ્ટ્રીય ભાષાનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે. જે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થવાની હોય તો અંગ્રેજીને જરૂરિયાત સ્થાન મળવું જોઈએ.

અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થઈ શકે ? કેટલાક વિદ્વાન સ્વદેશાભિમાની કહે છે કે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થવી જોઈએ. એવો

પ્રશ્ન જ અજ્ઞાન દશાસૂચક છે; અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થઈ ચૂકી છે. આપણા નામદાર વાઈસરોય સાહેબે ભાષણ કર્યું છે, તેમાં તેમણે માત્ર તેવી આશા બતાવી છે. તેમનો ઉત્સાહ તેમને ઉપર્યુક્ત શ્રેણીએ નથી લઈ જતો. વાઈસરોય સાહેબ માને છે કે અંગ્રેજી ભાષા દહાડે દહાડે આ દેશમાં વિસ્તાર પામશે, આપણા કુટુંબોમાં તે પ્રવેશ કરશે, અને છેવટે રાષ્ટ્રીય ભાષાની ઉચ્ચ પદવી ભોગવશે. અત્યારે ઉપર ટપકે વિચારતાં આ ખ્યાલને ટેકો મળે છે, આપણા શિક્ષિત વર્ગની દશા જોતાં અંગ્રેજી વિના આપણો કારભાર અટકી પડે એવો આભાસ આવે છે. એમ છતાં જરા ઉંડા ઉતરીશું તો માલમ પડશે કે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા ન થઈ શકે, ન થવી જોઈએ.

ત્યારે રાષ્ટ્રીય ભાષાનાં શાં લક્ષણો હોવાં જોઈએ ? એનો વિચાર કરીએ.

૧. તે ભાષા અમલદાર સાડું સહેલી હોવી જોઈએ.
૨. તે ભાષાની મારફત ભારતવર્ષનો પરસ્પર ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજ્ય પ્રકરણી વ્યવહાર શક્ય હોવો જોઈએ.
૩. તે ભાષા ભારતવર્ષના ઘણા લોકો બોલતા હોવા જોઈએ.
૪. તે ભાષા રાષ્ટ્રને સાડું સહેલી હોવી જોઈએ.
૫. તે ભાષાનો ખ્યાલ કરતાં ક્ષણિક કે અદ્વિસ્થાયી સ્થિતિ ઉપર વજન ન મૂકવું જોઈએ.

અંગ્રેજી ભાષામાં આમાંનું એક પણ લક્ષણ નથી.

પહેલું લક્ષણ છેલ્લું મૂકવું જોઈતું હતું, પણ મેં પહેલું મૂક્યું છે. કેમકે તે લક્ષણ અંગ્રેજી ભાષામાં હોય એવો આભાસ આવે છે. વધારે વિચાર કરતાં આપણે જોઈશું કે હાલ પણ અમલદાર વર્ગને સાડું તે સહેલી ભાષા નથી. અહીંના રાજ્ય બંધારણની કલ્પના એવી છે કે અંગ્રેજી વર્ગ ઓછો થશે, તે એટલે સુધી કે છેવટે વાઈસરોય અને બીજા આંગળીના પેઢા પર ગણી શકાય તેટલા અમલદાર અંગ્રેજ રહેશે. મોટો વર્ગ આજે હિન્દી જ છે, ને તે વધતો જ જશે. તે વર્ગને સાડું ભારતવર્ષની

ગમે તે ભાષા કરતાં અંગ્રેજી મુશ્કેલ છે એમ તો સૌ કોઈ કબુલ કરશે.

બીજું લક્ષણ વિચારતાં આપણે જોઈએ છીએ કે અંગ્રેજી ભાષા જનસમાજ બોલતી થઈ જાય એ શક્ય ન હોય ત્યાં લગી આપણા ધાર્મિક વ્યવહાર અંગ્રેજીમાં નહિ જ ચાલે. એટલે દરજ્જે અંગ્રેજી ભાષા સમાજમાં પ્રસારે એ અશક્ય જણાય છે.

ત્રીજું લક્ષણ અંગ્રેજીમાં ન હોઈ શકે કેમકે તે ભારત-વર્ષની મોટી સંખ્યાની બોલી નથી.

ચોથું લક્ષણ પણ અંગ્રેજીમાં નથી કેમકે આખા રાષ્ટ્રને સારૂ પ્રમાણમાં તે સહેલી નથી.

પાંચમાં લક્ષણનો વિચાર કરતાં આપણે જોઈએ છીએ કે અંગ્રેજી ભાષા જે સત્તા આજે ભોગવે છે તે ક્ષણિક છે. ચિરસ્થાયી સ્થિતિ તો એ છે કે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રજાના રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં અંગ્રેજી ભાષાની જરૂરીયાત થોડી જ પડશે. અંગ્રેજી સામ્રાજ્યના વ્યવહારમાં તેની જરૂર પડશે. તે સામ્રાજ્યના રાજ્ય વ્યવહારની (ડિપ્લોમસિની) ભાષા હશે, એ જૂદો પ્રશ્ન છે. તે વ્યવહારને સારૂ અંગ્રેજીની જરૂર રહેશે. આપણે ક્યાંએ અંગ્રેજી ભાષાનો દ્વેષ નથી કરતા. માત્ર તેને તેના સ્થાન બહાર જવા દેવા નથી માગતા; એજ આગ્રહ છે. સામ્રાજ્યની ભાષા તો અંગ્રેજી હશે ને તેથી આપણા માલવિયાજી, શાસ્ત્રીઆર, બેનરજી વગેરેને એ ભાષા શીખવાની ફરજ પાડશું. અને તેઓ હિન્દની કીર્તિ બીજા દેશોમાં જગવશે એમ ખાતરી રાખીશું. પણ રાષ્ટ્રની ભાષા અંગ્રેજી ન હોય. અંગ્રેજીને રાષ્ટ્રીય ભાષા બનાવવી એ એસ્પેરેન્ટો દાખલ કરવા જેવું છે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થાય એવી કલ્પના આપણી નિર્બલતા સૂચવે છે. એસ્પેરેન્ટોનો પ્રયાસ માત્ર અજ્ઞાન સૂચવશે. ચારે કઈ ભાષા પેલાં પાંચ લક્ષણોવાળી છે? હિન્દી ભાષામાં એ બધા લક્ષણો છે એમ કબુલ કર્યા વિના ચાલશે જ નહિ.

હિન્દી ભાષા હું એને કહું છું કે જે ઉત્તરમાં હિન્દુ તથા મુસલમાન બોલે છે ને દેવનાગરી અથવા ઉર્દુ લિપિમાં લખે છે. આ બ્યાખ્યા સામે કંઈક વિરોધ જોયો છે.

એવી દલીલ થતી જોવામાં આવે છે કે હિન્દી અને ઉર્દુ બે નોખી ભાષા છે. આ દલીલ વાસ્તવિક નથી. ઉત્તર વિભાગમાં મુસલમાન અને હિન્દુ બંને એક જ ભાષા બોલે છે. ભેદ શિક્ષિત વર્ગે પાડ્યો છે. એટલે કે હિન્દુ શિક્ષિત વર્ગે હિન્દીને કેવળ સંસ્કૃતમય કરી મૂકી છે, તેથી કેટલાક મુસલમાન તે નથી સમજી શકતા. લખનૌના મુસલમાન ભાઈઓ ફારસીમય ઉર્દુ બોલીને તે હિન્દુથી ન સમજાય તેવી કરી મૂકે છે. આ બંને પરિભાષા છે ને તેને પ્રજાવર્ગમાં ક્યાંએ સ્થાન નથી. હું ઉત્તરમાં રહ્યો છું, હિન્દુ મુસલમાન સાથે ખૂબ લગ્યો છું, ને મારું હિન્દી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું ઓછું હોવા છતાં મને તેમની સાથે વ્યવહાર રાખવામાં જરાએ અડચણ નથી આવી. જે ભાષા ઉત્તર વિભાગમાં જનસમાજ બોલે છે તેને ઉર્દુ કહો કે હિન્દી, બંને એક જ છે. ઉર્દુ લિપિમાં લખો તો તે ઉર્દુ નામે ઓળખો, તેજ વાક્યો નાગરીમાં લખો તો હિન્દી કહેવાશે.

હવે રહ્યો લિપિનો અઘડો. હાલ તુરત મુસલમાન છોકરા જરૂર ઉર્દુ લિપિમાં લખશે, હિન્દુ ઘણે ભાગે દેવનાગરીમાં લખશે. “ ઘણે ભાગે ” શબ્દનો પ્રયોગ કરું છું કેમકે હજારો હિન્દુ આજ પણ પોતાનું હિન્દી ઉર્દુ લિપિમાં લખે છે, ને કેટલાક તો દેવનાગરી લિપિ જાણતા પણ નથી. છેવટે જ્યારે હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે જરાપણ શંકાની નજર નહિ રહે, જ્યારે અવિશ્વાસનાં બધાં કારણો દૂર થયાં હશે, ત્યારે જે લિપિમાં જોર રહેશે તે લિપિ વધારે ભાગે લખાશે, ને તે રાષ્ટ્રીય લિપિ થશે. દરમિયાન મુસલમાન ભાઈઓ અને હિન્દુ જેને ઉર્દુ લિપિમાં અરજી લખવી હશે તેની અરજી રાષ્ટ્રના સ્થાનમાં કબુલ થવી જોઈશે.

પાંચ લક્ષણો ધારણ કરવામાં આ હિન્દીની હરિશ્ચંદ્ર કરનારી બીજી એક ભાષા નથી. હિન્દીથી બીજી પદવી બંગાળી ભોગવે છે. છતાં બંગાળી ભાઈ પણ બંગાળ બહાર હિન્દીનો ઉપયોગ કરે છે. હિન્દી બોલનારો જ્યાં જાય ત્યાં હિન્દીનો ઉપયોગ કરે છે ને તે કોઈને આશ્ચર્યકારક નથી લાગતું. હિન્દી ધર્મપ્રચારકો, ઉર્દુ બોલવીઓ, આખા હિન્દુસ્તાનમાં

પોતાનાં વ્યાખ્યાનો હિન્દીમાંજ આપે છે, ને અલણ પ્રજા તે સમજી લેય છે. અલણ ગુજરાતી પણ ઉત્તરમાં જઈ હિન્દીનો પ્રયોગ થોડો ઘણો કરી લે છે ત્યારે ઉત્તરનો લેયો મુંબઈના શેઠની દરવાનગી કરતો છતો ગુજરાતીમાં બોલવાનો ઈનકાર કરે છે, ને શેઠ લેયાની સાથે ભાગ્યંતુટયું હિન્દી બોલી નાંખે છે. મેં જોયું છે કે છેટ દ્રાવીડ પ્રાંતમાં પણ હિન્દીનો ધ્વનિ સંભળાય છે. મદ્રાસમાં તો અંગ્રેજીથી વ્યવહાર ચાલે એ કહેણ બરાબર નથી. ત્યાં પણ મેં મારો વ્યવહાર હિન્દીમાં ચલાવ્યો છે. સેંકડો મદ્રાસી ઉતાડને મેં ઈતર વર્ગ સાથે હિન્દીમાં બોલતા સાંભળ્યા છે. વળી મદ્રાસના મુસલમાન ભાઈ તો બરાબર હિન્દી બોલી જાણે છે. સમસ્ત હિન્દુસ્તાનના મુસલમાન ઉર્દુ બોલે છે એ અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે ને તેઓની સંખ્યા બધા પ્રાંતોમાં નાનીસૂની નથી.

આમ હિન્દી ભાષા રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે નિર્માણ થઈ ચૂકી છે. તેને આપણે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે વાપરી છે. ઉર્દુની ઉત્પત્તિ પણ હિન્દીની એ શક્તિમાં રહેલી છે.

મુસલમાની પાદશાહો ફારસી કે આરબીને રાષ્ટ્રીય ભાષા નહિ બનાવી શક્યા. તેમણે હિન્દી વ્યાકરણ કબુલ રાખી ઉર્દુ લિપિ વાપરીને ફારસી શબ્દોનો વિશેષ ઉપયોગ કર્યો. પણ જનસમાજની સાથેનો વ્યવહાર તેનાથી પરદેશી ભાષાવડે ન થઈ શક્યો. આ દશા કંઈ અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાને અજાણી નથી. જેને લઘાયક વર્ગનો અનુભવ છે તે જાણે છે કે સિપાહી વર્ગને સારૂ સંજ્ઞાઓ હિન્દી કે ઉર્દુમાં રાખવી પડી છે.

આમ હિન્દી જ રાષ્ટ્રીય ભાષા થઈ શકે એમ આપણે જોઈએ છીએ. છતાં મદ્રાસના શિક્ષિત વર્ગને સારૂ એ સવાલ મુશ્કેલીલયો છે.

દક્ષિણી, ગુજરાતી, સિંધી, બંગાળીને તો તે ઘણું સહેલું છે. થોડા માસમાં તેઓ હિન્દી ઉપર સારો કાબુ મેળવી રાષ્ટ્રીય કારભાર તેમાં ચલાવી શકે છે. તામિલભાઈઓને તેટલું સહેલ નથી. તામિલાદિ દ્રાવીડ વિભાગની ભાષાઓ છે ને તેની રચના

તેનું વ્યાકરણ સંસ્કૃતથી જૂદાં જ છે. માત્ર શબ્દોની એકતા સિવાય બીજી એકતા સંસ્કૃત ભાષાઓ અને દ્રાવિડ ભાષાઓ વચ્ચે જોવામાં આવતી નથી. પણ આ મુશ્કેલી માત્ર વર્તમાન શિક્ષિત વર્ગને સારૂ છે. તેઓના સ્વદેશભિમાન ઉપર આધાર રાખવાનો ને વિશેષ પ્રયાસ કરી હિન્દી શીખી લેવાની આશા રાખવાનો આપણને અધિકાર છે. ભવિષ્યને સારૂ તો જો હિન્દીને તેનું પદ મળે તો દરેક મદ્રાસી નિશાળમાં હિન્દી દાખલ થાય અને મદ્રાસને બીજા પ્રાંતો વચ્ચે વિશેષ પરિચય થવાનો સંભવ પ્રાપ્ત થાય. અંગ્રેજી ભાષા દ્રાવીડ પ્રજામાં પ્રવેશ નથી કરી શકી. પણ હિન્દીને પ્રવેશ કરતાં સમય લાગે તેમ નથી. એ પ્રયાસ તેલગુ જાતિ તો આજે પણ કરી રહેલ છે. જો આ પરિષદ રાષ્ટ્રીય ભાષા કંઈ થવી જોઈએ એ વિષે એક વિચાર કરી શકે તો તે કાર્યને સાધવાના ઉપાયો યોજવાની આવશ્યકતા જણાશે. જે ઉપાયો માતૃભાષા વિષે સૂચવ્યા છે તેવા, જોઈતા ફેરફાર સાથે, રાષ્ટ્રીય ભાષા વિષે પણ લાગુ પડી શકે છે. વિશેષમાં ગુજરાતીને કેળવણીનું વાહન કરવામાં આપણે જ મુખ્ય પ્રયાસ કરવો રહેશે. પણ રાષ્ટ્રીય ભાષાની ચળવળમાં તો આખું ભારતવર્ષ ભાગ લેશે.

કેળવણીના વાહનનો, રાષ્ટ્રીય ભાષાનો અને તેમાં અંગ્રેજીનાં સ્થાનનો વિચાર આપણે કર્યો. આપણી શાળાઓમાં અપાતી કેળવણીમાં ન્યૂનતા છે કે નહિ એ વિચારવાનું રહ્યું.

આ વિષયમાં મતભેદ નથી. સરકાર, પ્રજામત બધા ચાલુ બંધારણને વખોડે છે. શું ત્યાજ્ય છે ને શું ગ્રાહ્ય છે એ વિષે સારી પેઠે મતભેદ છે. એ મતભેદોમાં ઉતરવા જટલું માંડે જ્ઞાન નથી. મેં જે વિચારો કર્યા છે તે આ પરિષદની સમક્ષ મૂકવાની ધૃષ્ટતા કરું છું.

કેળવણી એ માંડે ક્ષેત્ર નકહેવાય તેથી મને કંઈ પણ કહેતાં સંકોચ રહે છે. અનધિકારી પુરૂષ કે સ્ત્રી પોતાના અધિકાર બહાર વાત કરે છે ત્યારે હું તેનું ખંડન કરવા તૈયાર થાઉં છું ને અધીરો બનું છું. વૈદ્ય વકીલ થવા બેસે તો વકીલને રીસ ચઢે એ

ચોખ્ખ જ છે. તેમ જ કેળવણીને વિષે જેણે કંઈ અનુભવ નથી લીધો તેને તેની ટીકા કરવાનો અધિકાર નથી એમ હું માનું છું. તેથી મારે એ શબ્દ મારા અધિકાર વિષે કહેવા પડશે.

આધુનિક કેળવણી ઉપર હું પચીશ વર્ષ પહેલાં વિચાર કરતો થઈ ગયો. મારા હાથ તળે મારા ને મારાં ભાઈ ખંડેનનાં છોકરાં આવ્યાં. આપણી શાળાઓની ન્યૂનતા મને જણાયેલી તેથી મારાં છોકરાંની ઉપર મેં પ્રયોગો શરૂ કર્યા. મેં તેઓને રખડાવ્યાં પણ ખરા. કોઈને ક્યાંય તો કોઈને ક્યાંય બીજી જગ્યાએ મોકલ્યાં. મેં પોતે પણ કોઈને ભણાવ્યા. હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગયો. ત્યાં પણ મારો આ અસંતોષ તેઓને તેવો રહ્યો અને મારે વિશેષ વિચારો કરવા પડ્યા. ત્યાં “હિન્દી કેળવણી સમાજ”નો કારભાર ઘણી મુદત સુધી મારા હાથમાં હતો. મારાં છોકરાંને મેં નિશાળમાં કેળવણી નથી આપી. મારા સર્વથી મોટા છોકરાએ મારી જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ જોયેલી. તેણે મારાથી નિરાશ થઈ થોડી મુદત અમદાવાદની શાળામાં કેળવણી લીધી. તેને તેથી લાભ થયો એમ તેને ભાસ્યું નથી. જેઓને મેં નિશાળે નથી મોકલ્યા તેઓને નુકસાન નથી થયું ને તેઓને સરસ શિક્ષણ મળ્યું છે એવી મારી માન્યતા છે. તેમાં ન્યૂનતા જોઈ શકું છું, પણ તેનું કારણ એ જ છે કે મારા પ્રયોગોની શરૂઆતમાં તે ઉછર્યા. એટલે જો કે બધા પ્રયોગોની સંકલના એક જ હતી તો પણ તેમાં થયેલા ફેરફારોના તે ભોગ થઈ પડ્યા. સત્યાગ્રહને સમયે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારા હાથ નીચે લગભગ પચાસ છોકરા એક વેળા ભણતા હતા. એ શાળાની રચના મોટે ભાગે મારે હાથે થઈ હતી. તેને અન્ય શાળાઓની સાથે કે સરકારી ધોરણ સાથે સંબંધ ન હતો. અહીં પણ એવો જ પ્રયાસ ચાલુ છે. ને અધ્યાપક ધ્રુવ તથા બીજા સાક્ષરોનો આશીર્વાદ મેળવી એક રાષ્ટ્રીય શાળા અમદાવાદમાં સ્થાપી છે. તેને પાંચ માસ થયા છે. તેના મુખ્ય ગુજરાત કોલેજના માજી અધ્યાપક સાંકળચંદ શાહ છે. તેમણે અધ્યાપક ગજજરના હાથ નીચે તાલીમ લીધેલી છે, ને તેમની સાથે બીજા ભાષાપ્રેમી

પુરૂષો છે. યોજનાને સારૂ મુખ્યત્વે હું જવાબદાર છું. પણ તેમાં આ બધા શિક્ષકોની સંમતિ છે, ને તેઓએ પોતાની હાજતો પૂરી થાય એટલું જ વેતન લઈ આ કાર્યને પોતાનું જીવન અર્પ્યું છે. સંજોગોને લઈને હું પોતે આ શાળામાં શિક્ષણનું કાર્ય નથી કરી શકતો પણ તેની પ્રવૃત્તિમાં મારું મન હંમેશાં પરોવાયલું રહે છે. એટલે મારું કાર્ય કેવળ ઘરવણાઉ છે, છતાં છેક વિચાર રહિત નથી એમ માનું છું, ને એ ધ્યાનમાં રાખીને મારી ટીકા ઉપર વિચાર કરશે એમ ઈચ્છું છું.

આધુનિક શિક્ષણમાં આપણી કૌટુંબિક વ્યવસ્થા ઉપર ધ્યાન દેવામાં આવ્યું નથી એમ મને હંમેશાં લાગ્યા કર્યું છે. તેની રચના કરવામાં આપણી હાજતોનો વિચાર કરવામાં નથી આવ્યો એ સ્વાભાવિક છે.

મૅકૉલેએ આપણા સાહિત્યને તિરસ્કાર્યું, આપણને વહેમી ગણ્યા. યોજકોમાંના ઘણા ખરાને આપણા ધર્મવિષે ગાઢ અજ્ઞાન હતું. કેટલાકે તેને અધર્મ માન્યો. આપણા ધર્મગ્રન્થો વહેમનો સંગ્રહ મનાયા. આપણી સભ્યતા ખામીવાળી લાગી. આપણે પકેલી પ્રજા, તેથી આપણાં બંધારણોમાં ખામી ખૂબ હોવી જોઈએ એમ મનાયું. તેથી શુદ્ધભાવે ભૂલ ભરેલું બંધારણ રચાયું. નવી રચના કરવાની હતી ત્યાં યોજકોને તો નજીકની જ સ્થિતિ હાથ લાગે. રાજ્યકર્તાને મદદ કરનાર વકીલો, તળીઓ, મહેતાઓ જોઈશે, આપણને બધાને નવું જ્ઞાન જોઈશે, આ વિચારથી બધી રચના થઈ. એટલે આપણા સંસારનો વિચાર કર્યા વિના પુસ્તકો રચાયાં અને અંગ્રેજ કહેવતનો તરજુમો કરીએ તો ઘોડા આગળ ગાડી મૂકાઈ.

મલબારી કહી ગયા છે કે જો ઇતિહાસ ભૂગોળ શીખવવાં હોય, તો પ્રથમ છોકરાંનાં ઘરનાં ઇતિહાસ ભૂગોળ શીખવવાં જોઈએ. મને તો યાદ છે કે મારે નસીબે ઇંગ્લાંડના ‘કાઉન્ટી’ ગોખવાનું પહેલું આવેલું. જે વિષય ઘણો રસિક છે તે મારે સારૂ ઝેર સમાન થઈ પડ્યો હતો. ઇતિહાસમાં મને ઉત્સાહ આવે

એવું કંઈ મેં જોયું નહતું. ઇતિહાસ સ્વદેશાભિમાન શીખવવાનું સાધન હોય છે. આપણી શાળાની ઇતિહાસ શીખવવાની પદ્ધતિમાંથી મને આ દેશના વિષે અભિમાનનું કારણ નથી મળ્યું. તે શીખવા મારે બીજા જ પુસ્તકો વાંચવાં પડ્યાં છે.

અંકગણિત આદિ વિષયોમાં પણ દેશી રૂઢિને સ્થાન થોડું જ આપવામાં આવ્યું છે. જૂની પદ્ધતિનો લગભગ ત્યાગ થયો છે. આંક શીખવવાની દેશી પદ્ધતિ જતાં આપણા વડવાઓમાં દાખલા ગણવાની જે ઝડપ હતી તે આપણામાં નથી રહી.

વિજ્ઞાન શુષ્ક છે. તેનાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ બાળકો કરી શકે એવું હોતું જ નથી. ખગોળ જેવાં શાસ્ત્રો બાળકોને આકાશ બતાવીને શીખવી શકાય તે માત્ર પુસ્તકોમાંથી શીખવવામાં આવે છે. કોઈપણ નિશાળીઆને નિશાળ છોડ્યા પછી પાણીના ટીપાનું પૃથક્કરણ કરતાં આવડતું હોય એવું હું જાણતો નથી.

આરોગ્યનું શિક્ષણ કંઈ જ નથી એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. સાઠ વરસની કેળવણીને અંતે આપણને મરકી વગેરે રોગોમાંથી બચતાં આવડ્યું નથી. આપણા દાકતરો તે રોગોને દૂર નથી કરી શક્યા એ આપણી કેળવણી ઉપર હું મોટામાં મોટો આક્ષેપ સમજું છું. આપણાં ઘરોની અંદર આરોગ્યતાના નિયમોએ પ્રવેશ કર્યો હોય એવો અનુભવ મેં સેંકડો ઘરો જોયા છતાં મેળવ્યો નથી. સર્પાદિ કરડે તો શું કરવું એ આપણા ગ્રેજ્યુએટો કહી શકે એ વિષે મને પૂર્ણ શંકા છે. જો આપણા દાકતરોને નાની ઉમરથી દાકતરી શીખવાનો પ્રસંગ મળી શક્યો હોત તો અત્યારે દીન સ્થિતિ તેઓની વર્તે છે તે ન જ હોત. આ આપણી કેળવણીનું લયંકર પરિણામ છે. દુનિયાના બીજા બધા ભાગોમાંથી મરકીને ત્યાંના લોકો કાઢી શક્યા. અહીં તો તે ઘર કરી રહી છે, ને હજારો હિન્દી વગર મોતે મર્યે જાય છે. આપણી ગરીબાઈ એ જો તેનું કારણ કહેવામાં આવે તો ગરીબાઈ સાઠ વર્ષની કેળવણીને અંતે કેમ છે તેનો જવાબ પણ કેળવણીખાતા તરફથી મળવો જોઈએ.

હવે જે વિષયોની કેળવણી મુદ્દલ નથી અપાતી તે વિચારીએ. કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ ચારિત્ર્ય હોવો જોઈએ. ધર્મ વિના ચારિત્ર્ય કેમ બંધાય એ મને સૂઝી શકતું નથી. આપણે અતો બ્રહ્મસ્તતો બ્રહ્મઃ યતા જઈએ છીએ એનું ભાન હજી હવે થશે. આ વિષય ઉપર હું વધારે નથી લખી શકતો. પણ સેંકડો શિક્ષકોને હું મળ્યો છું; તેમણે પોતાના અનુભવો નિઃશ્વાસ નાંખી મને સંભળાવ્યા છે. એનો ગંભીર વિચાર આ પરિષદને કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. જે નિશાળીઆની નીતિ ગઈ તો સર્વસ્વ ગયું છે.

આ દેશમાં ૮૫ થી ૯૦ ટકા સ્ત્રી પુરૂષ ખેતીના ધંધામાં રોકાયેલાં છે. તે ધંધાનું જ્ઞાન જેટલું હોય તેટલું ઓછું ગણાવું જોઈએ. છતાં તેને આપણી હાઈસ્કુલ સુધીના ક્રમમાં સ્થાન જ નથી. આવી કફેડી સ્થિતિ અહીં જ નહી શકે.

વણાટનો ધંધો નષ્ટ થતો જાય છે. ખેડુતોને સાડ અવકાશના સમયનો તે ધંધો હતો. તે ધંધાને આપણા ક્રમમાં સ્થાન નથી. આપણી કેળવણી કેવળ મુત્સદ્દો વર્ગ પેદા કરે છે ને તેનું વલણ એવું છે કે સોની, લુહાર કે મોચી પણ જે શાળામાં સપડાયો તો તે પણ મુત્સદ્દી બની જાય છે. સારી કેળવણી તો સહુ લે એમ આપણે ઈચ્છવું જોઈએ. આપણી કેળવણીને અંતે બધા મુત્સદ્દી થાય તો ?

આપણી કેળવણીમાં ક્ષત્રિય કળાને સ્થાન નથી. મને પોતાને તે દુઃખની વાત નથી. મેં તો અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલું સુખ માની લીધું છે. પણ પ્રજાને હથીઆર વાપરતાં શીખવું છે. જેને શીખવું હોય તેને તે પ્રસંગ મળવો જોઈએ. પણ તે તો કેળવણી ક્રમમાં વિસરાઈ ગયેલું જ જણાયું છે.

સંગીતને ક્યાંએ સ્થાન નથી જોતો. સંગીતની અસર આપણી ઉપર બહુ થાય છે. એનો આપણને આબેહુબ ખ્યાલ નથી રહ્યો. નહિ તો સંગીત આપણાં બાળકોને ગમે તેમ કરીને આપણે આખું હૃત. વેદોની રચના સંગીત ઉપર થયેલ જોવામાં આવે છે. મધુર સંગીત આત્માના તાપને શાંત કરી શકે છે.

હજારો માણસોની સલામાં આપણે કેટલીક વેળા ખળભળાટ જોઈએ છીએ; તે ખળભળાટ હજારો કંઠમાંથી એકસુરું કોઈ રાષ્ટ્રીય ગીત આવે તો બંધ થઈ શકે. શૂરાતન ચઢાવવાને સારૂ હજારો બાળકો એક અવાજે વીરરસવાળું કાવ્ય ગાઈ શકે એ જેવું તેવું નથી. ખલાસી અને બીજા મનુષ્યો ‘હરિહર’ ‘અદ્વા બેલી’ વગેરે ધ્વનિ એકે અવાજે કહાડે છે ને તેથી તેઓ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે એ સંગીતની શક્તિનો દાખલો છે. અંગ્રેજી મિત્રોને મેં ગાયન ગાઈ પોતાની ટાઠ સમાવતા જોયા છે. નાટકનાં ગાયનો ગમે તેમ, ગમે તેવે અવસરે, આપણાં બાળકો ગાતાં શીખે છે, બેસુરા હારમોનિયમ વાજાં વગેરે ઠોકે છે, તેથી તેઓને નુકસાન થાય છે. જો સંગીતનું શુદ્ધ શિક્ષણ મળે તો નાટકનાં ગાયનો ગાવામાં ને રાગડા તાણવામાં સમય નહિ ગાળે. ગવૈયો જેમ બેસુરું કે કવખતે નથી ગાતો તેમ શુદ્ધ સંગીત શીખનાર મેલા સંગીતને હાથ નહિ અડાડે. પ્રજાજગૃતિને સારૂ સંગીતને સ્થાન હોવું જોઈએ. આ વિષય ઉપર દાક્તર આનંદકુમાર સ્વામીના વિચારો મનન કરવા લાયક છે.

બ્યાયામ શબ્દમાં રમતો ઈત્યાદિનો સમાવેશ કર્યો છે. તેનો પણ ભાવ પૂછાયો નથી. દેશી પદ્ધતિનો ત્યાગ થયો છે અને ટેનિસ, ક્રિકેટ ને પુટબોલનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું છે. આ ત્રણે રમતોમાં રસ છે એમ કબૂલ કરવામાં બાધ નથી. પણ જો આપણે પાશ્ચાત્ય વસ્તુઓથી મોહાઈ ન ગયા હત તો આપણે એટલી જ રસિક, ખરચ વિનાની રમતો, જેવી કે ગેડી દડો, મોઘ દાંડીઓ, ખોખો, મગ માટલી, હુડતુતુ, ખારો પાટ, નવ નાગેલીઓ, સાત તાળી વગેરેનો ત્યાગ ન કરત. કસરત જેમાં આઠે અંગને પૂરતી તાલીમ મળે છે અને જેમાં ઘણું રહસ્ય રહ્યું છે તેનો અને કુસ્તીના અખાડાનો લગભગ લોપ થઈ ગયો છે. જો કોઈપણ પાશ્ચાત્ય વસ્તુની નકલ કરવી યોગ્ય હોય તો ‘ડ્રિલ’ની નકલ કરવા જેવું છે એમ મને લાગે છે. એક મિત્રે ટીકા કરેલી કે આપણને ચાલતાં આવડતું જ નથી. અને એકઠા થઈને રીતસર ચાલવાની તો મુદ્દલ ખબર નથી. હજારો માણસો તાલબંધ ચુપકીથી ગમે

તે દશામાં બળે ચાર ચારની હાર બાંધી ચાલી શકે એ શક્તિ આપણામાં નથી. આવી 'ડ્રિલ'નો કેવળ લડાઈમાં જ ઉપયોગ છે એવું કાંઈ નથી. ઘણાં પરોપકારી કામોમાં 'ડ્રિલ'નો ભારે ઉપયોગ થઈ શકે છે, જેમકે આગ હોલવવામાં, ડૂબેલાને મદદ કરવામાં, માંદાને ડોલીમાં લઈ જવામાં 'ડ્રિલ' બહુ જ કિંમતી સાધન છે. આમ આપણી શાળાઓમાં દેશી રમતો, દેશી કસરતો, અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની ડ્રિલ દાખલ કરવાની આવશ્યકતા છે.

જેમ પુરૂષ શિક્ષણને સાડ ચાલતી રચના ખામીઓથી ભરેલી છે તેમ જ સ્ત્રીશિક્ષણનું છે. ભારતવર્ષમાં સ્ત્રીપુરૂષોનો શો સંબંધ છે, સ્ત્રી જનમંડળમાં શું સ્થાન ભોગવે છે, તેનો વિચાર જ કરવામાં આવ્યો નથી.

પ્રાથમિક કેળવણીનો ઘણો ભાગ બંને વર્ગને સામાન્ય હોઈ શકે, તે ઉપરાંત બધે બહુ અસમાનતા છે. પુરૂષ સ્ત્રી વચ્ચે જેમ કુદરતે ભેદ રાખ્યો છે તેમ જ કેળવણીમાં ભેદની આવશ્યકતા છે. સંસારમાં બન્ને સરખાં છે. પણ તેમના કાર્યમાં વિભાગ બેવામાં આવે છે. ગૃહનું રાજ્ય ભોગવવાનો અધિકાર સ્ત્રીનો છે. બહારની વ્યવસ્થાનો અધિષ્ઠાતા પુરૂષ છે. પુરૂષ આજીવિકા લાવનાર છે, સ્ત્રી સંગ્રહ કરનાર અને વ્યય કરનાર છે. સ્ત્રી બાળકનું પોષણ કરનારી છે, તેની વિધાતા છે, તેની ઉપર બાળકના ચારિત્ર્યનો આધાર છે, તે બાળ શિક્ષિકા છે, તેથી તે પ્રજાની માતા છે. પુરૂષ પ્રજાનો પિતા નથી. અમુક મુદત પછી પિતાની અસર પુત્ર ઉપર થોડી રહે છે. માતા પોતાનો દરજ્જો કદિ છોડતી જ નથી. બાળક પુરૂષ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી પણ માતાની પાસે બાળકની જેમ ગેલ કરે છે. પિતાની સાથે એવો સંબંધ નથી રાખી શકતો.

આ યોજના કુદરતી હોય, યોગ્ય હોય તો સ્ત્રીને સાડ સ્વતંત્ર કમાણી કરવાનો પ્રબંધ ન હોય. જ્યાં સ્ત્રીઓને તાર માસ્તરનું કે ટાઈપીસ્ટનું કે બીબાં ગોઠવવાનું કામ કરવું પડે ત્યાં સુવ્યવસ્થાનો ભંગ થયેલો હોયો બેઠ્યો, તે પ્રજાએ પોતાની શક્તિનું દેવાળું કાઢ્યું છે, તે પ્રજા પોતાની થાપણ ઉપર રહેવા લાગી છે એવી મારી માન્યતા છે.

એટલે એક તરફથી આપણે સ્ત્રીને અંધકારમાં ને અધમ દશામાં રાખીએ તે ખોટું છે. તેમજ ખીજી તરફથી સ્ત્રીને પુરૂષનું કામ સોંપવું તે નિર્બળતાની નિશાની છે ને સ્ત્રીની ઉપર બુલમ કર્યા જેવું છે.

એટલે સ્ત્રીઓને સાડ અમુક વર્ષ પછી નોખી ઘટનાની જરૂર છે. તેમને ગૃહવ્યવસ્થાનું, ગર્ભકાળની માવજતનું, બાળને ઉછેરવા વગેરેનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે આ યોજના રચવી બહુ મુશ્કેલીનું કાર્ય છે. શિક્ષણનાં ક્રમમાં આ નવો વિષય છે. તેમાં શોધખોળ ને નિર્ણય કરવા સાડ ચારિત્ર્યવાન જ્ઞાનવાન સ્ત્રીઓ અને અનુભવ પામેલ પુરૂષોની મંડળી નીમી તેમની પાસેથી કંઈ યોજના ઘડવાની જરૂર છે.

ઉપરની કામ કરનારી મંડળી કન્યાકાળથી શરૂ થતી કેળવણીનો ઉપાય શોધશે. પણ જે કન્યાઓ કન્યાકાળમાં પરણી ચૂકી છે એવીની સંખ્યાનો પાર નથી. વળી તે સંખ્યા વધતી જાય છે. પરણ્યા પછી તો તે લોપ થઈ જાય છે. તેને વિષે મેં મારા વિચાર ભગિની સમાજ પુસ્તકમાળાના પ્રથમ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યા છે તેજ અહીં ઉતારું છું.

“ સ્ત્રી કેળવણીને આપણે માત્ર કન્યાકેળવણીથી જ પહોંચી વળવાના નથી. હજારો કન્યા બાર વર્ષની ઉમ્મરે બાળલગ્નનો ભોગ થઈ આપણી નજરેથી અલોપ થઈ જાય છે. તેઓ ગૃહિણી બને છે ! આ પાપી રિવાજ જ્યાં સૂધી આપણામાંથી નહિ જાય ત્યાં સુધી પુરૂષોને સ્ત્રીશિક્ષક બનતાં શીખવું પડશે. તેઓની આ વિષયની કેળવણીમાં આપણી ઘણી આશાઓ છુપાયેલી પડી છે. આપણી સ્ત્રીઓ આપણા વિષયનું પાત્ર અને આપણી રસોયણ મટી આપણી સહચરી, આપણી અર્ધાંગના, આપણા સુખ દુઃખની ભાગીયણ બને ત્યાં લગી આપણા સર્વ પ્રયાસ મિથ્યા જણાય છે. કોઈ પોતાની સ્ત્રીને પશુસમાન ગણે છે. આ સ્થિતિને સાડ કેટલાંક સંસ્કૃત વચનો, તુલસીદાસનો એક પ્રસિદ્ધ દુહો બહુ જવાબદાર છે. તુલસીદાસજીએ એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે દાર ગંવાર શુદ્ર અરુ નારી, યે સબ તાડનકે અધિકારી.

તુલસીદાસજીને હું પૂછું છું. પણ મારી પૂજા આંધળી નથી. કાંતો ઉપરનો દુહો ક્ષેપક છે, અને જો તુલસીદાસનો જ હોય તો તેણે વગર વિચાર્યે પ્રચલિત રૂઠિને અનુસરી જોડી કહાડેલો હોવો જોઈએ. સંસ્કૃત વચનો વિષે તો એવો વહેમ પેસી ગયેલો જોવામાં આવે છે કે સંસ્કૃતમાં લખાયેલા રલોકો તો કેમ જાણે શાસ્ત્રકથન જ હોય નહિ ! આ વહેમ દૂર કરીને આપણામાં સ્ત્રીને હલકી ગણવાની જે પ્રથા પડેલી છે તેને જડમૂળથી ઉખેડવી જોઈશે. બીજી તરફથી વિષયાંધ થઈ આપણામાંના કેટલાક સ્ત્રીને ઢીંગલીદેવી ગણી તેની પૂજા કરે છે ને જેમ ઠાકોરજીને આપણે પહોરે પહોરે નવીન આભૂષણોથી શણગારીએ છીએ તેમ શણગારે છે. આ પૂજાદોષમાંથી પણ નીકળી જવું જરૂરનું છે. છેવટે તો જેમ શંકરને ઉમા, રામને સીતા, નળને દમયંતી હતાં તેમ આપણી સ્ત્રીઓ આપણી ગોષ્ઠીમાં ભાગ લેતી, આપણી સાથે વાદવિવાદ કરતી, આપણા ઉદ્ધારે સમજતી, તેને પોષતી, પોતાની અલૌકિક પ્રેરણા-શક્તિથી આપણી બાહ્યોપાધિઓને સાનમાં સમજી તેમાં ભાગ લેતી, આપણને શીતળતામય શાંતિ દેતી થશે, ત્યારે જ આપણે ઉદ્ધાર સંભવે છે. તે પહેલાં નહિ. એવી દશા હાલ તુરતમાં કન્યાશાળા મારફતે પ્રાપ્ત થવાનો ઘણો જ થોડો સંભવ છે. જ્યાં લગી બાળલગ્નની હાંસડી આપણે પહેરવી સરજી હશે, ત્યાં લગી પુરૂષોએ પોતાની સ્ત્રીઓના શિક્ષક બનવું પડશે, અને એ શિક્ષણ માત્ર અક્ષરનું જ નહિ. ધીમે ધીમે રાજ્યપ્રકરણી, સંસારસુધારાના વિષયોમાં તેઓને પ્રવેશિત કરી શકાય છે. આ કરતાં પહેલાં અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર જણાતી નથી, આવા પુરૂષે પોતાનું સ્ત્રીપ્રત્યેનું વલણ ફેરવવું પડશે. સ્ત્રી પુખ્ત ન થાય ત્યાં લગી શિક્ષાવસ્થામાં રહે અને ત્યાં લગી પુરૂષો તેમની પ્રત્યે બ્રહ્મચર્ય પાળે તો, આપણે જડતા (ઈર્નર્શિયા) રૂપી શક્તિના દાબ તળે કચરાયેલા ન હોઈએ તો આપણે બાર કે પંદર વર્ષની બાળા ઉપર કદી પ્રસવની મહા-વ્યથાનો બોજો ન જ મુકીએ. એ વિચાર કરતાં પણ આપણને કંપારી છુટવી જોઈએ.

ગાંધીજીનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી કસ્તુરબા.

પરિણિત સ્ત્રીઓને સાડ વર્ગો કાઢવામાં આવે છે, તેઓને સાડ લાપણો થાય છે. આ બધું સરસ છે. આવી પ્રવૃત્તિ કરનાર પોતાના વખતનો ભોગ આપે છે. એ આપણા જમે પાસમાં નોંધાય છે. પણ તેની સાથે ઉપર ખતાવેલી પુરૂષોની ફરજ જ્યાં સુધી સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી આપણે બહુ સારાં પરિણામો નહિ મેળવી શકીએ એમ જણાય છે. સહેજ ઉંડો વિચાર કરતાં સહુને આ સ્વયંસિદ્ધ વાત જણાશે. ”

જ્યાં જ્યાં નજર કરીએ છીએ, ત્યાં ત્યાં કાચા પાયા ઉપર ભારે ચણતર કરી મુકેલું જોવામાં આવે છે. પ્રાથમિક કેળવણીને સાડ પસંદ કરેલા શિક્ષકો વિનયની ખાતર ભડે શિક્ષક કહેવાય, પણ હકીકતમાં તેઓને એવી ઉપમાં આપી શિક્ષક શબ્દનો દુરૂપયોગ કરીએ છીએ. વિદ્યાર્થીનો બાલ્યકાળ સર્વથી અગત્યનો છે. એ સમયે મળેલું જ્ઞાન કદિ ભૂલાતું નથી. એજ સમયે તેને ઓછામાં ઓછી મુદત મળે છે, અને ગમે તેવી ચાલચલાઉ નિશાળમાં તેને ગોંધવામાં આવે છે. મારી માન્યતા છે કે કૉલેજ, હાઈસ્કૂલ વગેરેના શણગારોમાં આ ગરીબ દેશથી ન સહન થઈ શકે એવું ખર્ચ કરવામાં આવે છે. તેને બદલે જો પ્રાથમિક કેળવણી, સૃષ્ટિ સૌંદર્યનો કંઈપણ ખ્યાલ રહ્યો હોય અને આરોગ્યની સંભાળ રહેતી હોય એવી જગ્યાએ સુશિક્ષિત, પીઠ અને નીતિમાન શિક્ષકો મારફત આપવામાં આવે તો થોડી મુદતે આપણે ઘણાં મહત્વનાં પરિણામો જોઈ શકીએ. આવો ફેરફાર કરવા સાડ ચાલુ શિક્ષકોનો પગાર દર માસે બેવડાવ્યો હોય તો પણ હેતુ પાર પડવાનો નથી. મોટાં પરિણામો એવા જૂજ ફેરફારથી ન આવી શકે. પ્રાથમિક કેળવણીનું સ્વરૂપ બદલાવું જ જોઈએ. હું બાણું છું કે આ વિષય ઘણો કઠિન છે તેમાં વિઘ્નો ઘણાં છે એમ છતાં ‘ગુજરાત કેળવણી મંડળ’ની શક્તિ બહાર એનો ફડચો હોવો ન જોઈએ.

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનો દોષ કાઢવાનો મારો હેતુ નથી એ કહેવું કદાચ જરૂરનું છે. તેઓ પોતાની શક્તિ ઉપરાંત પરિણામ ખતાવી શકે છે એ આપણી ભવ્ય સભ્યતાનું

ફળ છે એમ હું માનું છું. જો તેજ શિક્ષકોને પૂરી લાયકાત અથવા પૂરું ઉત્તેજન મળે તો જો પરિણામ આવે તેનું માપ કાઢી શકાય તેમ નથી.

કેળવણી મફત અને ફરજિયાત હોવી જોઈએ કે કેમ તે વિષે મારે કંઈ પણ કહેવું અનુચિત ગણું છું. મારો અનુભવ થોડો છે. વળી કોઈ પણ પ્રકારની ફરજ પ્રજાની ઉપર નાખવી ! એ મને વસમું લાગે છે, ત્યાં આ અદકી ફરજ ક્યાં નાખવી. એ વિચાર ખટક્યા કરે છે. હાલ આપણે કેળવણી મફત અને મરજિયાત રાખી તેના અખતરા કરીએ એ સમયને વધારે રૂચિકર જણાય છે. જ્યાં સુધી આપણે જોહુકમ કાળમાંથી નથી નીકળી ગયા ત્યાં સુધી કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં ઘણું વિઘ્નો ! નજરે તર્યા કરે છે. નામદાર ગાયકવાડની સરકારના અનુભવ આ વિચાર કરતાં કંઈક અંશે મદદગાર હોવાનો સંભવ છે. મારી તપાસનું પરિણામ ફરજિયાત કેળવણીની યોગ્યતા વિરૂદ્ધ આવ્યું, પણ તે તપાસ નહિ જેવી હોવાથી તેમની ઉપર વજન નથી દઈ શકાતું. આ વિષય ઉપર પરિષદમાં આવેલા સભ્યો આપણને વજનદાર માહિતી આપશે એમ ધારી લઉં છું.

આ બધી ખામીઓ દૂર કરવાનો ધોરી રસ્તો અરજ નથી એમ મારી ખાત્રી છે. મહત્વના ફેરફાર રાજ્યકર્તાથી એકાએક થઈ શકતા નથી. એ સાહસ પ્રજાના આગેવાનોએ જ કરવાં જોઈએ. અંગ્રેજી બંધારણમાં પ્રજાના સ્વયં સાહસને ખાસ સ્થાન છે. સરકાર આપે તો જ થાય એમ વિચારીશું તો આપણને આપણું ધાર્યું કરતાં યુગો વીતવાનો સંભવ છે. જેમ ઇંગ્લાંડમાં તેમ જ અહીં સરકારની પાસે અખતરા કરાવતા પહેલાં આપણે કરી ખતાવવા જોઈએ. જેને જે દિશામાં ન્યૂનતા જણાય ત્યાં ન્યૂનતા દૂર કરી પોતે શુભ પરિણામ લાવી, સરકાર પાસે ફેરફાર કરાવી શકે છે. આવા સાહસને સાડે દેશમાં કેળવણીની અનેક ખાસ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવી ઘટે છે.

તેમાં એક મહાવિદ્ય છે. આપણને ‘ડિગ્રી’નો ભારે મોહ છે. પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવા ઉપર આપણા જીવનનો આધાર

રાખીએ છીએ. આથી પ્રજાને ભારે નુકસાન થાય છે. ‘ ડિગ્રી ’ એ સરકારી નોકરીઆત વર્ગને જ કામની છે એ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ; પણ પ્રજાની ઈમારત કંઈ નોકરીઆત વર્ગ ઉપર ચણવાની નથી; તેમ સૌને નોકરી વિના ઘણી જ સારી ધનપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એમ આપણે ચોમેર જોઈ શકીએ છીએ. અભણ જેમ પોતાની હાંશિઆરીથી કરોડાધપતિ થઈ શકે છે, તેમ ભણેલ વર્ગ કેમ ન થઈ શકે ? જો ભણેલ વર્ગ ભીતિ છોડે તો તેઓમાં અભણ જેટલું સામર્થ્ય તો જરૂર આવી શકે.

જો ‘ ડિગ્રી ’ નો મોહ છૂટે તો દેશમાં ખાનગી શાળાઓ ઘણી ચાલી શકે. કોઈ રાજ્યકર્તા પ્રજાની બધી કેળવણી સાચવી શકતા નથી. અમેરિકામાં તો મુખ્યત્વે ખાનગી સાહસ જ છે. ઇંગ્લાંડમાં અનેક સંસ્થાઓ ખાનગી સાહસથી જ ચાલે છે. તેઓ પોતાનાં જ પ્રમાણપત્રો આપે છે.

આ કેળવણીને સારા પાયા ઉપર મૂકવાને સાડૂ ભગીરથ પ્રયત્નની જરૂર પડશે. તેમા ધનનું, મનનું, તનનું અને આત્માનું અર્પણ થવું જોઈશે.

અમેરિકામાંથી આપણે થોડું જ શીખી શકીએ એવું મને ભાસ્યું છે. પણ એક વસ્તુ તો અનુકરણ કરવા જેવી છે. ત્યાંની કેળવણીની મહાન સંસ્થાઓ એક મોટા ટ્રસ્ટની દ્વારા ચાલે છે. તેમા કરોડો રૂપીઆની થાપણ ધનાઢ્ય લોકોએ આપી છે. તે ટ્રસ્ટની મારફતે અનેક ખાનગી શાળાઓ નભે છે. તેમાં જેમ ધન એકઠું થયું છે તેમ શરીર સંપત્તિવાળા, સ્વદેશાભિમાની વિદ્વાન ગૃહસ્થો એકઠા થયા છે. તેઓ બધી સંસ્થાઓ તપાસે છે અને તેઓનું રક્ષણ કરે છે. તેઓને યોગ્ય લાગે ત્યાં ને તેટલી મદદ આપે છે. એ મદદ અમુક બંધારણ કબુલ કરે એવી સંસ્થાઓ સહેજે મેળવી શકે છે. આ ટ્રસ્ટ વડે ઉત્સાહી હીલચાલથી અમેરિકાના ઘરડા ખેડુતોને ખેતીની નવીન શોધોવાળું જ્ઞાન મળી શક્યું છે. આવી કંઈક યોજના ગુજરાતમાં થઈ શકે તેમ છે. ધન છે, વિદ્વતા છે, ધર્મવૃત્તિનો હજી લોપ નથી થયો.

બાળકો તો વિદ્યાની વાટ જોઈ રહ્યાં છે. આ સાહસ થાય તો થોડાં વર્ષમાં આપણે સરકારને બતાવી શકીશું કે આપણો પ્રયાસ ખરો છે. પછી સરકાર તેનો અમલ કરવામાં નહિ ચૂકે. હજાર અરજીઓ કરતાં આપણે કરી બતાવેલું કાર્ય વધારે દીપશે.

ઉપરની સૂચનામાં ‘ગુજરાત કેળવણી મંડળ’ના બીજા બે ઉદ્દેશોનું અવલોકન આવી જાય છે. આવા ટ્રસ્ટની સ્થાપના તે કેળવણીના પ્રચારની સતત ચળવળ છે અને તે કેળવણીનું વ્યવહારિક કાર્ય છે.

પણ એ કાર્ય થાય તો બધું થયા જેવું છે. એટલે એ સહેલું ન હોય. જેમ સરકાર તેમ જ ધનિક તેને તો સતાવીએ ત્યારે જ તે જાગૃત થાય છે. તેને સતાવવાનું એક જ સાધન છે. તે તપશ્ચર્યા છે. તપશ્ચર્યા ધર્મનું પહેલું અને છેલ્લું પગલું છે. તે તપશ્ચર્યાની પ્રતિમા ‘ગુજરાત કેળવણી મંડળ’ છે એમ હું માની લઉં છું. તેના મંત્રીઓ અને સભાસદોમાં જ્યારે પરાપકાર-વૃત્તિ જ વાસ કરશે ને વિદ્વતા પણ તેવી જ હશે ત્યારે લક્ષ્મી પોતાની મેળે ત્યાં આવી પડશે. ધનાઢ્ય માણસો હંમેશાં શંકાયુક્ત રહે છે. શંકાનાં કારણો હોય છે, એટલે આપણે જો લક્ષ્મીદેવીને આરાધવા માંગતા હોઈશું તો પાત્રતા સિદ્ધ કરવી પડશે.

ઘણા ધનની જરૂર છે છતાં તેની ઉપર ભાર દેવાની જરૂર નથી. જેને રાષ્ટ્રીય કેળવણી દેવી છે તે શીખ્યો નહિ હોય તો મજૂરી કરતો શીખશે; શીખીને એક વૃક્ષની નીચે જેને વિદ્યાદાન જોઈતું હશે તેને આપશે. આ બ્રાહ્મણધર્મ છે, જેને આચરવો હોય તે આચરી શકે છે. એવા બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થશે તેને લક્ષ્મી અને સત્તા બંને નમશે.

આવી અચળ શ્રદ્ધા ગુજરાત કેળવણી મંડળને હોય એવું ઇચ્છું છું; એવું વિશ્વકર્તા પાસે માગું છું.

કેળવણીમાં સ્વરાજ્યની આવી છે. રાજ્યપ્રકરણી આગેવાનો ભલે મોંઠેગ્યુ સાહેબની પાસે જાય. તે ક્ષેત્ર આ પરિષદને ભલે ઉઘાડું ન હો. પણ શુદ્ધ કેળવણી વના સર્વ પ્રયાસ મિથ્યા છે. કેળવણી એ આ પરિષદનું ખાસ ક્ષેત્ર છે. તેમાં જો આપણે વિજય પામશું તો સર્વત્ર વિજય જ છે.

હિંદી સાહિત્ય સંમેલન.*

શ્રીમાન સભાપતિ મહાશય, ખ્યારા પ્રતિનિધિઓ, ભાઈઓ અને ખેનો, આ સંમેલનનું પ્રમુખપદ આપી આપે મને ઉપકૃત કર્યો છે. હિન્દી સાહિત્યની દૃષ્ટિથી જોતાં, આ સ્થાન માટે મારી યોગ્યતા કંઈ જ નથી, એ હું સારી રીતે જાણું છું. મારો હિન્દી ભાષા ઉપરનો અસીમ પ્રેમ મને આ પદ અપાવવામાં કારણભૂત થયો છે. હું ઉમેદ રાખું છું કે પ્રેમની પરીક્ષામાં હું હમેશાં ઉત્તીર્ણ થઈશ.

સાહિત્યનો પ્રદેશ ભાષાની ભૂમિ જાણવાથી જ નક્કી થઈ શકે છે. જો હિન્દી ભાષાની ભૂમિ કેવળ ઉત્તર પ્રાંત હશે તો સાહિત્યનો પ્રદેશ સંકુચિત રહેશે. જો હિન્દી ભાષા રાષ્ટ્રીય થશે, તો સાહિત્યનો વિસ્તાર પણ રાષ્ટ્રીય થશે. યથા માષકસ્તથા માષા. ભાષા સાગરમાં સ્નાન કરવાને વાસ્તે પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર દક્ષિણથી પુનીત મહાત્માઓ આવશે. એટલે સાગરનું મહત્વ સ્નાન કરનારાઓને અનુરૂપ હોવું જોઈએ. આ કારણસર સાહિત્યની દૃષ્ટિથી પણ હિન્દી ભાષાનું સ્થાન વિચારણીય છે.

હિન્દી ભાષાની વ્યાખ્યાનો થોડોક ખ્યાલ કરવો આવશ્યક છે. હું ઘણીએ વાર તેની વ્યાખ્યા કરી ચૂક્યો છું કે હિન્દી ભાષા તે ભાષા છે કે જે ઉત્તરમાં હિન્દુ અને મુસલમાન બોલે છે, અને જે નાગરી કે ફારસી લિપિમાં લખાય છે. આ હિન્દી સાવ સંસ્કૃતમય નથી, તેમ સાવ ફારસી શબ્દોથી ભરપૂર નથી. જે માધુર્ય ગામડીયાની બોલીમાં મને દેખાય છે તે લખનૌના મુસલમાનભાઈઓની બોલીમાં કે પ્રયાગજીના

* આ ભાષણ ઈંડોરમાં મળેલી હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનની આઠમી બેઠકના પ્રમુખપદેથી આપવામાં આવ્યું હતું. (ધ. સ. ૧૯૧૮.)

પંડિતોની બોલીમાં જણાતું નથી. એ જ ભાષા શ્રેષ્ઠ કહેવાય કે જે જનસમૂહ સહેલાઈથી સમજી શકે. ગામડીયાઓની બોલી બધા સમજે છે. ભાષાનું મૂલ કરોડો મનુષ્યરૂપી હિમાલયમાંથી મળશે, અને તેમાં જ રહેશે. હિમાલયમાંથી નીકળતી ગંગા અનંત કાળ સુધી વહ્યા કરશે, તેમ ગામડીયાની હિન્દીનું ગૌરવ રહેશે, અને જેમ ન્હાના પહાડોમાંથી નીકળતા ઝરણાઓ સુકાઈ જાય છે, તેમ જ સંસ્કૃતમય અને ફારસીમય હિન્દીની દશા થશે.

હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે જે ભેદ કરવામાં આવે છે તે કૃત્રિમ છે. તેવી જ કૃત્રિમતા હિન્દી અને ઉર્દુ ભાષાના ભેદમાં રહેલી છે. હિન્દુઓની બોલીમાંથી ફારસી શબ્દોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, અથવા મુસલમાનોની બોલીમાંથી સંસ્કૃત શબ્દોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો આવશ્યક નથી. બેનો સ્વાભાવિક સંગમ, ગંગાયમુનાના સંગમ જેવો શોભાયમાન અને અચળ રહેશે. હું ઉમેદ રાખું છું કે આપણે હિન્દી-ઉર્દુના ઝગડામાં પડી આપણું બળ ક્ષીણ નહિ કરીએ. લિપિ બાબત કંઈક તકલીફ જણાય છે. મુસલમાનભાઈઓ અરબી લિપિમાં જ લખશે, અને હિન્દુઓ ઘણું ખર્ચે નાગરી લિપિમાં લખશે. રાષ્ટ્રમાં બંનેને સ્થાન મલવું જોઈએ. અમલદારોને બંને લિપિનું જ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઈએ. એમાં કંઈ કઠિણતા નથી. છેવટે, જે લિપિમાં જાણી સરલતા હશે, તેનો વિજય થશે. ભારતવર્ષમાં પરસ્પર વ્યવહાર ચલાવવા વાસ્તે એક ભાષા હોવી જોઈએ, એ વિષે કંઈ સંદેહ નથી. જો આપણે હિન્દી-ઉર્દુનો ઝગડો ભૂટી જઈએ, તો આપણે જાણીએ છીએ કે મુસલમાનભાઈઓની ઉર્દુ જ રાષ્ટ્રીય ભાષા છે. આ વાત ઉપરથી આ સહજ સિદ્ધ થાય છે કે હિન્દી અથવા ઉર્દુ મુગલ લોકના વખતમાં રાષ્ટ્રીય ભાષા બની રહી હતી. આજે પણ હિન્દીની સ્પર્ધા કરી શકે એવી બીજી કોઈ ભાષા નથી. હિન્દી-ઉર્દુ ભાષાનો ઝગડો છોડી દેવાથી ભાષાનો પ્રશ્ન સરલ થઈ જાય છે. હિન્દુઓને થોડા ઘણા ફારસી શબ્દો જાણવા પડશે. ઇસ્લામી ભાઈઓને સંસ્કૃત શબ્દનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું પડશે. આવી રીતે લેણુ દેણુ કરેથી, હિન્દી ભાષાનું

અલ વધી જશે, અને હિન્દુ મુસલમાનોની એકતા કરવા વાસ્તે આપણા હાથમાં એક મ્હોટું સાધન આવી પડશે. અંગ્રેજી ભાષાનો મોહ દૂર કરવા માટે, આટલો વધારે પરિશ્રમ કરવો પડશે કે આપણે હિન્દી-ઉર્દુનો ઝગડો ન ઉઠાવવો. લિપિની તકરાર પણ આપણે ઉઠાવવી ન જોઈએ.

અંગ્રેજી ભાષાનો યોગ્ય પ્રજા ઉપર રાખવાથી શું હાની થાય છે, આપણાં શિક્ષણનું વાહન આજ સુધી અંગ્રેજી હોવાથી પ્રજા કેવી કચડાઈ ગઈ છે, આપણી માતૃભાષા કંગાલ કેમ થઈ રહી છે, આ બધી વાત ઉપર હું મારો વિચાર ભાગલપુર અને ભરૂચના વ્યાખ્યાનોમાં જણાવી ચૂક્યો છું, એટલે અહીં ફરીથી હું નથી જણાવવા ઇચ્છતો. આ બંને વ્યાખ્યાનોમાંથી ભાષાના સંબંધનો ભાગ હું આ વ્યાખ્યાનના પરિશિષ્ટ રૂપે મૂકીશ. હકીકતમાં આ વિષયમાં સંદેહ હોઈ શકતો નથી. આપણા કવિવર સર રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર, વિદુષી ખિસાંટ, લોકમાન્ય ટિળક અને બીજા અન્યાન્ય પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓનું મંતવ્ય આ વિષયમાં આ જ પ્રકારનું છે. કાર્યની સિદ્ધિમાં મુશ્કેલી તો નડશે, પરંતુ તેનો ઉપાય કરવાનો આધાર આ સંમેલન ઉપર છે. લોકમાન્ય ટિળક મહારાજે પોતાનો અભિપ્રાય કાર્ય કરીને બતાવી આપ્યો છે. તેણે ‘કેસરી’ અને ‘મરાઠા’માં હિન્દી વિભાગ દાખલ કરી દીધો છે. ભારતરત્ન પંડિત મદનમોહન માલવીયાજીનો અભિપ્રાય પણ હિન્દુસ્થાનમાં અભાણુ નથી. તો પણ મને માલુમ છે કે આપણા ઘણાએ વિદ્વાન નેતાઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે કેટલાક વર્ષ લગણુ તો કેવળ અંગ્રેજી જ રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે રહેશે. આ નેતાઓને હું વિનયપૂર્વક કહીશ કે અંગ્રેજીના આ મોહથી પ્રજા પીડા પામી રહી છે. અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવનારનાં જ્ઞાનનો લાભ પ્રજાને બહુ જ થોડો મળે છે, અને અંગ્રેજી શિક્ષિતવર્ગ અને આમ વચ્ચે મ્હોટો અંતરાય આવી પડ્યો છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે હું અંગ્રેજી ભાષાનો દ્વેષ કરતો નથી. અંગ્રેજીના સાહિત્યલંકારમાંથી મેં બહુ રત્નોનો ઉપયોગ કર્યો

છે, અંગ્રેજી ભાષાની મારફત આપણે વિજ્ઞાન વિગેરે વિષયમાં ખૂબ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. અંગ્રેજીનું જ્ઞાન કેટલાક ભારતવાસીઓને લેવું આવશ્યક છે. તેમ છતાં, આ ભાષાને પોતાનું ઉચિત સ્થાન દેવું એ એક વાત છે, અને તેની મૂર્તિપૂજા કરવી એ બીજી વાત છે.

હિન્દી-ઉર્દુ રાષ્ટ્રીય ભાષા થવી જોઈએ એ વાતનો માત્ર સ્વીકાર કરેથી આપણા મનોરથ સિદ્ધ નહિ થઈ શકે. તો, સિદ્ધિ કયા પ્રકારે મળી શકે? જે વિદ્વાનોએ આ મંડપને દીપાવ્યો છે, તેઓ પણ પોતાનાં વ્યાખ્યાનમાં આપણને આ વિષયમાં જરૂર કંઈક સંભળાવશે. હું તો કેવળ ભાષાના પ્રચાર વિષે કંઈક કહીશ. ભાષાનો પ્રચાર કરવા વાસ્તે હિન્દીના શિક્ષક હોવા જોઈએ. હિન્દી શીખવા ઇચ્છનાર બંગાલી વાસ્તે મેં એક ન્હાનકડું પુસ્તક બંગ-ભાષામાં જોયું છે. તેવું જ એક પુસ્તક મરાઠીમાં છે. બીજી ભાષાઓ બોલનાર માટે આવા પુસ્તકો મારા જોવામાં નથી આવ્યા. આ કામ કરવું જેટલું સહેલું છે તેટલું જ તે આવશ્યક છે. મને ઉમેદ છે કે આ સંમેલન આ કાર્યને શીઘ્રતાથી હાથ ધરશે. આવા પુસ્તકો વિદ્વાન અને અનુભવી લેખકો પાસે તૈયાર કરાવવા જોઈએ.

સૌથી વધારે કષ્ટદાયક મામલો દ્રાવિડ ભાષાઓના સંબંધમાં છે. તે બારામાં તો જરાય પ્રયત્ન કરવામાં નથી આવ્યો. હિન્દી ભાષાના શિક્ષકો તૈયાર કરવા જોઈએ. આવા શિક્ષકો બહુ જ થોડા છે. આવો એક શિક્ષક પ્રયાગજીથી આપણા લોકપ્રિય મંત્રી ભાઈ પુરૂષોત્તમદાસજી ટંડન મારફત મને મળ્યો છે.

હિન્દી ભાષાનું એક પણ સંપૂર્ણ વ્યાકરણ મારા જોવામાં નથી આવ્યું. જે છે તે અંગ્રેજીમાં વિલાયતી પાઠરીઓએ બનાવેલા હોય છે. આવું એક વ્યાકરણ ડાકટર કેલોગે રચેલું છે, સંશોધન કરી તૈયાર કર્યું છે. હિન્દની અન્યાન્ય ભાષાઓનો મુકાબલો કરનારા વ્યાકરણો આપણી ભાષામાં હોવા જોઈએ. હિન્દીના પ્રેમી વિદ્વાનોને મારી નમ્ર વિનંતિ છે કે આ ખોટ પૂરી પાડે. આપણી રાષ્ટ્રીય સભાઓમાં, હિન્દી ભાષાનો ઉપયોગ

થવો જોઈએ. કેંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ અને પ્રતિનિધિઓ દ્વારા આ પ્રયત્ન થવો જોઈએ. મારો અભિપ્રાય છે કે આ સંમેલન આગામી કેંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ પાસે આ પ્રાર્થના રજુ કરે.

આપણી ધારાસભાઓમાં પણ રાષ્ટ્રીય ભાષા દ્વારા કાર્ય કરવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આમ નહિ થાય, ત્યાં સુધી પ્રજાને રાજનીતિના કાર્યમાં યોગ્ય તાલીમ નહિ મળે. આપણા હિંદી વર્તમાનપત્રો આ કાર્ય થોડું ઘણું કરે છે. છતાં, પ્રજાને અનુવાદ મારફત તાલીમ નથી મળી શકતી. આપણી અદાલતોમાં જરૂર રાષ્ટ્રીય ભાષા અને પ્રાન્તીય ભાષાનો પ્રચાર થવો જોઈએ. ન્યાયાધીશ મારફત તાલીમ આપણને સહજ રીતે મળી શકે છે; પરંતુ તે તાલીમથી પ્રજા આજે રહિત છે.

ભાષાની સેવા જેવી આપણા રાજ મહારાજાઓ કરી શકે, તેવી અંગ્રેજ સરકાર નહિ કરી શકે. મહારાજા હોલકરની ધારાસભામાં, કચેરીમાં અને હરેક કામમાં હિન્દીનો અને પ્રાન્તીય બોલીનો જ ઉપયોગ થવો જોઈએ. આવા ઉત્તેજનથી ભાષા બહુ ખીલી શકે છે. આ રાજ્યની પાઠશાલાઓમાં આરંભથી અંત સુધી શિક્ષણ માતૃભાષામાં આપવાનો પ્રયોગ થવો જોઈએ. આપણા રાજ મહારાજાઓ ભાષાની ઘણી ઉંચી સેવા કરી શકે છે. હું ઉમેદ રાખું છું કે મહારાજા હોલકર અને તેમનો અધિકારીવર્ગ આ મોટા કાર્યને ઉત્સાહથી ઉપાડી લેશે.

આવા સંમેલનથી આપણું બધું કાર્ય સફળ થશે, એવી સમજ ભ્રમભૂલક છે. જ્યારે આપણે પ્રતિ દિન આ કાર્યની ધુનમાં જ રહેશું ત્યારે જ આ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકશે. સેંકડો સ્વાર્થત્યાગી વિદ્વાન આ કાર્યને પોતાનું માનશે ત્યારે જ સિદ્ધિ થવાનો સંભવ છે.

મને ખેદ તો આ થાય છે કે જે પ્રાંતોની માતૃભાષા હિન્દી છે ત્યાં પણ તે ભાષાની ઉન્નતિ કરવા ઉત્સાહ જણાતો નથી. તે પ્રાંતોમાં આપણા શિક્ષિતવર્ગ આપસ આપસમાં પત્રવ્યવહાર અને વાતચીત અંગ્રેજીમાં કરે છે. વાત નહાની છે, પરંતુ તેમાં રહસ્ય

બહુ છે. ફ્રાંસમાં રહેનાર અંગ્રેજ પોતાનો બધો વ્યવહાર અંગ્રેજીમાં જ ચલાવે છે. આપણે આપણા દેશમાં આપણું મહાન કાર્ય વિદેશી ભાષામાં કરીએ છીએ. મારો નમ્ર પરંતુ દૃઢ અભિપ્રાય છે કે જ્યાં સુધી આપણે હિંદીને રાષ્ટ્રીય અને પોતપોતાની પ્રાંતીય ભાષાઓને તેનું યોગ્ય સ્થાન નહિ આપીએ ત્યાં સુધી સ્વરાજ્યની બધી વાતો નિર્રથક છે. આ સંમેલન દ્વારા ભારતવર્ષના આ મોટા પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ જાય, એવી મારી આશા અને પ્રભુ પ્રતિ પ્રાર્થના છે.

વિદ્યાર્થીઓને ઓધ.*

મદ્રાસે મારી સ્ત્રી અને મારા વિષે ગુણવાચક વિશેષણોનો ઉપયોગ કરવામાં અંગ્રેજી કોષને લગભગ સાવ વાપરી નાખ્યો છે. કદી મારો મત પૂછવામાં આવે કે મને કયે ઠેકાણે માયા, પ્રેમ, અને આદરથી વધાવવામાં આવ્યો છે, તો મારે કહેવું પડશે કે તેમ મદ્રાસમાં થયું છે. બહુવાર મેં કહ્યું છે તેમ, હું મદ્રાસ માટે તે સંભવિત માનતો આવ્યો છું. એટલે, તમે અનુપમ ઉદારતાથી આટલી બધી લાગણી મારા ઉપર વર્ષાવી રહ્યા છો, તેથી મને નવાઈ નથી લાગતી. અને હિન્દ સેવક સમાજ-જેમાં હું અત્યારે ઉમેદવાર તરીકે છું-તેના પ્રમુખ તો તે બાબતમાં બધાને વટાવી ગયા છે. આ બધા માટે હું લાયક છું ? મને મારાં અંતરના ઉંડામાં ઉંડા ભાગમાંથી અચૂક ઉત્તર મળે છે કે 'ના'. પરંતુ તમે મારા માટે જે કોઈ વિશેષણ વાપરો તે માટે લાયક બનવા હું હિન્દ આવ્યો છું, અને એક લાયક સેવક બનવા હું મારું આખું જીવન તેને અવશ્ય અર્પણ કરીશ.

તમે તે સુંદર રાષ્ટ્રીય ગીતાં ગાયું છે. તે ગવાતું હતું ત્યારે આપણે બધા ઉભા રહ્યા હતા. તેમાં કવિએ હિન્દ માતાનું વર્ણન કરતાં જેટલા બન્યા તેટલા વિશેષણો વાપર્યાં છે. તેણે હિન્દ માતાને સુહાસિની, સુમધુરભાષિણી, સુવાસિની, સર્વશક્તિમતી, સર્વસદ્ગુણવતી, સત્યવતી, ઋદ્ધિમતી, અને મહાન્ સત્યયુગમાં જ સંભવે એવી માનવજાતિથી વસાયેલી વર્ણવી છે. કવિ હિન્દ માતાને એક એવી ભૂમિ તરીકે કલ્પે છે કે જે સમગ્ર જગતને,

* આ બાષણ ૧૯૧૫ માં મદ્રાસના વિદ્યાર્થીઓએ આપેલા માનપત્રના જવાબમાં મદ્રાસમાં આપવામાં આવ્યું હતું.

† વંદેમાતરમ્.

સમગ્ર મનુષ્યજાતિને જડબળથી નાહી પરન્તુ આધ્યાત્મિક બળથી પોતાને વશ કરી લેશે. આ ગીત આપણે ગાઈ શકીએ? હું મને પોતાને પૂછું છું: ‘તે ગીત સાંભળતાં ઉભા થઈ જવા મને શું અધિકાર છે?’ કવિએ તો આપણા માટે એક આદર્શ ચિતર્યું છે. તે હજી એક આગાહી રૂપે જ રહ્યું છે. કવિએ હિંદ માતાના વર્ણનમાં વાપરેલા દરેકેદરેક શબ્દનો સાક્ષાત્કાર તમારે કે જેમાં હિંદની આશા રહેલી છે, તેણે કરવાનો છે. આજ તો મને એમ લાગે છે કે આ વિશેષણો માતૃભૂમિનાં વર્ણનમાં કઠેકાણે વપરાયા છે. એટલે કવિએ માતૃભૂમિનો જે પક્ષ કર્યો છે તે પ્રતિપાદન કરવાનું કામ તમારે અને મારે માથે રહ્યું છે.

હું તમને મદ્રાસના વિદ્યાર્થીઓને, અને અખિલ ભારતના વિદ્યાર્થીઓને, પૂછું છું કે શું તમને એવું શિક્ષણ મળે છે કે જે તમને તે આદર્શ સિદ્ધ કરવા લાયક બનાવે, અને જેથી તમારામાં રહેલાં ઉત્તમ તત્વો પ્રકાશમાં આવી શકે? અથવા તે શિક્ષણ સરકાર માટે નોકરો, અને વેપારી પેઢીઓ માટે મેતાજી ઉત્પન્ન કરવાનો સાંચો છે? જે શિક્ષણ તમે દ્યો છો તેની નેમ શું સરકારી ખાતાંમાં કે પછી ખીજા કોઈ ખાતાંમાં નોકરી મેળવવાની છે? જો તમારા શિક્ષણની તે નેમ હોય, જો તમે તે નેમ તમારી કરી હોય, તો જે ચિત્ર કવિએ આલેખ્યું છે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય એમ જણાતું નથી. તમે મને એમ કહેતા સાંભળ્યો હશે, અથવા તમે વાંચ્યું હશે કે હું અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો દૃઢ વિરોધી છું. યુરોપમાં અત્યારે શું ચાલી રહ્યું છે તે તરફ જરા તમારી નજર કરો. તમે જો એવા ઠરાવ ઉપર આવ્યા હો કે યુરોપ આજે અર્વાચીન સંસ્કૃતિના પગ હેઠળ ચગદાય છે, તો પછી તમારે અને તમારા વડીલોએ આપણા દેશમાં તે સંસ્કૃતિનો ફેલાવો કરવા પૂર્વે, પૂજ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. પરન્તુ મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે: ‘આપણા દેશમાં આપણા રાજ્યકર્તાઓ તે સંસ્કૃતિ ફેલાવે છે. તો પછી આપણે શું કરી શકીએ?’ તે બાબત તમે ભૂલાવામાં ન પડશો. હું ક્ષણભર પણ માની શકતો નથી કે જ્યાં સુધી આપણે તે સંસ્કૃતિ

સ્વીકારવા તૈયાર ન હોઈએ, ત્યાં સુધી કોઈ પણ રાજ્યકર્તા આપણામાં તેનો ફેલાવો પરાણે કરી શકે. અને કદી નો એમ પણ હોય કે આપણા રાજ્યકર્તાઓ આપણામાં તે સંસ્કૃતિ ફેલાવે છે, તો પણ હું માનું છું કે રાજ્યકર્તાઓનો અસ્વિકાર કર્યાવિના તે સંસ્કૃતિનો અસ્વિકાર કરવા માટે નોંધતું બળ આપણા પોતામાં રહેલું છે. મેં ઘણીવાર જાહેરમાં કહ્યું છે કે બ્રિટિશ પ્રજા આપણી સાથે છે. તે પ્રજાનું આપણી સાથે હોવું કયા કારણને લઈને છે તે હું અહીં જણાવવા નથી ઇચ્છતો. નો હિંદ સંતોના માર્ગે ચાલશે-જેઓ વિષે આપણા પ્રમુખ સાહેબ બોલ્યા છે-તો હું માનું છું કે હિંદ આ મહાન પ્રજા દ્વારા, એક સંદેશ-જડબળનો સંદેશ નહિ પરંતુ પ્રેમબળનો સંદેશ-જગતને પહોંચાડી શકશે. અને ત્યારે આપણે વિજેતાઓને જીતવાને, રક્તરેડીને નહિ પણ કેવળ આત્મબળથી, ભાગ્યશાળી બનશું.

હિન્દમાં બનતા બનાવોનો વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે રાજકીય કારણોને લઈને થતાં ખૂનો અને લૂંટફાટ વિષે આપણો શું મત છે તે નક્કી કરી લેવું આપણા માટે જરૂરનું છે. આ બધા વિદેશી તત્વો છે. તે આપણી ભૂમિમાં ઘર કરી શકશે નહિ. છતાં આવા પ્રકારના ત્રાસનો વિચાર કરતાં તમે, વિદ્યાર્થીવર્ગ, તેને મનથી કે હૃદયથી સહેજ પણ અનુમોદન ન આપી દો એ માટે સાવચેતી રાખવાની છે. હું સત્યાગ્રહી તરીકે તમને આને બદલે એક ઘણી સંગીન વસ્તુ આપીશ. તમારા પોતામાં જ ત્રાસ ઉત્પન્ન કરો. તમારા પોતાની અંદર જ શોધ કરો. જ્યાં જ્યાં જીલમ જણાતો હોય, ત્યાં ત્યાં તમે અવશ્ય સામે થાઓ. તમારી સ્વતંત્રતા કચડાઈ જતી હોય તો જરૂર સામે થાઓ; પરંતુ જીલમગારનું રક્ત રેડીને નહિ. આપણો ધર્મ આપણને તેમ શીખવતો નથી. આપણો ધર્મ અહિંસા તત્વ ઉપર રચાયો છે. તેનું ક્રિયાત્મક રૂપ પ્રેમ સિવાય બીજું કોઈ નથી: પ્રેમ કે જે આપણે આપણા પાડોશી કે મિત્ર ઉપર જ નહિ, પરંતુ જેઓ આપણા શત્રુ હોય તેઓ ઉપર પણ રાખવાનો છે.

હું આજ ખાખત વિષે થોડુક કહીશ. જે આપણે સત્ય પાળવું હોય, અહિંસાનું સેવન કરવું હોય, તો તેની જ સાથે આપણે નિર્ભયતા પણ રાખવી જોશે. આપણા રાજ્યકર્તાઓ જે કંઈ કરે છે તે આપણા મત મુજબ ખોટું હોય, અને જે આપણને લાગે કે આપણા વિચાર તેમને જણાવવો એ આપણો ધર્મ છે, તો ભલે તે વિચાર રાજ્યદ્રોહી લેખાતો હોય, છતાં હું તમને તે રાજ્યદ્રોહી વિચાર જણાવવા આગ્રહ કરું છું: પરંતુ તેમ તમારા પોતાના જોખમે કરવાનું છે. તમારે તેના પરિણામો સહન કરવા તૈયાર રહેવું પડશે. તમે પરિણામ સહન કરવાને તૈયાર હો, છતાં કુટિલ થવા તૈયાર ન હો, તો હું ધારું છું કે તમે સરકાર સુદ્ધાને તમારો વિચાર જણાવવાનો તમારા હકનો સદુપયોગ કર્યો કહી શકાય.

હું બ્રિટિશ રાજ્યનો મિત્ર રહું છું; કારણ કે હું માનું છું કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ખીજ દરેક પ્રજાની પેઠે, મારા માટે સામ્રાજ્યમાં સરખો હિસ્સો માગવો શક્ય છે. હું આજે તે સરખો હિસ્સો માગું છું. હું પરાજીત પ્રજા માયલો નથી. હું મને પોતાને પરાજીત પ્રજા કહેવડાવતો નથી. પરંતુ, આ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે: આપણને ભાગ આપવાનું કામ બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓએ કરવાનું નથી; એ તો આપણે પોતે જ લેવાનો છે. મને જોઈતી વસ્તુ હું લઈ શકું છું. પરંતુ હું તે મારી ફરજ અદા કરીને જ લઈ શકું. અલખત, આપણો પોતાનો ધર્મ સમજવા મેક્સ મુલરની પાસે જવા જરૂર ન હોય; છતાં તે વ્યાજખી રીતે કહે છે કે આપણા ધર્મનું તાત્પર્ય 'કર્તવ્ય ઉપર છે અને નહિ કે 'હક' ઉપર. જે તમે એમ માનતા હો કે જે કંઈ આપણને જોઈએ છે તે આપણે આપણું કર્તવ્ય સારી રીતે બજાવવાથી મેલવી શકશું, તો પછી તમારે તમારા કર્તવ્યનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને આ ધોરણે તમારો માર્ગ કરતાં તમને કોઈ પણ માણસનો ભય રહેશે નહિ. તમને માત્ર ઈશ્વરનો જ ડર રહેશે. આ આદેશ મારા ગુરૂએ, અને હું કહું તો તમારા પણ ગુરૂએ, શ્રીયુત ગોખલેએ આપણને આપ્યો છે. તે આદેશ શું છે? તે

આદેશ હિન્દ સેવક સમાજનાં બંધારણમાંથી જાણાઈ આવે છે. હું તે મુજબ માફ જીવન ગુજારવા ઇચ્છું છું. તે આદેશ દેશની રાજકીય સંસ્થાઓ અને રાજકીય જીવનને ધાર્મિક રૂપ આપવાનો છે. આપણે તેને તરત જ આચારમાં મુકવા આરંભ કરવો જોઈએ. તેમ થાય તો વિદ્યાર્થીને રાજ્યનીતિના પ્રશ્નોથી દૂર રહેવાની જરૂર રહેશે નહિ. તેઓને જેટલો ધર્મ આવશ્યક છે, તેટલી જ રાજ્યનીતિ આવશ્યક રહેશે. રાજ્યનીતિ અને ધર્મ છૂટા પાડી શકાય નહિ.

હું જાણું છું, કે મારા વિચારો તમને વખતે ગ્રાહ્ય ન પણ થાય. છતાં, મારાં અંતરમાં જે ઉછળી રહ્યું છે તે જ હું તમને આપી શકું. દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા અનુભવના આધારે હું એમ કહી શકું છું કે આપણા દેશભાઈઓ જેઓને અર્વાચીન શિક્ષણ મળ્યું નથી, પરંતુ જેઓએ ઋષિઓએ કરેલી તપશ્ચર્યાનો વારસો મેળવ્યો છે, જેઓ અંગ્રેજી સાહિત્યનો કંકો પણ જાણતા નથી, જેઓને ચાલુ અર્વાચીન શિક્ષણની કશી ખબર પણ નથી, તેઓ પણ ઉત્તમતા દાખવવા શક્તિમાન થયા હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા અજ્ઞાન અને અશિક્ષિત ભાઈઓ માટે જે શક્ય હતું તે આપણી પવિત્ર ભૂમિમાં તમારે માટે અને મારે માટે દશગણું શક્ય છે. તે વાસ્તે તમે અને હું ભાગ્યશાળી થઈએ એવી મારી અભ્યર્થના છે.

ગુરુકુળ.*

મારા ભાષણનો જે ભાગ સંઘરી રાખવા જેવો મને જણાય છે તે કેટલાક જરૂરના જણાતા વધારા સાથે લખવા હું ઈચ્છું છું. મારો જણાવવું જોઈએ કે આ ભાષણ હિન્દીમાં આપવામાં આવ્યું હતું. મહાત્મા મુનશીરામે જે પ્રસંગે મારા વિદ્યાર્થીઓને આશ્રય આપી, તેઓ પ્રતિ પિતાતુલ્ય વર્તી જે મહત્કૃપા બતાવી હતી તે માટે તેમનો ઉપકાર માની, તથા ભાષણો કરવા કરતાં કાર્ય કરવા માટે સમય આવ્યો છે એમ જણાવી, હું આ પ્રમાણે બોલ્યો હતો:

“ હું આર્યસમાજનો બહુ ઋણી છું. મને તેની પ્રવૃત્તિમાંથી અનેકવાર પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. મેં તેના અનુયાયીઓમાં ઘણી ત્યાગવૃત્તિ જોઈ છે. હિંદની મારી મુસાફરી દરમિયાન, હું ઘણા આર્યસમાજીઓના સમાગમમાં આવ્યો છું. તેઓ દેશ માટે સરસ કામ કરી રહ્યા છે. હું તમારા સંગમાં આવી શક્યો છું, એ માટે હું મહાત્માજીનો આભાર માનું છું; તેની સાથે જ હું ખુદ્દા દિલથી જણાવી દઉં છું કે હું સનાતની છું. મને તો હિન્દુધર્મમાં સંપૂર્ણ સંતોષ છે. તે ધર્મ એટલો વિશાળ છે કે તેમાં દરેક પ્રકારની માન્યતાને આશ્રય મળે છે. આર્યસમાજીઓ, શીખો, અને બ્રહ્મોસમાજીઓ ભલે પોતાને હિન્દુઓથી જુદા ગણાવવા ઇચ્છે; પરંતુ મને તો શંકા નથી કે આગળ જતાં તેઓ બધા હિન્દુધર્મમાં ભળી જશે, અને તેમાંથી જ શાંતિ મેળવશે. બીજી બધી મનુષ્યકૃત સંસ્થા પેઠે હિન્દુ ધર્મમાં અપૂર્ણતા અને દોષ રહ્યાં છે. સુધારા માટે પ્રયત્ન કરવા કોઈ

* આ ભાષણ ગુરુકુળના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ૧૯૧૫ માં આપવામાં આવ્યું હતું.

સેવક ઈચ્છે, તો તેના માટે આ ક્ષેત્ર મોકલું છે. પરન્તુ, હિંદુ ધર્મથી છુટા પડવાનું કંઈ કારણ નથી.

હિન્દને હાલ શાની જરૂર છે એ વિષે મને મારી મુસાફરી દરમ્યાન જગે જગે પુછવામાં આવ્યું છે. જે જવાબ મેં બીજા સ્થળોમાં આપ્યો છે તે જ અહીં આપવો મને વ્યાજબી જણાય છે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો આપણને અત્યારે ખરી ધાર્મિક ભાવનાની જ ઘણામાં ઘણી જરૂર છે. પણ હું જાણું છું કે આ જવાબ અતિ વ્યાપક હોવાને લઈને, કોઈને તેથી સંતોષ નહિ વળે. આ ઉત્તર સર્વ કાળ માટે સત્ય છે. હું એમ કહેવા ઇચ્છું છું કે આપણી ધાર્મિક ભાવના મૃતપ્રાય થઈ ગયેલી હોવાથી, આપણે સદા ભયભીત દશામાં રહીએ છીએ. આપણે રાજકીય તેમ જ ધાર્મિક સત્તાથી ડરીએ છીએ; બ્રાહ્મણો અને પંડિતો પાસે આપણા વિચારો દર્શાવી શકતા નથી; અને રાજકીય સત્તાથી હબકી જઈએ છીએ. હું માનું છું કે આવી રીતે વર્તવાથી આપણે તેઓનું તથા આપણા પોતાનું અહિત કરીએ છીએ. ધર્મગુરુઓ અને રાજ્યાધિકારીઓ એવું તો ન જ ઈચ્છે કે આપણે તેઓ પાસે સત્ય સંતાડવું. મુંબઈમાં એક સભામાં બોલતાં લોર્ડ વિલિંગ્ડને થોડાક વખત ઉપર પોતાનો અનુભવ કહ્યો હતો કે 'ના' કહેવાની ખરેખરી ઈચ્છા હોવા છતાં આપણે તેમ કરતાં અચકાઈએ છીએ. તેથી તેણે શ્રોતાઓને નિડર થવા સલાહ આપી હતી. પરન્તુ, નિડરતા રાખવી એટલે આપણે બીજાની લાગણીને માન ન આપવું, અથવા તેનો વિચાર જ ન કરવો, એમ કદી પણ સમજવાનું નથી. ચિરસ્થાયી અને વાસ્તવિક પરિણામ પ્રાપ્ત કરવાં હોય તો આપણે અવશ્ય પહેલાં તો નિડર થવું જોશે. આ ગુણ ધાર્મિક જાગૃતિ વિના પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી. આપણે ઈશ્વરથી ડરશું તો પછી માણસથી નહિ ડરીએ. જે આપણે સમજીએ કે આપણામાં દેવ વસે છે જે આપણા દરેક વિચાર અને કૃતિનો સાક્ષી છે, જે આપણું રક્ષણ કરે છે અને આપણને સન્માર્ગે દોરે છે, તો આપણને આખા જગતમાં ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈનો ભય નહિ રહે. અધિકારી-

ઓના પણ અધિકારી પરમાત્મા પ્રતિ વફાદારી બીજી બધી વફાદારીના કરતાં ચઢીયાતી છે, અને તેના થકી જ બીજાઓ પ્રત્યેની વફાદારી સકારણુ ઠરે છે.

જ્યારે આપણામાં નિહરતાનો જોઈએ તેટલો વિકાસ થયો હશે ત્યારે આપણને જણાશે કે આપણે ફાવે ત્યારે છોડી દઈ શકીએ તેવાં સ્વદેશીથી નહિ, પરંતુ ખરાં સ્વદેશીથી જ આપણો ઉદ્ધાર થઈ શકશે. સ્વદેશીમાં મને ઉંડું રહસ્ય દેખાય છે. મારી તો એવી ઈચ્છા છે કે આપણે આપણાં ધાર્મિક, રાજકીય અને આર્થિક જીવનમાં તેનો સ્વીકાર કરીએ. એટલે તેની સફળતા પ્રસંગોપાત સ્વદેશી કપડા પહેરવામાંજ નથી આવી જતી. તેમ તો હુમેશાં કરવાનું છે, અને તે દ્વેષ કે વેરભાવથી નહિ, પરંતુ આપણા પ્રિય દેશ પ્રતિની આપણી કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને. પરદેશી કાપડનો ઉપયોગ કરીને આપણે સ્વદેશી ભાવનાનો ધાત કરીએ છીએ, એમાં તો શંકા નથી; પરંતુ વિલાયતી ઢબે સીવાયલાં કપડાં પહેરવાથી પણ તેનો ધાત થાય છે. ખચીત આપણો પહેરવાશ આપણા સંજોગો સાથે કેટલેક અંશે સંબંધ ધરાવે છે. શોભા અને ખૂબીમાં આપણો પહેરવાશ બકીટ-પાટલુન કરતાં બેહુદ ચઢીયાતો છે. પાયબમો અને ખમીસ પહેર્યું હોય, અને તેમાં ખમીસના છેડા છૂટા ઉડતા હોય, તેની ઉપર કમર સુધીનો ડગલો પહેર્યો હોય, અને સાથે ‘નેક-ટાઈ’ બાંધી હોય એવા કોઈ હિન્દીનો દેખાવ કંઈ ખૂબસુરત ન કહેવાય. સ્વદેશીભાવનાને લઈને આપણે ધર્મના વિષયમાં લબ્ધ ભૂતકાળની કિંમત આંકતા અને તદનુસાર વર્તમાન ઘડતા શીખીએ છીએ. યુરોપમાં ચાલી રહેલાં અમન-ચમન ઉપરથી દેખાય છે કે અર્વાચીન સંસ્કૃતિમાં રાજસી અને તામસી સત્તા પ્રબળ છે, જ્યારે પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિમાં સાત્ત્વિક સત્તા પ્રબળ છે. અર્વાચીન સંસ્કૃતિ મુખ્યતઃ લોગપ્રધાન છે, આપણી મુખ્યતઃ ધર્મપ્રધાન છે. અર્વાચીન સંસ્કૃતિમાં જડપ્રકૃતિના નિયમોનું સંશોધન કરાય છે, અને મનુષ્યની બુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાનાં સાધનો અને વિનાશ કરવાનાં ઉપકરણો શોધવામાં

અને રચવામાં કરાય છે; જ્યારે આપણી સંસ્કૃતિની પ્રવૃત્તિ મુખ્યતઃ આધ્યાત્મિક નિયમો શોધવાની છે. આપણાં શાસ્ત્ર સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે યથાર્થ જીવન માટે, સત્યનું યોગ્ય પાલન, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, પરધનનાં હુરણમાં સંયમ અને દૈનિક જરૂરીયાતો માટે જોઈતી વસ્તુઓ ઉપરાંત બીજી વસ્તુઓનો અપરિગ્રહ અપરિહાર્ય છે. આ વિના, દિવ્ય તત્વનું જ્ઞાન સંભવી શકતું નથી. આપણી સંસ્કૃતિ નિશંક રીતે કહે છે કે અહિંસાધર્મ, જેનું ક્રિયાત્મકરૂપ શુદ્ધ પ્રેમ અને દયા છે, તેનો યોગ્ય અને પૂર્ણ વિકાસ જેનામાં થયો છે તેને આખું જગત નમે છે. ઉપર જણાવેલા વિચારની સત્યતા સિદ્ધ કરનારા દષ્ટાંતો એટલાં બધાં મળી શકે છે કે જેથી મન સાવ નિઃસંદેહ બને છે.

અહિંસાધર્મનાં પરિણામો રાજકીય વિષયમાં કેવાં આવશે તે આપણે જોઈએ. આપણા શાસ્ત્ર અભયદાનને અમૂલ્ય દાન લેખે છે. આપણા રાજ્યકર્તાઓને પૂર્ણ અભયદાન કરેથી આપણા તેઓ સાથે સંબંધ કેવો થશે તેનો પણ જરા વિચાર કરીએ. જો તેઓને ખાતરી જ થઈ શક્તી હોય કે આપણે તેઓનાં કાર્ય વિષે ગમે તેવા વિચાર ધરાવતા હશું છતાં તેઓનાં શરીર ઉપર હુમલો કદી નહિ કરીએ તો તરત જ અન્યોન્યમાં વિશ્વાસનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય, અને બંને પક્ષમાં એવું નિખાલસપણું જન્મે કે જેથી કરી અત્યારે ચિંતા કરાવનાર ઘણાં પ્રશ્નો લાયક અને વ્યાજબી નીવેડો લાવવાનો રસ્તો નીકળે. અહિંસાનું પાલન કરતાં આ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે જેના પ્રતિ અહિંસા-વૃત્તિ રાખવામાં આવે તે પણ તેવી જ વૃત્તિ રાખે એવી આશા ન રખાય; જો કે પાલનમાં જેમ જેમ પૂર્ણતા આવતી જાય છે તેમ તેમ સામોપક્ષ પણ તેવી જ વૃત્તિ સ્વીકારવા લાગે છે, એવો નિયમ જ છે. આપણામાંથી ઘણા એમ માને છે, અને હું તેમાંયલો એક છું કે આપણે આપણી સંસ્કૃતિ દ્વારા જગતને એક સંદેશ પહોંચાડવાનો છે. ખ્રિસ્તિય રાજ પ્રતિ મારી વફાદારી સાવ સ્વાર્થી છે. અહિંસાનો આ મહાન સંદેશ આખાં જગતને પહોંચતો કરવા હું ખ્રિસ્તિય પ્રજાનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છું છું.

પરંતુ જ્યારે આપણે આપણા કહેવાતા વિજેતાઓને જીતી લેશું ત્યારે જ આપણે તેમ કરી શકશું; અને તમને, મારા આર્યસમાજ મિત્રોને, તે કાર્ય માટે ખાસ પસંદ કરવામાં આવ્યા હોય એમ જણાય છે. તમે આપણાં શાસ્ત્રોનો ખારીક અભ્યાસ કરતા હોવાનો દાવો કરો છો. તમે એમને એમ કંઈ પણ માની લેતા નથી, અને તમે એમ પણ કહેતા જણાવ છો કે તમે તમારી માન્યતા પ્રમાણે વર્તન કરવામાં ડરતા નથી. મને લાગે છે કે અહિંસાધર્મની અવગણના કરવા અથવા તેને મર્યાદિત કરવા કંઈ કારણ નથી. પરિણામ ઉપર નજર ન રાખતાં તેનું પાલન કરવા તમારે હિંમત કરવી જોઈએ; અને એમ કરેથી તમારી માન્યતામાં કેટલું બળ છે તેની પણ ખાતરી થશે. આ રીતે, તમે હિન્દનો ઉદ્ધાર કરી શકશો એટલું જ નહિ, પરંતુ તમે માનવજાતિની ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારની સેવા કરશો, કે જે સેવા કરવા વાસ્તે તમે બ્યાજબી રીતે માનો છો તેમ, સદ્ગત થયેલ સ્વામીનો જન્મ થયો હતો. આવી રીતે સ્વદેશીને ક્રિયાત્મક સત્તા તરીકે ગણવાની છે, અને તેને વધારે ને વધારે ધ્યાનપૂર્વક સતત વાપરવાની છે, અને તેમ કરતાં પોતાની કડક પરીક્ષા લેતાં રહેવાનું છે. તે આજસુ માટે નથી. તે તો ખચીત તેઓ માટે છે કે જેઓ સત્ય ખાતર પોતાનો પ્રાણ ખુશીથી છોડવા તૈયાર છે. સ્વદેશીના બીજા ઘણા પ્રકાર ઉપર વિસ્તારથી વિચાર કરી શકાય એમ છે. પરંતુ, મને લાગે છે કે મારો કહેવાનો આશય તમે સમજી શકો એટલું હું બોલ્યો છું. તમારો હિન્દમાં સુધારક તરીકે એક પક્ષ છે તેથી હું તમારી પાસે એટલી આશા રાખું છું કે તમે મારા કહેવા ઉપર પૂરો વિચાર કર્યા વિના તેનો અસ્વીકાર નહિ કરો. તમને માફ બોલવું રૂઝું હોય, અને એવી આશા તમારો પૂર્વવૃત્તાંત જોતાં હું રાખી શકું, તો, જે સનાતન તત્વો વિષે હું આજે તમારી પાસે બોલ્યો છું તેનું તમે પાલન કરવું શરૂ કરો અને તમારી પ્રવૃત્તિ આખા દેશમાં પસરે એમ કરો. ”

ઉપલાં ભાષણનો વૃત્તાંત પૂરો કરતાં, જે વાત તે સભામાં ન હોતી રજુ કરી તે જણાવવા હું ઈચ્છું છું અને તે આ છે:

હું ગુરુકુળની મુલાકાત ખેવાર લઈ ચૂક્યો છું. આર્યસમાજના મારા ભાઈઓ સાથે કેટલાક અગત્યના મતભેદ હોવા છતાં મને તેઓ માટે અંદરથી પક્ષપાત રહે છે. આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિનું સૌથી સરસ પરિણામ તો ગુરુકુળની સ્થાપનામાં અને તેના નિર્વાહમાં દેખાય છે. તેનો પ્રભાવ મહાત્મા મુનશીરામની ઉત્સાહ પ્રેરક હાજરીને લઈને છે. છતાં, તે ખરી રાષ્ટ્રીય, સ્વતંત્ર, અને સ્વાધીન સંસ્થા છે. તેને સરકારની સહાયતા કે સહાનુભૂતિ જરાય નથી. તેનો નિર્વાહ કેટલીક ભાગ્યશાળી વ્યક્તિ પાસેથી મલતા પૈસાથી નથી કરવામાં આવતો, પરંતુ અનેક ગરીબો જેઓએ વર્ષેવર્ષે કાંગડીની યાત્રાએ જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને જેઓ ખુશીથી આ રાષ્ટ્રીય કોલેજ નિભાવવાને પોતાનો હિસ્સો આપે છે, તેઓ પાસેથી મળેલા પૈસા વડે કરવામાં આવે છે. અહીં વાર્ષિક ઉત્સવ ટાણે એક મહોટો સમુદાય એકઠો થાય છે; અને જે રીતે તેની સાથે કામ લેવામાં આવે છે, તેને ઉતારાની અને ખાવા પીવાની સગવડ કરી દેવામાં આવે છે, તે કંઈ સામાન્ય પ્રકારની વ્યવસ્થાનો નમુનો નથી. પરંતુ, તેને લગતી બધી વાતોમાં સૌથી વધારે નવાઈ જેવી વાત તો એ છે કે લગભગ દશ હજાર સ્ત્રી પુરૂષ અને બાળકના સમુદાયને એક પણ સિપાહીની સહાયતા વિના, અને સત્તાનો કોઈ પણ પ્રકારે ડોળ કર્યા વિના હાથમાં રાખવામાં આવે છે. સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકો અને જનસમુદાયના સંબંધમાં માત્ર પ્રેમ અને પરસ્પર આદરભાવની જ સત્તા પ્રવર્તે છે. આવી મહોટી સંસ્થાનાં જીવનમાં ચૌદ વર્ષ તો કંઈજ નથી. છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષ થયા બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓ શું કરી શકે છે તે હજી જોવાનું છે. પ્રજાજન માણસ કે સંસ્થાની કિંમત જે પરિણામ તે બતાવે છે તે ઉપરથી જ કરે છે; અને તે સિવાય બીજી કોઈ રીતે તેમ કરવું શક્ય પણ નથી. તે થયેલી ભૂલોનો ખ્યાલ કરતા નથી. તે એક કડકમાં કડક પરીક્ષક છે. ગુરુકુળ તેમજ બીજી સાર્વજનિક સંસ્થાઓની કિંમત છેવટે તો પ્રજાજન કરે છે. એટલે જે વિદ્યાર્થીઓ કોલેજ છોડી ગયા છે અને જેઓએ

સંસારસસુદ્રમાં અંપલાવ્યું છે તેઓ ઉપર મ્હોટી જોખમદારી રહેલી છે. તેઓએ સાવધાન રહેવું જોઈએ. હાલ તો આ મહાપ્રયોગના હિતેચ્છુઓએ સૃષ્ટિના આ નિર્વિવાદિત નિયમમાંથી સંતોષ લેવાનો છે કે જેવું ઝાડ હોય છે તેવું તેનું ફળ થાય છે. ઝાડ તો સુંદર જણાય છે. તેનું પોષણ કરનાર ઉદાત્ત આત્મા છે. તો પછી ફળ કેવું આવશે તે વિષે શા સારૂ ચિંતા કરવી ?

હું ગુરૂકુળને આહું છું, તેથી સંસ્થાના વ્યવસ્થાપક મંડળને એકાદ બે સૂચના કરવા રજા લઉં છું. ગુરૂકુળના વિદ્યાર્થીઓ પોતા ઉપર આધાર રાખતા અને પોતાનું પોષણ કરતા થાય વાસ્તે તેઓને પાકી ઔદ્યોગિક કેળવણી મળવાની જરૂર છે. મને જણાય છે કે આપણા દેશમાં પ્રજાના ૮૫ ટકા ખેડુત છે, અને ૧૦ ટકા ખેડુતવર્ગની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનાં કામમાં રોકાયેલ છે. એટલે દરેક વિદ્યાર્થીના શિક્ષણક્રમમાં ખેતીના અને વણાટકામના સામાન્ય વ્યવહારૂ જ્ઞાનનો સમાવેશ થવો જોઈએ. ઓળખરનો યોગ્ય ઉપયોગ જાણવાથી, લાકડું સીધું ફાડતા શીખવાથી અને ઓળખાને રીતસર વાપરી ન પડી જાય એવી ભીંત ચણતા આવડવાથી, તેને કંઈ પણ ખોવું નહિ પડે. આવી રીતે સજ્જ થયેલો જુવાન સંસારમાં પોતાનો રસ્તો કરવામાં પોતાને લાચાર કદી નહિ સમજે, અને કદી પણ રોજગાર વિનાનો નહિ થઈ પડે. વળી આરોગ્યતાના અને સુખડતાના નિયમોનું તથા બાળકોને ઉછેરવાનું જ્ઞાન પણ ગુરૂકુળના વિદ્યાર્થીઓને અવશ્ય આપવું જોઈએ. મેળાના પ્રસંગે સ્વચ્છતા ખાતર રાખવી જોઈતી વ્યવસ્થામાં ઘણી ખામીઓ હતી. હજારોની સંખ્યામાં માખીઓ બણબણી રહી હતી. સ્વચ્છતાના ખાતાંના આ કોઈની પરવા ન કરનારા અમલદારો એક સરખી રીતે આપણને ચેતવી રહ્યા હતા કે સ્વચ્છતા રાખવામાં આપણે બરાબર ધ્યાન આપ્યું નથી. તેઓ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવતા હતા કે એઠવાડને અને નરકને રીતસર દાટી દેવું જોઈએ. દર વર્ષે આવતા યાત્રાળુઓને સ્વચ્છતા વિષે વ્યવહારૂ જ્ઞાન આપવાની આવી એક સોનેરી તક ગુમાવી દેવામાં આવતી જોઈ મને બહુ

ખેદ થાય છે. ખરી રીતે જોતાં, આ કાર્યની શરૂઆત વિદ્યાર્થી-ઓથીજ થવી જોઈએ. તો પછી દર વર્ષે ઉત્સવને પ્રસંગે વ્યવસ્થાપકો પાસે સ્વચ્છતા વિષે વ્યવહારું જ્ઞાન આપી શકે એવા ત્રણસો શિક્ષકો તૈયાર હશે. છેવટમાં, માબાપોએ અને વ્યવસ્થાપક મંડળે વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી કપડાની કે હાત્રની મોજશોખની વાનર નકલ કરતાં શીખાડી બગાડવા ન જોઈએ. આ તેઓને જીવનમાં આગળ જતાં વિધ્નરૂપ થશે. વળી તે બધાં બ્રહ્મચર્યના શત્રુ છે. આપણાં સૌમાં જે દુષ્ટ લાલસાઓ રહેલી છે તે તેઓમાં પણ વસે છે, અને તેની સામે તેઓને પણ લડવાનું છે. એટલે આપણે તેઓનાં પ્રલોભનમાં વધારો કરી તેઓની લડાઈ વધારે મુશ્કેલ કરવી નહિ જોઈએ.

બિહારી છાત્રસંમેલન.*

છાત્રસંમેલનની આ બેઠકનું પ્રમુખપદ આપી આપે મને બાંધી લીધો છે. પચ્ચીસ વર્ષ થયાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે હું ગાઢ સંબંધ રાખતો આવ્યો છું. વિદ્યાર્થીઓનો પહેલો પરિચય મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયો. હું ઇંગ્લાંડમાં હમેશાં વિદ્યાર્થીઓને મલતો રહેતો. હિન્દ પાછા આવ્યા પછી હું જગે જગે વિદ્યાર્થીઓને મલતો રહ્યો છું. તેઓ મારા ઉપર અસીમ પ્રેમ ધરાવે છે. આજે મને પ્રમુખપદ આપીને તથા હિન્દીમાં વ્યાખ્યાન કરવાની અને સંમેલનનું કાર્ય હિન્દીમાં ચલાવવાની રજા આપીને તમે વિદ્યાર્થીઓએ મારા પ્રતિની તમારી પ્રીતિનો મને પરિચય કરાવ્યો છે. આ પ્રેમને હું લાયક નીવડું અને વિદ્યાર્થીવર્ગની કંઈક સેવા કરી શકું તો હું મને કૃતાર્થ થયો માનીશ. આ સંમેલનનું કાર્ય આ પ્રાંતની ભાષામાં જ, અને જે રાષ્ટ્રીય ભાષા પણ છે, તેમાં જ ચલાવવાનો નિશ્ચય કરવામાં તમે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી છે. તેને માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. હું આશા રાખું છું કે તમે આ પ્રયાને ચાલુ રાખશો.

આપણે માતૃભાષાનો અનાદર કર્યો છે. આ પાપનું કઠણ કૃપા આપણે અવશ્ય લોગવવું પડશે. આપણી અને આપણા ઘરના માણસોની વચ્ચે કેટલો બધો અંતરાય પડ્યો છે એના સાક્ષી આ સંમેલનમાં આવેલા આપણે સર્વ છીએ. આપણે જે કંઈ શીખીએ છીએ તે આપણી માતાઓને સમજાવતા નથી અને સમજાવી શકતા નથી. જે શિક્ષણ આપણને મળે છે તેનો પ્રચાર આપણે આપણાં ઘરમાં કરતા નથી અને કરી શકતા

* આ ભાષણ ૧૯૧૭ માં બાગલપુરમાં બિહારી છાત્રસંમેલનની મળેલી સત્તરમી બેઠકનાં પ્રમુખસ્થાનેથી આપવામાં આવ્યું હતું.

નથી. આવું હુઃસહ પરિણામ અંગ્રેજી કુટુંબોમાં કદી જોવામાં આવતું નથી. ઇંગ્લાંડમાં તેમ જ બીજા દેશોમાં જ્યાં શિક્ષણ માતૃભાષામાં આપવામાં આવે છે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ જે કંઈ શાળામાં શીખે છે, તે ઘેરે આવી પોતાના માબાપને કહી સંભળાવે છે અને ઘરના નોકરચાકરોને તથા બીજા માણસોને પણ તેની ખબર પડે છે. આવી રીતે જે કેળવણી બાળકોને શાળામાં મળે છે તેનો લાભ ઘરના માણસોને પણ મળે છે. આપણે તો શાળામાં જે શીખીએ છીએ તે ત્યાં જ છોડતા આવીએ છીએ. વિદ્યા હવાની પેઠે બહુ સહેલાઈથી ફેલાઈ શકે છે. પરંતુ જેમ કૃષણ પોતાનાં ધનને દાટી રાખે છે તેમ આપણે આપણી વિદ્યાને મનમાં જ ભરી રાખીએ છીએ, અને તેથી તેનો ફાયદો બીજાઓને મળતો નથી. માતૃભાષાનો અનાદર માતાના અનાદર સમાન છે. જે માતૃભાષાનો અનાદર કરે છે તે પોતાને સ્વદેશભક્ત કહેવડાવવાને લાયક નથી. ઘણા લોકો આમ કહેતા સંભળાય છે કે ‘આપણી ભાષામાં આપણા ઉંચા વિચારો દર્શાવી શકાય એવા શબ્દો નથી.’ સજ્જનો, આ કંઈ ભાષાનો દોષ નથી. ભાષાને ઘડવી અને વધારવી એ આપણું પોતાનું જ કર્તવ્ય છે. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે અંગ્રેજી ભાષાની પણ તેવી જ દશા હતી. અંગ્રેજી ખીલી શકી, કારણ કે અંગ્રેજો આગળ વધ્યા, અને ભાષાની ઉન્નતિ કરી. જો આપણે માતૃભાષાની ઉન્નતિ ન કરી શકીએ અને આપણો આ સિદ્ધાંત હોય કે અંગ્રેજી દ્વારા જ આપણા ઉંચા વિચારો દર્શાવી શકાય અને ખીલવી શકાય તો આપણે હંમેશા માટે ગુલામ બની રહેવાના એમાં જરા પણ શંકા નથી. જ્યાં સુધી આપણી માતૃભાષામાં આપણા બધા વિચારો દર્શાવવાની શક્તિ નહિ આવે અને જ્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રો માતૃભાષામાં નહિ સમજાવી શકાય ત્યાં સુધી કોમને નવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહિ. આ તો સ્વયંસિદ્ધ છે કે

૧. સમસ્ત પ્રજાને નવા જ્ઞાનની જરૂર છે;

૨. સમગ્ર પ્રજા અંગ્રેજી કદી પણ નહિ સમજી શકે;

૩. અંગ્રેજી શીખનાર જ નવું જ્ઞાન મેળવી શકે; એટલે

સમસ્ત પ્રબળને નવું જ્ઞાન મલવું અસંભવિત છે.

આનો અર્થ એ થયો કે જો પહેલાં બે પદ ખરાં હોય તો પ્રબળો નાશ જ થઈ જશે. પરન્તુ આમાં ભાષાનો દોષ નથી. તુલસીદાસજી પોતાના દિવ્ય વિચારો હિન્દીમાં જ જણાવી શક્યા. રામાયણ સરખા ગ્રન્થો બહુ જ થોડા છે. ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાં જેણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો છે એવા મહાન દેશભક્ત ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયાજીને પોતાના વિચારો હિન્દીમાં પ્રદર્શિત કરતાં જરાય મુશ્કેલી જણાતી નથી. તેમનું અંગ્રેજી ભાષણ ચાંદી જેવું ચળકતું કહેવાય છે; પરન્તુ માનસ-સરોવરમાંથી નિકળતી ગંગાનો પ્રવાહ સૂર્યના કિરણથી સુવર્ણ સમ બળકે છે તેમ શ્રીમાન પંડિતજીનું હિન્દી વ્યાખ્યાન પણ બળકે છે. મેં કેટલાક મોલવીઓને ધર્મબોધ કરતાં સાંભળ્યા છે. તેઓ બહુ સહેલાઈથી પોતાના ભારે વિચારો પણ પોતાની માતૃભાષામાં જ જણાવી શકે છે. તુલસીદાસજીની ભાષા સંપૂર્ણ છે, અવિનાશિની છે. આ ભાષામાં આપણે આપણા વિચાર જણાવી ન શકીએ તો દોષ આપણો જ છે.

આમ થવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે. આપણી કેળવણીનું વાહન અંગ્રેજી છે. આ મોટા દોષને દૂર કરવામાં સૌ કોઈ મદદ કરી શકે. મને લાગે છે કે વિદ્યાર્થીવર્ગ આ વિષયમાં સરકારને સવિનય વિજ્ઞપ્તિ કરી શકે. સાથે સાથે વિદ્યાર્થીઓ પાસે તાત્કાલિક આ ઉપાય પણ છે કે જે કંઈ તેઓ શાળામાં શીખે તેનો અનુવાદ હિન્દીમાં કરતા રહે, તેનો પ્રચાર ઘરમાં બને તેટલો કરે, અને પરસ્પરના વ્યવહારમાં માતૃભાષાનો જ ઉપયોગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે. એક બિહારી બીજા બિહારી સાથે પત્રવ્યવહાર અંગ્રેજી ભાષામાં ચલાવે એ મારા માટે તો અસહ્ય છે. મેં લાખો અંગ્રેજીને વાતચીત કરતાં સાંભળ્યા છે. તેઓ બીજી ભાષા જાણતા હોય છે, છતાં આજ સુધી મેં બે અંગ્રેજીને આપસઆપસમાં પરભાષામાં બોલતાં સાંભળ્યા નથી. જે અત્યાચાર આપણે હિન્દમાં કરી રહ્યા છીએ તેનું ઉદાહરણ જગતના ઇતિહાસમાં કયાંય પણ મળશે નહિ.

એક વેદાંતી કવિ લખી ગયો છે કે વિચાર વિનાનું ભણતર મિથ્યા છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલાં કારણોને લઈને વિદ્યાર્થીનું જીવન બહુ અંશે વિચારશૂન્ય દેખાય છે. વિદ્યાર્થીઓ તેજહીન થઈ પડ્યા છે; તેઓમાં નવીનતા હોતી નથી; અને ઘણા ખરા નિરૂત્સાહી નજરે પડે છે.

મને અંગ્રેજી ભાષા ઉપર દ્વેષ નથી. આ ભાષાનો ભંડાર અખૂટ છે. આ રાજ્યની ભાષા છે, અને જ્ઞાનનિધિથી ભરપૂર છે. છતાં મારું એવું મંતવ્ય છે કે હિન્દુસ્થાનના બધા લોકોને તે શીખવાની જરૂર નથી. પરંતુ આ વિષે હું અહીં વિશેષ કહેવા નથી ઇચ્છતો. વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી ભણી રહ્યા છે, અને જ્યાં સુધી બીજી યોજના થઈ નથી, અને ચાલુ શાળાઓમાં પરિવર્તન ન થાય ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓ માટે બીજો કંઈ ઇલાજ નથી. આને લઈને આ માતૃભાષાનો મહાન વિષય હું અહીં જ સમાપ્ત કરું છું. માત્ર હું એટલીજ પ્રાર્થના કરું છું કે પરસ્પરના વ્યવહારમાં અને જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં સૌ કોઈ માતૃભાષાનો જ ઉપયોગ કરે અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત જે મહાશયો અહીં આવેલા છે તેઓ માતૃભાષાને શિક્ષણનું વાહન બનાવવાનો લગીરથ પ્રયત્ન કરે.

મેં ઉપર કહ્યું છે તેમ ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ નિરૂત્સાહી જણાય છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ મને પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘મારે શું કરવું ઇષ્ટ છે. હું દેશસેવા કેવી રીતે કરી શકું? આજીવિકા માટે મારે શું કરવું યોગ્ય છે?’ મને જણાયું છે કે આજીવિકાને માટે વિદ્યાર્થીઓને બહુ ચિંતા થયા કરે છે. આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર વિચારતાં પહેલાં શિક્ષણનો ઉદ્દેશ શું છે એનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. હક્ષત્રીએ કહ્યું છે કે કેળવણીનો ઉદ્દેશ ચારિત્ર ઘડવાનો છે. ભારતવર્ષના ઋષિમુનીઓએ કહ્યું છે કે વેદાદિ સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર જાણવા છતાં પણ જો મનુષ્ય આત્માને ન ઓળખી શકે, સર્વ બંધનમાંથી મુક્ત થવાને યોગ્ય ન બને, તો તેનું જ્ઞાન વ્યર્થ છે. બીજું વચન આ છે કે જેણે આત્મા જાણ્યો છે, તેણે સર્વસ્વ જાણ્યું છે. અક્ષરજ્ઞાન વિના પણ આત્મજ્ઞાન થવું સંભવે

છે. પયગંબર મહમદ સાહેબે અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યું ન હતું. જસસ કાઈસ્ટે કોઈ શાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો ન હતો. આમ છતાં, આ મહાત્માઓને આત્મજ્ઞાન નહોતું થયું એમ કહેવું એ ધૂંટતા જ છે. તેઓ આપણાં વિદ્યાલયોમાં પરીક્ષા દેવા ન હોતા આવ્યા છતાં આપણે તેઓને પૂજ્ય ગણીએ છીએ. વિદ્યાનું બધું ફળ તેઓને મળી ચૂક્યું હતું. તેઓ મહાત્મા હતા. તેઓની દેખાદેખી કરીને આપણે વિદ્યાલય છોડી દઈએ તો આપણે ભ્રષ્ટ થઈએ; પરન્તુ આપણને પણ આપણા આત્માનું જ્ઞાન ચારિત્રથી જ મઢી શકે છે. પણ ચારિત્ર એટલે શું ? સદાચારનું ચિહ્ન શું ? સદાચારી પુરૂષ, સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિવ્રજ, અસ્તેય, નિર્ભયતા આદિ વ્રતોનું પાલન કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહે છે. તે પ્રાણ છોડી દેશે પરન્તુ સત્યને કદી નહિ છોડે. તે પોતે મરશે પરન્તુ બીજા કોઈને નહિ મારે. તે પોતે દુઃખ સહન કરેશે પરન્તુ બીજાને દુઃખ નહિ દે, અને પોતાની સ્ત્રી ઉપર પણ ભોગદષ્ટિ ન રાખતાં તેની સાથે મિત્ર જેમ રહેશે. સદાચારી આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય પાળી યથાશક્તિ શરીરમાં રહેલ સત્ત્વનું રક્ષણ કરે છે. તે ચોરી નથી કરતો, તેમ લાંચ નથી લેતો. તે પોતાનો તેમ બીજાનો સમય ગુમાવતો નથી. તે અકારણ ધનસંચય કરતો નથી. તે એશઆરામ નથી વધારતો અને નકામી ચીજોનો ઉપયોગ કેવળ શોકને ખાતર નથી કરતો; પરન્તુ સાદાઈમાં જ સંતોષ માને છે. ‘ પોતે શરીર નથી પરન્તુ આત્મા છે, અને આત્માને હણનાર જગતમાં કોઈ પેદા થયો નથી ’, આ પ્રમાણે દૃઢ વિચાર રાખી આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિનો ભય તે છોડે છે અને ચક્રવર્તીથી પણ દખાતો નથી; પણ નિર્ભય રહી પોતાનું કામ કરે જાય છે.

જો કદી આપણાં વિદ્યાલયો ઉપર્યુક્ત પરિણામ લાવી શકતા ન હોય તો તેમાં વિદ્યાર્થીની, શિક્ષણની અને શિક્ષકની, ત્રણેની ખામી હોવી જોઈએ. પરન્તુ ચારિત્રની ખોટ પૂરી પાડવાનું કામ તો વિદ્યાર્થીઓના જ હાથમાં છે. જો તે ચારિત્ર ઘડવા નહિ ઈચ્છતો હોય તો શિક્ષક કે પુસ્તક તેને તે વસ્તુ નહિ આપી

શકે. તેથી કરીને મેં ઉપર કહ્યું છે તેમ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ સમજવો જરૂરનો છે. ચારિત્રવાન થવા ઈચ્છા રાખનાર વિદ્યાર્થી કોઈ પણ પુસ્તકમાંથી ચારિત્ર વિષે બોધ લઈ લેશે. તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે:

जड़ चेतन गुण दोषमय । विश्व कीन्ह कर्तार ।

संत हंस गुण गहहि पंथ । परिहरि वारि बिकार ॥

રામચન્દ્રજીની મૂર્તિના દર્શન ઈચ્છનાર તુલસીદાસને કૃષ્ણની મૂર્તિ રામરૂપે દેખાઈ. આપણા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાલયના નિયમનું પાલન કરવા ખાતર બાઈબલના વર્ગમાં જાય છે, છતાં બાઈબલનાં જ્ઞાનથી અજાણ રહે છે. ગીતામાં દોષ કાઢવાના મતલબથી ગીતા શીખનારને ગીતામાં દોષ મળી આવશે. મુમુક્ષુ પુરૂષને ગીતાજી મોક્ષનું સર્વોત્તમ સાધન બતાવે છે. કેટલાકને કુરાન-એ-શરીફમાં કેવળ દોષ જ જણાય છે, બીજાઓ તેનું મનન કરી આ સંસારસાગર તરવા સમર્થ બને છે. આ રીતે જોતાં, જેવી ભાવના હોય છે તેવી સિદ્ધિ થાય છે. પરન્તુ મને લાય છે કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ ઉદ્દેશનો ખ્યાલ નથી કર્યો હોતો. તેઓ માત્ર રૂઢીને અધીન થઈ શાળામાં જાય છે. કેટલાક આજીવિકાના હેતુથી જાય છે. મારી અદ્યમતિ પ્રમાણે શિક્ષણને આજીવિકાનું સાધન સમજવું એ નીચ વૃત્તિ કહેવાય. આજીવિકાનું સાધન શરીર છે, અને શાળા એ ચારિત્ર ઘડવાનું સ્થાન છે. તેને શરીરની હાજતો પૂરી પાડવાનું સાધન સમજવું એ વાદળી માટે લેંસને મારવા સમાન છે. શરીરનું પોષણ શરીરથી જ કરવું યોગ્ય છે. આત્માને તે કાર્યમાં કેમ રોકી શકીએ ? ‘તારા પરસેવાથી જ તું તારો રોટલો કમાઈ લે’ એવું મહાવાક્ય જીસસ ક્રીસ્ટનું છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંથી પણ આજ ધ્વનિ નીકળતો જણાય છે. આ જગતમાં દૈ-ટકા માણસો આ નિયમને અધીન રહે છે અને નિર્ભય બને છે. જેણે દાંત આપ્યા છે તે ચાવણુ પણ આપશે. આ સત્ય વચન છે. પરન્તુ આજસુ માટે તં નથી કહેવામાં આવ્યું. વિદ્યાર્થીઓએ આરંભમાં જ આ શીખી લેવું આવશ્યક છે કે પોતે પોતાની આજીવિકા પોતાના બાહુબળથી

પેદા કરી લેવાની છે. આજીવિકા માટે મજુરી કરતાં લજ્જા આવવી નહિ જોઈએ. આમ કહેવામાં મારી આ મતલબ નથી કે આપણે બધાએ હમેશાં કૌદાળી વાપર્યા કરવી. પણ આ સમજવાની જરૂર છે કે બીજે ધંધો કરતાં હોવા છતાં આજીવિકા માટે કૌદાળી વાપરવામાં જરાય ખુરાધ નથી અને આપણા મજુરભાઈઓ આપણાથી નીચા નથી. આ સિદ્ધાંતને ગ્રહણ કરી, તેને પોતાનો આદર્શ સમજી પછી ગમે તે ધંધામાં તે પડે, તો પણ તેની કાર્ય કરવાની રીતિમાં શુદ્ધતા અને અસાધારણતા માલમ પડશે. વળી તે લક્ષ્મીનો ગુલામ નહિ બને; લક્ષ્મી તેની દાસી બની રહેશે. જો આ વિચાર ખરો હોય તો વિદ્યાર્થીઓએ મજુરી કરવાની ટેવ પાડવી પડશે. ધન સંપાદન કરવાના ઉદ્દેશથી શિક્ષણ લેનાર માટે મેં આટલું કહ્યું છે.

જે વિદ્યાર્થી શિક્ષણના ઉદ્દેશનો વિચાર કર્યા વિના શાળામાં જાય છે તેણે તે ઉદ્દેશ સમજી લેવાની જરૂર છે. તે આજે જ નિશ્ચય કરી શકે છે કે ‘હું આજથી શાળાને ચારિત્ર ઘડવાનું સાધન સમજીશ.’ મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે આવો વિદ્યાર્થી એક માસમાં પોતાનાં ચારિત્રમાં જખંડ પરિવર્તન કરી નાંખશે અને તેના સાથીઓ પણ તેની સાક્ષી દેશે. આ શાસ્ત્રવચન છે કે આપણે જેવા વિચાર કરીએ છીએ તેવા આપણે થઈએ છીએ.

ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એમ માને છે કે શરીર માટે કંઈ અધિક પ્રયત્ન કરવો ઉચિત નથી. પણ શરીર વાસ્તે વ્યાયામ બહુ આવશ્યક છે. જે વિદ્યાર્થી પાસે શરીર સંપત્તિ નથી તે શું કરી શકવાનો છે? દુધને કાગળનાં વાસણમાં રાખ્યું રાખી શકાતું નથી તેમ શિક્ષણરૂપી દુધ વિદ્યાર્થીઓના કાગળ જેવા શરીરમાંથી નીકળી જવાનો સંભવ રહે છે. શરીર આત્માનું નિવાસસ્થાન હોવાથી તીર્થક્ષેત્ર જેવું પવિત્ર છે. તેની રક્ષા કરવી જોઈએ. વહેલી સવારમાં દોઢ કલાક અને સાંજના દોઢ કલાક નિયમસર અને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વચ્છ હવામાં ફરવાથી શરીરમાં તાકાત વધે છે અને મન પ્રસન્ન રહે છે, અને તેમ કરવામાં ગાળેલો સમય ખરબાદ જતો નથી. આવા વ્યાયામથી અને આરામથી વિદ્યાર્થીની

બુદ્ધિ તીવ્ર થશે અને બધી વાત શીઘ્રતાથી યાદ કરી શકશે. મને લાગે છે કે બોલ બેટ આદિ આ ગરીબ દેશ માટે ઠીક નથી. આપણા દેશમાં નિર્દોષ અને ટૂંકા ખર્ચની રમતો ઘણીએ છે.

વિદ્યાર્થીજીવન નિર્દોષ હોવું જોઈએ. જેની બુદ્ધિ નિર્દોષ છે તેને જ શુદ્ધ આનંદ મળી શકે છે. તેને સંસારમાં આનંદ લેવા કહેવું એજ એનો આનંદ લઈ લેવા બરોબર છે. જેનો આ નિશ્ચય હોય છે કે ‘મારે ઉંચું પદ પ્રાપ્ત કરવું છે’, તેને તે મલે છે. નિર્દોષ બુદ્ધિથી રામચંદ્રે ચંદ્રમાની ઇચ્છા કરી અને તેમને ચંદ્રમા મળ્યો.

એક રીતે વિચારતાં જગત મિથ્યા જણાય છે, અને બીજી રીતે જોતાં તે ‘સત’ ભાસે છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે તો જગત છે જ, કારણ કે તેણે આ જ જગતમાં પુરૂષાર્થ કરવાનો છે. રહસ્ય સમજ્યા વિના જગતને મિથ્યા કહી સ્વેચ્છાચાર કરનાર અને જગતના ત્યાગનો દાવો કરનાર ભલે સંન્યાસી હો, પરંતુ તે મિથ્યાજ્ઞાની છે.

હું હવે ધર્મની વાત ઉપર આવી ગયો. જ્યાં ધર્મનો અભાવ છે ત્યાં વિદ્યા, લક્ષ્મી, આરોગ્ય વિગેરેનો પણ અભાવ છે. ધર્મ રહિત સ્થિતિમાં સાવ શુષ્કતા છે; શૂન્યતા છે. આપણે ધર્મનું શિક્ષણ ગુમાવી બેઠા છીએ. આપણા શિક્ષણક્રમમાં ધર્મને સ્થાન આપવામાં નથી આવ્યું. આ તો વર વિનાની જાન જેવું છે. ધર્મ જાણ્યા વિના વિદ્યાર્થીઓ નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકતા નથી. આ આનંદ લેવા માટે શાસ્ત્રપઠન, શાસ્ત્રચિંતન, અને વિચાર-સદૃશ આચાર આવશ્યક છે. સવારમાં ઉઠતાં જ સિગરેટ પીવાથી કે નક્કામો વાર્તાલાપ કરવાથી નથી આપણું ભલું થતું કે નથી બીજાનું ભલું થતું. નજીરે કહ્યું છે કે ચકલીઓ પણ ચૂંચૂં કરી સવાર સાંજ ઇશ્વરનું નામ લે છે, પરંતુ આપણે તો લાંબા થઈ સુઈ રહીએ છીએ. કોઈ પણ રીતે ધર્મશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું એ વિદ્યાર્થીનું કર્તવ્ય છે. શાળાઓમાં ધર્મશિક્ષણ અપાય કે ન અપાય, પરંતુ આ સમયે અહીં આવેલા વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિ મારી એ પ્રાર્થના છે કે તેઓ પોતાનાં જીવનમાં ધર્મતત્વ દાખલ કરી દે.

ધર્મ એટલે શું ? ધર્મનું શિક્ષણ કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે ? આ વાતોનો વિચાર આ સ્થાને થઈ શકે એમ નથી. પરંતુ આટલી વ્યવહારિક સલાહ, અનુભવના આધારે, દઉં છું કે તમે રામચરિત માનસના અને મગવદ્ગીતાના લક્ષ્ય થાઓ. તમારી પાસે માનસ રૂપી કોહીનૂર આવી પડ્યું છે; તો તેને ગ્રહણ કરી લ્યો. પણ એટલું યાદ રાખજો કે આ બે ગ્રંથોનો અભ્યાસ ધર્મ સમજવા માટે કરવાનો છે. આ ગ્રંથ લખનાર ઋષિઓની મતલબ ઇતિહાસ લખવાની ન હતી, પણ ધર્મ અને નીતિનું શિક્ષણ દેવાની હતી. કરોડો માણસો આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરે છે અને પોતાનું જીવન વિશુદ્ધ બનાવે છે. તેઓ નિર્દોષ જુદ્ધિથી અભ્યાસ કરીને તેમાંથી નિર્દોષ આનંદ લઈ આ સંસારમાં વિચરે છે. રામ હતા કે નહિ, જેમ તેઓએ રાવણનો વધ કર્યો તેમ હું મારા શત્રુને મારું કે ન મારું એવી શંકા તેને સ્વપ્ને પણ નથી આવી શકતી. તે તો શત્રુને જોતો છતાં રામચંદ્રની સહાયતા યાચી નિર્ભય રહે છે. રામાયણના કર્તા તુલસીદાસજી પાસે શસ્ત્ર તરીકે કેવળ દયા જ હતી. તુલસીદાસજીને કોઈનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા ન હતી. જે ઉત્પન્ન કરે છે. તે નાશ કરે છે. રામ ઇશ્વર હતા; તેણે રાવણને ઉત્પન્ન કર્યો, તેમને તેનો સંહાર કરવાનો અધિકાર હતો. જ્યારે આપણે ઇશ્વરપદને પ્રાપ્ત કરશું ત્યારે આપણી સંહાર શક્તિ વિષે આપણી યોગ્યતાનો વિચાર કરી લેશું. આટલી પ્રસ્તાવના તે મહાન ગ્રંથો માટે કરવાની મેં ધૃષ્ટતા કરી છે. હું પોતે એક વખત સંશયાત્મા હતો અને વિનાશ થવાનો ભય રહ્યા કરતો હતો. તે અવસ્થામાંથી નિકળી શ્રદ્ધાળુ થઈ શક્યો છું. આ પુસ્તકોએ મારા ઉપર જે અસર કરી છે તેનું વર્ણન કરવું મને યોગ્ય જણાયું છે. ઇસ્લામી વિદ્યાર્થીઓ માટે કુરાન-એ-શરીફ સર્વોપરિ ગ્રંથ છે. તેઓને પણ ધર્મભાવથી આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવાની હું સલાહ આપું છું. કુરાન-એ-શરીફનું રહસ્ય જાણવું જોઈએ. મારો એવો પણ વિચાર ખરો કે હિન્દુ સુસલમાને એકબીજાના ધર્મગ્રંથો વિનયપૂર્વક શીખવા જોઈએ અને સમજવા જોઈએ.

આ રમણીય વિષને છોડીને હું પાછો પ્રાકૃત વિષય ઉપર આવું છું. એવો પ્રશ્ન પૂછાય છે કે વિદ્યાર્થીઓ માટે રાજનીતિના વિષયમાં ભાગ લેવો ઉચિત છે કે અનુચિત ? હું કારણ બતાવ્યા વિના આ વિષયમાં મારો અભિપ્રાય પ્રગટ કરું છું. રાજકીય ક્ષેત્રના બે ભાગ છે. એક કેવળ શાસ્ત્રનો છે, અને બીજો શાસ્ત્રના અમલનો છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે શાસ્ત્રપ્રદેશમાં જવું આવશ્યક છે, પરંતુ અમલના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો હાનીકારક છે. વિદ્યાર્થીઓ શાસ્ત્રનું શિક્ષણ લેવાના ઉદ્દેશથી રાજકીય સભાઓમાં, કેાંગ્રેસમાં જઈ શકે. આવા સંમેલનો તેઓને પદાર્થપાઠ આપનાર નીવડે છે. તેમાં જવાને તેઓને પૂરી સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ, અને જે પ્રતિબંધ હાલ કરવામાં આવ્યો છે તેને દૂર કરાવવા પૂરો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવી સભાઓમાં વિદ્યાર્થી વ્યાખ્યાન આપી ન શકે, મત આપી ન શકે. પરંતુ સ્વયંસેવકોનું કામ, જે અભ્યાસમાં ખલલ ન પહોંચતી હોય, તો, કરી શકે. માલવીયાજીની સેવા કરવાનો અવસર કયો વિદ્યાર્થી છોડી શકે ? વિદ્યાર્થીએ પક્ષાપક્ષથી દૂર રહેવું જોઈએ. તટસ્થ રહી પ્રજાના નેતાઓ ઉપર પૂજ્યભાવ રાખવો જોઈએ. તેઓના ગુણદોષની તુલના કરવાનું કામ તેઓનું નથી. વિદ્યાર્થી તો ગુણગ્રાહી હોય છે; તે ગુણની પૂજા કરે છે.

વડીલોને પૂજ્ય સમજી, તેઓનાં વચનને માન આપવું એ વિદ્યાર્થીનો ધર્મ છે. આ વચન ઉચિત છે. જે માન આપતા નથી શીખ્યો, તેને માન નથી મળતું. ધૃષ્ટતા વિદ્યાર્થીઓને લગ્નવે છે. આ કામમાં ભારતવર્ષમાં વિચિત્ર સ્થિતિ ઉભી થઈ છે: વડીલો વડીલપણું છોડતાં જણાય છે, અથવા તો તે પોતાની મર્યાદા નથી સમજતા. તે વખતે વિદ્યાર્થીએ શું કરવું ? વિદ્યાર્થીમાં ધર્મવૃત્તિ હોવી જોઈએ એવી મેં કદપના કરી છે. ધર્માચરણ કરનાર વિદ્યાર્થીએ ધર્મસંકટ આવતાં પ્રહલાદનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. આ બાળકે જે સમયે અને જે અવસ્થામાં પિતાની આજ્ઞાનો બહુ આદરપૂર્વક અનાદર કર્યો, તેવા સમયમાં અને તેવી અવસ્થામાં આપણે પણ તેવા પ્રકારના વડીલોનો સાદર

અનાદર કરી શકીએ છીએ. આ મર્યાદાની બહાર જઈ કરવામાં આવેલો અનાદર દોષમય છે. વડીલોનો અનાદર કરવામાં પ્રજનો નાશ થાય છે. વડીલપણું કેવળ વયમાં જ નથી, પરંતુ વયને લઈને મળેલાં જ્ઞાન, અનુભવ અને ચાતુર્યમાં છે. જ્યાં આ ત્રણે વસ્તુનો અભાવ છે ત્યાં કેવળ વયને લઈને વડીલપણું રહે છે. કેવળ વયની જ પૂજા કોઈ કરતું નથી.

એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે કે વિદ્યાર્થી કેવા પ્રકારની દેશસેવા કરી શકે? તેનો સીધો ઉત્તર તો આ છે કે વિદ્યાર્થી વિદ્યા સારી રીતે સંપાદન કરે અને તેમ કરતાં શરીરની સ્વસ્થતા જાળવી રહે અને આ વિદ્યાધ્યન દેશને માટે કરવાનો આદર્શ રાખે. મને વિશ્વાસ છે કે આમ કરેથી વિદ્યાર્થી પૂર્ણ રીતે દેશસેવા કરે છે. વિચારપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરવાથી અને સ્વાર્થ છોડી પરોપકાર કરવાનું ધ્યાનમાં રાખવાથી આપણે વિના પરિશ્રમે પણ બહુ કાર્ય કરી શકીએ છીએ. આવું એક કાર્ય હું બતાવવા ઇચ્છું છું. તમોએ રેલવેના મુસાફરોની હાડમારી વિષેનો વર્તમાન પત્રોમાં પ્રગટ થયેલો મારો પત્ર વાંચ્યો હશે. હું એમ માનું છું કે તમારામાંથી ઘણાખરા ત્રીજાવર્ગની મુસાફરી કરનારા હશે. તમે જોયું હશે કે મુસાફરો ગાડીમાં થૂંકે છે. પાન તંબાકું ચાવીને જે કુચો કાઢે છે તે પણ ત્યાંજ ફેંકે છે, કેળા આદિ ફળોની છાલો અને એઠી વસ્તુઓ વિગેરે ગાડીમાં જ ફેંકે છે. પાચખાનાનો પણ સાવધાનીથી ઉપયોગ કરતા નથી; તેને પણ ખરાબ કરી મૂકે છે. બીજાઓનો ખ્યાલ કર્યા વિના સિગરેટ, બીડી, વિગેરે પીએ છે. જે ખાનામાં આપણે બેસીએ તે ખાનાના મુસાફરોને ગાડીમાં ગંદવાડો કરવાથી થતી હાનીઓ સમજાવી શકીએ. મોટે ભાગે મુસાફરો વિદ્યાર્થીઓને માન આપે છે, અને તેઓની વાત સાંભળે છે. લોકોને સ્વચ્છતાના નિયમ શીખાડવાનો પરમ સુંદર અવસર છોડી દેવો નહિ જોઈએ. સ્ટેશન ઉપર ખાવાની જે ચીજો વેંચાય છે તે ગંદી હોય છે. આવી ગંદકી જણાય, ત્યારે વિદ્યાર્થી માટે ઉચિત છે કે તેણે ટ્રાફિક મેનેજરનું તંત્ર દ્વારા ધ્યાન ખેંચવું. ટ્રાફિક મેનેજર ભલે જવાબ ન દે. પત્ર પણ

હિન્દી ભાષામાં લખવો જોઈએ. આવી રીતે ઘણા પત્રો જશે એટલે ટ્રાન્સિક મેનેજરને વિચાર કરવો પડશે. આ કાર્ય સહજ થઈ શકે એવું છે પરંતુ તેનું પરિણામ મહોટું આવી શકે છે.

હું તંબાકુપાન ખાવા વિષે બોલ્યો છું. મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે તંબાકુપાન ખાવાની આદત ખરાબ તેમ ગંદી છે. આપણે બધા સ્ત્રીપુરૂષો આ ટેવના ગુલામ થઈ પડ્યા છે. આ ગુલામીમાંથી આપણે છૂટવું જોશે. કોઈ અજાણ્યો પુરૂષ ભારતવર્ષમાં આવી પહોંચે તો તેને અવશ્ય જણાશે કે આપણે આખો દિવસ કંઈને કંઈ ખાયા કરીએ છીએ. સંભવ છે કે પાનમાં અન્ન પચાવવાનો થોડોક ગુણ હશે, પરંતુ નિયમપૂર્વક ખાવામાં આવેલું અન્ન પાન વિગેરેની મદદ વિના પચી શકે છે. નિયમપૂર્વક ખાવાથી પાનની જરૂર રહેતી નથી. પાનમાં તો કંઈ સ્વાદ પણ નથી; જરૂરો પણ અવશ્ય તજવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીએ સદા સંયમનું પાલન કરવું જોઈએ. તંબાકુ પીવાની ટેવનો પણ વિચાર કરવો જરૂરનો છે. આ વિષયમાં આપણા રાજ્યકર્તાઓએ બહુ ખરાબ દૃષ્ટાંત આપણી પાસે રજુ કર્યો છે. તેઓ જ્યાં ત્યાં સિગરેટ પીઆ કરે છે. તેને લઈને આપણે પણ ફેશન સમજીને મોઢાને ચીમની બનાવીએ છીએ. તંબાકુ પીવાથી હાની થાય છે એ બતાવવા માટે ઘણાં પુસ્તકો લખાયાં છે. આપણે આવા સમયને કલિકાળ કહીએ છીએ. ખ્રિસ્તીઓ કહે છે કે જે વખતે પ્રજાઓમાં સ્વાર્થ, અનીતિ, દુર્વ્યસન પેસે છે તે વખતે જીસસ ક્રીસ્ટ ફરીથી અવતાર લેશે. આમાં કેટલું માનવા જેવું છે તેનો વિચાર હું નથી કરતો. છતાં મને જણાય છે કે દારૂ, તંબાકુ, કોકીન, અફિણ, ગાંજો, ભાંગ વિગેરેના વ્યસનોથી દુનિયા પીડા પામી રહી છે. આ જાળમાં આપણે બધા ફસાઈ ગયા છીએ. અને તેને લઈને આપણે તેના ખરાબ પરિણામનો રીતસર અંદાજ કાઢી શકતા નથી. તમે, વિદ્યાર્થીઓ, આવા વ્યસનથી દૂર રહેશો એવી મારી પ્રાર્થના છે.

આ સંમેલનને સત્તરમું વર્ષ બેસી ચૂક્યું છે. ગત સંમેલનોના પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનો મને મોકલવામાં આવ્યા છે. હું તે વાંચી

ગયો છું. આ વ્યાખ્યાનો અપાવવાનો શું ઉદ્દેશ છે? જો આમાંથી કંઈપણ ગ્રહણ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય તો તમે શું ગ્રહણ કર્યું એ વિચારી જોજો. જો વ્યાખ્યાન અપાવવાનો ઉદ્દેશ અંગ્રેજી શબ્દોની સુંદર રચના સાંભળવાનો હોય અથવા સંમેલનની કીર્તિ વધારવાનો હોય તો મને તમારા ઉપર દયા આવે છે. હું માની લઉં છું કે આ વ્યાખ્યાનોનો ઉદ્દેશ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તદ્દનુસાર વર્તન કરવાનો છે. તમારામાંથી કેટલા વિદ્યાર્થીઓએ વિદુષી બિસાંટની સલાહ માન્ય રાખી દેશી પહેરવાશ પસંદ કર્યો, ખાનપાન સાદાં કર્યો, ગંદી વાતોનો ત્યાગ કર્યો? પ્રોફેસર જહુનાથ સ્વરકારની સલાહ પ્રમાણે છુટીના દિવસોમાં ગરીબોને મફત શીખાડવાનું કામ કેટલા વિદ્યાર્થીઓએ કર્યું? આવા પ્રકારના ઘણા પ્રશ્નો પુછી શકાય. એનો ઉત્તર હું નથી માંગતો. તમે પોતેજ તમાર અંતરાત્માને સંતોષજો.

તમારાં જ્ઞાનની કિંમત તમારાં કાર્યોમાં રહેલી છે. સેંકડો પુસ્તકોનું જ્ઞાન મગજમાં ભરવાથી તેની કિંમત મળી શકે છે, પરંતુ તેનાં પ્રમાણમાં કાર્યની કિંમત અનેક ઘણી વધારે છે. મગજમાં ભરેલાં જ્ઞાનની કિંમત માત્ર કાર્યની કિંમત જેટલી જ છે. બાકીનું બધું જ્ઞાન મગજને નકામા ભારરૂપ છે. એટલે મારી તો હમેશાં આજ વિનતિ છે અને આજ આગ્રહ છે કે તમે જેવું શીખો અને સમજો તેવું જ આચરણ કરજો. તેમ કરવામાં જ ઉન્નતિ છે.

હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના.*

મિત્રો, અહીં આવી પહોંચતા મને ઘણી ઢીલ થઈ છે તે માટે હું તમારી નમ્રતાપૂર્વક ક્ષમા માગું છું. હું તમને જણાવીશ કે ઢીલ માટે હું પોતે જોખમદાર નથી, તેમ કોઈ માનુષી શક્તિ જવાબદાર નથી. એટલે તો તમે મને તરત જ માફ કરશો. બાબત એવી બની છે કે મારી સ્થિતિ પ્રદર્શન માટે મુકવામાં આવેલા પ્રાણી જેવી થઈ પડી છે. મારા રખેવાળો, અતિ માયાને લઈને, અકસ્માત જે આપણા જીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેને હુમેશાં વિસરી જઈ શકે છે. આજે, મને, મારા રખેવાળોને અને મારા વાહકોને, જે અકસ્માતોની પરંપરા નડી છે તેની તેઓએ ગણતરી ન હોતી કરી. તેથી આટલી ઢીલ થઈ છે.

મિત્રો, હમણાં જ ખેસી ગયેલાં બાનુના† અપૂર્વ વકૃત્વની અસર હેઠળ, કૃપા કરી એમ માની ન લેશો કે આપણા વિશ્વ-વિદ્યાલયે સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી લીધી છે અને બધા યુવકો જેઓ આ વિશ્વવિદ્યાલયમાં આવવાના છે, અને જેઓ હજી જન્મવાના છે, તેઓ પણ આવ્યા અને એક મહાસામ્રાજ્યના નાગરિકો બનવાની લાયકાત મેળવી બહાર પડ્યા. આવી કોઈ પ્રકારની અસર સાથે અહીંથી ન જશે. અને તમે, વિદ્યાર્થીઓ, જેને ઉદ્દેશી આજ સાંજનું માફ જોલવું છે, એમ હું માનું છું, તમે જો એક ઘડીભર પણ એમ માનતા હશો કે આધ્યાત્મિક જીવન જેને માટે આ દેશ પંકાયેલો છે અને જેને માટે આ દેશનો કોઈ પણ હરીફ નથી, તે શબ્દ દ્વારા શીખાડી શકાય છે, તો તમે માનજો કે તેમ કરવામાં તમે ભૂલો છો. જે સંદેશો, હું આશા રાખું છું કે હિન્દ એક દિવસ દુનિયાને આપશે તે તમે

* આ બાપણુ કાશી હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપનાના પ્રસંગે કાશીમાં આપવામાં આવ્યું હતું. (તા. ૪-૨-૧૬) † મિસિસ એનિ બિસાંટ.

કદી પણ શબ્દ માત્રથી જ નહિ પહોંચાડી શકે. મેં પણ ઘણા લાષણોનો સ્વાદ ચાખ્યો છે. છેલ્લાં બે દિવસો દરમિયાન અહીં આપવામાં આવેલા લાષણોને હું આ વર્ગમાં નથી લેખતો, કારણ કે તેઓ જરૂરના હતા. પરંતુ હું એટલું તો કહેવા ઇચ્છું છું કે આપણે લાષણો કરવામાં આપણી સામગ્રી લગભગ સાવ વાપરી ચુક્યા છીએ. આપણા કાનને ખોરાક મળે કે આપણી આંખને ખોરાક મળે એજ કંઈ પૂરતું નથી, પરંતુ આપણા હૃદયને પણ પોષણ મળવું જોઈએ અને આપણા હાથપગ પણ ચાલવા જોઈએ. છેલ્લાં બે દિવસમાં આપણને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હિન્દી જીવનની સાદાઈ ઉપર આપણે કાબુ જાળવી રાખવા માટે આપણી પ્રવૃત્તિ અને આપણા હૃદય વચ્ચે એક સૂર હોવો કેટલો જરૂરનો છે! પરંતુ આતો પ્રસ્તાવના રૂપે છે. હું એમ કહેવા માગું છું કે આપણા માટે આ ઘણી નામોશી અને શરમની વાત છે કે આજ સાંજે આ મહાન કોલેજની છાયા હેઠળ, આ પવિત્ર નગરીમાં, મારા દેશબાંધવો પાસે જ પરદેશી લાષામાં બોલવાની મને ફરજ પડી છે. હું જાણું છું કે જો આ બે દિવસમાં અપાયેલા લાષણોમાં હાજર રહેલા બધાની પરીક્ષા લેવા મને પરીક્ષક નીમવામાં આવે, તો, આ લાષણોના વિષયમાં પરીક્ષા આપનારાઓમાં ઘણા ખરા નિષ્ફળ નિવડશે. અને તેનું શું કારણ? કારણ એજ કે તેઓ ઉપર તેની અસર નથી થઈ. દિસેંબર માસમાં ભરાયેલી મહાન કોંગ્રેસની બેઠકમાં હું હાજર હતો. તેમાં શ્રોતૃવર્ગ મોટો હતો, અને તમે માનશો કે મુંબઈમાં મોટા શ્રોતૃવર્ગ ઉપર તો જે લાષણો હિન્દુસ્થાનીમાં કરવામાં આવ્યા હતા તેજ લાષણોની અસર થઈ હતી. અને આ ભૂલવાનું નથી કે આમ મુંબઈમાં બન્યું હતું અને નહિ કે કાશીમાં કે જ્યાં બધા હિન્દી બોલે છે. અંગ્રેજ અને હિન્દની લાષાઓ વચ્ચે જેટલો અંતર છે તેટલો મુંબઈ ઈલાકાની સ્થાનિક લાષાઓ અને હિન્દી વચ્ચે નથી, અને તેથી કોંગ્રેસનો શ્રોતૃવર્ગ હિન્દીમાં બોલનારાઓને વધારે સમજી શક્યો હતો. હું આશા રાખું છું કે આ વિશ્વવિદ્યાલય એવી ગોઠવણ કરશે કે તેમાં લાણવા આવનાર

વિદ્યાર્થીઓને તેઓની પોતાની માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવે. આપણી ભાષા આપણું પોતાનું પ્રતિબિંબ છે, અને કદી તમે એમ કહેશો કે આપણી ભાષાઓ સર્વોત્તમ વિચાર પ્રગટ કરવા માટે બહુ કંગાળ છે તો હું તો કહીશ કે આપણો નાશ જેમ જલદી થાય તેમ આપણા માટે વધારે સારું છે. હિન્દની રાષ્ટ્રીય ભાષા અંગ્રેજી બને, એવું સ્વપ્ન જોનાર કોઈ છે? પ્રજા ઉપર આ બોલો શા સારું જોઈએ? ઘડીભર વિચારી જુઓ કે કેવી વિષમ શરત આપણા બાળકોને એક અંગ્રેજી બાળક સાથે દોડવી પડે છે. પૂનાના કેટલાક પ્રોફેસરો સાથે ઉંડાણથી વાત કરવા મને તક મળી હતી. તેઓએ મને ખાત્રી આપી હતી કે દરેક હિન્દી યુવક, અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા પોતાનું જ્ઞાન મેળવતો હોવાથી, પોતાનાં જીવનના ઓછામાં ઓછા છ અમૂલ્ય વર્ષો ગુમાવે છે. આપણી શાળાઓ અને કોલેજોમાંથી બહાર પડતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા સાથે તેને ગુણી નાખશો, તો તમને જણાશે કે પ્રજાને કેટલા હજારો વર્ષોનું નુકસાન થયું છે. આપણા ઉપર આ આરોપ છે કે આપણામાં આરંભ કરવાની શક્તિ નથી. આપણાં જીવનનાં અમૂલ્ય વર્ષો એક વિદેશી ભાષા ઉપર કાળુ મેળવવામાં ગાળવા પડે, તો પછી આપણામાં તે શક્તિ ક્યાંથી હોય? આ કામમાં પણ આપણે નિષ્ફળ નિવડીએ છીએ. ગઈ કાલે તેમ આજે, મિ. હીજન્ઝોટમને પોતાના શ્રોતૃવર્ગ ઉપર અસર કરવાનું જેટલું શક્ય હતું તેટલું બીજા કોઈ પણ વક્તા માટે શક્ય હતું? મારી પહેલાંના બોલનારાઓ શ્રોતૃવર્ગને જીતી ન શક્યા તેમાં તેઓનો વાંક ન હતો. તેઓના બોલવામાં જોઈએ તેટલો માલ હતો. પરંતુ તેઓનું બોલવું આપણા અંતરમાં ન હોતું ઉતરી શકતું. મેં એમ કહેવાતું સાંભળ્યું છે કે ગમે તેમ હો, પણ પ્રજાને દોરવાનું કામ અને પ્રજા માટે વિચારવાનું કામ હિન્દમાં અંગ્રેજી ભણેલો વર્ગ કરે છે. તેમ ન હોય તો તો બહુ ભારે જ કહેવાય. આપણને જે શિક્ષણ મળે છે તે માત્ર અંગ્રેજી જ છે. અવશ્ય, તેના બદલામાં આપણે કંઈક કરી બતાવવું જોઈએ. પરંતુ જો આપણને છેલ્લાં પચાસ વર્ષ દરમિયાન આપણી દેશી

ભાષાઓ મારફત શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું, તો આજે આપણી પાસે એક સ્વતંત્ર હિન્દ હતું, આપણી પાસે આપણા શિક્ષિત માણસો હતા, જેઓ પોતાની જ ભૂમિમાં વિદેશી જેવા ન રહ્યા હતા પણ જેઓનું બોલવું પ્રજાના અંતર ઉપર અસર કરી રહ્યું હતું. તેઓ દરિદ્રમાં દરિદ્ર વચ્ચે જઈ કામ કરતા હતા, અને ગયા પચાસ વર્ષમાં તેઓએ જે કંઈ મેળવ્યું હતું તે પ્રજાને એક વારસા રૂપે નિવડ્યું હતું. આજે આપણી સ્ત્રીઓ પણ આપણા ઉત્તમ વિચારોમાં લાગ લઈ શકતી નથી. પ્રોફેસર બોઝ અને પ્રોફેસર રૉયનો અને તેઓની ઉજ્જવળ શોધોનો વિચાર કરો. શું એ શરમ જેવું નથી કે તેઓની શોધો જનસમૂહની સાર્વજનિક મીલકત થઈ શકી નથી ?

હવે આપણે બીજા વિષય તરફ વળશું.

કેંગ્રેસે સ્વરાજ્ય વિષે એક ઠરાવ પસાર કર્યો છે, અને હું આશા રાખું છું કે ઑલ ઇન્ડિયા કેંગ્રેસ કમિટી અને મોસ્લેમ લીગ પોતાનું કર્તવ્ય કરશે અને કેટલીક વ્યવહારૂ સૂચનાઓ રાખી કરશે. પરંતુ મારે ખુલા દિલથી કબુલ કરવું જોઈએ કે જે કંઈ તેઓ કરી શકશે તેમાં મને એટલો બધો રસ નથી પડવાનો જેટલો રસ વિદ્યાર્થીવર્ગ જે કંઈ કરશે અથવા જનસમૂહ જે કંઈ કરશે તેમાં પડશે. લખાણો આપણને કોઈ પણ દહાડે સ્વરાજ્ય નથી આપવાના. ગમે તેટલા ભાષણો પણ આપણને સ્વરાજ્ય માટે લાયક નથી કરી શકવાના. આપણું ચારિત્ર જ આપણને સ્વરાજ્ય માટે લાયક બનાવશે. આપણા પોતા ઉપર રાજ્ય કરવા આપણે શું પ્રયત્નો કરીએ છીએ ? આજ સાંજના આપણે બધા સાથે વિચાર કરીએ એમ હું ઇચ્છું છું. હું ભાષણ કરવા નથી માગતો, અને આજ સાંજના સ્પષ્ટ રીતે બોલતો હું તમને જણાઉં, તો કૃપા કરી એમ માનજો કે હું ભાષણ કરતો નથી પણ તમે બધા સાંભળી શકો તેમ વિચાર કરું છું, અને તેમ કરવામાં કદી વિવેકનો ભંગ થઈ જતો જણાય, તો તે માટે ક્ષમા કરશો. ગઈ સાંજે હું વિશ્વનાથ મહાદેવના મંદિરમાં ગયો હતો. હું તેની ગલીઓમાંથી પ્રસાર થતો હતો ત્યારે મને આ

પ્રમાણે વિચારે આવ્યા. આ મહાન મંદિરમાં કોઈ એક અન્નભૂયો પુરૂષ ઉપરથી ઉતરી આવે, અને તેને આપણે હિન્દુ તરીકે કેવા હુશું તેનો વિચાર કરવો પડે, અને કદી તે આપણને ક્ષિત્કાર આપે તો શું તે તેમ કરવામાં વ્યાજબી નથી? શું આ મહામંદિર આપણા પોતાનાં ચારિત્રનું પ્રતિબિંબ નથી? હિન્દુ તરીકે મને લાગી આવે છે તેથી હું બોલું છું આપણા પવિત્ર મંદિરની ગલીઓ જેવી અત્યારે ગંદી છે તેવી હોવી શું વ્યાજબી છે? તેની આસપાસના ઘરો જેમ તેમ બાંધવામાં આવ્યા છે. ગલીઓ વાંકી ચૂકી અને સાંકડી છે. આપણા મંદિરો પણ બે વિશાળતા અને ચોખ્ખાઈતા આદર્શરૂપ ન હોય, તો પછી આપણું સ્વરાજ્ય કેવું હોઈ શકે? જે ઘડીએ અંગ્રેજો પોતાની ઇચ્છાથી કે ફરજ પડવાથી પોતાનું સર્વસ્વ લઈ હિન્દ છોડી જશે, તે જ ઘડીએ શું આપણા મંદિરો પવિત્રતા, શુદ્ધતા અને શાંતિના સ્થાનો બની જશે?

કોંગ્રેસના પ્રમુખ સાથે હું સાવ મલતો થાઉં છું કે આપણે સ્વરાજ્યનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં, આપણે આવશ્યક શ્રમ ઉઠાવવો પડશે. દરેક નગરના બે વિભાગ હોય છે, છાવણી માટેનો ભાગ, અને બીજો ખુદ શહેર. ઘણે અંશે શહેર ગંધાતી બખોલ જેવું હોય છે. આપણે શહેરી જીવનથી અપરિચિત છીએ. પરંતુ બે આપણે શહેરી જીવન ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે તેમાં લહેરી આમ્યજીવનના તત્વો દાખલ ન કરી શકીએ. ‘મજલાવાળા મકાનોમાં વસનારા આપણા ઉપર વખતે ચૂકશે તો!’ એવા સતત ભય સાથે મુંબઈના દેશી લતાઓમાં ચાલનારાઓનો વિચાર કંઈ રૂચીકર નથી. હું રેલ્વેની ઘણી મુસાફરી કરું છું. ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોની મુશ્કેલીઓ હું જાણું છું. પરંતુ તેઓને વેઠવી પડતી બધી હાડમારીઓ માટે રેલ્વે વ્યવસ્થાને દોષ કોઈ રીતે આપી ન શકાય. શુદ્ધતાના પ્રાથમિક નિયમો આપણે જાણતા નથી. ભોંય ઘણીએ વાર સૂવાં માટે વપરાય છે; તેનો વિચાર પણ કર્યા વિના આપણે ડબામાં ગમે ત્યાં ચૂકીએ છીએ. આપણે ડબાનો ગમે તેમ ઉપયોગ કરતાં જરા પણ વિચાર કરતા

નથી. પરિણામે તેમાં કહ્યો ન જાય તેટલો ગંદવાડો થાય છે. કહેવાતા ઉંચા વર્ગના મુસાફરો પોતાના ઓછા લાગ્યશાળી ભાઈઓને ડરાવી નાંખે છે. તેમ કરતાં મેં વિદ્યાર્થીઓને પણ જોયા છે. કેટલીકવાર તો તેઓ ખીજાઓ કરતાં જરાય સાફ વર્તન બતાવતા નથી. તેઓ અંગ્રેજી બોલી શકે છે, અને તેઓએ બક્રીટ પહેરી હોય છે; તેથી તેઓ ડબામાં બળથી દાખલ થવાનો અને બેઠક મેળવવાનો દાવો કરે છે. મેં ચોતરફ મારી નજર કરી છે, અને તમે મને તમારી સમક્ષ બોલવા તક આપી છે એટલે હું મારું અંતર ઉગાડું છું. અવશ્ય, સ્વરાજ્ય પ્રતિ આપણી પ્રગતિમાં આપણે આ બાબતો સુધારવી જોઈએ.

હવે હું તમારી પાસે એક બીજો ચિતાર રજુ કરું છું.

ગંધ કાલના આપણાં કાર્યના પ્રમુખ નામદાર મહારાજ હિન્દની દરિદ્રતા વિષે બોલ્યા હતા. બીજા વક્તાઓએ તે ઉપર ઘણો ભાર મૂક્યો હતો. પરંતુ નામદાર વાઈસરોયે જે મંડપમાં સ્થાપનક્રિયા કરી, તેમાં આપણે શું જોયું? નિઃશંક એક ભભકાદાર દેખાવ, ઝવેરાતનું પ્રદર્શન, જે ઝવેરાત પેરીસથી અહીં આવવા ઇચ્છનાર સૌથી મોટા ઝવેરીની આંખોને પણ ચક્રીત કરે એવું હતું. હું કિંમતી રીતે શણગારેલા અમીરોને લાખો ગરીબો સાથે સરખાવું છું. અને હું આ અમીરોને કહેતો હોઉં એમ મને લાગે છે કે ‘જ્યાં સુધી તમે તમારા ઝવેરાતો નહિ ઉતારો, અને હિન્દમાં તમારા દેશબંધુઓના હિત માટે તમે તેને નહિ સાચવો ત્યાં સુધી હિન્દનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી.’ મને ખાત્રી છે કે નામદાર શહેનશાહની કે લૉર્ડ હાર્ડિંગની એવી ઇચ્છા નથી કે આપણા નામદાર શહેનશાહને આપણી પૂર્ણ વફાદારી બતાવવા માટે આપણે આપણી ઝવેરાતની તીજેરીઓ ખાલી કરી પગથી તે માથા સુધી શણગારી બહાર નીકળવું જોઈએ. હું મારા જીવના જોખમે પણ શહેનશાહ જ્યોર્જ પાસેથી સંદેશો લાવી આપવા તૈયાર છું કે તેઓ આવા પ્રકારનું કંઈ ઇચ્છતા નથી. હિન્દના કોઈ પણ મોટા શહેરમાં, પછી તે બ્રિટિશ હિન્દમાં હો કે હિન્દના બીજા ભાગોમાં કે જ્યાં આપણા દેશી રાજાઓ અમલ

કરે છે, ત્યાં, મહોટો મહેલ ચણાતો હું સાંભળું છું ત્યારે મને તરત જ તેની અદ્દેખાઈ થાય છે અને મને લાગી આવે છે કે તે માટે પૈસો તો ખેડુતો પાસેથી લેવામાં આવ્યો છે. વસ્તીનો પોણોસો ટકા કરતાં પણ વધારે ભાગ ખેડુતોનો છે. મિ. હીજન્નોટમે તેની મધુર વાણીમાં આપણને ગઈ કાલે કહ્યું હતું કે તેઓ ધાસનું એક તણખલું વાવી બે તણખલા ઉગાડનારા છે. તેઓની મહેનતનું લગભગ આખું ફળ આપણે લઈ લઈએ અથવા બીજાને લઈ જવા દઈએ તો આપણામાં સ્વરાજ્યની ભાવના બહુ હોઈ શકે નહિ. આપણો છૂટકારો ખેડુત મારફતે જ થઈ શકશે. વક્રીલો કે ડાકટરો કે મહોટા જમીનદારો તે મેલવવાના નથી.

હવે, અંતમાં, છેલ્લાં બે ત્રણ દિવસમાં જેણે આપણું મન ક્ષોભિત કરી મુક્યું છે તે અગત્યની બાબતને ઉદ્દેશીને બોલવાની હું મારી જરૂરી ફરજ સમજું છું. જે વખતે નામદાર વાઈસ્રોય કાશીના રસ્તાઓમાંથી પસાર થતા હતા, ત્યારે આપણે બધાએ ઘણી ચિંતાતુર પળો અનુભવી હતી. ઘણી જગ્યાએ છુપી પોલીસને ગોઠવવામાં આવી હતી. આપણે ગભરાટમાં પડ્યા હતા. આપણને એમ થાય છે કે આટલો બધો અવિશ્વાસ શા સારૂ? લૉર્ડ હાર્ડિંગને આવી રીતે મૃત્યુના જડબામાં અસોસ રહેવા કરતાં મૃત્યુ પણ વધારે ઠીક થઈ પડે. પણ સમર્થ શહેનશાહના પ્રતિનિધિ વખતે તેમ ન માને. તેમને સતત કાળના મોંમાં પણ રહેવાની જરૂર પડે. પરંતુ આપણા ઉપર આ છુપી પોલીસ બેસાડવાની શું જરૂર હતી? આપણે ગુસ્સે થઈએ આપણે ચીડાઈએ, આપણે સામા થઈએ, પણ આપણે ભૂલવું ન ભેઈએ કે હાલના હિન્દે, પોતાની અધિરાઈને લીધે, બંડખોરોનું એક ખુની લશ્કર ઉત્પન્ન કર્યું છે. હું પોતે પણ બંડખોર છું, પણ બીજા જાતનો. પરંતુ આપણામાં બંડખોરોનો એવો એક વર્ગ છે, અને જો હું આ વર્ગને મલી શકું તો હું તેઓને કહું કે જો હિન્દને વિજેતાઓને જીતવા હશે, તો બંડ માટે હિન્દમાં અવકાશ નથી. બંડ એ ભયની નીશાની છે. આપણે જો પ્રભુમાં ભરોસો

રાખીએ અને પ્રભુથી ડરતા રહીએ, તો પછી આપણને કોઈથી પણ, મહારાજાઓ, વાઈસરૉયો, છૂપી પોલીસો કે શહેનશાહ જ્યોર્જથી પણ ડરવા જેવું રહેશે નહિ. હું ખંડખોરને તેના દેશ માટેના પ્રેમ સાડે માન આપુ છું. પોતાના દેશ કાળે પ્રાણ આપવાની તેની ઈચ્છામાં રહેલાં શૌર્ય માટે હું તેને માન આપું છું; પરંતુ હું તેને પુછું છું કે મારવું એ શું માનને પાત્ર છે ? માનભરેલું મરણ મેલવવા માટે ખુનીનું ખંજર શું યોગ્ય નિમિત્ત છે ? હું તેની સાફ ના કહું છું. કોઈ પણ ધર્મગ્રંથમાં આવી રીતિ માટે પરવાનગી નથી. જો મને એમ જણાય કે હિન્દના છૂટકારા માટે અંગ્રેજોએ અહીંથી જતા રહેવું જોઈએ, તેઓને હાંકી કાઢવા જોઈએ, તો હું જાહેર કરવામાં આનાકાની નહિ કરું કે તેઓને જવું પડશે, અને હું ધારું છું કે તે માન્યતાના બચાવમાં મરવા હું તૈયાર હોઈશ. મારા મતે, તે એક માનનીય મરણ કહેવાય. બૉબ ફેંકનારો છુપા કાવત્રાઓ રચે છે, તે ખુદી રીતે બહાર આવતા ડરે છે, અને જ્યારે પકડાય છે ત્યારે તે આડે માર્ગે દોરવાયલા પોતાના ઉત્સાહ માટે શીક્ષા વેઠે છે. મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આપણે જો આમ ન કર્યું હોતે, જો થોડાક માણસોએ બૉબ ફેંક્યા ન હોતે, તો ભાગલાની ચલવળના અંગે આપણને જે કંઈ મળ્યું છે તે ન મળતે.

મિસિસ બિસાંટ: “ મહેરબાની કરી તે વિષયબંધ કરો.”

આજ વાત ખંગાળમાં મેં કહી હતી. તે વખતે મિ. લિયો સલાના પ્રમુખ હતા. મને લાગે છે કે જે હું કહું છું તે જરૂરનું છે. મને બંધ કરવા કહેવામાં આવશે તો હું તે કબુલ કરીશ. (પ્રમુખ તરફ જોઈને) હું તમારા હુકમની વાટ જોતો ઉભો છું. જો તમને એમ લાગે કે અત્યારના મારા બોલવાથી હું દેશની અને સામ્રાજ્યની સેવા નથી કરતો, તો હું જરૂર બોલતો અટકીશ. (‘ ચાલુ રાખો ’ ના પોકાર.)

પ્રમુખ: મહેરબાની કરી તમારો હેતુ સમજાવો.

હું મારો હેતુ સમજાવું છું. હું માત્ર.....(પાછો વચ્ચે અંતરાય.) મિત્રો, મહેરબાની કરી આ પ્રતિબંધની સામે ન

થાવ. આજ સાંજના મિસિસ બિસાંટ એમ ધારે છે કે મારે બોલવું બંધ કરવું. તે હિન્દને બહુ ચાહ્ય છે. અને તેને એમ લાગે છે કે તમે યુવકોની પાસે આ પ્રમાણે ખુદી રીતે વાત કરવામાં હું ભૂલ કરું છું. તેમ છતાં, હું એટલું જ કહું છું કે બંને પક્ષમાં રહેલું વહેમનું વાતાવરણ હિન્દમાંથી દૂર કરવા ઇચ્છું છું. આપણે આપણા પ્રાપ્તવ્ય સુધી પહોંચવું હશે તો આપણને પરસ્પર પ્રેમ અને પરસ્પર વિશ્વાસ ઉપર રચાયેલું સામાજ્ય જોશે. આપણે આપણા ઘરોમાં ગમે તે બોલીએ તેના કરતાં આ કોલેજની છાયા હેઠળ આપણે બોલીએ તે શું વધારે સારું નથી ? હું એમ માનું છું કે આ વાતો આપણે ખુદી રીતે કરીએ એ વધારે સારું છે. આ પ્રમાણે મેં અગાઉ કર્યું છે અને તેના પરિણામ ઉત્તમ આવ્યા છે. હું જાણું છું કે એવી કોઈ વાત નથી કે જેનો વાદવિવાદ વિદ્યાર્થીઓ નહિ કરતા હોય. એવી કોઈ વાત નથી કે જે વિદ્યાર્થીઓ જાણતા નથી. એટલે હું પ્રકાશ આપણા પોતા ઉપર જ નાખું છું. મને મારા દેશનું નામ અત્યંત પ્રિય છે. તેથી હું તમારી સાથે આ વિચારો અદલબદલ કરું છું, અને તમારી પાસે રજું કરું છું કે હિન્દમાં બંડ મારે અવકાશ નથી. આપણે આપણા રાજ્યકર્તાઓને જે કંઈ કહેવું હોય તે આપણે નિખાલસ મને અને ખુદી રીતે કહેવું જોઈએ, અને આપણે જે કહેવાનું છે તેનાથી તેઓ જો નારાજ થાય તો તેનું પરિણામ આપણે વેઠી લેવું જોઈએ. પરંતુ આપણે તેઓને હલકા પાડવા ન જોઈએ. ઘણી નિંદાતી સનદી નોકરીના એક માણસ સાથે હું એક દહાડો વાત કરતો હતો. મારામાં અને તે નોકરીના માણસો વચ્ચે કંઈ બહુ સામ્ય નથી, છતાં જે રીતભાતથી તે મારી સાથે વાત કરતો હતો તેના માટે મને તેના વખાણ કર્યા વિના ચાલ્યું નહિ. તેણે કહ્યું: “ મિ. ગાંધી, તમે ઘડીભર પણ એમ માનો છો કે અમે બધા સનદી નોકરો ખરાબ છીએ, અને જે લોકો ઉપર અમે અમલ કરવા આવ્યા છીએ તેઓ ઉપર અમે જીલમ ગુજારવા માગીએ છીએ ? ” મેં કહ્યું કે નહિ. “ ત્યારે, તમને તક મળે તે વખતે આ બહુ નિંદાતી સનદી નોકરી વિષે બે બોલ બોલજો. ”

અને અત્યારે હું તે વચન પાડું છું. હું કબુલ કરું છું કે હિન્દી સનદી નોકરીના ઘણા જણા નિર્વિવાદ રીતે બહુ ગર્વિષ્ટ છે. તેઓ ત્રાસ વર્તાવે છે, અને ઘણીવાર તેઓ અવિચારી જણાય છે. તેઓ માટે બીજા ઘણા વિશેષણો વાપરી શકાય એમ છે. હું આ બધું કબુલ રાખું છું અને હું એ પણ કબુલ કરું છું કે હિન્દમાં અમુક વર્ષો રહ્યા પછી તેઓમાંના કેટલાક કેટલીક રીતે ઉતરી ગયા હોય છે. પરંતુ તે શું બતાવે છે? અહીં આવ્યા તે પહેલાં તેઓ લાયક માણસો હતા, અને તેઓ કંઈક નીતિબ્રષ્ટ થયા છે, તો તે આપણું પોતાનું જ પ્રતિબિંબ છે. (નહિ એવો પોકાર.) જરાક તમે પોતે વિચારી જુઓ; એક માણસ ગઈ કાલે સારો હોય અને મારા સંગમાં આવ્યા પછી તે ખરાબ નીવડે, તો તેના અધઃપાત માટે તે પોતે જોખમદાર છે કે હું? હિન્દમાં તેઓના આવવાની સાથે જ, તેઓની આસપાસ ખુશામત અને જુઠાઈનું વાતાવરણ ફરી વળે છે. આ વાતાવરણ આપણામાંના ઘણાને હલકા પાડે છે, તેમ જ તેઓને પણ પાડે છે. કેટલીક વાર વાંક કબુલ કરવો સારો છે.

આપણને સ્વરાજ્ય જોતું હશે, તો આપણે તે લેવું પડશે. આપણને કદી પણ સ્વરાજ્ય આપવામાં આવશે નહિ. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને બ્રિટિશ પ્રજાનો ઇતિહાસ તપાસો. બ્રિટિશ પ્રજા સ્વતંત્રતાને ચહાનારી છે. છતાં, જે પ્રજા પોતાની મેળે જ સ્વતંત્રતા નહિ મેળવે, તેને તે અપાવવામાં કદી ભાગ નહિ લે. તમને રૂએ તો ખોર લડાઈમાંથી તમારા માટે સાર લ્યો. આ લોકો થોડાક વર્ષ ઉપર સામ્રાજ્યના શત્રુ હતા, પણ આજે મિત્ર બન્યા છે.

(એટલું બોલાઈ રહેતાં, વચ્ચે કોઈ બોલી ઉઠ્યું, અને માચડો ખાલી થવા લાગ્યો. એટલે ભાષણ ચોચીતું અહીં બંધ થયું.)

હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના.*

તે સમયે બનેલા બનાવનો ખુલાસો.

કાશીમાં બનેલા પ્રસંગને ‘ન્યુ ઇન્ડિયા’ માં મિસિસ બ્રિસાંટે કરેલો ઉલ્લેખ અને બીજા થયેલા કેટલાક ઉલ્લેખોને લઈને, ગમે તેટલો તે વિષય અરૂચીકર હોવા છતાં ફરીથી હાથ ધરવો મને જરૂરનો જણાય છે. મિસિસ બ્રિસાંટ રાજાઓના કાનમાં કંઈ કહેતા હતા તે વિષેનાં મહારા કથનનો તે ઇન્કાર કરે છે. હું એટલું જ કહી શકું છું કે જો હું મારી આંખો અને કાનો ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકું, તો જે કથન મેં કર્યું છે તેને મારે વળગી રહેવું જોઈએ. દરલંગાના મહારાજા જેઓ પ્રમુખ હતા, તેની બન્ને બાજુએ અર્ધવર્તુલ હતું; તેની ડાબી બાજુમાં મિસિસ બ્રિસાંટની બેઠક હતી, અને ઓછામાં ઓછા એક રાજા, ઘણું કરી બે, તેની જોડે બેઠેલા હતા. જ્યારે હું બોલતો હતો, ત્યારે મિસિસ બ્રિસાંટ લગલગ સાવ મહારી પાછળ હતા. રાજાઓ માચડા છોડી ગયા, તે પહેલાં જ મેં બોલવું બંધ કર્યું હતું. મેં તેમને નમ્રતાથી કહ્યું કે તેણે વચ્ચે અંતરાય ન નાખ્યો હતો તો ચાલતે, અને જો તેમને માફ લાખણ માન્ય ન હતું, તો તેઓ માફ લાખણ બલાસ થયા પછી મારા વિચારોથી છૂટા પડી શકત. પરંતુ તેણે કંઈક ગરમ થઈને કહ્યું: “માચડા ઉપર બેઠેલા અમારા બધા ઉપર તમે આજ્ઞા કરતા હતા, તે વખતે અમે સાવ ગુપચુપ કેમ બેસી શકીએ? જે ટીકાઓ તમે કરી, તે તમારે ન હોતી કરવી જોઈતી.” મિસિસ બ્રિસાંટનો આ જવાબ તેઓની મારા માટેની કાળજી સાથે બરોબર બંધ બેસતો આવતો નથી; કારણ કે તેના પોતાના જ હેવાલ મુજબ લાખણમાં અટકાયત કરવાનો હેતુ તે એક જ હતો. હું એમ કહું છું કે જો

તે મારો બચાવ જ કરવા માગતા હોતે તો તે મારા હાથમાં એક ચીઠી સેરવી શકતે અથવા મારા કાનમાં પોતાની સલાહ કહી શકતે. અને વળી, જો તે મારા રક્ષણ માટે જ હતું તો રાજ્યો સાથે ઉડી જઈ, અને તેઓની સાથે હોલમાંથી ચાલી જવાની શું જરૂર હતી?

*

*

*

*

જાહેર જીવનના વિશ વર્ષના મારા અનુભવમાં મારે તોફાની સલાઓમાં અનેકવાર લાપણ કરવા પડ્યા છે, અને હું એમ માનું છું કે શ્રોતૃવર્ગ ઉપર લાપણની શું અસર થાય છે તે સમજવા જેટલો મને અનુભવ છે. હું બરોબર ધ્યાન રાખતો હતો કે મારા લાપણની શું અસર થાય છે અને મને તો જરાપણ એમ જણાયું નથી કે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તેની ઉંધી અસર થતી હતી. તેઓમાંથી કેટલાક બીજે દિવસે મારી પાસે આવ્યા હતા, અને મને જણાવ્યું હતું કે તેઓ મારું બોલવું બરોબર સમજ્યા હતા, અને તે તેઓનાં મનમાં પણ ઉતર્યું હતું. તેઓમાંથી એકે જે વાદ-વિવાદમાં કુશળ હતો, તેણે, તો વળી મારી સાથે ચર્ચા કરી; અને મેં મારા લાપણ દરમ્યાન જે મુદ્દા રજુ કર્યા હતા તે વિશેષ સ્પષ્ટ થવાથી, તેને તે વિષે ખાતરી થયેલી જણાઈ. અત્યાર સુધીમાં મેં હજારો વિદ્યાર્થીઓ અને બીજા મારા અનેક દેશ બંધુઓ પાસે દક્ષિણ આફ્રિકામાં, ઇંગ્લાંડમાં અને હિન્દમાં, વાતચિત કરી છે અને જે મુદ્દાઓ મેં તે દિવસે રજુ કર્યા હતા તેનાથી જ હું ઘણાઓને ખુની રીતોને અનુમોદન આપવામાંથી છોડાવી શક્યો છું.

છેવટમાં, મુંબઈવાળા મિ. એસ. ડી. સ્ટેટલરે, જેણે “હિન્દુ” માં મારા પ્રતિ અમિત્રતા રાખી આ બનાવ ઉપર લખાણ કર્યું છે, અને જેણે, હું ધારું છું કે કેટલીક રીતે મારા ઉપર સાવ અન્યાયી પ્રહારો કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને જે તે પ્રસંગે હાજર હતા, તે મિસિસ બિસાંટ કરતાં જુદાજ

* આ મુદ્દી દીધેલા ભાગમાં ગાંધીજીએ પોતાના ભાષણના મુદ્દાઓ ગણાવ્યા છે અને સમજાવ્યા છે. તે ભાષણ ૩૨૧ મેં પાનેથી શરૂ થાય છે.

પ્રકારનો હેવાલ આપતા જણાય છે. તે માને છે કે સામાન્ય અસર એવી ન હતી કે હું ખુનીઓને ઉત્તેજન આપતો હતો, પરંતુ સનદી અમલદારનો ખયાવ કરવાનો પાઠ ભજવતો હતો. મિ. સ્ટ્રેલરનો મારા ઉપરનો આખો આક્ષેપ ખતાવે છે કે જો તે ખરા હોય તો હું બળભેરીને ઉત્તેજન આપવાના આરોપમાંથી જરૂર છૂટો રહું છું, અને મારો ગુન્હો તો ઝવેરાત વિગેરેન ઉલ્લેખ કરવામાં હતો.

મિસિસ બિસાંટ અને મને, બન્નેને પૂરો ન્યાય મળે, માટે હું આ નીચેની સૂચના કરવા ઈચ્છું છું. તે કહે છે કે જે વાક્યથી રાજાઓ ઉઠી ગયા તે વાક્ય પોતાના ખયાવમાં તે ટાંકવા નથી માંગતા, કારણ કે તેતો દુશ્મનોના હાથમાં પડવા જેવું છે. તેણે આગળ કરેલા ખુલાસા પ્રમાણે, મારું ભાષણ ધૂપી પોલીસના હાથમાં પહોંચી ગયું છે, એટલે કે મારા ખયાવ માટે તો તેમની ચૂપકીદી જરાપણ ઉપયોગી નહિ નીવડે. એટલે, કાં તો તેઓ શબ્દશઃ હેવાલ પ્રગટ કરે,—જો તેમની પાસે તે હોય તો,—અથવા મારા ભાષણના જે ભાવોએ તેમના વિચાર મુજબ, ભાષણમાં અટકાયત કરવાની અને રાજાઓને ચાલી જવાની ફરજ પાડી, તે રજુ કરે તો વધારે સારું.

એટલે જે મેં અગાઉ કહ્યું છે તે ફરીથી અહીં જણાવી હું આ ખુલાસો પુરો કરું છું. જો મિસિસ બિસાંટે અટકાયત ન કરી હોત તો થોડીક મિનિટમાં મેં મારું ભાષણ પુરું કર્યું હોત અને ખુનામરકી વિષેના મારા વિચારો માટે સહજ પણ ગેર-સમજૂતી ઉભી થઈ ન હોત.

મકીલું.

ધર્મોત્તમા ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે.

ગોખલેજનો જીવનસંદેશ. *

“ જે કરે ભોગવે જેહ જે હોમે દેજ દાન જે,
જે તપે તપ કૌંતેય, તે મહને અર્પ સર્વ તું. ”

“ હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે,
મારું જીવ્યું સદ્ગત તવ લેખું રે,
મુક્તાનંદનો નાથ વિહારી રે,
ઝોધા જીવન દોરી અમારી રે. ”

જે શખ્દો શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યા તે કેમ જાણે હિન્દ દેવીએ મહાત્મા ગોખલેજને કહ્યા ને તેમણે ઉચકી લીધા હોય નહિ, તેવું વર્તન સદ્ગત મહાત્માનું હતું. તેણે જે કર્યું, જે ભોગવ્યું, જે હોમ્યું, જે દાન દીધું, જે તપ તપ્યાં તે બધું હિન્દ માતાને અર્પ્યું હતું એ સર્વમાન્ય વાર્તા છે.

જે દશા ઝોદ્ધવની મુક્તાનંદે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે ચીતરી છે તે દશા સદ્ગત ગોખલેજની હિન્દ પ્રત્યે હતી.

આવા જીવનનો સંદેશો શો હતો? તેમનો વારસો શો છે? મહાત્માએ એટલું પણ બાકી ન રાખ્યું. તેમનાં અવસાન સુમયે હિન્દ સેવક સમાજના જે સેવકો હાજર હતા તેમને બોલાવીને આવા શખ્દો કહ્યા:—

“મારું જીવનવૃત્તાંત કરવામાં તમે ન રોકાશો, મારાં બાવલાં ઉભાં કરવામાં તમે કાળ ન ગાળશો, તમે હિન્દના ખરા સેવક હો તો તમે આપણા ઉદ્દેશો પાર પાડવામાં એટલે હિન્દની સેવામાં તમારું જીવન રેડજો. ”

*આ લેખ ભગિની સમાજ ચરિત્રપત્રિકામાં ૧૯૧૬ માં પ્રગટ થયો છે.

આ સેવા વિષે પણ તેમનાં મનના ઉદ્દગારો આપણી પાસે છે. કોંગ્રેસને નિભાવવી તે છે જ, ભાષણો લખાણો દ્વારા જનસમાજ પ્રત્યે દેશની ખરી સ્થિતિ મૂકવી તે પણ છે જ, દરેક હિન્દીને કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન કરવો તે પણ છે જ; આ બધું શા સારૂ? કઈ રીતે? એનો જવાબ આપવામાં તેમનું દષ્ટિબિન્દુ નજરે આવે છે. તેમણે સેવકસમાજનું ધોરણ રચતાં લખ્યું છે કે સેવકોનું કર્તવ્ય હિન્દનું રાજકીય જીવન ધાર્મિક બનાવવું એ છે. આમાં બધી વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે. તેમનું જીવન ધાર્મિક હતું. જે સમયે તેમણે જે કર્યું હતું તે કેવળ ધાર્મિક વૃત્તિથી કરેલું એવી સાક્ષી મારો આત્મા પૂરે છે. વીસ વર્ષ પૂર્વે એ મહાત્માના ઉદ્દગારો કોઈ વેળા નાસ્તિકના જેવા ભાસતા. “જે શ્રદ્ધા રાનડેની હતી તે મને નથી, હોય તો કેવું સારૂ?” એમ તેમણે એક વેળા કહેલું. પણ તે વેળા પણ તેમના કાર્યમાં હું ધર્મવૃત્તિ જોઈ શકતો હતો. તેમની શંકામાં જ ધર્મવૃત્તિ હતી એમ કહેવું અઘટિત નથી. જે પુરૂષ સાધુ જીવન ગાળે છે, જેની વૃત્તિઓ સાદી છે, જે સત્યની મૂર્તિ છે, જે નમ્રતામય છે, જે સત્યનું સ્વરૂપ છે, જેણે પોતાપણનો આત્યંતિક ત્યાગ કર્યો છે તે પુરૂષ પોતે જાણે અથવા ન જાણે તો પણ ધર્માત્મા છે. આવા પુરૂષ મહાત્મા ગોખલે હતા, એમ હું લગલગ વીસ વર્ષના તેમની સાથેના મારા અનુભવમાં જોઈ શક્યો હતો.

સને ૧૮૯૬ ની સાલમાં નાતાલના ગીરમીટના સવાલ બાબત ચર્ચા મેં હિન્દમાં ચલાવી હતી. તે વેળા હિન્દના આગેવાનોને માત્ર નામથી જ જાણતો. તે પ્રસંગે કલકત્તા, મુંબઈ, પુના અને મદ્રાસમાં વસતા આગેવાનોના પ્રસંગમાં હું પહેલવહેલો આવેલો. સદ્ગત ગોખલે રાનડેના શિષ્ય તરીકે ત્યારે ઓળખાતા હતા. ફરગ્યુસન કોલેજને પોતાનું જીવન ત્યારે અર્પી ચૂક્યા હતા. હું કેવળ ખીન અનુભવી જવાન હતો. અમારી પહેલી મુલાકાત જ્યારે પુનામાં થઈ ત્યારે જ અમારી વચ્ચે જે ગાંઠ બંધાઈ તે બીજા કોઈ આગેવાન ને મારી વચ્ચે ન બંધાઈ. મહાત્મા ગોખલેજી વિષે મેં જે સાંભળ્યું હતું તે તો મેં પ્રત્યક્ષ

અનુલબ્ધું, પણ તેમના મુખાર્વિંદની કોમળતાએ મારાં મન ઉપર જે અસર કરી તે હું હજી બૂલી શક્યો નથી. તેમને મેં તુરત જ ધર્મમૂર્તિ તરીકે ઓળખ્યા. રાનડેજીના પણ મને તે વેળા દર્શન થયેલાં. પણ તેમના અંતરમાં હું પ્રવેશ નહોતો કરી શક્યો. તેમને હું માત્ર ગોખલેજીના ગુરૂ તરીકે જાણી શકેલો. તેઓ વયે અનુલવે મારાથી બહુ મ્હોટા હતા તેથી અથવા તો બીજા ગમે તે કારણ હો, પણ હું જેમ ગોખલેજીને ઓળખી શક્યો તેમ રાનડેજીને ન ઓળખી શક્યો.

૧૮૯૬ ના ઉપર પ્રમાણે વર્ણવેલા સમાગમ પછીથી ગોખલેજીનું રાજકીય જીવન મને આદર્શરૂપે થઈ રહેલું. ત્યારે જ મારા હૃદયમાં તેમણે મારા રાજ્યગુરૂ તરીકે નિવાસ કર્યો. તેમણે સાર્વજનિક સલાનું ત્રિમાસિક લખ્યું, તેમણે ફરગ્યુસન કોલેજમાં શિક્ષણ આપી કોલેજને દીપાવી. તેમણે વેલ્બી કમિશનમાં જીબાની આપી પોતાની ખરી જવેરાત હિન્દને બતાવી આપી, તેમની કુશળતાની એવી રૂડી છાપ તેમણે લોર્ડ કર્ઝન ઉપર પાડેલી કે જે કોઈથી ન ડરતા તે સદ્ગત ગોખલેજી ડરતા. તેમણે વડી ધારાસભામાં મહત્ કાર્યો કરી હિન્દને ઉજવળ કર્યું. પખલીક સર્વિસ કમિશનમાં પોતાની જીન્દગીને જોખમે તેમણે સેવા કરી. આ અને આવા અનેક કામો તેમણે કર્યાં. તેનું વૃત્તાંત બીજાઓ મારા કરતાં બહુ વધારે સારૂ આપી ચુક્યા છે. વળી તેમનો સંદેશો જે મેં માન્યો છે અને જે ઉપર વર્ણવ્યો છે તે આ કાર્યોમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઘટાવી શકાય એમ ન કહેવાય. એટલે આ લેખમાં જે મેં પોતે અનુલબ્ધું છે ને જે તેમના સંદેશાના પુરાવા રૂપે છે તે જ આપી લેખ પૂરો કરવા ધારૂં છું.

સત્યાગ્રહની લડતે તેમનાં મન ઉપર એવી ઉંડી છાપ પાડી કે તેમની તબીયત બીલકુલ કબુલ કરે તેમ ન હતું, છતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની મુસાફરી કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. સને ૧૯૧૨ ની સાલમાં તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકા પધાર્યા. ત્યાંના હિંદવાસીઓએ તેમને બાદશાહી માન આપ્યું. કેપટાઉનમાં ઉતર્યા તેને બીજે જ દિવસે ત્યાંના ટાઉન હોલમાં સભા હતી.

ત્યાંના મેયર પ્રમુખ હતા. ગોખલેજીની તબીયત મેળાવડાઓમાં લાગ લેવા અને લાષણો કરવા જેવી જરાએ ન હતી. પણ તેમને સારૂ જે અસંખ્ય ને મહેનત આપનારી ગોઠવણો ઘડાઈ ચૂકી હતી તે બધી તેમણે કાયમ રહેવા દીધી. તે નિશ્ચયને આધીન થઈ પહેલી ટાઉનહૉલની સભામાં હાજર થયા. પહેલે જ અનુભવે તેમણે કેપટાઉનના ગોરાનાં મન હરી લીધાં. બધાંનાં મનમાં એવી છાપ પડી કે આ કોઈ પવિત્ર આત્મા દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવેલ છે. મિ. મેરિમેન જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાન નેતા ગણાય છે ને જે ઉદાર અને ચારિત્રવાળા પુરૂષ છે તેમણે પોતાની સાથેની મુલાકાત વખતે આ શબ્દો કહેલા:—“ સાહેબ, આપના જેવા પુરૂષો અમારી ભૂમી પર આવે છે ત્યારે અમારૂં વાતાવરણ પવિત્ર બને છે.”

જેમ સદ્ગત ગોખલે પોતાના પ્રવાસમાં આગળ વધ્યા તેમ આ પ્રાથમિક અનુભવ વધારે દઢ થતો ગયો. જગે જગે ક્ષણભર તો ગોરા ને ઘઉં વર્ણુ વચ્ચેનો ભેદ જતો રહ્યો. દરેક જગ્યાએ કેપટાઉન જેવા મેળાવડા થયેલા. ત્યાં ગોરા ને હિન્દી એક પંક્તિએ બેસતા ને સદ્ગત ગોખલેને એક સરખું માન આપી પોતે માન લેતા. જોહાનિસબર્ગમાં તેમનાં માનમાં ખાણું આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં લગભગ ત્રણસે નામાંકિત ગોરા હાજર હતા. ત્યાંના મેયર પ્રમુખપદે ખીરાજ્યા હતા. જોહાનિસબર્ગના ગોરા કોઈનાં તેજમાં અંજાઈ જાય એવા નથી. તેઓમાં કેટલાક જેમ કરોડાધિપતિ છે તેમ માણસોને ઓળખનારા છે. તેઓ સદ્ગત ગોખલે સાથે હાથ મેળવવાની હરિકાઈ કરતા હતા. આનું કારણ એક જ હતું. સદ્ગત ગોખલેનાં લાષણમાં શ્રોતૃવર્ગ તેમનો પોતાના દેશ પ્રત્યે ઉભરાઈ જતો પ્રેમ અને તેની સાથે તેમની ન્યાયદષ્ટિ જોઈ શક્યા. દેશને સારૂ તેમણે સંપૂર્ણ માનમરતબો ઇચ્છ્યાં પણ પોતે ખીજા દેશનું અપમાન ન ઇચ્છ્યું. પોતાના દેશના સર્વ હક્કો જાળવવાને સારૂ તેમની જેટલી તત્પરતા હતી તેટલી જ તેમ કરતાં ખીજાના હક્ક ન હુળે એવી તેમની આકાંક્ષા હતી. આથી તેમનાં વચનમાં બધાને સ્વાભાવિક માધુર્ય લાગતું.

સદ્ગત ગોખલેની માન્યતા હતી કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમનું સરસમાં સરસ લાષણ જોહાનિસબર્ગમાં કરવામાં આવ્યું હતું. તે લાષણ પોણા કલાકથી ઉપરાંત ચાલ્યું હતું. છતાં શ્રોતાઓમાંના કેાઈ કાયર થયેલા એવો આભાસ મારી ઉપર ન પડ્યો. આ લાષણ તેમણે કેવી રીતે કર્યું ? તેની તૈયારી તેમણે છ દહાડા અગાઉથી કરવા માંડેલી. તેને સાડ જોઈતો ઇતિહાસ જાણી લીધો, જોઈતા આંકડાઓ યાદ કરી લીધા; પછી પોતે આગલી રાતે જાગીને પોતાની લાષા ગોઠવી લીધી. પરિણામ મેં જાણાવ્યું તે આવ્યું. તેમણે ગોરાઓ અને પોતાના જંનેને સંતોષ્યા.

જનરલ ખોથા અને જનરલ રમટ્સને જ્યારે તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજધાની પ્રીટોરીઆમાં મળ્યા ત્યારે તેને સાડ તૈયાર થવામાં જે ખંત વાપરેલી તે હું મરણ સુધી ભૂલું તેમ નથી. મુલાકાતની આગલી તારીખે મિ. કેલનબેકની ને મારી પૂરી હાજરી લીધી. પોતે સવારના ત્રણ વાગે ઉઠ્યા. અમને જંનેને ઉઠાડ્યા. તેમને આપેલું સાહિત્ય તેમણે વાંચી લીધું હતું. હવે મારી ઉલટ તપાસ કરવી હતી ને તેમ કરી પોતે પૂરી તૈયારી કરી હતી કે નહિ એ જાણી લેવું હતું. મેં તેમને વિનયપૂર્વક કહ્યું કે “ આટલી મહેનતની જરૂર નથી. અમને હાલ કંઈ નહિ મળે તો અમે લડી લેશું પણ અમારી સગવડને સાડ અમે આપનો ભોગ આપવા નથી માગતા. ” પણ જે પુરૂષે પોતાનો આત્મા પોતાના સર્વ કાર્યમાં રેડવાની ટેવ પાડી હતી તે મારા શબ્દો ઉપર કેમ ધ્યાન આપે ? તેમની ઉલટ તપાસનું હું શું વર્ણન કરું ? તેમની કાળજીનાં શાં વખાણ કરું ? આવી મહેનતનું એક જ પરિણામ આવે. પ્રધાનમંડળે સદ્ગત ગોખલેને વચન આપ્યું કે સત્યાગ્રહીઓની માગણી કબૂલ રાખનારો કાયદો મુલાકાત પછીની ત્યાંની પાર્લમેન્ટની આવતી બેઠકમાં લાવવામાં આવશે ને ગીરમીટીયા પરનો ત્રણ પાઉંડનો વાર્ષિક કર રદ થશે.

એ વચન નીમેલે વખતે ન પળાયું. પછી સદ્ગત ગોખલે ચુપ બેસી રહ્યા ? ક્ષણ વાર નહિ. મારી ખાત્રી છે કે ૧૯૧૩ ની સાલમાં તે વચન પળાવવા ખાતર તેમણે જે પરિશ્રમ વેઠ્યો

તેથી તેમની જીન્દગીનાં દશેક વર્ષ તો ઓછાં થવાં જોઈએ આમ તેમના દાક્તરોએ માન્યું છે. એ વર્ષમાં હિન્દને જગાડવામાં, પૈસા એકઠા કરવામાં તેમણે જે મહેનત કરી તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલે હિન્દને હલાવી મૂક્યું હતું. એ પ્રતાપ સદ્ગત ગોખલેના હતા. તવારીખમાં રહી જશે એવું ભાષણ મદ્રાસમાં લૉર્ડ હાર્ડિંગે કર્યું. તે પ્રતાપ પણ તેમના. તેમના ગાઠ પરિચયમાં રહેનારાઓ સાક્ષી પૂરે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલની ફિકરમાં તેઓ ખાટલાવશ થયા. તેમ છતાં છેવટ સુધી પણ તેમણે આરામ લેવાની ના પાડી. દક્ષિણ આફ્રિકાના લાંબા કાગળો જેવડા તાર મધરાતે આવતા ને તેજ ક્ષણે વાંચતા. જવાબો તે જ ક્ષણે ધડતા, તે જ ક્ષણે લૉર્ડ હાર્ડિંગ પર તાર જતા, ને તે જ ક્ષણે છાપાઓને આપવા યોગ્ય નોંધો તૈયાર થતી. તે સવાલની ઉપર ધ્યાન દેવામાં ખાવાનું બંધ રહેતું, સુવાનું બંધ રહેતું, દિવસ અને રાતનો તફાવત રદ કરવામાં આવ્યો હતો. આવી અનન્ય નિઃસ્વાર્થ ભક્તિ તો ધર્માત્મા હોય તે જ કરી શકે.

હિન્દુ અને મુસલમાનના સવાલમાં પણ તેમની કેવળ ધાર્મિક દષ્ટિ હતી. એક સમયે સાધુને વેશે હિન્દુપણનો દાવો કરનાર એક પુરૂષ તેમની પાસે આવ્યો. તેની ઈચ્છા મુસલમાનને નીચા ગણાવી હિન્દુને વધારવાની હતી. આ દાવમાં સદ્ગત ગોખલે ન આવ્યા, ત્યારે તેમની ઉપર હિન્દુપણને સારૂ અભિમાન નથી એવો આરોપ મૂક્યો. સદ્ગત ગોખલેએ ભ્રમર ચઢાવી હૃદયલેદક સુરમાં જવાબ આપ્યો કે ‘જો તમે કહો છો તેમ કરવામાં હિન્દુપણું હોય તો હું હિન્દુ નથી. તમે મારી પાસેથી વિદાય થાવ.’ સંન્યાસી સંન્યાસીને મેલી ચાલી ગયો.

સદ્ગત ગોખલેમાં નિર્ભયતાનો ગુણ ભારે અંશે હતો. ધર્મનિષ્ઠામાં આ ગુણ લગભગ પહેલું સ્થાન ભોગવે છે. લેફ્ટેનન્ટ રૅડના ખુન પછી પુનામાં ત્રાસ છુટ્યો હતો. આ વેળા સદ્ગત ગોખલે વિદાયતમાં હતા. તેમણે પુનાના ખચાવમાં ત્યાં ભાષણ

કર્ત્યુ તે જગજાહેર છે. તેમાં કહેલી કેટલીક હકીકત પાછળથી સાબીત થઈ શકે એવું ન બન્યું. તેઓ થોડી મુદત બાદ દેશ આવ્યા. તેમણે અંગ્રેજી સિપાહીઓ જેની ઉપર આશ્લેષો કર્યા હતા તેમની માફી માગી. તે માફીથી હિન્દુસ્થાનનો કેટલોક પ્રજાવર્ગ નારાજ પણ થયો. મહાત્માને કેટલાકોએ સલાહ આપી કે તેમણે જાહેર કામ છોડી દેવું જોઈએ. ભીરુતાનો આરોપ મૂકતાં પણ કોઈક અજ્ઞાન હિન્દી અચકાયા નહિ. આ બધાને તેમણે એક જ જવાબ બહુ ગંભીર ને મીઠી ભાષામાં આપ્યો: 'જે (દેશસેવાનું) કાર્ય મેં કોઈના હુકમથી માથે લીધું નથી તે હું કોઈના હુકમથી છોડી પણ શકતો નથી. મારી ફરજ બળવતાં હું પ્રજામત મારી તરફ રાખી શકું તો સાડ પાણુ જો હું તેટલો ભાગ્યશાળી ન થાઉં તો પણ સાડે જ હશે.' કરવું એ તેમણે ધર્મ માન્યો. કાર્ય કરતાં પ્રજામત ઉપર તેની શી અસર થશે એનો વિચાર તેમણે સ્વાર્થ દૃષ્ટિએ કદી કર્યો હોય એવો અનુભવ મને નથી થયેલો. જો દેશને ખાતર સૂળીએ ચઢવું પડે તો તે કાર્ય નિહરપણે, હસમુખે ચહેરે કરવાની તેમનામાં શક્તિ હતી એમ મારી માન્યતા છે. હું જાણું છું કે ઘણી વેળા તેમને સાડે સૂળી ઉપર ચઢવું એ જે દશામાંથી તેઓ નીકળી ચુક્યા તેમાં રહેવા કરતાં ઘણું સહેલ હતું. આવી વિકટ સ્થિતિ તેમની એકથી વધારે વાર થયેલી, પણ તેમણે પાછી પાની કરી જ નથી.

આ બધા દાખલાઓમાંથી સાર એવો નીકળતો જણાય છે કે જો આપણે આ મહાન્ દેશભક્તના જીવનમાંથી કંઈ લેવું હોય તો તેમની ધાર્મિક વૃત્તિનું અનુકરણ કરવાનું છે. આપણે સહુ વડી ધારાસભામાં પેશી શકતા નથી, તેમાં પેશવામાં દેશસેવા થઈ જ જાય છે એવું આપણે હુમેશાં જોયું નથી. આપણે સહુ પબ્લીક સર્વિસ કમિશનમાં જઈ નથી શકતા અને જનાર બધા દેશના ભક્ત જ હોતા નથી, આપણે સહુ તેમની વિદ્વત્તા મેળવી શકતા નથી અને વિદ્વાન માત્ર દેશના સેવક હોય છે એવું અનુભવતા નથી. પણ આપણે બધા નિર્ભયતા, સત્યતા, ધૈર્ય, નમ્રતા, ન્યાયબુદ્ધિ, સરળતા, અડગતા વિગેરે

ગુણો કેળવી દેશને અર્પણ કરી શકીએ છીએ. આ ધાર્મિક વૃત્તિ છે. રાજકીય જીવન ધર્મમય કરવું એ મહા વાક્યનો આ અર્થ છે. એ પ્રમાણે વર્તનારને પોતાનો રસ્તો હમેશાં સૂજી રહેશે એ સદ્ગત ગોખલેના વારસામાં લાગીદાર થશે. એ નિષ્ઠાથી કામ કરનારને જે ખીજ વિભૂતિઓની જરૂર પડશે તે પ્રાપ્ત થશે એવું ઇશ્વરી વચન છે. ને સદ્ગત ગોખલેનું જીવન તેનો મહાન પુરાવો છે.

ગોખલેજી અને એમનો મહામંત્ર.*

ગોખલે સંવત્સરી સમયે સ્વર્ગસ્થ મહાત્માનાં લાષણોનો અનુવાદ બહાર પાડવાનો વિચાર પ્રથમ મને સુઝેલો હોવાથી પહેલાં પુસ્તકની પ્રસ્તાવના હું જ લખું એ કંઈક અંશે યોગ્ય છે. ગોખલે સંવત્સરી આપણે સદાય ઉજવતા રહીશું એવી ધારણા છે. હરેક અવસરે લજ્જનકીર્તન કરી લાષણો આપી વિસર્જન થવું એમાં ઘણીવેળા કાળક્ષેપ થાય છે, અને કોઈ લાલ ઉઠાવતું નથી. લાષણોના મહિમા કરતાં કાર્યોનો મહિમા વધે એ હેતુથી અને ઉજવવાની ક્રિયામાંથી પ્રજા કંઈક સંગીન લાલ પ્રતિવર્ષ મેળવી શકે એમ ધારી સંવત્સરીના વ્યવસ્થાપકોએ ગયે વર્ષે એવો ઠરાવ કર્યો કે એ નિમિત્તે કંઈક ઉપયોગી પુસ્તક માતૃભાષામાં બહાર પાડવું. સાથે કયું પુસ્તક એ પણ નિશ્ચય કરી લીધો, અને પસંદગી સ્વાભાવિક રીતે સ્વર્ગસ્થ મહાત્માનાં લાષણોની થઈ.

અનુવાદ ગુજરાતી સાહિત્યમાં દીપી નીકળે એવો, એ મહાન્ પુરુષનાં પવિત્ર વચનો જેવાં મૂળમાં શોભી રહ્યાં છે તેવી શોભા અને તેટલે પ્રયત્ને આપણી ભાષામાં જળવાય એવો, આદર્શરૂપ હોવો જોઈએ, એવી સહુની ઈચ્છા હતી. આ કામ પૈસા આપતાં ન બનવા જોગ હતું; સ્વયંસેવકોથી જ થાય એવું હતું; એવા સ્વયંસેવકો તો મળી આવ્યા; છતાં હજીએ બન્યું છે કે નહિ એ તો ભવિષ્યમાં જણાશે. જે ભાગની આ પ્રસ્તાવના છે તે ભાગના અનુવાદક રા. રા. મહાદેવ હરિલાલ દેશાઈ છે. એમને વિષે કશી ઓળખાણ આપવાનું અહીં પ્રયોજન નથી. હું માત્ર એટલુંજ કહીશ કે એ ગુર્જર સાહિત્યના પ્રેમી છે,

* ગો. કૃ. ગોખલેના વ્યાખ્યાનો, પુસ્તક ૧ ની પ્રસ્તાવના ૩૫ આ લેખ પ્રગટ થયો છે. (૧૯૧૮.)

વિષય એમનાથી અજાણ્યો નથી, અને સ્વર્ગસ્થ મહાત્માના હજારો પૂજારીમાંના એ પણ એક છે. પોતાનું કાર્ય એમણે અતિ ઉત્સાહથી અને પ્રેમભાવથી કર્યું છે, એટલે આશા રાખી શકાય કે આ અનુવાદ ગુર્જર સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવશે.

ગયા વર્ષની સંવત્સરીમાં પુસ્તક પ્રકટ કરવાનો ઠરાવ બહાર પડશે એમ મુંબઈની હોમ રૂલ લીગે જાણ્યું, કે તુરત તેના મંત્રીઓએ ઉદાર મદદ આપવાને તાર કર્યો, અને પાછળથી ત્રણ હજાર રૂપીઆ જેટલી મોટી રકમ આ કામ માટે મંજૂર કરી; એટલે વ્યવસ્થાપક મંડળને દ્રવ્ય એકઠું કરવાની કશીએ ચિંતા ન રહી, વગર સંકોચે આવે મોંઘવારીને સમયે પણ છપામણી, કાગળ પૂઠાં, વગેરેનું સૌંદર્ય જાણવવાની તે મંડળની ઈચ્છા તૃપ્ત થઈ. આ ઉદારતાને સારૂ હોમ રૂલ લીગને ધન્યવાદ ઘટે છે.

ઉપલા પારેશ્રાફ એ તો પ્રસ્તાવનાની પ્રસ્તાવના રૂપે છે. ખરી પ્રસ્તાવના સ્વર્ગસ્થને વિષે કાંઈ પણ લખવું એ છે. પણ શિષ્ય ગુરૂ વિષે શું લખે? કેમ લખે? શિષ્યનું લખવું એ એક વિચારે ઉદ્ભવતાઈ જ ગણાય. ખરો શિષ્ય તો એ કે જે ગુરુમાં શ્રી જાય. એટલે એ ટીકાકાર તો હોયજ નહિ. દોષ જુએ એ ભક્તિ જ નથી, અને ગુણદોષનું પૃથક્કરણ ન કરી શકે એવા લેખક પાસેથી પ્રજાજન કાંઈપણ સ્તુતિનો અંગીકાર ન કરે. તો ફરિયાદને અવકાશ નથી. શિષ્યનું આચરણ એજ તેની ગુરુ ઉપરની ટીકા છે. ગોખલેજી મારા રાજ્યગુરુ હતા એમ મેં ઘણીએવાર કહ્યું છે. એટલે એમને વિષે લખવા હું મને અસમર્થ ગણું છું, જે લખું તે મને ન્યૂનજ લાગે. મને લાગે છે કે ગુરુ શિષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ કેવળ આધ્યાત્મિક છે. એ ગણિતશાસ્ત્રનાં ધોરણ ઉપર રચાતો નથી. એક ક્ષણની અંદર, જાણે કે અનાયાસે, થયો હોયની તેમ એ સંબંધ બંધાય છે અને બંધાયા પછી કદી તુટી શકતો નથી.

ઈ. સ. ૧૮૯૬ ની સાલમાં અમારી વચ્ચે એ સંબંધ બંધાયો. એ વેળા મને તો એ સંબંધનું જરાએ લાન ન હતું, એમને

પણ ન હતું. એજ સમયે ગુરુના ગુરુને,† લોકમાન્ય ટિળકને, સર ફિરોજશાહ મહેતાને, ન્યાયમૂર્તિ બદ્રુદિન તૈયબજીને, ડા. ભાંડારકરને, તેમજ બંગાળ અને મદ્રાસના નેતાઓને નમસ્કાર કરવાનો શુભ પ્રસંગ મને મળ્યો હતો. હું છેક તરુણ વયનો હતો. બધાએ મારા ઉપર પ્રેમનો વર્ષાદ વરસાવ્યો હતો. એ પ્રસંગો મારી જીંદગીમાં ન ભૂલી શકાય એવામાંના હતા. પણ જે શીતળતા મને ગોખલેજીના પ્રસંગથી મળી તે બીજાઓ પાસેથી હું મેળવી ન શક્યો. ગોખલેજીએ મારા ઉપર વધારે બહાલ રેડેલું એવું મને જરાએ સ્મરણ નથી. જો મ્હારે બહાલના આંકડાજ મૂકવા હોય તો મને એવું સ્મરણ છે કે ડા. ભાંડારકરે જે અપૂર્વ ભાવ મારા ઉપર પ્રદર્શિત કરેલો તેવો બીજા કોઈએ નહિ કરેલો. તેઓએ મને કહેલું: ‘હું હાલ જાહેર કામમાં ભાગ લેતો નથી, પણ તારેજ ખાતર તારા સવાલને વિષેની સભામાં પ્રમુખસ્થાન લેવા ધાડું છું.’ એમ છતાં મને કેવળ ગોખલેજી બાંધી શક્યા. આ સંબંધે કાંઈ વિશેષ પરિણામ તુરતમાં નહિ પકડેલું. પણ ૧૯૦૨ ની સાલમાં જ્યારે કલકત્તાની કૉંગ્રેસ વેળા હું હાજર હતો તે વખતે મને મારી શિષ્યદશાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું. ઉપરના ઘણાખરા બધા નેતાઓનાં દર્શનનો લાભ મને આ વખતે ફરી મળ્યો. મેં જોયું કે ગોખલેજી મને ભૂલી ગયા ન હતા એટલુંજ નહિ પણ તેમણે તો મારી બાંધ પકડી. સ્થૂલ પરિણામ તેને અનુસરતાં આવ્યાં. મને પોતાને ઘેર ઘસડી ગયા. વિષયવિચારિણી સભામાં મને ધાસ્તી લાગી કે હું તો રખડ્યો. ઠરાવોની ચર્ચા ચાલી રહી હતી, ત્યારે મારા ખીસામાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકા વિષે એક ઠરાવ પડ્યો છે એવું કહેવાની મારી હિંમત તો છેવટ સુધી ન ચાલી. રાત તો મારે સાડ રોકાયજ નહિ. નેતાઓ કામ સમેટી લેવા અધીરા થયા. હમણાં ઉઠી જશે એવા ભયથી હું કાંપી રહ્યો હતો. ગોખલેજીને પણ યાદ દેવાની મારી હિંમત ન ચાલી; તેટલામાં તો તે બોલી ઉઠ્યા: ‘ગાંધીની પાસે દક્ષિણ આફ્રિકાના

† ન્યાયમૂર્તિ રાનડે.

હિન્દીઓ બાબત એક ઠરાવ છે તે આપણે વિચારવો પડશે. 'મારા આનંદનો તો પારજ ન રહ્યો. કોંગ્રેસનો આ મારો પહેલો અનુભવ હતો, એટલે કોંગ્રેસમાં પસાર થતા ઠરાવોની કિંમત મારી નજરે બહુ હતી. ત્યાર પછીના પ્રસંગો ઘણા છે, અને તે બધા પવિત્ર છે. પણ હાલ તો એમનો જે મહામંત્ર મેં માન્યો છે, તેનું વર્ણન કરીને પ્રસ્તાવના પૂરી કરવી ઉચિત જણાય છે.

આ કઠણ કળિકાળમાં સ્વચ્છ ધર્મવૃત્તિ કોઈકે જ જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. ઋષિઓ, મુનિઓ, સાધુઓનું નામ ધરાવી જેઓ હાલ ભ્રમણ કરતા જોવામાં આવે છે તેમાં આ વૃત્તિ લાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. તેઓ ધર્મના ખજાનચી નથી એ તો સૌ કોઈ જોઈ શકે છે. એકજ સુંદર વાક્યમાં ધર્મ ક્યાં હોઈ શકે એ ભક્તશિરોમણિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ બતાવી આપ્યું છે:

“ જ્યાં લગી આત્મા તત્ત્વ ચીન્યો નહિ,
ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી.”

આવું તેના અનુભવસાગરમાંથી નીતરી આવેલું તેનું વચન છે. એ ઉપરથી આપણે જાણી લઈએ છીએ કે મહાત્મપત્ની, મહાયોગી જે યોગની બધી ક્રિયાઓ જાણતો હોય, તેમાં પણ ધર્મ વસે છે એમ હમેશાં હોતું નથી. ગોખલેજીએ આત્મ-તત્ત્વની સરસ ઓળખ કરી હતી, એ વિષે મને જરાએ શંકા નથી. તેમણે ધર્મનો દેખાવ કદી નથી કર્યો, એમ છતાં તેમનું જીવન ધર્મમય હતું. યુગે યુગે મોક્ષ માર્ગે લઈ જનારી પ્રધાન પ્રવૃત્તિઓ જોવામાં આવી છે. જ્યારે જ્યારે ધર્મની શિથિલતા જોવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે ધર્મજગૃતિ કોઈ પ્રધાન પ્રવૃત્તિથી થયેલી હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિ હમેશાં તે તે સમયના વાતાવરણની સાથે સંબંધ રાખતી હોય છે. આ સમયે આપણી પડતી દશા આપણી રાજ્યદ્વારી સ્થિતિમાં જોઈએ છીએ. અપૂર્ણ વિચારને લઈને આપણે એમ માની લઈએ છીએ કે રાજ્યદ્વારી સ્થિતિ સુધરે તો પડતીમાંથી ચઢતી તુરત થાય. આ વાક્ય એક પક્ષે જ ખરું છે. રાજ્યદ્વારી સ્થિતિ સુધરે નહિ ત્યાં સુધી ચઢતી

થાય નહિ. પણ રાજ્યદ્વારી સ્થિતિમાં ગમે તે પ્રકારે પરિવર્તન થાય તોયે ચઢતીજ થાય એવું કાંઈ નથી. એ પરિવર્તન નીપજવનારાં સાધનો મેલાં હોય તો પરિવર્તન ઉત્પત્તિ ન હોય પણ અવનતિ હોવાનો બહુ સંભવ રહે. સ્વચ્છ સાધનથીજ રાજ્યદ્વારી સ્થિતિમાં થયેલું પરિવર્તન આપણને ઉચ્ચ માર્ગે લઈ જાય. આ ગોખલેજીએ પોતાની જાહેર જીંદગીના આરંભમાંજ જોયું એટલુંજ નહિ પણ એ સિદ્ધાંતને તેમણે અમલમાં મૂક્યો. લોકજગૃતિ માત્ર રાજ્યદ્વારી પ્રવૃત્તિદ્વારાજ થઈ શકતી હતી, એ તો સૌએ જોયેલું. એ પ્રવૃત્તિને જો ધર્મનું સ્વરૂપ અપાય તો રાજ્યદ્વારી પ્રવૃત્તિ મોક્ષમાર્ગ દર્શાવનારી થઈ પડે. આવો ભવ્ય વિચાર તેમણે પોતાની હિન્દ સેવક સમાજ પાસે અને પ્રજા સમક્ષ મૂકેલો. તેમણે દહતાપૂર્વક કહ્યું કે આપણી રાજ્યદ્વારી પ્રવૃત્તિ જ્યાં સુધી તેમાં ધર્મવૃત્તિ દાખલ ન થાય ત્યાં સુધી શુષ્ક રહેવાની. “ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ” ના લેખકે તેમનાં અવસાનની નોંધ લેતાં ગોખલેજીનાં કાર્યની આ વિલક્ષણતા ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, અને રાજ્યદ્વારી સંન્યાસી બનાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન સફળ થશે કે નહિ એ વિષે શંકા બતાવી તેમણે વારસામાં મૂકેલી હિન્દ સેવક સમાજને સાવધાન કરી હતી. આ જમાનામાં રાજ્યદ્વારી સંન્યાસી જ સંન્યાસને દીપાવી શકવાના છે. બીજા પ્રાયઃ ભગવંતે લજવનારા જ હશે. શુદ્ધ ધર્મમાર્ગે જનારો કોઈપણ ભારતવાસી રાજ્યપ્રકરણી કાર્યોમાં ભાગ લીધા વિના ભાગ્યે જ રહી શકે. એટલે બીજા રૂપમાં કહેતાં શુદ્ધ ધર્મમાર્ગી લોકસેવાનો અંગીકાર કર્યા વિના રહી જ શકતો નથી, અને રાજ્યતંત્રની જાળમાં આપણે બધા એટલે બધે દરજ્જે ગુંચવાયલા છીએ કે રાજ્યતંત્રમાં પડ્યા વિના લોકસેવા સંભવિત નથી. જે ખેડુતો અસલના વખતમાં રાજ્યાધિકારી કોણ છે તેને વિષે અજ્ઞાત રહેવા છતાં પોતાનું સરળ જીવન નિર્ભયપણે ગુજારી શકતા હતા, તેઓની એવી નિરાળી સ્થિતિ હવે રહી નથી. આવે સમયે તેમનું ધર્માચરણ રાજ્યપ્રકરણી સ્થિતિને અવલંબીને હોવું જોઈએ. આ મહત્વનો સ્વીકાર આપણા સાધુઓ, ઋષિઓ,

મુનિઓ, મૌલવીઓ, પાદરીઓ કરે તો સ્થળે સ્થળે હિન્દુ સેવક સમાજ હોય, અને ધર્મવૃત્તિ હિન્દુસ્થાનમાં વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે કે જેથી રાજ્યતન્ત્ર જે અગાધામણું થઈ પડ્યું છે તે શુદ્ધ થાય, હિન્દુસ્થાન જે ધાર્મિક સામ્રાજ્ય લોગવતું હતું એમ આપણે જાણીએ છીએ તે સામ્રાજ્ય તે પાછું લોગવે, હિન્દનાં બંધનો એક ક્ષણમાં તુટે અને એક પ્રાચીન દષ્ટાએ પોતાની અમરવાણીમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય: લોખંડનો ઉપયોગ તલવાર બનાવવામાં નહિ, પણ હળ બનાવવામાં થશે, અને સિંહની સાથે ઘેટાં મિત્રલાવે વિચરશે.* એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનારી પ્રવૃત્તિ ગોખડેજના જીવનનો મંત્ર હતો, એ જ તેમનો સંદેશો છે, અને હું માનું છું કે સરલ મનથી વાંચનાર, તેમનાં લાપણામાં આ મંત્ર શબ્દ શબ્દે ઓળખશે.

* “ And they shall beat their swords into ploughshares and their spears into pruning hooks. ” Bible: Isaiah 2, 4.

“ The wolf and the lamb shall feed together and the lion shall eat straw like the bullock. ” Ibid 65, 25.

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓનો સત્યાગ્રહ.*

આગામી કોંગ્રેસ ઉપર સંદેશો મોકલવા તમે મને તાર કર્યો છે. કોઈ પણ જાતનો સંદેશો મોકલવા હું જરાય લાયક હોઉં એમ મને નથી લાગતું. છતાં, સાદા વિનયની રૂએ મારે તમારા તારના જવાબમાં કંઈક કહેવું જોઈએ. મારી પાસે અત્યારે જે કામ છે તે વિના ખીજા કશાનો વિચાર હું આ ઘડીએ કરી શકતો નથી, અને તે કામ ટ્રાન્સવાલમાં આવી રહેલી લડત છે. હું આશા રાખું છું કે આખાં હિન્દમાં આપણા દેશબંધુઓ એમ માનતા હશે કે આ લડતનો ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રીય છે, કારણ કે હિન્દના માનનાં રક્ષણ માટે તે ઉપાડવામાં આવી છે. હું વખતે જોટો હોઉં, પરંતુ જાહેરમાં જણાવતાં મેં સંકોચ નથી કર્યો કે અર્વાચીન સમયની તે મોટામાં મોટી લડત છે, કારણ કે તેનું સાધ્ય પવિત્રમાં પવિત્ર છે, અને તેનાં સાધનો પણ તેવાં જ પવિત્ર છે. ટ્રાન્સવાલમાં આપણા દેશબંધુઓ, યુરોપીયનની પેઠે, શિક્ષિત હિન્દીઓ ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થઈ શકે એવો હક મેળવવા માટે લડે છે. આની અંદર, લડનારાઓને કોઈ પણ જાતનો અંગત સ્વાર્થ સાધવાનો નથી, તેમ ઉપર જણાવેલો હક જે પહેલી જ વાર સંસ્થાનના ધારાએ હરી લીધો છે, તે પાછો મળેથી કોઈને આર્થિક લાભ પણ થવાનો નથી. અત્યારે ટ્રાન્સવાલમાં વસતા હિન્દના સંતાનો પૂરવાર કરી રહ્યા છે કે તેઓ સરળ અને શુદ્ધ આદર્શ માટે લડવા શક્તિવાન છે. દુઃખનિવારણ કરવા માટે લેવામાં આવેલા ઇલાજો પણ તેની પેઠે જ શુદ્ધ અને સરળ છે, ખળાત્કાર માત્રનો સાવ ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે. તેઓ માને છે કે ચિરકાળ ટકે એવા સુધારા મેળવવાનો ખરો અને અસર-

* ૧૯૦૮ માં લાહોરમાં થયેલી કોંગ્રેસની બેઠક ઉપર આ સંદેશો ‘ઇન્ડિયન રીવ્યુ’ દ્વારા મોકલવામાં આવ્યો હતો.

કારક ઉપાય સહન કરવાનો એક જ છે. તેઓ પશુબળ અથવા શારીરિક બળની સામે આત્મબળથી થાય છે. તેઓ એમ માને છે કે દુનિયાના રાજા અને દુનિયાના બંધારણ તરફની વફાદરી ઈશ્વર અને તેનાં બંધારણ પ્રતિની વફાદારીને અધીન છે. પોતાનાં અંતઃકરણ દ્વારા દેવી બંધારણ સમજવામાં તેઓ કબુલ કરે છે તેઓ વખતે ખોટા પણ હોય. તેથી મનુષ્યકૃત જે ધારાઓ તેઓને ઈશ્વરના સનાતન નિયમો સાથે બંધ બેસતા જણાતા નથી, તેની સામે થવામાં અથવા તેને માન ન આપવા માટે તેઓ તે ધારાઓમાં જણાવેલી શિક્ષા મુંગે મોઢે સ્વીકારે છે, અને પોતાની સ્થિતિ સુધારવા માટે તેઓ સમય ઉપર અને મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલાં ઉત્તમ તત્વ ઉપર આધાર રાખે છે. જો તેઓ ખોટા હોય, તો તેઓ એકલા દુઃખી થાય છે, અને વસ્તુવ્યવસ્થા ચાલુ રહે છે. અત્યાર લગણુ, ૨૫૦૦ કરતાં વધારે હિન્દીઓએ અથવા વસવાટ કરી રહેલી વસ્તીના લગભગ અર્ધા ભાગે, અથવા ટ્રાન્સવાલની આખી હિન્દી વસ્તીના પાંચમાં ભાગે જેલમાં જઈ, ત્યાંના ભયંકર સંકટો વેઠ્યાં છે. તેઓમાંથી કેટલાકો વારે વારે જેલમાં ગયા છે. ઘણા કુટુંબો ગરીબ થઈ ગયાં છે. કેટલાક વેપારીઓએ, પોતાની મર્દાનગી ગુમાવવાને બદલે વિપત્તિ વોહુરી લીધી છે. હિન્દુ-મુસલમાનના પ્રશ્નનો નિવેડો, અનાયાસે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવી ગયો છે. અમને લાગે છે કે અમને એકબીજાને એકબીજા વિના ચાલી શકે એમ નથી. મુસલમાન, પારસી અને હિન્દુ, અથવા પ્રાંતવાર ભેતો, બંગાલી, પંજાબી, અફઘાનીસ્થાની, અને મુંબઈવાસીઓ એક સાથે રહી લડે છે.

હું એમ જણાવવા હિમ્મત કરું છું કે આવી લડત કોંગ્રેસનો બધો વખત નહિ તોપણ ઘણો વખત રોકે તો તે યોગ્ય છે. જો અવિનય ન કહેવાય તો હું કોંગ્રેસના કાર્યક્રમના આ અને બીજા વિષયો વચ્ચે ભેદ કરવા ઈચ્છું છું. બીજા વિષયો જે કાયદા કે નીતિ સામે વિરોધ બતાવનારા હોય છે તેમાં કોઈ જાતનું આર્થિક દુઃખ સમાયલું હોતું નથી. કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિ વિચાર

દર્શાવવાની છે પરન્તુ તદનુસાર કાર્ય કરવાની નથી. ટ્રાન્સવાલની બાબતમાં, જે કાયદો અને નીતિ ઘડવામાં આવ્યાં છે તે ખોટાં હોવાથી, અમે તેનો અનાદર કર્યો છે અને તેથી અમે ભાનપૂર્વક અને વિચારપૂર્વક આર્થિક અને શારીરિક દુઃખો વેઠીએ છીએ. અમારું કાર્ય અમારા વિચારને અનુસરે છે અને તદનુરૂપ છે. જે વિચાર અહીં રજુ કરવામાં આવ્યો છે તે સાચો હોય તો કેંગ્રેસના કાર્યક્રમમાં ટ્રાન્સવાલના પ્રશ્ન માટે સૌથી અગત્યનું સ્થાન માગવામાં હું ગેરવાજબી ઠરતો નથી. હું એમ પણ સૂચવવા ઇચ્છું છું કે ઉપર જણાવેલા સત્યાગ્રહ ઉપર વિચાર કરતાં અને ધ્યાન દેતાં, હિંદમાંજે અનેક દુઃખો આપણે સહીએ છીએ તેને દૂર કરવા આપણને વખતે એમ જણાઈ આવશે કે સત્યાગ્રહ એ એક ખાતરીદાર સર્વસામાન્ય ઉપચાર છે. તેનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ થાય તો મને ખાતરી છે કે આપણા લોકની વૃત્તિને અને આપણી ભૂમિને અનુકુળ આ એક જ સાધન છે એમ જણાઈ આવશે; કારણ કે આપણો દેશ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધર્મોને પોષનારો છે, અને તેને અર્વાચીન સુધારામાંથી લાગ્યે જ કંઈ શીખવાનું છે કે જે સુધારો અતિશય અધમ પ્રકારના બળાત્કાર ઉપર ચાલ્યો છે, જે માણસમાં રહેલાં દિવ્ય તત્વનો મોટે ભાગે ઇન્કાર કરે છે, અને જે અતિ વેગથી પોતાનો જ નાશ કરાવવા આગળ ધસે છે.

ખેડાના ખેડુતોનો સત્યાગ્રહ.*

મહેરખાન પ્રેટ સાહેબનું ભાષણ આપે ધ્યાનપૂર્વક અને વિનયપૂર્વક સાંભળ્યું એ બહુ ઠીક કર્યું છે. સત્યાગ્રહીને એ જ શોભે. કમનસીબ જોગે આપણે સરકારના મહેસુલ બાબતના હુકમનો નિરાદર કરવો પડ્યો છે. પણ તેથી આપણે સરકારી અમલદારોને આપવું ઘટે છે તે માન ભૂલીએ નહિ. આપણે ભયમાંથી, ગુલામીમાંથી મુક્ત થવા ઇચ્છીએ છીએ; વિનય છોડવા ઇચ્છતા નથી. ઉદ્ધત તો આપણાથી બનાય જ નહિ. સત્યાગ્રહમાં હમેશાં વિનય તો હોય જ.

મહેરખાન કમિશનર સાહેબે ખેડુતોના હક્ક બતાવ્યા અને ફરજ પણ બતાવી. બંને સલાહ યોગ્ય છે, પણ મનુષ્ય માત્રનો એક ભારે હક અને તેની ફરજ છે એ તેઓ સાહેબે નથી બતાવેલું. ખેડીકથી કોઈ પણ માણસે કશુંએ ન કરવું એ તેની ફરજ છે. તેથી જ્યારે ધાસ્તી આપી કોઈ આપણી પાસે કામ કરાવવા ઇચ્છે તે કામની સામે થવું તે આપણો હક છે. એ હકની રૂયે ખેડાની પ્રજા અત્યારે સરકારના હુકમનો માનપૂર્વક નિરાદર કરે છે. આપણે માનીએ છીએ કે વર્ષ ચાર આની કરતાં ઓછું થયું છે, તેથી સરકારધારો મુલતવી રહેવો જોઈએ. એટલે જો મુલતવી રહેવો જોઈતો ધારો ભરીએ તો માત્ર આપણી જંગમ મિલકત વેચવાના કે જમીન ખાલસા થવાના ભયને લીધે જ ભરીએ. આવા ભયને વશ થઈએ તો આપણે પુરૂષાર્થહીન રહ્યો. આવા ભયથી લગભગ ૮૦ ટકા ખેડુતોએ સરકારધારો ભરી લીધો.

* ખેડાના ખેડુતો સમક્ષ નામદાર પ્રેટે નડીયાદમાં ‘ખેડાની પ્રજાનું કર્તવ્ય’ એ વિષે એક ભાષણ ગુજરાતીમાં આપ્યું હતું. તેના ઉત્તરમાં ૧૭-૪-૧૮ ને દિને ‘ખેડા જિલ્લાના સત્યાગ્રહીઓ પ્રત્યે’ આ નિવેદન પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું.

છે; એટલે ૨૦ ટકાના હાથમાં ૧૦૦ ટકાની લાજ રહેલી છે. જેણે પોતાનું પુરૂષાર્થ ખોયું છે તે વફાદારી પણ નથી બતાવી શકતો. પશુઓ ને મનુષ્ય વચ્ચેનો ભેદ, મનુષ્યના પુરૂષાર્થમાં જ રહેલો છે. પુરૂષાર્થ કરવાની આ લડત છે.

મહેસુલ ખાતાના કે બીજી બાબતના સરકારી હુકમો પ્રજાએ અરજી કર્યા છતાં ન ફરે તો મુંગે મોઢે માથે ચઢાવવા જ જોઈએ, એવું બ્રિટિશ બંધારણ નથી, એ રાજનીતિ નથી. પ્રજા જે હુકમને જ્ઞાનપૂર્વક અન્યાયી અથવા બુલમી માને તે હુકમની સામે થવાનો તેને જન્મથી જ હુક છે, અને એ પ્રજાની ફરજ છે. જે ધારો કુટુંબમાં લાગુ પડે છે તે જ રાજા પ્રજાની વચ્ચે પણ લાગુ પડે છે, અને જ્યાં એ ધારાનું ખંડન થાય છે ત્યાં રાજા પ્રજા વચ્ચે કલેશ થાય છે; રૈયત છુપી રીતે બેવફાઈ કરે છે; રાજા અવિશ્વાસુ અને વહેમી બને છે. સરકારના હુકમની સામે થતાં એક વસ્તુ યાદ રહેવી જ જોઈએ. સરકારનો હુકમ ગેરવ્યાજબી છે, એમ આપણે સર્વાંશે ન કહી શકીએ. આપણે તેને ગેરવાજબી માનીએ છતાં હકીકતમાં એ વાજબી પણ હોય. તેથી જેમ ખાનગી વહેવારમાં તેમ રાજા પ્રજા વચ્ચે પણ મતભેદનો ફડચો પંચથી જ થવો જોઈએ. આમ અસલના રાજાઓ કરતા. અંગ્રેજ સરકાર હુમેશાં કરે છે. એવા પંચને કમિશન અથવા તો કમિટીનું નામ આપે છે, અને રાજ્યપદનું માન જળવાય તેથી એ પંચના ઠરાવોનો અમલ અદાલતોમાં નથી થતો. પણ રાજ્યસત્તાની મુનસફી ઉપર રહેતો ગણાય છે. છતાં છેવટનું પરિણામ તો જેવું સાધારણ પંચમાં આવે છે તેવું જ આમાં આવે છે. પ્રજામતને માન આપ્યા વિના રાજ્ય ચલાવવું અશક્ય છે. પણ જો રાજા કમિટી કે કમિશન પણ ન નીમે તો પ્રજાએ શું કરવું? જે પ્રજામાં પશુબળ પ્રધાનપદ ભોગવે છે ત્યાં મારપીટ ચાલે છે, અને શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરી પ્રજા ન્યાય મેળવવા મથે છે. આ પદ્ધતિ નિરર્થક છે એમ મારો પોતાનો તો અનુભવ છે. હું એમ પણ માનું છું કે બધાં ધર્મશાસ્ત્રોએ મારામારી કરીને ન્યાય મેળવવાની પદ્ધતિને વખોડી છે, અને એ પદ્ધતિ આપણે કુટુંબ

વ્યવહારમાં તો લાગુ પાડતા નથી. સીધો રસ્તો એ જ છે કે આપણે પોતે હુકમનો નિરાદર કરતાં જે દુઃખ વેઠવું પડે તે ધીરજથી અને રોષ લાગ્યા વિના વેઠવું. આથી ઘણા અર્થ સરે છે. આપણે ખોટા ઠરીએ તો દુઃખ વેઠવું એ યોગ્ય જ હતું. આપણે સાચા હોઈએ તો સામેના એટલે સરકારપક્ષમાં દયા ઉત્પન્ન થયા વિના રહેનાર જ નથી. એટલે છેવટે સરકારને ન્યાય આપ્યે જ છુટકો. આ શાસ્ત્ર પ્રમાણુ છે. સત્યનો સદાય જય જ કદાચો છે. અને એ વાક્યની સિદ્ધિ આપણે વખતો વખત અનુભવીએ છીએ. આમ સત્યને સાડે એટલે ધર્મને સાડે દુઃખ વેઠવા ખેડાની પ્રજા નીકળી પડી છે.

રખેને આપણે નખળા થઈ જઈએ તેથી પ્રતિજ્ઞા લઈને આપણે આપણને બાંધી લીધા છે. આમ પ્રતિજ્ઞાઓ કર્યા વિના કોઈ પ્રજા ચઢતી નથી. પ્રતિજ્ઞા એટલે અનિવાર્ય નિશ્ચય. જે નિશ્ચય નથી કરી શકતો તે માણસ વગર સુકાનના વહાણની માફક આમ તેમ અફળાઈ નાશ પામે છે. કમિશનર સાહેબ કહે છે કે પ્રતિજ્ઞા પોતે અયોગ્ય છે અને વગર વિચારે લેવાઈ છે. અયોગ્ય નથી એમ આપણે આગળ જોઈ ગયા, કેમકે આપણે જેને ગેરવાજબી હુકમ માનીએ તેની સામે થવાનો આપણને હક છે, આ પ્રતિજ્ઞા વગર વિચારે નથી લેવાઈ એમ દરેક પ્રતિજ્ઞા લેનાર જાણે છે. સૂર્યની ગતિ ફરી શકે, પણ આ વિચારપૂર્વક લેવાયલી યોગ્ય પ્રતિજ્ઞા ન જ ફરે.

હું દિલ્લીગીર છું કે નામદાર પ્રેટ સાહેબે અમદાવાદના મિલમજુરોની હડતાલ વિષે હકીકત વિરુદ્ધ વાત પોતાના ભાષણમાં કહી છે. તેમાં તેઓ સાહેબે વિનયનો, ન્યાયનો, મર્યાદાનો, અને મિત્રતાનો ભંગ કર્યો છે. હું ઉમેદ રાખું છું કે તેમણે આ દોષો અજાણતાં કર્યા છે. જો કોઈએ આ જગતમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી હોય તો મજુરોએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી છે. તેઓએ હંમેશાં કહેલું કે પંચ ઠરાવે તે પગાર લેવા તેઓ કબુલ થશે. હડતાલ દરમ્યાન માલિકોએ આ તત્વનો ઇન્કાર કર્યો તેથી જ મજુરોએ ૩૫ ટકાની માગણી કરી. પણ તેઓએ પંચનો ઇન્કાર

ત્યાર બાદ પણ ક્યો નહતો. તેઓએ પહેલા દહાડાને સારૂં ૩૫ ટકા લીધા ને પ્રતિજ્ઞાનો અક્ષર જાળવ્યો. પછી તે સારૂં પંચ મુકરર થયા ને પંચ ઠરાવે તે લેવા તેઓએ કબુલ રાખ્યું. દરમ્યાન માલિકોના ૨૦ ટકા ને મનુરના ૩૫ ટકા વચ્ચેનો દર લેવાનું ઠર્યું. તેમાં પણ પંચના ઠરાવ પછી લેવું દેવું થશે. આમ પ્રતિજ્ઞાનું રહસ્ય જાળવાયું. વળી ગમે તેમ હોય પણ નામદાર ટ્રેડ સાહેબ કહે છે તેમ મનુરોએ જ્ઞાનપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા તોડી જ નથી. નામદાર ટ્રેડ સાહેબને માનવું હોય તો માની શકે છે કે મનુરોએ પ્રતિજ્ઞા તોડી. તે તેમની મુખત્યારીની વાત છે પણ મનુરોની માન્યતા એ હકીકતની વાત છે. હકીકત નામદાર ટ્રેડ સાહેબ અવળી રજુ કરે છે. જ્યારે સુલેહ મનુરોને સમજાવવામાં આવી ત્યારે તેઓ સાહેબ હાજર હતા. પ્રતિજ્ઞા કેમ પગાઈ એ સમજાવ્યું ને મનુરોએ તે વધાવી પણ લીધું. આ બધાના તેઓ નામદાર સાક્ષી હતા. તેમણે તે સુલેહ વિષે આ પ્રમાણે ભાષણ કર્યું:

“ તમારા વચ્ચે સમાધાન થાય છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે જ્યાં સુધી તમે ગાંધી સાહેબની સલાહ લેશો અને કહેલું કરશો ત્યાં સુધી તમારો સુધારો થશે, અને તમને ન્યાય મળશે. તમારે યાદીમાં રાખવું જોઈએ કે તમારે માટે ગાંધી સાહેબે તથા તેમના મદદગાર બાનુઓ અને ગૃહસ્થોએ ખૂબ દુઃખ વેઠ્યું છે, તસ્દી લીધી છે, તમારા ઉપર પ્રેમ બતાવ્યો છે. ”

આમ છતાં તેઓ પ્રતિજ્ઞાભંગની વાત કરે છે તે મારી અદ્યપમતિ પ્રમાણે સમજી ન શકાય તેમ છે.

કમિશનર સાહેબે ધમકી ખૂબ આપી છે, તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે એ ધમકી પોતે ખરી પાડી દેશે. એટલે તેઓ સાહેબ પ્રતિજ્ઞા કરનારાઓની બધી જમીન ખાલસા કરશે, અને તેના વારસોને પણ ખેડા જીલ્લામાં જમીનની માલિકી ભોગવવાને બિનહકદાર ઠરાવશે. આ ઘોર વચન છે, કૂર છે, કઠોર છે. હું માનું છું કે આ વચનમાં અતિ તીવ્ર રોષ ભરાયલો છે. જ્યારે નામદાર

કમિશનર સાહેબનો રોષ શાંત થશે ત્યારે આવાં ઘોર વચનને સાડ તેઓ સાહેબ પશ્ચાત્તાપ કરશે. સરકાર અને પ્રજા વચ્ચેના સંબંધને તેઓએ માળાપ અને છોકરાં વચ્ચેના સંબંધ જેવો માન્યો છે. કોઈ પણ માળાપે પોતાનાં છોકરાને તેના વિનયપૂર્વક સામે થવાને સાડ પદબ્રષ્ટ કરવાનો હાખલો આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવ્યો નથી. ખેડાની પ્રજાની પ્રતિજ્ઞા ભુલભરેલી હોય, એ અશક્ય નથી. પણ તે પ્રતિજ્ઞામાં અવિનય, ઉદ્વેગ કે ડાંડાઈનો અંશ સરખોયો નથી. આવી ધાર્મિક ભાવથી ઉન્નતિ ખાતર દેવાયલી પ્રતિજ્ઞાની, ઉપર પ્રમાણે ઘોર સજા થાય એ વાત હું હજીએ અશક્ય સમજું છું. એવી સજા હિન્દુસ્થાન સાંખી ન શકે, બ્રિટિશ રાજ્યાધિકારીઓ કદી પાસ ન કરે, બ્રિટિશ પ્રજાને આવી સજા વિષે ત્રાસ જ છુટે. જો આવો ઘોર અન્યાય બ્રિટિશ સદ્વતનતમાં થાય તો એ સદ્વતનતમાં હું તો બહારવટે જ રહી શકું. પણ બ્રિટિશ રાજ્યનીતિ વિષે નામદાર કમિશનર સાહેબના કરતાં મારો વિશ્વાસ વધારે છે, અને હું હજી પણ જે વચન મેં આપને પહેલાં કહેલાં છે તે કહી સંલગ્ન છું કે તમે શુદ્ધભાવે કરેલાં કાર્યને સાડ તમારી જમીન ખોઈ બેસો એ અસંભવિત માનું છું. છતાં આપણી તૈયારી જમીન ખોવાની પણ હોવી જોઈએ. એક તરફ પ્રતિજ્ઞા અને બીજી તરફ આપણું સર્વસ્વ રાખો તો બધી મિલકત-સ્થાવર અને જંગમ-ની કિંમત પ્રતિજ્ઞાના પ્રમાણમાં કાંઈ જ નથી. તમારી પ્રતિજ્ઞાના પાલનરૂપી વારસો લાખો રૂપિયાની મિલકતના કરતાં ઘણો વધારે કિંમતી છે, તેમાં આખા હિન્દુસ્થાનને ઉંચે ચઢવાનો રસ્તો રહેલો છે, અને મારી ખાતરી છે કે એ રસ્તો તમે કદી છોડશો નહિ. ઇશ્વર એ પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું તમને બળ આપે એવું ઈચ્છું છું.

નીતિધર્મ અથવા ધર્મનીતિ.

નીતિધર્મ અથવા ધર્મનીતિ.*

† આજ કાલ દુનિયામાં પાખંડ વધી ગયું છે. માણસ ગમે તે ધર્મનો હોય તો પણ તે ધર્મનું ઉપરટપકું રૂપ માત્ર વિચારે છે, અને પોતાની ખરી ફરજ ચુકી જાય છે. પૈસાનું અત્યંત સેવન કરવામાં ખીજ માણસોને શું દુઃખ પડે છે અથવા તો પડશે તેનો ખ્યાલ આપણે ભાગ્યે જ કરીએ છીએ. અત્યંત કોમળ ન્હાનાં પ્રાણીઓને મારી જો કોમળ મોજ બનાવી શકાય તો તેવાં મોજ પહેરવામાં યુરોપની અબળાઓ જરાએ આનાકાની કરતી નથી. મિ. રૉકફેલર કે જે દુનિયામાં તવંગર માણસોની પહેલી પંક્તિમાં ગણાય છે તેણે પૈસો એકઠો કરતાં નીતિના ઘણા કાનુનોનો લંગ કર્યો છે એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે. ચોમેર નજર કરેથી જણાશે કે યુરોપ તથા અમેરિકામાં ઘણા માણસો ધર્મની વિરુદ્ધ થઈને બેઠા છે. તેઓ એવી દલીલ કરે છે કે જો દુનિયામાં ધર્મ જેવું કંઈ હોય તો જે દુરાચરણ વધી પડ્યું છે તે વધવું જોઈએ નહિ. આ વિચાર ભૂલ ભરેલો છે. પોતાની હિમેશની ટેવ મુજબ માણસ પોતાનો વાંક ન વિચારી સાધનને દોષ આપે છે. તેમ જ માણસો પોતાની દુષ્ટતાનો વિચાર ન કરતાં ‘ધર્મ જ ખોટો’ એમ કહી સ્વચ્છંદપણે જેમ કાવે તેમ વર્તે છે અને રહે છે. આવું જોઈને હાલ અમેરિકા અને યુરોપમાં એવા ઘણા માણસો બહાર આવ્યા છે કે જેઓ ‘આમ બધા ધર્મનો નાશ થાય તો દુનિયાને મોટું નુકસાન પહોંચશે અને લોકો નીતિનો રસ્તો છોડી દેશે’ એવી ધાસ્તીથી લોકોને નીતિના માર્ગે ચઢાવવા જુદા જુદા ઇલાજો શોધી રહ્યા

*આ લેખ Salter નામના અમેરિકન લેખકના ‘Ethical Religion’ નામના લેખનો અનુવાદ છે.

† આ ભાગ અનુવાદકની પ્રસ્તાવના રૂપે છે.

છે. એવી એક મંડળી નીકળી છે કે જેણે બધા ધર્મનું સંશોધન કરીને એવી હકીકત રજુ કરી છે કે બધા ધર્મો નીતિ તો શીખવે છે જ; પણ તે ઉપરાંત તે ધર્મો ઘણે ભાગે નીતિના નિયમો ઉપર જ ટકી રહ્યા છે. માણસ અમુક ધર્મ માને અથવા ન માને તો પણ નીતિના નિયમો પાળવાની તેની ફરજ છે. જે માણસો નીતિના નિયમો નથી પાળતા તેઓ આ દુનિયામાં કે પર દુનિયામાં પોતાનું કે બીજાનું સારું કરી શકવાના નથી. જેઓ પાખંડ મતોને લઈને ધર્મ માત્રને તિરસ્કારની નજરથી જુવે છે તેવા માણસોને ખેંચી વળવું એવો આ મંડળીનો હેતુ છે. તે મંડળી બધા ધર્મોનો સાર કાઢી તેમાંથી માત્ર નીતિના વિષયો જ ચર્ચે છે, નીતિના ઉપર લખે છે, અને તેના સભ્યો તે પ્રમાણે વર્તે છે. આવા મતને તેઓ નીતિ-ધર્મ (Ethical Religion) એવું નામ આપે છે. આ મંડળીનું કામ કોઈ પણ ધર્મનું ખંડન કરવાનું નથી. તે મંડળીમાં ગમે તે ધર્મના માણસો દાખલ થઈ શકે છે અને થાય છે. આ મંડળીથી લાભ એ થયો છે કે તેમાં જોડાનાર માણસો પોતાના ધર્મને વધારે વળગી રહે છે, અને તેમાં નીતિની બાબત જે શિક્ષણ હોય છે તેની ઉપર વધારે ધ્યાન દે છે. માણસો નીતિ જાળવવી જોઈએ, અને જો તેમ ન થાય તો દુનિયામાં બંધારણ તુટશે અને છેવટે મ્હોટું નુકસાન થશે એમ તેઓ દઢ મનથી માને છે.

અમેરિકામાં મિ. સોલ્ટર કરીને એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ છે. તેણે એક ઘણું ખુબીદાર પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તેમાં ધર્મની ચર્ચા જરાએ નથી, પણ તેમાંનો બોધ બધા માણસોને લાગુ પડી શકે છે. એ પુસ્તકના લેખકની બાબત એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે જેટલું કરવાની સલાહ તે આપણને આપે છે તેટલું તે પોતે કરે છે.

* * * *

† આપણે સારા વિચારો ઉપર આવી શકીએ છીએ એ આપણી નીતિનું ફળ છે એમ ગણવું જોઈએ. દુનિયામાં સાધારણ

† જે પેરાગ્રાફની શરૂઆતમાં આ (†) ચિહ્ન મુકવામાં આવ્યું છે તે પેરાગ્રાફથી નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે.

શાસ્ત્રો તો દુનિયા કેવી છે તે બતાવે છે; નીતિ દુનિયા કેવી હોવી જોઈએ એ બતાવે છે. નીતિ વડે માણસે કેમ વર્તવું એ જાણી શકાય છે. માણસનાં મનની અંદર હિમેશાં બે ખારીઓ રહેલી છે. એકમાંથી પોતે કેવો છે તે જોઈ શકે છે, અને બીજીમાંથી પોતે કેવો હોવો જોઈએ તેનો તેને ખ્યાલ આવી શકે છે. શરીર, મગજ, અને મન એ બધાં નોખાં નોખાં તપાસવા એ આપણું કામ છે, પણ તેટલેથી અટકી જઈએ તો એનું જ્ઞાન મેળવ્યા છતાં આપણે કંઈ ફાયદો મેળવી શકશું નહિ. અન્યાય, દુષ્ટતા, અભિમાન વગેરેથી શું પરિણામ આવે છે, અને જ્યાં એ ત્રણ વસ્તુ હોય છે ત્યાં કેવી ખરાબી થાય છે; એ જાણવાની પણ જરૂર છે. અને એ જાણેથી પણ બસ નથી; પણ જાણ્યા પછી એ પ્રમાણે વર્તવાનું છે. નીતિનો વિચાર તો ‘આરકીટેક્ટ’ના નકશા જેવો છે. નકસો ઘર કેમ બાંધવું તે બતાવે છે, પણ જેમ ચણતર ન કર્યું હોય તો નકસો નકામો થઈ પડે છે, તેમ નીતિના વિચાર પ્રમાણે આચરણ ન કર્યું હોય તો નીતિનો વિચાર નકામો થઈ પડે છે. ઘણાં માણસો નીતિનાં વચનો યાદ કરે છે, તે વિષે લાપણું કરે છે, પણ તે પ્રમાણે ચાલતા નથી, અને ચાલવા માગતા પણ નથી. કેટલાક વળી એમ જ માને છે કે નીતિના વિચારો આ લોકમાં નહિ પણ મરણ પછી પરલોકમાં અમલમાં લાવવાના છે. આ કંઈ વખાણવા લાયક વિચાર ગણાય જ નહિ. એક વિચારવાન માણસે કહ્યું છે કે જો આપણે સંપૂર્ણ થવું જ હોય તો આપણે આજથી જ ગમે તે દુઃખો સહન કરીને નીતિ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. આપણે આવા વિચારોથી લડકી જવાનું નથી; પણ આપણી જવાબદારી સમજી તે પ્રમાણે વર્તવામાં ખુશી થવાનું છે. મહાન યોદ્ધો પેમબ્રોક, એબેરાકની લડાઈ વખતે લડાઈ પછી અર્લ ઓફ ડાર્બીને મળ્યો, ત્યારે અર્લ ઓફ ડાર્બીએ તેને ખબર આપી કે લડાઈ જીતાઈ ગઈ છે. એ સાંભળી પેમબ્રોક બોલી ઉઠ્યો: “તમે મારી તરફ વિનય નથી વાપર્યો. મને જેનું માન મળત તે તમે મારા હાથમાંથી છીનવી લીધું છે. મને લડાઈમાં બોલાવ્યો તો મારા આવતાં પહેલાં લડાઈ લડવી જોઈતી ન

હોતી. ” આમ જ્યારે જવાબદારી લેવાની હોંશ નીતિ માર્ગમાં માણસને થાય ત્યારે જ તે આ રસ્તે આગળ વધી શકે.

ઈશ્વર સર્વ શક્તિમાન છે, સંપૂર્ણ છે. તેની ક્યાનો, તેની ભલાઈનો, તેના ન્યાયનો પાર નથી. જો એમ હોય તો આપણે તેની પ્રજા, નીતિમાર્ગ છોડી જ કેમ શકીએ! નીતિનું આચરણ કરનાર નિષ્કુળ જાય તો તેમાં નીતિનો વાંક નથી. પણ જેઓ નીતિભંગ કરે છે તેઓએ પોતાના ઉપર વાંક ઢાળવાનો છે.

નીતિમાર્ગમાં નીતિ જાળવીને નીતિનો ખદ્દો મેળવવાની વાત જ આવતી નથી. માણસ કાંઈ ભલું કરે છે તે કંઈ શાખાશી ખાટવાને સાડ નથી કરતો. તે તો ભલું કર્યા વિના રહી જ નહિ શકે. તેને સાડ પોરાક અને ભલાઈ એ બંનેની સરખામણી કરતાં ભલાઈ એ ઉંચા પ્રકારનો પોરાક છે. અને જો ભલાઈ કરવાની તક તેવા માણસને બીજો કોઈ માણસ આપે તો તક આપનાર માણસનો ભલાઈ કરનાર આભારી બને છે; જેમ ભુખ્યો અન્ન આપનારને આશીર્વાદ દે છે તેમ.

નીતિમાર્ગ એ ઉપરટપકે માણસાઈ મેળવવી લેવાનો માર્ગ નથી. તેનો અર્થ એમ નથી કે આપણે જરા વધારે મહેનતું થવું, વધારે કેળવણી લેવી, વધારે સ્વચ્છ રહેવું, અને તેવું બીજું કરવું. એ બધું તેમાં આવે છે ખરું; પણ માત્ર એમ કરવાથી સરહદ ઉપર જ પહોંચવા જેવું થાય છે. એ સિવાય ઘણું આ માર્ગની અંદર માણસે કરવું રહ્યું છે. અને તે બધું ફરજ સમજીને કરવાનું છે, અને નહિ કે નફેા ખાટવાના ઇરાદાથી.

† નીતિ વિષેના ચાલતા વિચારો ભારે નહિ કહેવાય. કેટલાક એમ માને છે કે નીતિની બહુ દરકાર રાખવાની નથી. કેટલાક વળી એમ માને છે કે ધર્મને તથા નીતિને સંબંધ નથી. પણ દુનિયાના ધર્મો તપાસતાં દેખાઈ આવે છે કે નીતિ વિના ધર્મ નભી શકે નહિ. ખરી નીતિમાં ધર્મનો સમાવેશ ઘણે ભાગે થઈ જાય છે. જેઓ પોતાના સ્વાર્થને અર્થે નહિ પણ નીતિને ખાતર નીતિના નિયમો જાળવે છે તેઓને ધાર્મિક ગણી શકાય.

ખરી નીતિનો એ નિયમ છે કે આપણે જાણતા હોઈએ તે માર્ગ લેવો એ બસ નથી, પણ જે માર્ગ ખરો છે એમ આપણે જાણતા હોઈએ, તે માર્ગથી આપણે વાકેફ હોઈએ કે નહિ તો પણ, આપણે તે લેવો જોઈએ. એટલે કે અમુક માર્ગ ખરો છે એમ આપણે જાણતા હોઈએ ત્યારે નિર્ભય થઈ તે માર્ગમાં અંપલાવવું જોઈએ. આમ નીતિ જળવાય તો જ આપણે આગળ વધી શકીએ. એટલે નીતિ તથા ખરો સુધારો અને ખરી ચડતી હુમેશાં એક સાથે જોવામાં આવે છે.

આપણી ઇચ્છાઓ તપાસશું તો આપણને જણાશે કે જે વસ્તુ આપણી પાસે છે તેને માટે તે ઇચ્છાઓ હોતી નથી. જે ચીજ આપણી પાસે નથી તેની કિંમત આપણે સદાય વધારે ગણીએ છીએ. પણ ઇચ્છા બે પ્રકારની છે. એક આપણો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની: આવી ઇચ્છા પાર પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો તેનું નામ અનીતિ. બીજા પ્રકારની ઇચ્છા એ છે કે આપણે હુમેશાં સારા તરફ અને પારકાનું ભલું કરવા તરફ વલણ રાખીએ. આપણે જેટલું સાફ કરીએ તેથી કદી છલકાઈ જવાનું નથી. તેની કિંમત આપણે કરવાની નથી પણ વધારે સારા થવાની અને વધારે સાફ કરવાની ઇચ્છાઓ નિરન્તર ધરાવતા રહેવાની છે. આવી ઇચ્છાઓ પાર પાડવાને જે વર્તન કરવામાં આવે તેનું નામ ખરી નીતિ.

આપણી પાસે ઘરખાર ન હોય તેમાં કાંઈ શરમાવાપણું રહેતું નથી. પણ ઘરખાર હોય તેનો ગેરઉપયોગ કરીએ, ધંધો મળે તેમાં લુચ્ચાઈ કરીએ, તો આપણે નીતિનો માર્ગ ચુકીએ છીએ. જે આપણે કરવું ઘટે છે તે કરવું, તેમાં નીતિ રહેલી છે. આમ નીતિની જરૂર છે તે કેટલાક દાખલા વડે આપણે સાબીત કરી શકીએ. જે પ્રજા અથવા કુટુંબમાં અનીતિનાં બીજ જેવાં કે કુસંપ, અસત્ય વિગેરે જોવામાં આવે છે તે પ્રજા અને કુટુંબો પડી ભાંગ્યાં છે. વળી ધંધારોજગારનો દાખલો લઈએ. એવો એકે માણસ નહિ જોવામાં આવે કે જે એમ કહેશે કે સત્યતા ન જળવવી. ન્યાય અને ભલાઈ એની અસર કંઈ

ખહારથી નથી થઈ શકતી પણ તે બંને આપણામાં જ રહેલ છે. તથા નીતિના નિયમોનું ઢોહન કરતાં એમ જણાશે કે માણસ-જાતનું લલું કરવાનો પ્રયાસ કરવો એ જ ઉચી નીતિ છે. એ ચાવીથી નીતિરૂપી પેટીને ખોલી બેતાં નીતિના બીજા નિયમો આપણને તેમાં મળી આવશે.

* * * *

† અમુક કામ નીતિવાળું છે એમ શા આધારે કહી શકાય? આ સવાલ પુછવામાં નીતિવાળા અને અનીતિવાળા કામનો મુકાબલો કરવાનો હેતુ નથી. પણ ઘણાં કાર્યો કે જેની સામે કંઈ કહેવાપણું નથી અને જે કેટલાંક નીતિવાળા ગણાય છે તે વિષે વિચાર કરવા જેવો છે. આપણાં ઘણાં કામોમાં ખસુસ કરીને નીતિનો સમાવેશ થતો નથી. ઘણે ખરે ભાગે આપણે સાધારણ રીતરીવાજ મુજબ વર્તીએ છીએ. રૂઢી પ્રમાણે ચાલવું એ ઘણી વાર જરૂરનું છે. તેવા નિયમો જાળવીએ નહિ તો અંધાધુંધી ચાલે અને દુનિયાનો કારભાર બંધ થાય. પણ રૂઢી મુજબ ચાલવું તેને નીતિનું નામ આપવું એ મુનાસબ ન ગણાય.

નીતિવાળું કામ આપણી પોતાની ઈચ્છાએ થયેલું હોવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણે ચંત્ર માફકજ કામ કરીએ, ત્યાં સુધી આપણું કામ નીતિવાળું ન કહેવાય. સંચાના ભાગ તરીકે આપણે કામ કરવું ઘટે અને કરીએ તો તેમાં નીતિ છે. કેમકે તેમાં આપણે વિવેક બુદ્ધિ વાપરીએ છીએ આ સંચાસદૃશ કામ અને તે કામ કરવાનો વિચાર કરવો એ બેમાં ભેદ છે. તે ભેદ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. રાજા કોઈનો અપરાધ માફ કરે તે કામ નીતિવાળું હોઈ શકે. પણ માણીની ચીઠ્ઠી લઈ જનાર પટાવાળો રાજાએ કરેલી નીતિમાં સંચાના કોઈ એક ભાગ જેવોજ છે. પણ પટાવાળો, ચીઠ્ઠી લઈ જવી એ પોતાની ફરજ છે એમ જાણીને ચીઠ્ઠી લઈ જાય, તો તે કામ નીતિવાળું હોઈ શકે. જે માણસ પોતાની બુદ્ધિ વાપરતો નથી અને પુરમાં પીંછું તણાયા કરે તેમ તણાયો જાય છે તે માણસ નીતિ સમજે છે એમ કેમ કહેવાય? કેટલીક વખત રૂઢીની વિરુદ્ધ થઈ પરમાર્થ કરવાના ઇરાદાથી

માણસ કર્મ કરે છે. તેવો મહાવીર ઉવે-ડલ ફિલિપ્સ હતો. તેણે દોકોની પાસે ભાષણ કરતાં એક વેળા કહ્યું:—“ જ્યાં સુધી તમે પોતે વિચાર કરતાં અને જણાવતાં નહિ શીખો ત્યાં સુધી મારે વિષે તમે શું ધારો છો તેની મને ચિંતા નથી. ” આમ આપણને બધાને આપણું અંતર શું કહે છે તેની જ દરકાર રહે ત્યારે જ આપણે નીતિને પગથીએ ચઢ્યા ગણાઈએ. સર્વનો અંતર્યામી ઈશ્વર આપણા બધા કાર્યોનો સાક્ષી છે એમ આપણે માનીએ નહિ અને અનુભવીએ નહિ, ત્યાં સુધી આપણને આવી સ્થિતિ મળનારી નથી.

આ પ્રમાણે કરેલું કામ સારું હોય એ બસ નથી. પણ તે કામ સારું કરવાના ઇરાદાથી કરેલું હોવું જોઈએ. એટલે કે અમુક કામમાં નીતિ છે કે નહિ તેનો આધાર કરનારના ઇરાદા ઉપર છે એ માણસે એક જ કામ કર્યું હોય, છતાં એકે કરેલું નીતિવાળું હોય અને બીજાએ કરેલું નીતિરહિત હોય. જેમકે એક માણસ બહુ દયા લાવી ગરીબોને ખોરાક આપે છે. બીજો માન મેળવવાના ઇરાદાથી કે તેવા કોઈ સ્વાર્થી વિચારથી તે કામ કરે છે. બંને કામ એક છે; છતાં પહેલાએ કરેલું નીતિવાળું ગણાય અને બીજાએ કરેલું નીતિ રહિત ગણાય. આ ઠેકાણે નીતિરહિત અને નીતિવાળું એ બે શબ્દો વચ્ચે ભેદ છે એ યાદ રાખવાનું છે. જોવું પણ બને છે કે નીતિવાળા કામની અસર સારી થયેલી હોય તો જોવામાં નથી આવતી. આપણે નીતિ વિષે વિચાર કરતાં એટલું જ જોવાનું છે કે કરેલું કામ શુભ છે અને શુદ્ધ ઇરાદાથી થયેલું છે કે નહિ. તેના પરિણામ ઉપર આપણો અંકુશ નથી. કૃષ્ણદાતા તો એક જ ઈશ્વર છે. શહેનશાહ એલેક્ઝાંડરને ઇતિહાસ લખનારાઓએ મહાન ગણ્યો છે. તે જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં ગ્રીક કેળવણી, હુન્નર, રીતરીવાજો વિગેરે દાખલ કર્યા. અને તેનું કૃષ્ણ આપણે સ્વાદથી ચાખીએ છીએ. પણ એ બધું કરવાનો એલેક્ઝાંડરનો હેતુ મોટાઈ મેળવવાનો અને જીત મેળવવાનો હતો. એટલે તેનાં કામમાં નીતિ હતી એમ કોણ કહી શકશે? તે ભલે મોટો કહેવાયો; પણ તેને નીતિમાન નહિ કહી શકાય !

ઉપરના વિચારોથી સિદ્ધ થાય છે કે નીતિવાળું દરેક કાર્ય શુભ ઇરાદાથી થવું જોઈએ એટલું જ બસ નથી, પણ તે દબાણ વગર થવું જોઈએ. હું મારી ઑફીસે મોડો પહોંચું તો મારી નોકરી ખોઈ ખેસું, એ ધાસ્તીથી વહેલો ઉઠું તેમાં કશીએ નીતિ રહેલી નથી. તેમજ હું મારી પાસે દોલત નહિ હોવાથી ગરીબાઈમાં અને સાદાઈમાં રહું તેમાં નીતિ નથી, પણ હું ધનવાન છતાં વિચારું કે મારી આસપાસ દરિદ્રતા અને દુઃખ નજરે પડે છે એવે સમયે મારાથી એશઆરામ કેમ ભોગવી શકાય ? મારે ગરીબાઈ તથા સાદાઈમાં રહેવું જ જોઈએ; આવી રીતે ગ્રહણ કરવામાં આવેલી સાદાઈમાં નીતિ છે. નોકરો ભાગી જાય એવી ધાસ્તીથી તેઓની તરફ દીલસોજી બતાવવી અથવા તેઓને સારો કે વધારે પગાર આપવો તેમાં નીતિ નથી, પણ માત્ર સ્વાર્થબુદ્ધિ રહેલી છે. હું તેઓનું ભલું ઇચ્છું અને મારી આબાદીમાં તેઓનો ભાગ છે એમ સમજી તેઓને રાખું તો તેમાં નીતિ હોઈ શકે. એટલે કે નીતિથી થયેલું કામ દબાણ વગરનું અને ભયવગરનું હોવું જોઈએ. ઇંગ્લાંડના રાજા બીજા રીચર્ડ, જ્યારે તેની પાસે ‘આંખો લાલ કરી’ ખેડુતો ભેરાવરીએ કેટલાક હુકો માગવા આવ્યા, ત્યારે પોતાના હાથે હુકપત્રો લખી આપ્યાં. જ્યારે ખેડુતોનો ભય દૂર થયો ત્યારે તે પત્રો ભેર જીલમથી પાછાં ખેંચી લીધાં. આ કામમાં કોઈ એમ કહે કે રીચર્ડ કરેલું પહેલું કામ નીતિવાળું હતું અને બીજું અનીતિવાળું હતું તો તે ભૂલ છે. રીચર્ડનું પહેલું કામ માત્ર ભયથી જ થયેલું એટલે તેમાં નીતિનો જરાએ અંશ ન હતો.

જેમ નીતિવાળા કામમાં ભય કે દબાણ ન હોવાં જોઈએ તેમ તેમાં સ્વાર્થ પણ ન હોવો જોઈએ. આમ કહેવાનો હેતુ એવો નથી કે જે કામોમાં સ્વાર્થ રહેલો છે તે નકામા છે પણ તેવા કામ નીતિવાળા છે એમ કહેવું તે નીતિને ઝાંખપ પહોંચાડવા જેવું છે. પ્રમાણિકપણું એ સારી ‘પોલિસી’ છે એવી સમજથી ઉપજેલું પ્રમાણિકપણું લાંબો વખત નભી શકતું નથી. શેક્સપિયર કહે છે કે “ જે પ્રીતિ લાલ મળવાની નજરે થયેલી છે તે પ્રીતિ નથી. ”

જેમ આ દુનિયામાં લાલ મળવાના હેતુથી કરેલું કામ નીતિવાળું નહિ ગણાય તેમ પરદુનિયામાં લાલ મળશે એવી આશાએ થયેલું કામ પણ નીતિ રહિત છે. સારું કરવું તે સાંગને જ ખાતર એમ સમજીને થયેલ કામ નીતિવાળું ગણાય. મહાન જેવીયરે એવી ઇબાદત કરેલી કે તેનું સદાય સ્વચ્છ મન રહે. તેને મન ઇશ્વર લક્ષિત તે મરણ પછી ઉંચી દશા ભોગવવાને ખાતર ન હતી, પણ તેવી લક્ષિત તે માણસનું કર્તવ્ય છે એમ સમજી તે કરતો. મહાન લક્ષ્મણી થેરીસા પોતાના જમણા હાથમાં મસાલ, રાખવાને અને ડાબા હાથમાં પાણીનો ટોપ રાખવા ઇચ્છતી, તે એમ જણાવવા કે મસાલ વડે સ્વર્ગનું સુખ પોતે ખાળી નાખે અને પાણી વડે દોજખનો તાપ ચોલવી નાખે, એટલે કે માણસજાત દોજખના ભય વિના ખુદાની ઇબાદત કરે. એમ નીતિ સાચવવી તે મરણીયાનું કામ છે. મિત્રોની સાથે સત્ય જાળવવું અને દુશ્મનોને દગો દેવો તે ખાચકાપણું છે. ડરી ડરીને સારું કરનાર નીતિરહિત જ ગણાય. હેનરી કલેબક દયાળુ અને માયાળુ ગણાતો. તેણે પોતાની નીતિનો ભોગ પોતાના લાલને ખાતર આપ્યો. ડેનિયલ વેબસ્ટર બહાદુર નર હતો. તેના વિચારો ગંભીર હતા. પણ પૈસાને સારું એક વેળા તે નમાવેલો થઈ બેઠો હતો. એક નીચ કામથી પોતાનાં બીજા સારાં કામ ધોઈ નાંખ્યાં. આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે માણસની નીતિની પરીક્ષા કરવી કઠણ છે. કેમકે તેનું મન આપણે પારખી શકતા નથી. તેમ જ નીતિવાળું કામ શું એ સવાલ આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં કર્યો તેનો જવાબ પણ આપણને મળી ચૂક્યો છે. તેવી નીતિ કેવા માણસો જાળવી શકે છે એ આપણે અનાયાસે જોઈ લીધું.

† કામો સારાં કે નહારાં એ વિષે આપણે હમેશાં અભિપ્રાય આપીએ છીએ. કેટલાંક કામોથી આપણે સંતોષ પામીએ છીએ, અને કેટલાંક આપણને નારાજ કરે છે. અમુક કામ સારું છે કે ખરાબ છે તેનો આધાર તે કામ આપણને લાલકારી છે કે નુકસાનકર્તા છે તેની ઉપર નથી, પણ તેની તુલના કરવામાં

આપણે જૂદું જ ધોરણ રાખીએ છીએ. આપણાં મનમાં કેટલાક વિચારો રમી રહેલા હોય છે કે જેને આધારે બીજા માણસોના કામની પરીક્ષા આપણે કરીએ છીએ. એક માણસે બીજા માણસને કાંઈ નુકસાન કર્યું હોય તો તેની અસર આપણી ઉપર થાય અથવા ન થાય તો પણ આપણે તેને નહાડું ગણીએ છીએ. કેટલીક વખત નુકસાન કરનાર માણસની તરફ આપણી લાગણી હોય છે તે છતાં તેનું કામ નહાડું છે એમ કહેતાં આપણે જરાએ આંચકો ખાતા નથી. એમ પણ બને છે કે આપણો અભિપ્રાય કેટલીક વેળા ખોટો પડે છે. માણસોના હેતુ આપણે હમેશાં જાણી શકતા નથી અને તેથી ખોટી પરીક્ષા કરીએ છીએ. છતાં હેતુના પ્રમાણમાં કામની પરીક્ષા કરવામાં હરકત નથી આવતી. કેટલાંક નહારા કામોથી આપણે લાલ મેળવીએ છીએ, છતાં તે નહારાં છે એમ આપણે મનમાં તો સમજીએ છીએ.

એટલે એમ સિદ્ધ થયું કે ખરા ખોટાનો આધાર માણસના સ્વાર્થ ઉપર નથી. વળી તેનો આધાર માણસની ઈચ્છાઓ ઉપર પણ નથી. નીતિ અને લાગણી વચ્ચે હમેશાં સંબંધ જોવામાં આવતો નથી. ખચ્ચાની ઉપર લાગણીને લીધે આપણે તેને અમુક વસ્તુ આપવા માગીએ છીએ પણ તે વસ્તુ તેને હાનિકારક હોય તો તે આપવામાં અનીતિ છે એમ સમજીએ છીએ. લાગણી બતાવવી એ અલબત્ત સાડું છે. પણ નીતિના વિચારવડે તેની હદ બાંધી ન હોય તો તે ઝેરરૂપ થઈ પડે છે.

આપણે એમ પણ જોઈએ છીએ કે નીતિના નિયમો અચળ છે. મતો ફર્યા કરે છે પણ નીતિ ફરતી નથી. આપણી આંખ ઉઘાડી હોય ત્યારે સુરજ દેખીએ છીએ; બંધ હોય ત્યારે સુરજ નથી દેખાતો. આમાં આપણી નજરમાં ફેરફાર થયો, નહિ કે સુરજના હોવાપણામાં. તેમ જ નીતિના નિયમો વિષે સમજવું. અજ્ઞાન દશામાં આપણે નીતિ ન સમજી શકીએ એ બનવા જેવું છે. આપણાં જ્ઞાન ચક્ષુ જ્યારે ઉઘડે ત્યારે સમજતાં મુશ્કેલી પડતી નથી. માણસો હમેશાં સારા તરફ જ ભાગ્યે જ નજર રાખે છે. તેથી ઘણી વેળા સ્વાર્થની નજરે જોઈ અનીતિને નીતિ

કહે છે. એવો વખત તો હજી હવે આવવાનો છે કે જ્યારે માણસો સ્વાર્થનો વિચાર છોડી નીતિના વિચાર તરફ જ લક્ષ આપશે. નીતિની કેળવણી જ હજી તદ્દન શરૂઆતની સ્થિતિમાં છે. જેમ એકન અને હાર્વિન પહેલાં (યુરોપમાં) વિદ્યાની સ્થિતિ હતી તેવી જ આજ નીતિની છે. માણસો ખરું શું છે તે જોવાને ઈન્તેજાર હતા. તેઓ નીતિનો વિષય સમજવાને બદલે પૃથ્વી વિગેરેના નિયમો શોધવામાં રોકાયા હતા. એવો કયો વિદ્વાન આપણા જોવામાં આવ્યો છે કે જેણે ખંતથી દુઃખ વેઠી પોતાના આગલા વહેમોને એક કોરે મુકી ખરી નીતિ શોધવામાં જીન્દગી ગાળી હોય? જ્યારે કુદરતી શોધ કરનારા માણસોની માફક નીતિની શોધ કરવામાં માણસો ગુલતાન રહેશે ત્યારે નીતિ વિષે વિચારો એકત્રિત કરી શકાશે. શાસ્ત્રોના વિચારો વિષે માણસોમાં મતભેદ હજી ચાલે છે, તેટલે દરજ્જે નીતિના નિયમો વિષે થવા સંભવ નથી. છતાં કેટલીક મુદત સુધી આપણે નીતિના નિયમો વિષે એક મત ન ધરાવીએ એવો સંભવ છે. તેનો અર્થ એમ નથી કે ખરા ખોટાનો ભેદ સમજાય તેવો નથી.

ત્યારે આપણે જોયું કે માણસોના મત અને ઈચ્છાઓની ઉપર અને અલગ એવું કાંઈક નીતિનું ધોરણ છે. તેને આપણે કાયદો કહી શકશું. રાજ્યપ્રકરણી બાબતમાં આપણને કાયદા જોઈએ છે તો પછી નીતિનો કાયદો શું કામ ન હોય? તે કાયદો ભલે માનવલિખિત ન હોય. માનવલિખિત હોવો પણ ન જોઈએ. અને જો નીતિનો કાયદો છે એમ આપણે કબુલ કરીએ અથવા માનીએ તો જેમ રાજદ્વારી કાયદાને આપણે તાબે રહેવું પડે છે તેમ આવા નીતિના કાયદાને પણ તાબે રહેવું એ આપણી ફરજ છે. નીતિનો કાયદો તે રાજ્યપ્રકરણી તેમ જ ધંધાદારી કાયદાથી અલગ તેમ જ ઉત્તમ છે. ધંધાદારી કાયદા પ્રમાણે ન ચાલતાં હું ગરીબ રહું તેથી શું? રાજ્યના કાયદાને તાબે ન રહેવા માટે રાજ્યકર્તા મારી ઉપર નારાજ થાય તેથી શું? પણ હું જીવું ખોટું

અગર સાચું બોલું તેથી શું એમ મારાથી કે કોઈથી કહી શકાશે નહિ.

એમ નીતિના નિયમ અને દુનિયાદારીના નિયમ વચ્ચે મોટો ભેદ છે. નીતિનો વાસ આપણા હૃદયમાં છે. અનીતિ આચરતો માણસ પણ પોતાની અનીતિ કબુલ કરશે. જૂઠું તે કદી સાચું નહિ થાય. જે પ્રજા બહુ દુષ્ટ હશે, જે માણસો નીતિના નિયમ પાળતા નહિ હોય તે પણ તેમ કરવાનો ડાળ તો કરશે. એટલે કે નીતિ જાળવવી જોઈએ એવું તો તેવા માણસોને પણ કબુલ કરવું પડે છે. આવો નીતિનો મહિમા છે. આવી નીતિ તે રીતરિવાજ કે પ્રજામતની દરકાર કરતી નથી. જ્યાં સુધી પ્રજામત અથવા રીતરિવાજ નીતિના નિયમને અનુસરતા જોવામાં આવે, ત્યાં સુધી જ નીતિમાન પુરૂષને તે બંધનકર્તા હોઈ શકે.

આવો નીતિનો ટાયદો ક્યાંથી આવ્યો? એ કંઈ રાજાઓ ઘડતા નથી. કેમકે જુદા જુદા રાજ્યોમાં જુદા જુદા ધારાઓ જોવામાં આવે છે. રોક્રેટિસના વખતમાં જે નીતિ તે પાળતો હતો તેની વિરૂદ્ધ ઘણા માણસો હતા. છતાં જે નીતિ તેની હતી તે સદાય રહેલી છે અને સદાય રહેશે એમ જગતમાત્ર કબુલ કરે છે. અંગ્રેજી કવિ રૉબર્ટ આઉનિંગ કહી ગયો છે કે કદાચ કોઈ સેતાન દુનિયામાં દ્વેષ અને જુઠની આણુ ફેરવે તો પણ ન્યાય લલાઈ અને સત્ય તો ઈશ્વરી જ રહેવાના. એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે નીતિનો ટાયદો એ સર્વોપરી છે અને ઈશ્વરી છે.

આવા કાયદાનો ભંગ કોઈ પ્રજા અથવા માણસ છેવટ સુધી કરી શકતા નથી. કહ્યું છે કે જેમ ભયંકર વંટોળીઓ પણ છેવટે ખપી જાય છે તેમ અનીતિવાન માણસો પણ જરૂર નાશ પામે છે. એસિરીયા અને બેબિલોનમાં જેવો અનીતિનો ઘટો ભરાયો કે તરત જ તે પુટ્યો. રૉમે જ્યારે અનીતિ પકડી ત્યારે તેના મહાન પુરૂષો તેનો બચાવ ન કરી શક્યા. ગ્રીસની પ્રજા હુશિયાર હતી, છતાં તે હુશિયારી અનીતિને ટકાવી શકી નહિ. ક્રીસમાં બંડ થયું તે પણ અનીતિની સામે. તેમજ અમેરિકામાં ભલો

વેનડલ ફિલિપ્સ કહેતો કે અનીતિ રાજ્યગાદીએ બેસતાં પણ ટકવાની નથી. આવો નીતિનો અફભૂત કાયદો જે માણસ પાળે છે તે ચઢે છે, જે કુટુંબ પાળે છે તે નબી શકે છે, અને જે મંડળીમાં પાળવામાં આવે છે તે મંડળી વિસ્તાર પામે છે, જે પ્રજાએ ઉત્તમ કાયદો પાળે છે તે સુખ સ્વતંત્રતા અને શાંતિ ભોગવે છે.

*

*

*

*

† આ પ્રકરણનો વિષય કાંઈક વિચિત્ર જણાશે. સામાન્ય વિચાર એવો રહે છે કે નીતિ અને ધર્મ બે જુદા વિષય છે. છતાં નીતિને ધર્મ ગણી વિચાર કરવાનો હેતુ આ પ્રકરણનો છે. આથી કેટલાક વાંચનારાઓ લેખકને ગુંચવાડામાં પડેલો ગણશે. જેઓ એમ માને છે કે નીતિમાં ધર્મ સમાય નહિ, અને જેઓ એમ માને છે કે નીતિ હોય તો ધર્મની જરૂર નથી, તેવાઓનો પક્ષ એ આરોપ મુકશે. છતાં નીતિ અને ધર્મ વચ્ચે નિકટ સંબંધ છે એવું બતાવવાનો લેખકનો પ્રયાસ છે. નીતિધર્મ અથવા ધર્મનીતિ ફેલાવનારી મંડળીઓ ધર્મમાં નીતિદ્વારા માને છે.

એમ કબુલ કરવું જોઈએ કે સામાન્ય વિચારમાં નીતિ વિના ધર્મ હોઈ શકે છે. એવા ઘણા દુરાચરણી પુરૂષો જોવામાં આવે છે કે જેઓ અધાર કર્મ કરતાં છતાં પોતે ધાર્મિક છે એવો ફાંકો ધરાવે છે. તેથી ઉલટા મરહુમ મિ. બ્રેડલો જેવા નીતિવાન માણસો પડ્યા છે કે જેઓ પોતાને નાસ્તિક મનાવવામાં અભિમાન રાખે છે અને ધર્મનું નામ પડતાં નાસે છે. આ બંને મતવાળા માણસો ભૂલ ખાય છે. અને પહેલા મતવાળા તો ભૂલેલા છે એટલું જ નહિ પણ ધર્મને બહાને અનીતિ આચરી ભયંકર થઈ પડે છે. તેથી આ પ્રકરણમાં બતાવીશું કે બુદ્ધિવટે અને શાસ્ત્રોવટે જોતાં નીતિ અને ધર્મ એકત્ર છે અને એકત્ર રહેવાં જોઈએ.

પૂર્વે નીતિ તે માત્ર સંસારી હતી, એટલે કે માણસોએ ભેળા રહી કેમ ચાલવું જોઈએ એ વિચારીને વર્તન કરતા. એમ

કરતાં કરતાં સારી રીતિ હતી તે કાયમ રહી અને નઠારી તે નાશ પામી. કેમકે જો નઠારી રીતિ નાશ ન પામે તો તે પ્રમાણે ચાલનારાઓનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે બનતું આપણે આજ પણ જોઈએ છીએ. સારા રીવાજો જાણ્યે અજાણ્યે માણસ ચલાવ્યા કરે તે નીતિ નથી, ધર્મ નથી, છતાં ઘણું ભાગે દુનિયામાં જે કામો નીતિમાં ખપે છે તે ઉપર બતાવ્યા તે સારા રીવાજો છે.

વળી ધર્મનો ખંચાલ પણ ઘણી વેળા માણસનાં મનમાં માત્ર ઉપરટપકે રહે છે. કેટલીક વખત પોતાની ઉપર આવી પડતાં જોખમો દૂર કરવાને આપણે કંઈક ધર્મ માનીએ છીએ. આમ લયથી થયેલી પ્રીતિથી માણસોએ કરેલાં કામો એ બધાં ધર્મ ગણવા એ ભૂલ છે.

પણ છેવટે એવો વખત આવે છે કે જ્યારે માણસો ઇરાદા પૂર્વક, વિચાર કરીને, લાલાલાલનો કે મરણનો વિચાર કર્યા વિના દઢ નિશ્ચયથી, યા હોમ કરીને નીતિને રસ્તે પાછી પાની કર્યા વિના ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે જ તેઓને ખરી નીતિનો રંગ ચઢ્યો ગણાય.

આવી નીતિ ધર્મ વિના કેમ નભી શકે? જો બીજા માણસને થોડુંક નુકસાન કરી હું મારો લાલ જળવી શકું તો મારે તે નુકસાન કેમ કરવું? નુકસાન કરીને થતો લાલ એ લાલ નથી પણ નુકસાન છે, એવો ઘુંટડો મને કેમ ઉતરે? ખિસ્માઈ જર્મનીને ઉપરથી દેખીતો લાલ આપવા સાડ અઘોર કર્મ કર્યા. એની કેળવણી કયાં જતી રહી? સામાન્ય વખતે નીતિનાં વચનોનો બાળકોની પાસે બકવાદ કરતો હતો; તે વચનો કયાં ખોવાઈ ગયાં? તે યાદ કરીને તેણે કેમ નીતિ સાચવી નહિ? આ બધા સવાલોનો જવાબ દેખીતી રીતે આપી શકાય છે. એ બધી અડચણો આવી અને નીતિ ન સચવાઈ તેનું કારણ એજ કે નીતિમાં ધર્મ સમાયો ન હતો. જ્યાં સુધી નીતિબીજને ધર્મરૂપી પાણીનું સીંચન નથી મળતું ત્યાં સુધી અંકુર કુટતા નથી. પાણી વગરનું તે બીજ સુકાયેલું જ રહે છે અને જો લાંબો વખત પાણી વિના રહે તો નાશ પણ પામે છે. એટલે આપણે જોયું કે ખરી નીતિમાં ખરા ધર્મનો સમાવેશ

થવો જોઈએ. એજ વિચાર બીજી રીતે મુક્તાં એમ કહી શકાય કે ધર્મ વિના નીતિ જળવાય નહિ એટલે કે નીતિ ધર્મરૂપે પળાવી જોઈએ.

આપણે વળી એમ પણ જોઈએ છીએ કે દુનિયાના મોટા ધર્મોમાં નીતિના નિયમો વર્ણવેલા છે તે ઘણે ભાગે એક જ છે. ને તે ધર્મના પ્રચારકોએ એમ પણ સમજાવ્યું છે કે ધર્મનું મંડાણ નીતિ છે. જો આપણે પાચો ખોટી નાંખીએ તો ઘર તેની મેળે પડી જાય છે, તેમ નીતિ રૂપી પાચો તુટી પડે તો ધર્મરૂપી ચણતર પણ ઝપાટાલેર જમીનદોસ્ત થાય છે.

નીતિ એ ધર્મ છે એમ કહેવામાં બાધ નથી. ડૉક્ટર ક્રોઇટ ઇબાદત કરતાં એમ કહે છે કે ‘ હે ખુદા, નીતિ સિવાય બીજો ખુદા મારે ન જોઈએ. ’ વિચાર કરતાં આપણે જોઈશું કે મુખેથી ઇશ્વર કે ખુદા પોકારીએ અને બગલમાં ખંજર રાખીએ તો શું ખુદા કે ઇશ્વર કશી દાદ આપનાર છે? એક માણસ ઇશ્વર છે એમ માનતો હોય છતાં ઇશ્વરનાં બધાં ફરમાન તોડે છે અને બીજો માણસ ઇશ્વરને નામથી ન ઓળખતાં, પોતાનાં કામથી તેને ભજે છે અને ઇશ્વરી કાયદાઓમાં તેના કર્તાને જાણે છે અને જાણીને તેના કાયદા પાળે છે. આ બે માણસમાં કયો માણસ આપણે ધર્મવાન અને નીતિમાન ગણવો, એ સવાલનો જવાબ આપતાં એક ક્ષણ ભર પણ વિચાર કર્યા વિના આપણે ચોક્કસ રીતે કહી શકીએ છીએ કે બીજો માણસ જ ધર્મવાન અને નીતિમાન ગણાય.

* * * *

† જે સાફ અને સાચું હોય તે આપણી પોતાની ઈચ્છાથી જ કરવું તેમાં ખાનદાની રહેલી છે. માણસની ખાનદાનીની ખરી નિશાની જ એ છે કે તે પવનથી આમ તેમ અથડાતાં વાદળાંની માફક ધક્કા ખાવાને બદલે અચળ રહી પોતાને વાજબી ભાગે તે કામ કરે છે અને કરી શકે છે.

તેમ છતાં આપણી વૃત્તિઓ કઈ દિશામાં દોડે છે તે જાણવું જોઈએ: આપણે દરેક રીતે આપણા મુખત્યાર નથી તે સમજીએ

છીએ. આપણી બહારની કેટલીક સ્થિતિ છે તેને અનુસરીને ચાલવું જોઈએ છે. જેમકે જે મુલકમાં હિમાલયના જેવી ઠંડી પડતી હોય ત્યાં આપણી ઈચ્છા હોય કે નહિ છતાં શરીર ગરમ રાખવાને સારૂ આપણે રીતસર કપડાં પહેરવા પડે છે, એટલે કે આપણે ડહાપણથી વર્તવું પડે છે.

ત્યારે એમ સવાલ ઉઠે છે કે આપણી બહારની ને આસપાસની સ્થિતિ તપાસતાં આપણે નીતિસર વર્તવું પડે છે કે નહિ? અથવા તો તેમાં નીતિ અને અનીતિ હોય કે નહિ તેની ફિકર નહિ એમ માની ચાલી શકાય ખરું?

આ સવાલોનો વિચાર કરતાં ડાર્વિનના અભિપ્રાયની તપાસ કરવાની જરૂર પડે છે. ડાર્વિન જોકે નીતિના વિષય ઉપર લખનારો માણસ ન હોતો તોપણ તેણે બહારની વસ્તુઓની સાથે નીતિનો સંબંધ કેવો ઘાટો છે તે બતાવી આપ્યું છે. જે માણસો એમ ધારે છે કે માણસો નીતિ જાળવે કે નહિ તેની દરકાર નથી અને દુનિયામાં માત્ર શરીરબળ અને માનસિકબળ એ જ કામ આવે છે તેઓએ ડાર્વિનનું લખાણ વાંચવું. ડાર્વિનના કહેવા પ્રમાણે માણસો અને બીજા પ્રાણીઓમાં જીવતાં રહેવાની લાલચ રહે છે. તે એમ પણ કહે છે કે જેઓ એવી ઝપાઝપીમાં જીવી શકે છે તે જ જીત્યા ગણાય અને જેઓ લાયક નથી તેનો જડ-મૂળથી નાશ થાય છે; પણ આ ઝપાઝપી શરીરબળથી નહીં શકતી નથી.

માણસ અને રીંછ અથવા લેંસની સરખામણી કરશું તો આપણને માલુમ પડશે કે શરીરબળમાં રીંછ અથવા લેંસ માણસથી ચડી જાય છે, અને જો તેમાંના એકની સાથે માણસ કુસ્તી કરે તો હારી જશે. તેમ છતાં પોતાની બુદ્ધિ વડે માણસ વધારે બળિયો છે. એમ જ મુકાબલો માણસ જાતમાં જુદી જુદી કોમ વચ્ચે આપણે કરી શકીએ છીએ. લડાઈને વખતે જેની પાસે ઘણા બળિયા અથવા તો સંજ્યાબંધ માણસો હોય છે તે જ જીતે છે એમ નથી પણ જેની પાસે કળાકૌશલ્ય અને સરસ સરદારો હોય છે તે થોડા અથવા નબળા હોય છતાં જીતે છે. આ દાખલા આપણે બુદ્ધિબળના જોયા.

હાર્વિન એમ ખતાવે છે કે બુદ્ધિબળ અને શરીરબળના કરતાં પણ નીતિબળ તે અધિયાત્મ છે; અને લાયક માણસ ના લાયક કરતાં વધારે નહીં શકે છે, તે આપણે ઘણે પ્રકારે જોઈ શકીએ છીએ. કેટલાક માણસો એમ માને છે કે હાર્વિને તો એવું જ શિખવ્યું છે કે શુરા એ જ પુરા એટલે કે માત્ર શરીરબળવાળા જ છેવટે તરી આવે છે, અને એમ ઉપરથી જ વિચાર કરનારા લેલાગુ માણસો માની બેસે છે કે નીતિ એ તો કંઈ કામની નથી. પણ આ વિચાર હાર્વિનનો ખીલકુલ નથી. અસલના ઐતિહાસિક પુરાવા ઉપરથી જોવામાં આવ્યું છે કે જે કોમો અનીતિવાન હતી તેનો આજે તદ્દન નાશ થઈ ગયો છે. સોડમ અને ગમોરાના માણસો બહુ અનીતિવાળા હોવાથી તે દેશો જમીનદોસ્ત થઈ ગયા. આજ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે પ્રજા અનીતિવાન છે તેનો નાશ થતો ચાલ્યો છે.

હવે આપણે કેટલાક સાદા દાખલા લઈને જોઈએ કે સાધારણ નીતિ તે પણ માણસ જાતને નિલાવી રાખવામાં કેટલી જરૂરની છે. શાંત સ્વભાવ તે નીતિનો એક લાગ છે, ને ઉપરથી જોતાં આપણને એમ લાગી આવશે કે મીઝજી માણસ તે આગળ વધી શકે છે પણ સહેજ વિચાર કરતાં જોશું કે માણસની મીઝજ રૂપી તલવાર તો છેવટે પોતાના જ ગળા ઉપર પડે છે. માણસે વ્યસન નહિ કરવું એ નીતિનો ખીજો વિષય છે. આંકડાઓ તપાસતાં વિલાયતમાં એમ જોવામાં આવ્યું છે કે ત્રીસ વરસની ઉમરના દારૂડીઆ માણસો ખીજા તેર કે ચૌદ વરસ કરતાં વધારે જીવતાં નથી. પણ નિર્વ્યસની માણસ સીતેર વરસ સુધી જીવે છે. વ્યભિચાર નહિ કરવો એ નીતિનો ત્રીજો વિષય છે. હાર્વિને ખતાવ્યું છે કે વ્યભિચારી માણસો બહુ અપાટા ભેર નાશ પામે છે. તેઓને છોકરાં હોતા નથી અને હોય છે તો નબળા જોવામાં આવે છે. વ્યભિચારી માણસોનાં મન હીન થઈ જાય છે અને જેમ જેમ દિવસ જાય છે તેમ તેમ તેઓનો દેખાવ ગાંડાના જેવો લાગે છે.

આપણે કોમોની નીતિ વિચારશું તો પણ એ જ સ્થિતિ માલુમ પડશે. આંડામાન ટાપુના માણસો પોતાની સ્ત્રીઓને તેના બાળકો

હાલતાં ચાલતાં થાય કે તુરત તજી દે છે. એટલે કે તેઓ પરમાર્થ-
બુદ્ધિ બતાવવાને બદલે અત્યંત સ્વાર્થબુદ્ધિ બતાવે છે. પરિણામ
એ આવ્યું છે કે એ પ્રજાનો ધીમે ધીમે નાશ થતો ચાલ્યો છે. હાર્વિન
બતાવે છે કે જનવરોમાં પણ કેટલેક દરજ્જે પરમાર્થબુદ્ધિ જોવામાં
આવે છે. બીકણ પક્ષીઓ પણ પોતાનાં બચ્ચાંનું રક્ષણ કરવા
જોરાવર થઈ જાય છે. તે બતાવે છે કે જો પ્રાણીમાત્રમાં પરમાર્થબુદ્ધિ
થોડી ઘણી પણ ન હોત તો દુનિયામાં ખડ અને અને ઝેરી
વનસ્પતિ સિવાય લાગ્યે જ બીજે ક્યાંય ચેતન હોત. માણસ અને
બીજા પ્રાણીમાં મુખ્ય તફાવત એ છે કે માણસ સૌથી વધારે
પરમાર્થી છે. પોતાની નીતિનાં બળનાં પ્રમાણમાં માણસ બીજાને
સાફ, એટલે પોતાનાં બચ્ચાંને સાફ, પોતાનાં કુટુંબને સાફ,
પોતાના દેશને સાફ પોતાનો જન કુરબાન કરતો આવ્યો છે.

એટલે હાર્વિન બુદ્ધી રીતે બતાવે છે કે નીતિબળ એ
સર્વોપરી છે. ગ્રીસની પ્રજા હાલની યુરોપની પ્રજા કરતાં વધારે
બુદ્ધિશાળી હતી છતાં તે પ્રજાએ જ્યારે નીતિનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે
તેની બુદ્ધિ તેની જ દુશ્મન થઈ પડી અને આજે એ પ્રજા જોવામાં
પણ નથી આવતી. પ્રજાઓ નથી પૈસે નભતી, નથી લશ્કરે નભતી,
પણ માત્ર નીતિના પાયા ઉપર ટકી શકે છે એ વિચાર સદાય
મનમાં રાખી પરમાર્થરૂપી પરમ નીતિ આચારવી એ માણસ
માત્રની ફરજ છે.

*

*

*

*

† કેટલીક વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે નીતિમાં
સાર્વજનિક કલ્યાણ સમાયેલું છે. આ વાત ખરાબર છે. જેમકે
ન્યાયાધીશમાં ન્યાયબુદ્ધિ હોય તો જે લોકોને ઇન્સાફ લેવા
અદાલતમાં જવું પડે છે તેઓને સુખ મળે છે. તેમ જ પ્રીતિ,
માયા, ઉદારતા વગેરે ગુણો બીજાના પ્રસંગમાં જ બતાવી
શકાય છે. વફાદારીનું જોર પણ એકબીજાના સંબંધમાં આવીને
જ આપણે બતાવી શકીએ છીએ. સ્વદેશાભિમાન વિષે તો
કહેવું જ શું હોય ? ખરું જોતાં એમજ માલુમ પડશે કે નીતિનો
એવો એકે વિષય નથી કે જેનું પરિણામ કેવળ નીતિ સાચવનારને

જ મળે. કેટલીક વેળા એમ કહેવામાં આવે છે કે સત્યતા વગેરે શુણોનો સામેના માણસની સાથે સંબંધ નથી. પણ આપણે જૂઠું બોલી કોઈને છેતરીએ તો સામેના માણસને નુકસાન થશે એવું આપણે કબુલ કરવું પડે છે, તો સાચુ બોલવાથી સામેના માણસને નુકસાન થતું અટક્યું એટલું આપણે કબુલ કરવું જ જોઈએ.

તેમ જ જ્યારે કોઈ માણસ અમુક કાયદા અથવા રીવાજ નાપસંદ કરી તેની બહાર રહે છે ત્યારે પણ તેનાં કાર્યની અસર જનમંડળ ઉપર થાય છે. એવો માણસ વિચારની દુનિયામાં રહે છે. તેના વિચારોને લગતી દુનિયા હજી પેદા નથી થઈ એનાં તે દરકાર કરતો નથી. એવા માણસને સાડા ચાલતું ધોરણ સાડું નથી એટલો વિચાર તેવા ધોરણનો અનાદર કરવા સાડા બસ છે. તે માણસ હમેશાં પોતાના વિચાર પ્રમાણે બીજાઓ પાસે વર્તાવ કરાવવા મથ્યા કરશે. આમ જ પેગંબરોએ દુનિયાના ચક્રોની ગતિ ફેરવી છે.

જ્યાં સુધી માણસ સ્વાર્થી છે એટલે બીજાના સુખની પરવા નથી કરતો ત્યાં સુધી તે જનાવરના જેવો અથવા તેથી ઉતરતો છે. માણસ જનાવરથી ચડે છે તે આપણે ત્યારે જ જોઈ શકીએ છીએ કે જ્યારે આપણે તેને પોતાનાં કુટુંબનો બચાવ કરતાં જોઈએ છીએ. તે હજી વધારે માણસાઈમાં ત્યારે આવે છે કે જ્યારે પોતાના દેશને અથવા તો પોતાની કોમને પોતાનાં કુટુંબમાં ગણે છે. જ્યારે આખી કોમને તેવી રીતે ગણે ત્યારે તે તેથી પણ ઉંચી પાયરીએ ચડે છે. એટલે કે જેટલે દરજ્જે માણસ, માણસ જાતની સેવામાં પછાત રહે છે તેટલે દરજ્જે તે હેવાન છે, અથવા તો અપૂર્ણ છે. મારી સ્ત્રીને સાડા, મારી કોમને સાડા મને દર્દ થાય પણ તેની બહારના માણસ સાડા કંઈ લાગણી ન થાય તો દેખીતું છે કે મને માણસ જાતનાં દુઃખની કદર નથી. પણ સ્ત્રી બાળક કે કોમ જેને મેં મારા માન્યાં છે તેને સાડા લેદબુદ્ધિએ કે સ્વાર્થબુદ્ધિએ કંઈક લાગણી થાય છે.

એટલે જ્યાં સુધી આપણાં મનમાં દરેક માનવીને વિષે દયા ન આવે ત્યાં સુધી આપણે નીતિધર્મ નથી પાળ્યો અને નથી જાણ્યો. આથી આપણને જણાશે કે ઉચ્ચ નીતિ તે સાર્વજનિક હોવી જોઈએ. આપણા સંબંધમાંનો દરેક માણસ આપણી ઉપર હક ધરાવે છે. એટલે કે આપણે સદા તેની સેવા કરવી એ આપણી ફરજ છે. આપણો હક કોઈની ઉપર નથી એમ વિચારી આપણે વર્તવું જોઈએ. કોઈ એમ કહેશે કે તેમ કરનાર માણસ આ દુનિયાના ઝપાટામાં આવી કચરાઈ મરશે; પણ એ વાત માત્ર અજ્ઞાનતા સૂચવે છે. કેમકે એવી એકનિષ્ઠાથી સેવા કરનાર માણસને હુમેશાં ઈશ્વર બચાવી લે છે એવો જગપ્રસિદ્ધ અનુભવ છે.

આવી નીતિના ધોરણ પ્રમાણે માણસ માત્ર સરખા છે. તેનો અર્થ એમ નથી કે દરેક માણસ એક સરખો હોઈ લોગવે છે અથવા એક જ જાતનું કામ કરે છે. પણ તેનો અર્થ એ છે કે જે હું મોટો હોઈ લોગવતો હોઉં તો તે હોદ્દાની જવાબદારી ઉઠાવવાની મારામાં શક્તિ છે. તેથી મારે છકી જવાનું નથી. અને એમ નથી માનવાનું કે ઓછી જવાબદારી ઉઠાવનારા ખીજા માણસો મારાથી હલકા છે. એકસરખાપણું તે આપણા મનની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યાં સુધી આપણાં મનની એ સ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી આપણે પછાત છીએ.

આ નિયમ પ્રમાણે એક પ્રજા પોતાના સ્વાર્થને સાડી ખીજી પ્રજાની ઉપર રાજ્ય લોગવી શકતી નથી. અમેરીકાના અસલ વતનીઓને હલકા પાડી અમેરીકાના લોકો રાજ્ય ચલાવે છે એ નીતિવિરુદ્ધ વાત છે. ઉચ્ચ પ્રજા નીચી પ્રજાના પ્રસંગમાં આવે તો તેવી પ્રજાને પોતાના જેવી કરવાની તેની ફરજ છે. એ જ નિયમ પ્રમાણે રાજા તે પ્રજાનો ઉપરી નથી પણ નોકર છે. અમલદારો તે અમલ લોગવવાને નથી પણ પ્રજાને સુખી કરવા સાડ છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં પણ જે લોકો સ્વાર્થી હોય તો તે રાજ્ય નકામું સમજવું.

વળી એક રાજ્યમાં વસનારા અથવા એક કોમના માણસોમાં આપણા નિયમ પ્રમાણે બાળીઆ માણસોએ દુર્બળનું રક્ષણ કરવાનું

છે; તે લોકોને કચડી નાખવાના નથી. આવા કારભારની અંદર ભુખમરો હોઈ શકતો નથી. કેમકે આપણે આપણા પાડોશીનું દુઃખ જોયા કરીને સુખી રહી શકીએ એ સંભવતું નથી. પરમ નીતિનું ધોરણ સાચવનાર માણસથી પૈસો એકઠો કરવાનું બની શકે નહિ. આવી નીતિ જગતમાં થોડી જોવામાં આવે છે. એમ સમજી નીતિમાને ગણાવાનું નથી. કેમકે તે પોતાની નીતિનો ધણી છે; તેના પરિણામનો નથી. તે નીતિ નહિ આચરે તો દોષવાન ગણાશે. પણ તેનું પરિણામ જનમંડળ ઉપર નહિ થાય તો તેનો દોષ કોઈ કાઢનાર નથી.

*

*

*

*

† “હું જવાબદાર છું,” “આ મારી ફરજ છે” આવો વિચાર માણસને હલમલાવી નાખે છે અને વિસ્મય પમાડે છે. આપણને ગેળી અવાજના પડઘા કાનમાં હમેશાં પડ્યા કરે છે કે “હે માનવી, આ કામ તારું છે. તારે પોતાને હાર અથવા જીત મેળવવાની છે. તારા જેવો તું જ છે. કેમકે કુદરતે બે સરખી વસ્તુ ક્યાંએ બનાવી નથી. તારે બજાવવાની ફરજ છે તે તું નહિ બજાવે તો આ જગતનાં સરવૈયામાં એટલી ખોટ આવ્યા જ કરશે.”

આવી ફરજ મારે બજાવવાની શી છે? કોઈ કહેશે કે—

આદમ કો ખુદા મત કહે, આદમ ખુદા નહિ;

લેકીન ખુદા કે નુરસે, આદમ ખુદા નહિ.

અને કહેશે કે ઉપરનો બેત પ્રમાણે હું ખુદાનું નુર છું એમ માની બેસી રહેવું. બીજો માણસ કહેશે કે મારે મારી આસપાસના માણસો તરફ લાગણી બતાવી લાઇચારો રાખવો. ત્રીજો કહેશે કે માળાપની સેવા કરવી, ખાયડી છોકરાં સંભાળવા, લાઇબેન મિત્રો તરફ બરોબર વર્તવું. પણ આ બધા ગુણોમાં મારે મારી પોતાની તરફ તેવી જ રીતે વર્તવું એ વળી મારી સમસ્ત ફરજનો ભાગ છે. જ્યાં સુધી હું મને પોતાને નહિ ઓળખું ત્યાં સુધી હું બીજાને કેમ ઓળખી શકીશ? ઘણાઓ એમ માનવા લાગ્યા છે કે માણસે બીજાના સંબંધમાં આવીને રીતસર વર્તવું જોઈએ;

પણ જ્યાં સુધી આપણે તેવા સંબંધમાં આવતા નથી ત્યાં સુધી આપણી મરજી પ્રમાણે જેમ ક્ષાવે તેમ વર્તી શકીએ છીએ. આમ જે માણસ માનતો હોય તે વગર સમજે બોલે છે. દુનિયામાં રહી કોઈ પણ નુકસાન કર્યા વિના આપખુદીથી વર્તી શકતો નથી.

હવે આપણે જોઈએ કે આપણી ફરજ આપણી પોતાની તરફ શી છે. પ્રથમ તો આપણી ખાનગી વર્તણૂંકની આપણા સિવાય બીજાને ખબર હોતી નથી. એવી વર્તણૂંકની અસર આપણા ઉપર થાય તે માટે આપણે જવાબદાર છીએ. એટલું જ બસ નથી પણ એથી બીજાઓ ઉપર અસર થાય છે, તેને માટે પણ આપણે જવાબદાર છીએ. દરેક જણે પોતાના બુદ્ધિ ઉપર દાબ રાખવો જોઈએ. અને સદા પોતાના શરીર મન સ્વચ્છ રાખવા જોઈએ. એક મહાન પુરૂષ કહે છે કે હરકોઈ માણસની ખાનગી ચાલચલગત મને જણાવો અને હું તે માણસ કેવો થશે અને કેવો છે તે તુરત કહી શકીશ. આવાં જ કારણસર આપણે આપણી ઇચ્છાઓ લગામમાં રાખવી ઘટે છે એટલે કે આપણે દારૂ નહિ પીવો જોઈએ, અકરાંતીયાપણું નહિ કરવું જોઈએ. નહિ તો છેવટે આપણે શક્તિહીન થઈ આખરે ગુમાવશું. જે માણસ વિષયોથી દૂર રહી, પોતાના શરીર, મન, બુદ્ધિ અને જીવની રખેવાળી નથી કરતો તે માણસ બહારના કામોમાં ક્ષાવી શકતો નથી.

આમ વિચાર કરતો માણસ પોતાની અંતરવૃત્તિઓ સાફ રાખી હવે વિશેષ વિચારે છે કે એ વૃત્તિઓનો ઉપયોગ શું કરવો. કાંઈ પણ નિશ્ચય કે ધારણા જીન્દગીમાં હોવી જોઈએ. જીન્દગીનું કર્તવ્ય શોધી તે તરફ આપણે વલણ ન રાખીએ તો આપણે સુકાન વિનાના વડાણની માફક ભર દરિયામાં ગોથાં ખાઈએ. ઉંચામાં ઉંચું કર્તવ્ય એ છે કે આપણે માણસજાતની સેવા કરવી અને તે સ્થિતિમાં સુધારો કરવામાં લાગ લેવો. આમાં ઈશ્વર-સ્તુતિ, ખરી જિંદગી આવી જાય છે. જે માણસ દેવનું કામ કરે છે તે દેવતાઈ પુરૂષ છે. દેવનું નામ દેનારા ઢાંગી ધુતારા ઘણાએ રખડે છે. પોપટ નામ લેતાં શીખે છે તેથી એને કોઈ દેવતાઈ

કહેતું નથી. માણસજાતને સ્થિતિસર મુકવાની નેમ બધા માણસો રાખી શકે છે. વકીલ તેવી ધારણાથી ધંધો કરી શકે છે. વેપારી એ ધોરણ ઉપર વેપાર કરી શકે છે. એવી નેમવાળો માણસ કદી નીતિ ધર્મથી ચળતો નથી. કેમકે તેમાંથી ચળીને માણસ જાતને ચઢાવવાની ધારણા પાર પાડી શકાતી નથી.

આપણે તપસીલવાર વિચારીએ. આપણે નિરંતર તપાસવું પડે છે કે આપણી રહેણી સુધારનારી કે બગાડનારી છે. વેપાર કરનાર વેપારી દરેક સોદ્ધો કરતાં વિચારશે કે પોતે પોતાને અથવા બીજાને ઠગે છે કે નહિ. વકીલ વૈદ ઉપદ્રા ઉત્તમ ધોરણ ઉપર ચાલતાં પોતાના પૈસા કરતાં પોતાના અસીલ અને દર્દી વિષે વધારે વિચાર કરશે. મા પોતાનાં બાળકને ઉછેરતાં હુમેશાં ડરીને ચાલશે કે રખેને એ બાળક ખોટા હેતથી કે પોતાનાં બીજા સ્વાર્થને લીધે બગડે. તેવા વિચારોથી મજબૂર કરતો મજબૂર પણ પોતાના કર્તવ્યનો ખ્યાલ કરીને રહેશે. આ બધાનો સાર એ આવ્યો કે જે મજબૂર પોતાનો ભાગ નીતિ નિયમને વળગીને બળવશે તો આપબુદ્ધીથી રહેનારા ધનાઢ્ય વેપારી વૈદ કે વકીલ કરતાં વધારે સારો ગણાશે. મજબૂર એ ખરો સીધા છે અને પેલા સ્વાર્થી માણસો વધારે અઘ્ઘલવાળા અથવા તો પૈસાદાર છતાં ખોટા સીધા બરાબર છે. એટલે વળી આપણે જોઈએ છીએ કે ઉપદ્રી નેમ પુરી પાડવામાં હુરકોઈ માણસ ગમે તે પદવીમાં હોવા છતાં શક્તિમાન છે. માણસની કિંમત માણસની રહેણી ઉપર છે તેની પદવી ઉપર નથી. આવી રહેણીની પરીક્ષા તેના બહારના કામોથી નથી થતી પણ તેની અંતરવૃત્તિ જાણવાથી જ થાય છે. એક માણસ ગરીબ માણસને પોતાની નજરેથી દૂર કરવાને સારૂ રૂપિયો આપે. બીજો તેની દયા ખાઈ હેતેથી અરધો રૂપિયો આપે. અરધો રૂપિયો આપનાર માણસ તે ખરો નીતિવાન છે અને રૂપિયો આપનારો માણસ તે પાપી છે.

આ બધાનો સાર એ નીકળ્યો કે જે માણસ પોતે શુદ્ધ છે, દ્વેષ કરતો નથી, ખોટો લાભ કોઈનો લેતો નથી, હુમેશાં પવિત્ર

મન રાખી વર્તે છે તે જ માણસ ધાર્મિક છે, તે જ સુખી છે, અને તે જ પૈસાદાર છે. તેઓનાથી જ માણસજાતની સેવા બની શકે છે. જે દીવાસળીમાં દેવતા નહિ હોય તે બીજા લાકડાં કેમ સળગાવી શકશે ! જે માણસ પોતે નીતિ નથી પાળતો તે બીજાને શું શીખવશે ! પોતે દુખતો બીજાને કેમ તારી શકે ! નીતિનું આચરણ કરતો માણસ દુનિયાની સેવા કેમ કરવી એમ કદી સવાલ ઉઠાવતો નથી. કેમકે એ સવાલ તેને ઉઠતો નથી. મેથ્યુ આરનોલ્ડ એમ કહે છે કે “એક દહાડો મ્હારા મિત્રને સાડા હું તન્દુરસ્તી, જીત અને કીર્તિ ધમ્મતો; હવે તેવું ધમ્મતો નથી. કેમકે તે હોય યા ન હોય તેની ઉપર મારા મિત્રના સુખ દુઃખનો આધાર નથી. તેથી હવે હું સદાય એમ ધમ્મું છું કે તેની નીતિ હમેશાં અચળ રહે.” ઈમિરસન કહે છે: “ભલા માણસનું દુઃખ તે પણ તેઓનું સુખ છે અને ભુંડાને તો પૈસો, તેની કીર્તિ તે પણ તેઓને અને દુનિયાને દુઃખરૂપ છે.”

પરિશિષ્ટ.

રોલેટ બિલો સામે સત્યાગ્રહ.*

સાહેબ, રોલેટ બિલો વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞાનો ખરડો આ સાથે મોકલું છું. જે પગલું લેવાયેલું છે તે કદાચ હિન્દુસ્તાનની તવારીખમાં બહુ ભારે ગણાય. મારી ખાતરી આપું છું કે તે લેવામાં જરાએ ઉતાવળ નથી થયેલી. મેં પોતે તો તેના વિચારમાં અનેક ઉત્તરો કીધા છે. આ પગલાનાં પરિણામોનું મેં બરાબર માપ લીધું છે. સરકારની સ્થિતિનો પણ યોગ્ય આંક બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ આ વિચિત્ર બિલો દાખલ કરવા સાડા હું કશું પ્રયોજન જોઈ શકતો નથી. રોલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ મેં વાંચ્યો છે, તે વાંચતાં કમિટીની વર્ણન શક્તિનાં વખાણ કર્યા વિના મારાથી રહેવાયું નહિ, પણ તે ઉપરથી જે નિર્ણય ઉપર કમિટી આવી શકી છે તેનાથી તદ્દન ઉલટા જ નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું. એ રિપોર્ટ ઉપરથી હું તો સ્પષ્ટ રીતે એ જ નિર્ણય આપું કે ધૂપી ખુનામરકી રૂપી રોગ હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર સંકુચિત ક્ષેત્રોમાં અને છુટા છવાયા અને બહુ થોડા લોકોમાં ફેલાયેલો છે. આવા લોકોની હસ્તી, સમાજને સાડા જરૂર જોખમકારક છે, પણ આ જોખમ કરતાં વધારે ભયંકર જોખમ તો આ બિલો છે, જે આખાં હિન્દુસ્તાનને લાગુ પાડવા ધારેલાં છે અને જે સ્થિતિ નખથી સુધરી શકે તે સ્થિતિ સુધારવાને સરકારના હાથમાં કુહાડો આપનારાં છે. વળી કમિટીએ એક ઐતિહાસિક બીનાનું કેવળ દુર્લક્ષ કર્યું છે, અને તે એ છે કે હિન્દુસ્તાનના કરોડો લોકો પોતાનાં હૃદયની કોમળતાને સાડા પૃથ્વીમાં પંકાયેલા છે.

હવે આપણે બિલોનું જડતર તપાસીએ. બિલો દાખલ થયાં તે પ્રસંગે નામદાર વાઈસરોયે જે ખાતરી આપી: એકસિવિત્ર

* આ પત્ર વર્તમાનપત્રો ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હતો. (તા. ૨૬-૨-૧૯૧૮).

સર્વિસને અને બીજી ઇંગ્રેજ વેપારીઓને. આપણામાંના ઘણાને વાઈસરોય સાહેબનાં આ બાબતનાં ભાષણ વિષે બહુ વસવસો રહે છે. મારે તો કબુલ કરવું જ જોઈએ કે એ ખાતરીના હેતુ અને હદ હું સમજી શકતો નથી. જો તેનો અર્થ એવો હોય કે સિવિલ સર્વિસના અને ઇંગ્રેજ વેપારીઓના લાભોને, હિન્દુસ્તાનના હિત અને આર્થિક હાજતો કરતાં વિશેષ ગણવામાં આવશે તો કોઈ પણ હિન્દીથી એ સિદ્ધાંતનો સ્વિકાર નહિ થાય. તેનું પરિણામ તો એ આવશે કે સ્માન્નાજ્યની અંદર ભાઈઓ ભાઈઓ વચ્ચે તીવ્ર ઝગડો જાગશે. મોન્ટેગ્યુ-એન્સફર્ડના રિપોર્ટ પ્રમાણે સુધારા થાઓ યા ન થાઓ. આ ક્ષણે આપણને જે જરૂરનું છે છે તે તો એ છે કે આ તાત્વિક મુદ્દા વિષે ઘટતી અને વાજબી સમજૂતી થવી જોઈએ. એનો જેમ તેમ નીકાલ કરવાથી ખરો સંતોષ નથી થવાનો. મહાન સિવિલ સર્વિસરૂપી મહાજને સમજવું જોઈએ કે હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર નામના નહિ પણ હિન્દના ખરેખરા ત્રસ્ટી અને સેવક તરીકે જ તેઓ રહી શકે છે. મોટી ઇંગ્રેજ પેઢીઓએ સમજવું જોઈએ કે તેઓ હિન્દુસ્તાનની કળા, વ્યાપાર અને હુન્નરનો નાશ કરવાને નહિ પણ તેની હાજતોમાં જે ત્રુટી આવે તેની પુરણી કરવાને જ રહી શકે છે. જો આ બે વસ્તુનો સ્વિકાર થાય તો તે બે રૉલેટ બિલની પુરેપુરી ગરજ સારી શકશે અને હું ખાતરી આપુ છું કે આ બે વસ્તુઓથી રાજ્યની સામે થતા ગમે તે કાવત્રાંને પહોંચી વળી શકાશે.

સર જ્યોર્જ લાઉન્ડે પ્રજામતનો નિરાદર કરીને બળતાંમાં ઘી હોંચ્યું છે. તેઓ સાહેબ હિન્દનો ઇતિહાસ ભણેલા પણ ભુલી ગયા જણાય છે; નહિ તો જે સરકારના તેઓ પ્રતિનિધિ છે તે સરકારે આજ સુધીમાં પ્રજામતને વશ થઈને પોતાના પાકા વિચારો ફેરવેલા છે એવા દાખલાઓનું તેમને સ્મરણ રહેત. રાજ્યકર્તારૂપી શરીરમાં ઉંડા રહેલા રોગની આ બિલો એક સ્પષ્ટ નીશાની છે એમ હું શા સારૂ માનું છું એ સમજવું હવે સહેલ થઈ પડશે. આવા રોગોનો આકરોજ ઈલાજ હોય.

Henry M. Thoreau

અમેરિકન સત્યાગ્રહી થોરો.

બિલથી અને તે દાખલ થયાં તે વખતનાં પ્રસંગો જે ભાવ સૂચવે છે તેથી અધીરાં થયેલા, ઉતાવળા, અને તપી ગયેલા જીવાનો છુપી ખુના મરકીનો ઇલાજ પસંદ કરશે. જે તિરસ્કાર, અને દ્વેષનો ખુનામરકી ચોખ્ખો પુરાવો છે તે તિરસ્કાર અને દ્વેષમાં આ બિલો વધારો કરશે જ. સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓએ હરકોઈ પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે. સરકારની તરફ તેઓનો દ્વેષ નથી અને તેથી તેઓની માંગણીમાં એટલું બધું બળ રહેલું છે કે તેની સામે થવાય જ નહિ; એટલે સરકાર તરફનાં દુઃખોનું નિવારણ કરવાને તેઓ ખુનામરકીને અસરકારક ઉપાય ગણે છે તેના બદલામાં આવાં અમોઘ અસ્ત્રની તેઓ ભેટ કરે છે. વળી તે અસ્ત્ર તેનો ઉપયોગ કરનારને અને પ્રતિપક્ષી બંનેને સુખદાયી છે. સત્યાગ્રહીઓ જે પોતાનાં આ અસ્ત્રનો ઉપયોગ બરાબર સમજતા હશે તો મને પરિણામનો જરાએ ભય નથી. તેમની એ સમજવાની શક્તિ વિષે શંકા લાવવાનું માફક નથી. સત્યાગ્રહ જેવો જલદ ઉપાય લેવા સરખો આ રોગ છે કે નહિ, અને તેને મટાડવાને સાડા બીજા હળવા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા છે કે નહિ તે જાણી લેવાની સત્યાગ્રહીઓની ફરજ છે. તેઓની ખાતરી થઈ છે કે રોગ ભયંકર છે અને હળવા ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા છે. બાકી બધું હરિને હાથ છે.

સ્વદેશીવ્રત. *

૧.

સ્વદેશીવ્રત લેવાની જે લાગણી લોકોમાં થઈ રહેલી છે તે અતિશય સ્તુત્ય છે છતાં મને લાગે છે કે એ વ્રતનાં પાલનમાં જે મુશ્કેલીઓ રહેલી છે તેનો ખ્યાલ પુરેપુરો આપણને આવેલો જણાતો નથી. હમેશાં વ્રત લેવામાં આવે છે તે કેવળ કઠિણ વસ્તુઓને સાફ જ હોય છે. ઘણા પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ જ્યારે આપણે અમુક કાર્ય કરવામાં સફળતા નથી મેળવતા ત્યારે આપણે વ્રત લઈને આપણને પોતાને એવી રીતે બાંધી લઈએ છીએ કે એમાંથી છુટી મળી જ ન શકે. આ સિવાયની બીજી કૃતિને વ્રત ગણી શકાય જ નહિ. બનતાં સુધી અમુક કાર્ય કરશું એમ કહેવાથી વ્રત લીધું નહિ કહી શકાય. બનતા સુધી સ્વદેશી ચીજ જ વાપરશું એમ કહીને જો આપણે સ્વદેશીવ્રતધારી કહેવાઈ શકાઈએ તો તો વાઈસરોયથી માંડીને છેક મજૂર સુધીમાં થોડા જ માણસ હશે કે જે બનતા સુધી એ વ્રતનું પાલન કરનારા નહિ હોય. પણ આપણે એ પંક્તિમાંથી બહાર નિકળીને બહુ વિશેષ કાર્ય કરવાને માગીએ છીએ અને તે કાર્યની વચ્ચે તથા ઉપર બતાવ્યા તેવાં કાર્યની વચ્ચે કાટખુણા અને બીજાખુણાઓ વચ્ચે જેટલો તફાવત છે તેટલો આમાં છે. આ પ્રમાણે સ્વદેશીવ્રત લેવાનો વિચાર કરીએ તો એટલું સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે સર્વ વસ્તુઓને વિશે એ વ્રત હાલ લેવું અશક્ય છે. ઘણો વિચાર કરતાં મને તો ઘણાં વર્ષો થયાં ચોખ્ખું જણાઈ આવેલું છે કે એ વ્રત સંપૂર્ણતાએ આપણા પહેરવાના અને વાપરવાના સુતરના રેશમના કે ઉનના કપડાંઓ વિષે જ લઈ શકીએ છીએ. આટલું વ્રત સંપૂર્ણતાએ પાળવું એમાં પણ ઘણી મુસીબતો પ્રથમ કાળમાં તો વેઠવી પડશે અને એજ યોગ્ય છે. આપણે પરદેશી કાપડને ઉત્તેજન આપીને અઘોર પાપ કર્યું છે. આપણે હિન્દુસ્તાનમાં

* આ લેખ ૧૯૧૯ ના એપ્રિલ માસમાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયો છે.

ખેતી છોડીને સુંદરમાં સુંદર ધંધો મુકયો અને જે ધંધાને કુખીરે દીધાવ્યો છે અને જેણે કુખીરને જન્મ આપ્યો હોતો તે ધંધાનો લગભગ નાશ થવા આવ્યો છે. મેં સૂચવેલા સ્વદેશીવ્રતનો અર્થ એ છે કે આપણે આ અઘોર પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા ઇચ્છીએ છીએ, લગભગ નષ્ટ થયેલા ધંધાનો જીર્ણોધાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ અને કરોડો રૂપિયા જે અત્યારે હિન્દુસ્તાનની ખૂદાર ચાલ્યા જાય છે તેનો આપણે બચાવ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. એવાં પરિણામ સહેલાઈથી લાવી નજ શકાય. એમાં કઠિનતા હોવીજ જોઈએ. સહેલાઈથી મળેલી વસ્તુની કિંમત હોતી નથી. પણ ગમે તેવું કઠણ છે છતાં જો આપણે હિન્દુસ્તાનની મહા-ઉન્નતિ માંગતા હોઈએ તો કોઈ દહાડો આ વ્રત લીધે જ છુટકો છે. એ વ્રતની સફળતા ત્યારે જ થઈ શકશે કે જ્યારે આપણે ધર્મ સમજીને આપણા મુલકમાં પેદા થયેલું જ કપડું પહેરશું અને ખીજનો ત્યાગ કરીશું. મિત્રો કહે છે કે અત્યારે તો આપણી પાસે એટલાં કપડાં નથી. જે મિલો હાલ મોજુદ છે એ મિલો એટલાં કપડાં પુરાં પાડી ન શકે. આ વિચારમાં બહુ દોષ રહ્યો છે. હિન્દુસ્તાનના એવાં સદ્ભાગ્ય નથી કે ત્રીસ કરોડ માણસ એકી વખતે આ વ્રત લઈ લે. વધારેમાં વધારે આશા રાખનાર માણસ પણ હાલતો લાખોની સંખ્યાનીજ આશા રાખી શકે. તેઓને કપડાં પુરા પાડવામાં હું મુશ્કેલી જોતો નથી, પણ જ્યાં ધર્મ લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં મુશ્કેલીના વિચારને થોડો જ અવકાશ મળે છે. હિન્દુસ્તાનની હવા એવી છે કે તેમાં ઘણા થોડાં કપડાંથી આપણે ગુજરો કરી શકીએ છીએ. ત્રણ ચતુર્થાંશ કપડાં આપણામાંના ઘણા માણસો કેવળ નકામાં વાપરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. વળી જ્યારે ઘણા માણસો આ વ્રત લેશે ત્યારે ઘણા રેંટીઆઓ અને ચરખા કામ કરતા થઈ જશે. કારિગરોનો ભંડોળ અખૂટ છે. વણકરો માત્ર ઉત્તેજનની જ રાહ જોઈ બેઠા છે. મુખ્ય જરૂર બે છે: ત્યાગની અને પ્રમાણિકતાની. વ્રત લેનારને વિષે આ બંને ગુણની જરૂર છે એ તો સ્વતઃ સિદ્ધ વસ્તુ છે, પણ સ્વદેશી જેવું મહાવ્રત પાળવું લોકોને પ્રમાણમાં

રહેલ થઈ પડે તેને સારૂ તેપારીઓને પણ એ બે ગુણોની પુરી જરૂર પડશે. પ્રમાણિક અને ત્યાગી વેપારી કેવળ દેશના રૂમાંથી જ સુતર કંતાવશે અને તેમાંથી જ કપડાં વણાવશે. રંગ પણ દેશમાં પેદા થઈ શકે તેજ વાપરશે. જ્યાં માણસ ઇરાદો કરે છે ત્યાં બધી અડચણોને દૂર કરવાને શક્તિ મેળવી લે છે.

ઓછાં કપડાંથી ચલાવી લેવા પુરતો ત્યાગ બસ નથી પણ સંપૂર્ણ સ્વદેશીવ્રતને સારૂ એ પણ જરૂરનું છે કે આપણી પાસે જે પરદેશી કપડાં હોય તેની હોળી કરવી. જો આપણને સિદ્ધ થયું હોય કે પરદેશી કપડાંનો ઉપયોગ કરી આપણે ગુન્હો કર્યો છે, હિન્દને પારાવાર નુકસાન કર્યું છે, વણકરોનો નાશ કર્યો છે, તો એવા પાપથી ખરડાયલાં કપડાં અગ્નિમાં જવાને જ લાયક છે. આ પ્રસંગે સ્વદેશી અને બોયકોટ વચ્ચેનો ભેદ સમજી લેવાની આવશ્યકતા છે. સ્વદેશી એ ધર્મ લાવના છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનું એ સ્વાભાવિક કર્તવ્ય છે. તેમાં લોકસંગ્રહ રહેલો છે. અને સ્વદેશીવ્રત વેર વાળવાના ઇરાદાથી કે સજા કરવાના ઇરાદાથી લેવાય જ નહિ. સ્વદેશીવ્રત કોઈ બીજા બનાવની ઉપર આધાર નથી રાખી શકતું, પણ બોયકોટ એ કેવળ દુનિયાદારી અને રાજ્યપ્રકરણી હુથિયાર છે. તેમાં દ્વેષલાવના રહેલી છે, સજા કરવાની વૃત્તિ રહેલી છે અને બોયકોટથી હું તો પ્રજાને અંતે બહુ નુકસાન જ જોઈ શકું છું. ને જે સહાયને સારૂ સત્યાગ્રહી રહેવા ઇચ્છે છે તેનાથી બોયકોટની પ્રવૃત્તિમાં હરગીજ ભાગ લેવાય જ નહિ. સંપૂર્ણતાએ સત્યાગ્રહ પાળનાર સ્વદેશીવ્રત સિવાય રહી શકે નહિ. બોયકોટનો મેં આ અર્થ માનેલો છે. એવી સૂચના થયેલી છે કે રૉલેટ બિલ રદ ન થાય ત્યાં સુધી બ્રિટિશ માલનો બોયકોટ કરવો અને જ્યારે એ બિલ રદ થાય ત્યારે એ બોયકોટ ઉઠાવી લેવો. આ બહિષ્કારમાં આપણને જાપાનનો કે બીજા પરદેશોનો સડેલો માલ હોય તો પણ ખપી શકે છે. જો પરદેશી માલ લેવો જ ઘટે તો અંગ્રેજોની સાથે મારે રાજ્ય સંબંધ હોવાથી હું અંગ્રેજ માલજ લઉં અને એ સ્થિતિને યોગ્ય ગણું. અંગ્રેજ માલનો બહિષ્કાર કરતાં આપણે અંગ્રેજ

પ્રજાને સજા કરવાના દોષમાં આવી પડીએ. આપણને અંગ્રેજી પ્રજાની સાથે તો કશી પણ તકરાર નથી. તકરાર અધિકારી વર્ગની સાથે છે. પણ સત્યાગ્રહના કાયદા પ્રમાણે તો આપણે અધિકારી વર્ગની સામે પણ દ્વેષ નથી કરી શક્તા, વેરભાવ નથી રાખી શક્તા, એટલે કોઈ પણ રીતે બહિષ્કારનો અંગીકાર કરવો એ મને તો યોગ્ય જણાતો નથી. ઉપર પ્રમાણે સંકુચિત સ્વદેશી-વ્રત સંપૂર્ણતાએ લેવું હોય તો નીચે પ્રમાણે લઈ શકાય:-

“હું ઈશ્વરને દરમ્યાન રાખીને આજથી મારી વપરાશને સારું હિન્દુસ્તાનનાં રૂમાંથી રેશમમાંથી અગર ઉનમાંથી બનેલા કાપડનો જ ઉપયોગ કરીશ. એવાં પરદેશી કાપડનો સર્વાંશે ત્યાગ કરીશ, અને મારી પાસે જે પરદેશી કપડાં હશે તેને હું ભસ્મ કરીશ: એવી હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.”

મારી ઉમેદ છે કે આ પ્રતિજ્ઞા લેવાને ઘણા સ્ત્રી પુરૂષો તૈયાર થઈ જશે. જે ઘણા સ્ત્રીપુરૂષો તૈયાર થાય તોજ જાહેર વ્રત લેવું યોગ્ય ગણાશે. થોડાં જ સ્ત્રી પુરૂષો પણ આવું વ્રત જાહેરમાં લઈ શકે છે પણ ઝપાટાભર સ્વદેશીને વ્યાપક સ્વરૂપ આપવા સારૂ ઘણા માણસોની જરૂર છે. જેઓને આ હિલચાલ પસંદ હોય તેણે અતિ શીઘ્રતાથી તે શરૂ કરવી જોઈએ; વેપારી વર્ગને મળવું જોઈએ. તેમ છતાં ઉતાવળથી કાર્ય સિદ્ધ થઈ નહિ શકે એ ચેતવણી આપવાની પણ જરૂર છે. બે દિવસ મોડું થશે તેમાં હું હરકત નથી જોતો પણ સ્વદેશીનો પાયો ચુસ્તપણે રોપાય એ જોવાની મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે, અને સત્યાગ્રહની ભારે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહેલી છે તે સમયે આવી પ્રવૃત્તિઓ રહેજે ચાલી શકે છે એવો મારો અનુભવ છે.

સ્વદેશીવ્રત.*

૨.

મેં સૂચવેલું સ્વદેશીવ્રત નીચે પ્રમાણે છે:

“ ઈશ્વરને દરમ્યાન રાખીને હું એવી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે આજથી મારી વપરાશને સાફ હિન્દુસ્તાનનાં રૂમાંથી, રેશમમાંથી અગર ઉનમાંથી બનેલાં કાપડનો જ હું ઉપયોગ કરીશ. એવા પરદેશી કાપડનો સર્વોંશે ત્યાગ કરીશ; અને મારી પાસે જે પરદેશી કપડા હશે તેને હું ભસ્મ કરીશ. ”

આ પ્રતિજ્ઞા બરોબર પાડવાને સાફ હાથે કાંતેલા સુતરના, હાથ વણાટના કપડાં જ વાપરવા જોઈએ. હિન્દુસ્તાનનું રૂ બહાર જઈ સુતર બની હિન્દુસ્તાનમાં આવે અને તેનું વણાટ હિન્દુસ્તાનમાં થાય એ સ્વદેશી નથી. આપણું જ રૂ આપણા જ દેશમાં બનેલા રેંટિયામાં કંતાય અને તેમ જ સાળમાં વણાય ત્યારે આપણે સંપૂર્ણતાને પહોંચ્યા ગણાઈએ. પણ ઉપલા વ્રતમાં બહારથી આવેલા સંઘામાં કંતાયલાં અને વણાયલા રૂના કપડા હોય તે ચાલી શકે.

ઉપર પ્રમાણેનું સંકુચિત સ્વદેશીવ્રત લેનાર કંઈ કપડા સ્વદેશી પહેરીને સંતોષ નહિ માની લે. પણ બીજી વસ્તુઓ વિષે પણ બની શકે ત્યાં સુધી સ્વદેશીનું જ પાલન કરશે. મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનમાં એવી અંગ્રેજોની માલકીની મિલો છે કે જેમાં કોઈ પણ હિન્દી શેર નથી લઈ શકતો. જો વાત ખરી હોય તો આવી મિલમાં બનેલું કપડું હું તો કેવળ પરદેશી જ ગણું. વળી, એ તો દ્વેષથી ખરડાયલું કપડું ગણાય. અને એ કપડું ગમે તેવું સરસ હોય છતાં ત્યાજ્ય

* આ લેખ ૧૯૧૯ ના એપ્રિલ માસમાં વર્તમાન પત્રોમાં પ્રગટ થયો છે.

ગણાવું જોઈએ. સંખ્યાબંધ માણસો આવા વિચારોમાં ઉતરતા જ નથી. પોતાનાં કાર્યથી દેશનું ભલું થશે કે ભૂંડું એવો વિચાર સૌ ન કરી શકે. પણ જેઓ શિક્ષિત છે, વિચારશીલ છે, જેઓએ પોતાની બુદ્ધિને કેળવી છે, જેઓ દેશસેવા કરવાને ઉત્સુક છે, તેમની તો ચોખ્ખી ફરજ છે કે પોતાનું હરેક ખાનગી કે જાહેર કાર્ય કરતાં તે વિચાર કરવો જોઈએ. અને જ્યારે અમુક વિચાર પરિપક્વ થાય અને અનુભવ સિદ્ધ થાય ત્યારે જનસમાજની પાસે મૂકવો જોઈએ. છેવટે તો ગીતાજીમાં ગાયું છે તેમ “ જે સારા માણસો કરશે, તે સાધારણ માણસો કરતા થઈ જશે. ” ઉપર પ્રમાણે વિચારશીલ સ્ત્રીપુરૂષોએ આજ લગી કામ નથી કર્યું, તેથી આપણે ઘણું નુકસાન વેઠ્યું છે. એટલે લોકકલ્યાણને સારૂ વિચાર કરવામાં ધર્મવૃત્તિની જરૂર છે.

હજારો માણસો એમ માને છે કે હિન્દુસ્તાનની મિલોમાં વણાયેલું કાપડ વાપર્યું એટલે પોતે સ્વદેશી વાપરનારા થયા. હકીકત તો આવી છે કે ઝીણાં કપડાં માત્ર પરદેશી રૂના અને પરદેશમાં કંતાયેલા સુતરના આવે છે. એટલે માત્ર વણતર હિન્દમાં થયું એટલો જ સંતોષ વાળી શકાય. હાથની સાળમાં વણાયેલાં પણ ઝીણાં કાપડમાં સુતર પરદેશી રૂનું પરદેશમાં કંતાયેલું વપરાય છે. આવું કાપડ વાપરીને સ્વદેશીવ્રત પાળ્યું ગણાય જ નહિ. એ તો કેવળ મનને છેતરવાની વાત થઈ. સ્વદેશી પાળવામાં પણ સત્યાગ્રહની એટલે સત્યના આગ્રહની જરૂર છે. પુરૂષોને જ્યારે એટલો આવેશ આવશે કે હું કેવળ લંગોટી પહેરીને મારો વ્યવહાર ચલાવીશ પણ સ્વદેશી સિવાય બીજું કાપડ નહિ વાપરું, અને સ્ત્રી પણ આવેશપૂર્વક કહેશે કે અમે અમારા ગુહ્ય અવયવ ઢાંકવા પૂરતું જ કાપડ વાપરીને નિર્વાહ કરશું, પણ પરદેશી કાપડ નહિ વાપરીએ; ત્યારે જ આપણે સ્વદેશી જેવા મહાવ્રતમાં ફલિભૂત થઈશું. આવું કઠણ વ્રત પાળનારા કેટલાક હજાર સ્ત્રીપુરૂષો નીકળી પડશે તો વ્રત નહિ લેનારા તેમની પાછળ પાછળ ચાલવાનો પ્રયત્ન કરશે, પોતાની પેટી પટારા તપાસતા થઈ જશે, અને પોતાની શક્તિ

પ્રમાણે સ્વદેશીનું પાલન કરશે. જેઓ મોજશોખમાં, ટાપક-
 દૂપકમાં ગ્રસ્ત નથી થયા તેઓને હું નમ્રતાપૂર્વક સૂચવવા ઇચ્છું
 છું કે તેઓ પવન વેગે સ્વદેશીનો પ્રચાર કરી શકે છે. સાધારણ
 રીતે એવા થોડા ગામ હશે કે જ્યાં હજી પણ વણકર નહિ હોય.
 આપણી અસલની પ્રથા તો એ હતી કે દરેક ગામમાં જેમ
 સુથાર, મોચી, હજમ, લુહાર, ઇત્યાદિ હતા અને હજી છે તેમ
 ખેડુત અને વણકર પણ હતા. ખેડુતવર્ગ આજે પાયમાલ થઈ
 ગયો છે. વણકરને તો ગરીબડાઓ થોડે અંશે નીલાવી રહ્યા છે.
 એ વણકરોને આપણે સ્વદેશી સુતર આપી, આપણે જોઈએ તેવું
 કાપડ વણાવી શકીએ છીએ. આજે એ કાપડ ભલે જાડું હોય.
 આપણે પ્રયત્ન કરતાં રહેશું તો એ કાપડને જેવું જીણું અને
 સ્વચ્છ જોઈતું હશે તેવું કરાવી શકશું. આમ કરવાથી આપણી
 હાજતો પૂરી પડશે, અને આપણા વણકરોને આપણે ઉંચી
 પાયરીએ ચઢાવીશું. હજી પણ એક પગલું આગળ ચલાય તો
 આપણે સહેલાઈથી મુશ્કેલીઓનો સમુદ્ર તરી શકશું. આપણી
 સ્ત્રીઓને આપણા બાળકોને આપણે ઘણી સહેલાઈથી સુતર
 કાંતતા અને વણતા શીખવી શખીએ છીએ. આપણાં ઘરમાં જ
 વણાયલાં કાપડથી બીજું પવિત્ર શું હોઈ શકે ? હું જાતિ અનુ-
 ભવથી કહેવા ઇચ્છું છું કે આ પ્રમાણે કરવાથી ઘણા દુઃખમાંથી
 ઉગરી જશું, ઘણી નકામી હાજતો આપણે કાઢી નાખશું, અને
 આપણું જીવન આપણને સૌન્દર્ય ભર્યું એક કાવ્યસમાન લાગશે.
 આવું જીવન હિન્દુસ્તાનમાં એક વખત હતું એવો ગેબી અવાજ
 મારે કાને તો હંમેશાં આવ્યા કરે છે. પણ જો એવું હિન્દુસ્તાન
 માત્ર કવિઓની કલ્પનામાં જ રહ્યું હોય તોયે શું ? હિન્દુસ્તાનને
 એવું હવે કરવું એ શું ઈષ્ટ નથી ? એમાં શું મહાપુરૂષાર્થ નથી
 રહ્યો ? હું આખા હિન્દુસ્તાનમાં ભ્રમણ કરી રહ્યો છું. ગરીબોની
 હાય મારાથી સાંભળી જતી નથી. ન્હાના મોટા બધા પૂછી
 રહ્યા છે: ‘અમને સસતું કાપડ મળી શકતું નથી. અમારી
 કમાણી મોંઘું કાપડ લેવા પૂરતી નથી. અનાજ મોંઘું; કાપડ મોંઘું;
 અમે શું કરીએ ?’ આમ પૂછી નિઃશ્વાસ મૂકે છે. આવાઓને

સંતોષકારક જવાબ દેવો એ માફ કર્યું છે; સૌ દેશસેવકની એ ફરજ છે. પણ હું તો સંતોષકારક જવાબ આપવા અસમર્થ છું. આપણી કાચી પેદાશ (raw materials) યુરોપમાં જાય અને આપણે તેને લીધે આકરા દામ આપવા પડે એ સર્વ વિચારશીલ હિન્દીને અસહ્ય હોવું જોઈએ. આનો પહેલો અને છેલ્લો ઉપાય સ્વદેશી જ છે. આપણું રૂ આપણે કોઈને આપવા બંધાયલા નથી, અને જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં સ્વદેશીનો ડંકો વાગશે ત્યારે રૂના નીપજાવનારા પરદેશમાં કાપડ બનાવવાને સાડા પોતાનું રૂ નહિ આપે. એ સમયે તો જ્યાં રૂ પાકતું હશે તે જગ્યાએ તે રૂ સાફ થઈને કંતાઈને તેનું કાપડ કેમ ન થાય ? એ પ્રશ્ન ઉઠશે. અને જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં સ્વદેશીનો મંત્ર વ્યાપક થશે ત્યારે એક ક્ષણની અંદર કરોડો માણસો હિન્દુસ્તાનના આર્થિક ઉદ્ધારની ચાવી મેળવી લેશે. આ શિક્ષણને સાડા સેંકડો વર્ષની જરૂર નથી. જ્યારે ધર્મજગૃતિ થાય છે ત્યારે એક ક્ષણની અંદર વિચારોમાં મહાપરિવર્તન થઈ શકે છે. પણ તેને સાડા નિઃસ્વાર્થ ત્યાગની પૂરી જરૂર છે. ત્યાગવૃત્તિ જે અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસરી રહેલી છે તે સમયે જો આપણે સ્વદેશીનો પ્રચાર કરતા ચૂકશું તો આપણે હાથ ધસવા પડશે. દરેક હિન્દુને, દરેક મુસલમાનને, દરેક પારસીને, દરેક ખ્રીસ્તીને, દરેક ચાહુદીને, જે આ દેશને પોતાનો માને છે જેણે આ દેશને પોતાનો કર્યો છે, તે સૌને હું વિનવીને કહેવા ઇચ્છું છું કે સ્વદેશીવ્રત લેવું, અને ખીજાઓને તેનું પાલન કરવાની સલાહ આપવી, એ તેઓની ફરજ છે. જન્મભૂમિની પ્રત્યે આટલું આપણાથી ન થઈ શકે તો આ દેશમાં આપણો જન્મ ફેાગટ ગયો ગણાય એવી મારી અદ્યપમતિ છે. ઉંડો વિચાર કરશે તે જોઈ લેશે કે આવા સ્વદેશીવ્રતમાં શુદ્ધ અર્થશાસ્ત્ર રહેલું છે. મારી ઉમેદ છે કે મારી દીન સૂચના ઉપર સૌ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો પુખ્ત વિચાર કરશે. ઇંગ્લાંડના અર્થશાસ્ત્રનું અનુકરણ કરવામાં આપણી અધોગતિ છે.

હિન્દુ-મુસલમાન ઐક્યવ્રત.*

સોનાપુરી મસજીદનાં કંપાઉંડમાં હિન્દુ અને મુસલમાનોની જે ગંજાવર સભા ગયે † રવિવારે થઈ હતી તેમાં, જેમ ચોપાટી ઉપર સ્વદેશીવ્રતની સૂચના થઈ હતી તેમ, હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચેની એકતા વિષે વ્રત લેવાની સૂચના થઈ. અને જેમ સ્વદેશીવ્રતને વિષે મારે સાવચેતી આપવી પડી તેમ જ આ સંબંધમાં પણ મેં કર્યું હતું.

અમુક પ્રસંગે હુર્ષાવેશમાં આવીને આપણે ઘણાં કાર્યો કરવાને તૈયાર થઈ જઈએ છીએ અને પાછળથી કેટલીક વેળા પસ્તાવું પડે છે. વ્રત એ ધાર્મિક વસ્તુ છે. અને કોઈ પણ વ્રત આપણે આવેશમાં લઈ શકતા જ નથી. મનને શુદ્ધ કરી, ચિત્તને શાંત કરી, ઈશ્વરને દરમ્યાન રાખીને જ વ્રતો લઈ શકાય.

સ્વદેશીવ્રતને વિષે લખતાં મેં જે ટીકા કરેલી છે, તે ટીકા અહીં પણ લાગુ પડે છે. જે કાર્ય આપણે સાધારણ સંયમ પાડીને એકધારે નથી કરી શકતા તે કાર્ય કરવામાં મદદ મળવાને સારૂ વ્રતરૂપી મહાસંયમ પાડીએ છીએ, અને તેથી જ વ્રતને વિષે એવી કલ્પના છે કે મનુષ્ય વ્રતો લઈ અને પાળીને જ ઘડાય છે. હિન્દુ અને મુસલમાન, બંને કોમો અરસ્પરસ મૈત્રી રાખે, અને એક માના જણ્યા જે પ્રમાણે વર્તે તે પ્રમાણે વર્તે, એ સ્થિતિ અલૌકિક કહેવાય. આવી સ્થિતિ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાપ્ત થાય તેના પહેલાં બંને કોમને ઘણો ત્યાગ કરવો પડશે, અને આજ સુધી રાખેલા ઘણા વિચારોમાં મ્હોટા ફેરફારો કરવા પડશે. બંને કોમ પોતાની વાતોમાં ઘણી આકરી કહેવતોનો ઉપયોગ કરે છે જેનો ભાવ એક બીજાની વચ્ચે વિરોધ

* આ લેખ ૧૯૧૯ ના એપ્રિલ માસમાં વર્તમાન પત્રોમાં પ્રગટ થયો છે. † તા. ૬-૪-૧૯૧૯.

દર્શાવનારો અને વધારનારો હોય છે. કેવળ હિન્દુમંડળમાં આપણે ઘણી વખત મુસલમાનોની વાતો કરતાં કઠોર શબ્દો વાપરતાં અચકાતા નથી, અને તેવું જ મુસલમાનમંડળોમાં છે. ઘણાઓ તો એમ જ માને છે કે હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે તો હાડવેર છે અને તે કોઈ પણ રીતે ન જાય તેવું છે. ઘણી જગ્યાએ આપણે જોઈએ છીએ કે ખંનેની વચ્ચે એકબીજાની વિષે અવિશ્વાસ વર્તે છે. મુસલમાનોને હિન્દુઓ તરફથી ભય છે, હિન્દુઓને મુસલમાનો ભય લાગે છે. આ કફેડી અને કંગાળ સ્થિતિમાં દિવસે દિવસે સુધારો થતો જાય છે, એ શક વિનાની વાત છે. કાળ તેનું કાર્ય કર્યા જ કરે છે. ભાવે અભાવે પણ આપણે એકઠા થઈ રહેવું પડે છે. પણ વ્રત લેવાનો અર્થ તો એ છે કે જે વસ્તુ કાળે કરીને વહેલી મોડી થવાની છે એવો સંભવ છે તે વસ્તુને આપણે મહાસંયમ પાડીને વહેલી હસ્તીમાં લાવવી. એ કેમ બને? હિન્દુઓની એટલે ચુસ્ત હિન્દુઓની સભા મળવી જોઈએ, અને તેઓએ આ વિષે પુખ્ત વિચાર કરવો જોઈએ. હિન્દુઓને મુસલમાન ભાઈઓ પ્રત્યે હુમેશાં એક ફરીયાદ રહ્યા કરે છે કે તેઓ ગોમાંસનું ભક્ષણ કરે છે અને ખસુસ કરીને બકરી ઈંદને દિવસે ગાયનું બલિદાન આપે છે. જ્યાં સુધી ગાયને બચાવવાને ખાતર ઘણા હિન્દુઓ મુસલમાનને મારવા સુદ્ધાં પણ તૈયાર થઈ જાય ત્યાં સુધી સામાન્ય મુસલમાન અને સામાન્ય હિન્દુની વચ્ચે ખરી એકતા થવી એ અસંભવિત જણાય છે, કેમકે આપણા બળાત્કારથી મુસલમાન ભાઈઓ ગૌવધનો ત્યાગ કરે એ હું ફેકટ આશા માનું છું. ગોરક્ષણી સભાઓના પ્રયાસોથી ગૌવધની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો હોય એમ હું માનતો નથી. એવું માનવાને મને એક પણ કારણ મળ્યું નથી. હું મને પોતાને ચુસ્ત હિન્દુ માનું છું. અને મારી એવી માન્યતા છે, કે શુદ્ધમાં શુદ્ધ રીતે હિન્દુ ધર્મનું પાલન કરનારથી ગૌવધ કરનારનું ખુન કરીને ગાયને બચાવાય નહિ. હિન્દુની પાસે ગાયનો બચાવ કરવાને એક જ ઈલાજ છે, અને તે એ કે ગાયનો વધ એ ન જોઈ શકે તો તેણે પોતાનું બલિદાન

આપવું. એવી રીતે યોગ્યાધિકારી હિન્દુ થોડા ઘણા પણ બલિદાન આપે તો મારી ખાતરી છે કે અસંખ્ય મુસલમાન ભાઈઓ ગૌવધનો ત્યાગ કરે. પણ એ તો સત્યાગ્રહ થયો. એ તો વિનય થયો. હું મારા ભાઈની પાસેથી કંઈ પણ દાદ મેળવવાને માંગું તો તે મહારી ઉપર કષ્ટ બહારી લઈને માંગી શકું છું, મહારા ભાઈને દુઃખ દઈને નથી માંગી શકતો. હકથી તો કંઈ મગાય જ નહિ. મહારા ભાઈની સામે મને એક જ હક છે, અને તે એ કે મારે મરી છુટવું. એવો શુદ્ધ પ્રેમભાવ જ્યારે હિન્દુઓના હૃદયમાંથી સ્પુરી નીકળે ત્યારે જ હિન્દુ મુસલમાનની ખરી એકતાની આશા રાખી શકાય. જેમ હું હિન્દુ ભાઈની સાથે આ પ્રમાણે વાતચીત કરું છું, તેમ મુસલમાન ભાઈઓની સાથે, મુસલમાને વાતચીત કરવી ઘટે છે. તેમની ફરજ હિન્દુ પ્રત્યેની શું છે એ પણ તેમણે જાણી લેવું જોઈએ. બંનેની વચ્ચે જ્યારે ત્યાગવૃત્તિ રહે, બંને પોતાના હકની વાત જ ન કરે, અને ફરજ અદા કરવાને જ મથે ત્યારે જ ઘણા વર્ષનો ભેદભાવ છે તે ટળવા પામે. બંનેનાં મનમાં એક બીજાના ધર્મપ્રત્યે માન હોવું જોઈએ. કોઈ દિવસ એક બીજાનું ખુરં એકાંતમાં પણ ન ઈચ્છે, અને કોઈ આકરો શબ્દ વાપરે તો એને તેમ કરતો અટકાવવાને સાડા વિનય પૂર્વક સમજાવે. આમ મહાપ્રયત્ન થાય ત્યારે જ ભેદભાવ ટળે. એ પ્રમાણે કરવાને જ્યારે ઘણા હિન્દુ અને ઘણા મુસલમાન તૈયાર થાય ત્યારે આપણે લીધેલું વ્રત શોભે. હવે આ વ્રતની મહત્તા અને કઠીણાઈ સ્હેલથી સમજાઈ શકે એમ છે. મહારી ઉમેદ છે કે આ શુભ પ્રસંગે અને જે દેશની અંદર જે વખતે સત્યનો ભારે આગ્રહ વર્તી રહ્યો હોય એ પ્રસંગ શુભ જ હોય, તેવે પ્રસંગે આપણે એકતાનું વ્રત લઈએ એ હું ઈચ્છું છું. અને તેને સાડા અગ્રેસર મુસલમાન ભાઈઓ, અને અગ્રેસર હિન્દુ ભાઈઓ, પ્રથમથી મળી ખુબ વિચાર કરી અને પછી ભેળા થઈને એક નિશ્ચય ઉપર આવી શકે, તો એ વ્રત લેવાની હું જરૂર સલાહ આપું. અને મહારી ઉમેદ છે કે એવો પ્રયત્ન જે હાલ થઈ રહ્યો છે તે જારી રહેશે, અને થોડા દિવસની અંદર

परिशिष्ट.

રૉલેટ બિલો સામે સત્યાગ્રહ.*

સાહેબ, રૉલેટ બિલો વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞાનો ખરડો આ સાથે મોકલું છું. જે પગલું લેવાયેલું છે તે કદાચ હિન્દુસ્તાનની તવારીખમાં બહુ ભારે ગણાય. મારી ખાતરી આપું છું કે તે લેવામાં જરાએ ઉતાવળ નથી થયેલી. મેં પોતે તો તેના વિચારમાં અનેક ઉઝાગરા કીધા છે. આ પગલાનાં પરિણામોનું મેં બરાબર માપ લીધું છે. સરકારની સ્થિતિનો પણ યોગ્ય આંક બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ આ વિચિત્ર બિલો દાખલ કરવા સાડા હું કશું પ્રયોજન જોઈ શકતો નથી. રૉલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ મેં વાંચ્યો છે, તે વાંચતાં કમિટીની વર્ણન શક્તિનાં વખાણુ કર્યા વિના મારાથી રહેવાયું નહિ, પણ તે ઉપરથી જે નિર્ણય ઉપર કમિટી આવી શકી છે તેનાથી તદ્દન ઉલટા જ નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું. એ રિપોર્ટ ઉપરથી હું તો સ્પષ્ટ રીતે એ જ નિર્ણય આપું કે છૂપી ખુનામરકી રૂપી રોગ હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર સંકુચિત ક્ષેત્રોમાં અને છુટા છવાયા અને બહુ થોડા લોકોમાં ફેલાયેલો છે. આવા લોકોની હસ્તી, સમાજને સાડા જરૂર જોખમકારક છે, પણ આ જોખમ કરતાં વધારે ભયંકર જોખમ તો આ બિલો છે, જે આખાં હિન્દુસ્તાનને લાગુ પાડવા ધારેલાં છે અને જે સ્થિતિ નખથી સુધરી શકે તે સ્થિતિ સુધારવાને સરકારના હાથમાં કુહાડો આપનારાં છે. વળી કમિટીએ એક ઐતિહાસિક ખીનાનું કેવળ દુર્લક્ષ કર્યું છે, અને તે એ છે કે હિન્દુસ્તાનના કરોડો લોકો પોતાનાં હૃદયની કોમળતાને સાડા પૃથ્વીમાં પંકાયેલા છે.

હવે આપણે બિલોનું જડતર તપાસીએ. બિલો દાખલ થયાં તે પ્રસંગે નામદાર વાઈસરોયે જે ખાતરી આપી: એકસિવિત્ર

* આ પત્ર વર્તમાનપત્રો ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હતો. (તા. ૨૬-૨-૧૯૧૯).

સર્વિસને અને બીજી ઇંગ્રેજ વેપારીઓને. આપણામાંના ઘણાને વાઈસરોય સાહેબનાં આ બાબતનાં લાષણુ વિષે બહુ વસવસો રહે છે. મારે તો કબુલ કરવું જ જોઈએ કે એ ખાતરીના હેતુ અને હદ હું સમજી શકતો નથી. જો તેનો અર્થ એવો હોય કે સિવિલ સર્વિસના અને ઇંગ્રેજ વેપારીઓના લાભોને, હિન્દુસ્તાનના હિત અને આર્થિક હાજતો કરતાં વિશેષ ગણવામાં આવશે તો કેાઈ પણ હિન્દીથી એ સિદ્ધાંતનો સ્વિકાર નહિ થાય. તેનું પરિણામ તો એ આવશે કે સ્વામીરાજ્યની અંદર લાઈઓ લાઈઓ વચ્ચે તીવ્ર ઝગડો જાગશે. મોન્ટેગ્યુ-એમ્સ્ફર્ડના રિપોર્ટ પ્રમાણે સુધારા થાઓ યા ન થાઓ. આ ક્ષણે આપણને જે જરૂરનું છે છે તે તો એ છે કે આ તાત્વિક મુદ્દા વિષે ઘટતી અને વાજબી સમજુતી થવી જોઈએ. એનો જેમ તેમ નીકાલ કરવાથી ખરો સંતોષ નથી થવાનો. મહાન સિવિલ સર્વિસરૂપી મહાજને સમજવું જોઈએ કે હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર નામના નહિ પણ હિન્દના ખરેખરા ત્રસ્ટી અને સેવક તરીકે જ તેઓ રહી શકે છે. મોટી ઇંગ્રેજ પેઢીઓએ સમજવું જોઈએ કે તેઓ હિન્દુસ્તાનની કળા, ંયાપાર અને હુન્નરનો નાશ કરવાને નહિ પણ તેની હાજતોમાં જે ત્રુટી આવે તેની પુરણી કરવાને જ રહી શકે છે. જો આ બે વસ્તુનો સ્વિકાર થાય તો તે બે રોલેટ બિલની પુરેપુરી ગરજ સારી શકશે અને હું ખાતરી આપુ છું કે આ બે વસ્તુઓથી રાજ્યની સામે થતા ગમે તે કાવત્રાને પહોંચી વળી શકાશે.

સર જ્યોર્જ લાઉન્ડે પ્રજામતનો નિરાદર કરીને બળતાંમાં ઘી હોંચ્યું છે. તેઓ સાહેબ હિન્દનો ઇતિહાસ લણેલા પણ બુલી ગયા જણાય છે; નહિ તો જે સરકારના તેઓ પ્રતિનિધિ છે તે સરકારે આજ સુધીમાં પ્રજામતને વશ થઈને પોતાના પાછા વિચારો ફેરવેલા છે એવા દાખલાઓનું તેમને સ્મરણ રહેત. રાજ્યકર્તારૂપી શરીરમાં ઉંડા રહેલા રોગની આ બિલો એક સ્પષ્ટ નીશાની છે એમ હું શા સાડ માનું છું એ સમજવું હવે સહેલ થઈ પડશે. આવા રોગોનો આકરોજ ઇલાજ હોય.

Henry M. Thoreau

અમેરિકન સત્યાગ્રહી થોરો.

બિલથી અને તે દાખલ થયાં તે વખતનાં પ્રસંગો જે ભાવ સૂચવે છે તેથી અધીરાં થયેલા, ઉતાવળા, અને તપી ગયેલા બુવાનો છુપી ખુના મરકીનો ઇલાજ પસંદ કરશે. જે તિરસ્કાર, અને દ્વેષનો ખુનામરકી ચોખ્ખો પુરાવો છે તે તિરસ્કાર અને દ્વેષમાં આ બિલો વધારો કરશે જ. સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓએ હરકોઈ પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે. સરકારની તરફ તેઓનો દ્વેષ નથી અને તેથી તેઓની માંગણીમાં એટલું બધું બળ રહેલું છે કે તેની સામે થવાય જ નહિ; એટલે સરકાર તરફનાં દુઃખોનું નિવારણ કરવાને તેઓ ખુનામરકીને અસરકારક ઉપાય ગણે છે તેના બદલામાં આવાં અમોઘ અસ્ત્રની તેઓ ભેટ કરે છે. વળી તે અસ્ત્ર તેનો ઉપયોગ કરનારને અને પ્રતિપક્ષી બંનેને સુખદાયી છે. સત્યાગ્રહીઓ જો પોતાનાં આ અસ્ત્રનો ઉપયોગ બરાબર સમજતા હશે તો મને પરિણામનો જરાએ ભય નથી. તેમની એ સમજવાની શક્તિ વિષે શંકા લાવવાનું માફક કામ નથી. સત્યાગ્રહ જેવો જલદ ઉપાય લેવા સરખો આ રોગ છે કે નહિ, અને તેને મટાડવાને સાફ બીજા હળવા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા છે કે નહિ તે બાબતી લેવાની સત્યાગ્રહીઓની ફરજ છે. તેઓની ખાતરી થઈ છે કે રોગ ભયંકર છે અને હળવા ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા છે. બાકી બધું હરિને હાથ છે.

સ્વદેશીવ્રત.*

૧.

સ્વદેશીવ્રત લેવાની જે લાગણી લોકોમાં થઈ રહેલી છે તે અતિશય સ્તુત્ય છે છતાં મને લાગે છે કે એ વ્રતનાં પાલનમાં જે મુશ્કેલીઓ રહેલી છે તેનો ખ્યાલ પુરેપુરો આપણને આવેલો જણાતો નથી. હમેશાં વ્રત લેવામાં આવે છે તે કેવળ કઠિણ વસ્તુઓને સારૂ જ હોય છે. ઘણા પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ જ્યારે આપણે અમુક કાર્ય કરવામાં સફળતા નથી મેળવતા ત્યારે આપણે વ્રત લઈને આપણને પોતાને એવી રીતે બાંધી લઈએ છીએ કે એમાંથી છુટી મળી જ ન શકે. આ સિવાયની બીજી કૃતિને વ્રત ગણી શકાય જ નહિ. બનતાં સુધી અમુક કાર્ય કરશું એમ કહેવાથી વ્રત લીધું નહિ કહી શકાય. બનતા સુધી સ્વદેશી ચીજ જ વાપરશું એમ કહીને જો આપણે સ્વદેશીવ્રતધારી કહેવાઈ શકાયએ તો તો વાઈસરોયથી માંડીને છેક મજૂર સુધીમાં થોડા જ માણસ હશે કે જે બનતા સુધી એ વ્રતનું પાલન કરનારા નહિ હોય. પણ આપણે એ પંક્તિમાંથી બહાર નિકળીને બહુ વિશેષ કાર્ય કરવાને માગીએ છીએ અને તે કાર્યની વચ્ચે તથા ઉપર બતાવ્યા તેવાં કાર્યની વચ્ચે કાટખુણા અને બીજાખુણાઓ વચ્ચે જેટલો તફાવત છે તેટલો આમાં છે. આ પ્રમાણે સ્વદેશીવ્રત લેવાનો વિચાર કરીએ તો એટલું સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે સર્વ વસ્તુઓને વિશે એ વ્રત હાલ લેવું અશક્ય છે. ઘણો વિચાર કરતાં મને તો ઘણાં વર્ષો થયાં ચોખ્ખું જણાઈ આવેલું છે કે એ વ્રત સંપૂર્ણતાએ આપણા પહેરવાના અને વાપરવાના સુતરના રેશમના કે ઉનના કપડાંઓ વિષે જ લઈ શકીએ છીએ. આટલું વ્રત સંપૂર્ણતાએ પાળવું એમાં પણ ઘણી મુસીબતો પ્રથમ કાળમાં તો વેઠવી પડશે અને એજ યોગ્ય છે. આપણે પરદેશી કાપડને ઉત્તેજન આપીને અઘોર પાપ કર્યું છે. આપણે હિન્દુસ્તાનમાં

* આ લેખ ૧૯૧૯ ના એપ્રિલ માસમાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયો છે.

ખેતી છોડીને સુંદરમાં સુંદર ધંધો મુકયો અને જે ધંધાને કુખીરે
 દીધાવ્યો છે અને જેણે કુખીરને જન્મ આપ્યો હોતો તે ધંધાનો
 લગભગ નાશ થવા આવ્યો છે. મેં સૂચવેલા સ્વદેશીવ્રતનો
 અર્થ એ છે કે આપણે આ અઘોર પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા
 ઇચ્છીએ છીએ, લગભગ નષ્ટ થયેલા ધંધાનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા
 ઇચ્છીએ છીએ અને કરોડો રૂપિયા જે અત્યારે હિન્દુસ્તાનની
 ખૂદાર ચાલ્યા જાય છે તેનો આપણે બચાવ કરવા ઇચ્છીએ છીએ.
 એવાં પરિણામ સહેલાઈથી લાવી નજ શકાય. એમાં કઠિનતા
 હોવીજ જોઈએ. સહેલાઈથી મળેલી વસ્તુની કિંમત હોતી નથી.
 પણ ગમે તેવું કઠણ છે છતાં જો આપણે હિન્દુસ્તાનની મહા-
 ઉન્નતિ માંગતા હોઈએ તો કોઈ દહાડો આ વ્રત લીધે જ છુટકો
 છે. એ વ્રતની સફળતા ત્યારે જ થઈ શકશે કે જ્યારે આપણે
 ધર્મ સમજીને આપણા મુલકમાં પેદા થયેલું જ કપડું પહેરશું
 અને ખીજનો ત્યાગ કરીશું. મિત્રો કહે છે કે અત્યારે તો આપણી
 પાસે એટલાં કપડાં નથી. જે મિલો હાલ મોજુદ છે એ મિલો
 એટલાં કપડાં પુરાં પાડી ન શકે. આ વિચારમાં બહુ દોષ રહ્યો છે.
 હિન્દુસ્તાનના એવાં સદ્ભાગ્ય નથી કે ત્રીસ કરોડ માણસ એકી
 વખતે આ વ્રત લઈ લે. વધારેમાં વધારે આશા રાખનાર માણસ
 પણ હાલતો લાખોની સંખ્યાનીજ આશા રાખી શકે. તેઓને
 કપડાં પુરા પાડવામાં હું મુશ્કેલી જોતો નથી, પણ જ્યાં ધર્મ
 લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં મુશ્કેલીના વિચારને થોડો જ
 અવકાશ મળે છે. હિન્દુસ્તાનની હવા એવી છે કે તેમાં ઘણા
 થોડાં કપડાંથી આપણે ગુજરો કરી શકીએ છીએ. ત્રણ ચતુર્થાંશ
 કપડાં આપણામાંના ઘણા માણસો કેવળ નકામાં વાપરે છે એમ
 કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. વળી જ્યારે ઘણા માણસો આ
 વ્રત લેશે ત્યારે ઘણા રેંટીઆઓ અને ચરખા કામ કરતા થઈ
 જશે. કારિગરોનો ભંડોળ અખૂટ છે. વણકરો માત્ર ઉત્તેજનની જ
 રાહ જોઈ બેઠા છે. મુખ્ય જરૂર બે છે: ત્યાગની અને પ્રમાણિકતાની.
 વ્રત લેનારને વિષે આ બન્ને ગુણની જરૂર છે એ તો સ્વતઃ સિદ્ધ
 વસ્તુ છે, પણ સ્વદેશી જેવું મહાવ્રત પાળવું લોકોને પ્રમાણમાં

રહેલ થઈ પડે તેને સાડ તેપારીઓને પણ એ બે ગુણોની પુરી જરૂર પડશે. પ્રમાણિક અને ત્યાગી વેપારી કેવળ દેશના રૂમાંથી જ સુતર કંતાવશે અને તેમાંથી જ કપડાં વણાવશે. રંગ પણ દેશમાં પેદા થઈ શકે તેજ વાપરશે. જ્યાં માણસ ઇરાદો કરે છે ત્યાં બધી અડચણોને દૂર કરવાને શક્તિ મેળવી લે છે.

ઓછાં કપડાંથી ચલાવી લેવા પુરતો ત્યાગ બસ નથી પણ સંપૂર્ણ સ્વદેશીવ્રતને સાડું એ પણ જરૂરનું છે કે આપણી પાસે જે પરદેશી કપડાં હોય તેની હોળી કરવી. જો આપણને સિદ્ધ થયું હોય કે પરદેશી કપડાંનો ઉપયોગ કરી આપણે ગુન્હો કર્યો છે, હિન્દને પારાવાર નુકસાન કર્યું છે, વણકરોનો નાશ કર્યો છે, તો એવા પાપથી ખરડાયલાં કપડાં અગ્નિમાં જવાને જ લાયક છે. આ પ્રસંગે સ્વદેશી અને બોયકોટ વચ્ચેનો ભેદ સમજી લેવાની આવશ્યકતા છે. સ્વદેશી એ ધર્મ લાવના છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનું એ સ્વાભાવિક કર્તવ્ય છે. તેમાં લોકસંગ્રહ રહેલો છે. અને સ્વદેશીવ્રત વેર વાળવાના ઇરાદાથી કે સજા કરવાના ઇરાદાથી લેવાય જ નહિ. સ્વદેશીવ્રત કોઈ બીજા બનાવની ઉપર આધાર નથી રાખી શકતું, પણ બોયકોટ એ કેવળ દુનિયાદારી અને રાજ્યપ્રકરણી હુથિયાર છે. તેમાં દ્વેષલાવના રહેલી છે, સજા કરવાની વૃત્તિ રહેલી છે અને બોયકોટથી હું તો પ્રજાને અંતે બહુ નુકસાન જ જોઈ શકું છું. ને જે સદાયને સાડ સત્યાગ્રહી રહેવા ઇચ્છે છે તેનાથી બોયકોટની પ્રવૃત્તિમાં હુરગીજ લાગ લેવાય જ નહિ. સંપૂર્ણતાએ સત્યાગ્રહ પાળનાર સ્વદેશીવ્રત સિવાય રહી શકે નહિ. બોયકોટનો મેં આ અર્થ માનેલો છે. એવી સૂચના થયેલી છે કે રોલેટ બિલ રદ ન થાય ત્યાં સુધી બ્રિટિશ માલનો બોયકોટ કરવો અને જ્યારે એ બિલ રદ થાય ત્યારે એ બોયકોટ ઉઠાવી લેવો. આ બહિષ્કારમાં આપણને જાપાનનો કે બીજા પરદેશોનો સડેલો માલ હોય તો પણ ખપી શકે છે. જો પરદેશી માલ લેવો જ ઘટે તો અંગ્રેજોની સાથે મારે રાજ્ય સંબંધ હોવાથી હું અંગ્રેજી માલજ લઉં અને એ સ્થિતિને યોગ્ય ગણું. અંગ્રેજી માલનો બહિષ્કાર કરતાં આપણે અંગ્રેજી

પ્રજાને સજા કરવાના દોષમાં આવી પડીએ. આપણને અંગ્રેજ પ્રજાની સાથે તો કશી પણ તકરાર નથી. તકરાર અધિકારી વર્ગની સાથે છે. પણ સત્યાગ્રહના કાયદા પ્રમાણે તો આપણે અધિકારી વર્ગની સામે પણ દ્વેષ નથી કરી શક્તા, વેરભાવ નથી રાખી શક્તા, એટલે કોઈ પણ રીતે બહિષ્કારનો અંગીકાર કરવો એ મને તો યોગ્ય જણાતો નથી. ઉપર પ્રમાણે સંકુચિત સ્વદેશી-વ્રત સંપૂર્ણતાએ લેવું હોય તો નીચે પ્રમાણે લઈ શકાય:-

“હું ઈશ્વરને દરમ્યાન રાખીને આજથી મારી વપરાશને સાડાં હિન્દુસ્તાનનાં રૂમાંથી રેશમમાંથી અગર ઉનમાંથી બનેલા કાપડનો જ ઉપયોગ કરીશ. એવાં પરદેશી કાપડનો સર્વિશે ત્યાગ કરીશ, અને મારી પાસે જે પરદેશી કપડાં હશે તેને હું ભસ્મ કરીશ: એવી હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.”

મારી ઉમેદ છે કે આ પ્રતિજ્ઞા લેવાને ઘણા સ્ત્રી પુરૂષો તૈયાર થઈ જશે. જે ઘણા સ્ત્રીપુરૂષો તૈયાર થાય તો જ બહાર વ્રત લેવું યોગ્ય ગણાશે. થોડાં જ સ્ત્રી પુરૂષો પણ આવું વ્રત બહારમાં લઈ શકે છે પણ અપાટાભર સ્વદેશીને વ્યાપક સ્વરૂપ આપવા સાડાં ઘણા માણસોની જરૂર છે. જેઓને આ હિલચાલ પસંદ હોય તેણે અતિ શીઘ્રતાથી તે શરૂ કરવી જોઈએ; વેપારી વર્ગને મળવું જોઈએ. તેમ છતાં ઉતાવળથી કાર્ય સિદ્ધ થઈ નહિ શકે એ ચેતવણી આપવાની પણ જરૂર છે. બે દિવસ મોડું થશે તેમાં હું હરકત નથી જોતો પણ સ્વદેશીનો પાયો ચુસ્તપણે રોપાય એ જોવાની મારી તીવ્ર ઈચ્છા છે, અને સત્યાગ્રહની ભારે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહેલી છે તે સમયે આવી પ્રવૃત્તિઓ રહેજે ચાલી શકે છે એવો મારો અનુભવ છે.

સ્વદેશીવ્રત.*

૨.

મેં સૂચવેલું સ્વદેશીવ્રત નીચે પ્રમાણે છે:

“ ઈશ્વરને દરમ્યાન રાખીને હું એવી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે આજથી મારી વપરાશને સાડા હિન્દુસ્તાનનાં રૂમાંથી, રેશમમાંથી અગર ઉનમાંથી બનેલાં કપડાંનો જ હું ઉપયોગ કરીશ. એવા પરદેશી કપડાંનો સર્વોંશે ત્યાગ કરીશ; અને મારી પાસે જે પરદેશી કપડા હશે તેને હું ભસ્મ કરીશ. ”

આ પ્રતિજ્ઞા બરોબર પાડવાને સાડા હાથે કાંતેલા સુતરના, હાથ વણાટના કપડાં જ વાપરવા જોઈએ. હિન્દુસ્તાનનું રૂ બહાર જઈ સુતર બની હિન્દુસ્તાનમાં આવે અને તેનું વણાટ હિન્દુસ્તાનમાં થાય એ સ્વદેશી નથી. આપણું જ રૂ આપણા જ દેશમાં બનેલા રેંટિયામાં કંતાય અને તેમ જ સાળમાં વણાય ત્યારે આપણે સંપૂર્ણતાને પહોંચ્યા ગણાઈએ. પણ ઉપલા વ્રતમાં બહારથી આવેલા સંચામાં કંતાયલાં અને વણાયલા રૂના કપડા હોય તે ચાલી શકે.

ઉપર પ્રમાણેનું સંકુચિત સ્વદેશીવ્રત લેનાર કંઈ કપડા સ્વદેશી પહેરીને સંતોષ નહિ માની લે. પણ ખીજી વસ્તુઓ વિષે પણ બની શકે ત્યાં સુધી સ્વદેશીનું જ પાલન કરશે. મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનમાં એવી અંગ્રેજોની માલકીની મિલો છે કે જેમાં કોઈ પણ હિન્દી શેર નથી લઈ શકતો. જે વાત ખરી હોય તો આવી મિલમાં બનેલું કપડું હું તો કેવળ પરદેશી જ ગણું. વળી, એ તો દ્વેષથી ખરડાયલું કપડું ગણાય. અને એ કપડું ગમે તેવું સરસ હોય છતાં ત્યાજ્ય

* આ લેખ ૧૯૧૯ ના એપ્રિલ માસમાં વર્તમાન પત્રોમાં પ્રગટ થયો છે.

ગણાવું જોઈએ. સંજ્યાબંધ માણસો આવા વિચારોમાં ઉતરતા જ નથી. પોતાનાં કાર્યથી દેશનું લલું થશે કે લૂંડું એવો વિચાર સૌ ન કરી શકે. પણ જેઓ શિક્ષિત છે, વિચારશીલ છે, જેઓએ પોતાની બુદ્ધિને કેળવી છે, જેઓ દેશસેવા કરવાને ઉત્સુક છે, તેમની તો ચોખ્ખી દ્રજ છે કે પોતાનું હરેક ખાનગી કે બહાર કાર્ય કરતાં તે વિચાર કરવો જોઈએ. અને જ્યારે અમુક વિચાર પરિપક્વ થાય અને અનુભવ સિદ્ધ થાય ત્યારે જનસમાજની પાસે મૂકવો જોઈએ. છેવટે તો ગીતાજીમાં ગાયું છે તેમ “ જે સારા માણસો કરશે, તે સાધારણ માણસો કરતા થઈ જશે. ” ઉપર પ્રમાણે વિચારશીલ સ્ત્રીપુરૂષોએ આજ લગી કામ નથી કર્યું, તેથી આપણે ઘણું નુકસાન વેઠ્યું છે. એટલે લોકકલ્યાણને સારૂ વિચાર કરવામાં ધર્મવૃત્તિની જરૂર છે.

હજારો માણસો એમ માને છે કે હિન્દુસ્તાનની મિલોમાં વણાયેલું કાપડ વાપર્યું એટલે પોતે સ્વદેશી વાપરનારા થયા. હકીકત તો આવી છે કે ઝીણાં કપડાં માત્ર પરદેશી રૂના અને પરદેશમાં કંતાયેલા સુતરના આવે છે. એટલે માત્ર વણતર હિન્દમાં થયું એટલો જ સંતોષ વાળી શકાય. હાથની સાળમાં વણાયેલાં પણ ઝીણાં કાપડમાં સુતર પરદેશી રૂનું પરદેશમાં કંતાયેલું વપરાય છે. આવું કાપડ વાપરીને સ્વદેશીવ્રત પાળ્યું ગણાય જ નહિ. એ તો કેવળ મનને છેતરવાની વાત થઈ. સ્વદેશી પાળવામાં પણ સત્યાગ્રહની એટલે સત્યના આગ્રહની જરૂર છે. પુરૂષોને જ્યારે એટલો આવેશ આવશે કે હું કેવળ લંગોટી પહેરીને મારો વ્યવહાર ચલાવીશ પણ સ્વદેશી સિવાય બીજું કાપડ નહિ વાપરું, અને સ્ત્રી પણ આવેશપૂર્વક કહેશે કે અમે અમારા ગુહ્ય અવયવ ઢાંકવા પૂરતું જ કાપડ વાપરીને નિર્વાહ કરશું, પણ પરદેશી કાપડ નહિ વાપરીએ; ત્યારે જ આપણે સ્વદેશી જેવા મહાવ્રતમાં ફલિભૂત થઈશું. આવું કંઈયે વ્રત પાળનારા કેટલાક હજાર સ્ત્રીપુરૂષો નીકળી પડશે તો વ્રત નહિ લેનારા તેમની પાછળ પાછળ ચાલવાનો પ્રયત્ન કરશે, પોતાની પેટી પટારા તપાસતા થઈ જશે, અને પોતાની શક્તિ

પ્રમાણે સ્વદેશીનું પાલન કરશે. જેઓ મોજશોખમાં, ટાપક-ટૂપકમાં ગ્રસ્ત નથી થયા તેઓને હું નમ્રતાપૂર્વક સૂચવવા ઇચ્છું છું કે તેઓ પવન વેગે સ્વદેશીનો પ્રચાર કરી શકે છે. સાધારણ રીતે એવા થોડા ગામ હશે કે જ્યાં હજી પણ વણકર નહિ હોય. આપણી અસલની પ્રથા તો એ હતી કે દરેક ગામમાં જેમ સુથાર, મોચી, હજમ, લુહાર, ઇત્યાદિ હતા અને હજી છે તેમ ખેડુત અને વણકર પણ હતા. ખેડુતવર્ગ આજે પાયમાલ થઈ ગયો છે. વણકરને તો ગરીબડાઓ થોડે અંશે નીલાવી રહ્યા છે. એ વણકરોને આપણે સ્વદેશી સુતર આપી, આપણે જોઈએ તેવું કાપડ વણાવી શકીએ છીએ. આજે એ કાપડ ભલે જાડું હોય. આપણે પ્રયત્ન કરતાં રહેશું તો એ કાપડને જેવું ઝીણું અને સ્વચ્છ જોઈતું હશે તેવું કરાવી શકશું. આમ કરવાથી આપણી હાજતો પૂરી પડશે, અને આપણા વણકરોને આપણે ઉંચી પાયરીએ ચઢાવીશું. હજી પણ એક પગલું આગળ ચલાય તો આપણે સહેલાઈથી મુશ્કેલીઓનો સમુદ્ર તરી શકશું. આપણી સ્ત્રીઓને આપણા બાળકોને આપણે ઘણી સહેલાઈથી સુતર કાંતતા અને વણતા શીખવી શખીએ છીએ. આપણાં ઘરમાં જ વણાયલાં કાપડથી બીજું પવિત્ર શું હોઈ શકે ? હું જાતિ અનુભવથી કહેવાં ઇચ્છું છું કે આ પ્રમાણે કરવાથી ઘણા દુઃખમાંથી ઉગરી જશું, ઘણી નકામી હાજતો આપણે કાઢી નાખશું, અને આપણું જીવન આપણને સૌન્દર્ય લઈ એક કાવ્યસમાન લાગશે. આવું જીવન હિન્દુસ્તાનમાં એક વખત હતું એવો ગેબી અવાજ મારે કાને તો હંમેશાં આવ્યા કરે છે. પણ જો એવું હિન્દુસ્તાન માત્ર કવિઓની કલ્પનામાં જ રહ્યું હોય તોયે શું ? હિન્દુસ્તાનને એવું હવે કરવું એ શું ઇષ્ટ નથી ? એમાં શું મહાપુરૂષાર્થ નથી રહ્યો ? હું આખા હિન્દુસ્તાનમાં ભ્રમણ કરી રહ્યો છું. ગરીબોની હાય મારાથી સાંભળી જતી નથી. ન્હાના મ્હોટા બધા પૂછી રહ્યા છે: ‘અમને સસતું કાપડ મળી શકતું નથી. અમારી કમાણી મોંઘું કાપડ લેવા પૂરતી નથી. અનાજ મોંઘું; કાપડ મોંઘું; અમે શું કરીએ ?’ આમ પૂછી નિઃશ્વાસ મૂકે છે. આવાઓને

સંતોષકારક જવાબ દેવો એ માફ કર્યું છે; સૌ દેશસેવકની એ કરજ છે. પણ હું તો સંતોષકારક જવાબ આપવા અસમર્થ છું. આપણી કાચી પેદાશ (raw materials) યુરોપમાં જાય અને આપણે તેને લીધે આકરા દામ આપવા પડે એ સર્વ વિચારશીલ હિન્દીને અસહ્ય હોવું જોઈએ. આનો પહેલો અને છેલ્લો ઉપાય સ્વદેશી જ છે. આપણું રૂંદ આપણે કોઈને આપવા બંધાયેલા નથી, અને જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં સ્વદેશીનો ડંકો વાગશે ત્યારે રૂના નીપજાવનારા પરદેશમાં કાપડ બનાવવાને સારૂ પોતાનું રૂંદ નહિ આપે. એ સમયે તો જ્યાં રૂંદ પાકતું હશે તે જગ્યાએ તે રૂંદ સાફ થઈને કંતાઈને તેનું કાપડ કેમ ન થાય ? એ પ્રશ્ન ઉઠશે. અને જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં સ્વદેશીનો મંત્ર વ્યાપક થશે ત્યારે એક ક્ષણની અંદર કરોડો માણસો હિન્દુસ્તાનના આર્થિક ઉદ્ધારની ચાવી મેળવી લેશે. આ શિક્ષણને સારૂ સેંકડો વર્ષની જરૂર નથી. જ્યારે ધર્મજગૃતિ થાય છે ત્યારે એક ક્ષણની અંદર વિચારોમાં મહાપરિવર્તન થઈ શકે છે. પણ તેને સારૂ નિઃસ્વાર્થ ત્યાગની પૂરી જરૂર છે. ત્યાગવૃત્તિ જે અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસરી રહેલી છે તે સમયે જો આપણે સ્વદેશીનો પ્રચાર કરતા ચૂકશું તો આપણે હાથ ધસવા પડશે. દરેક હિન્દુને, દરેક મુસલમાનને, દરેક પારસીને, દરેક ખ્રીસ્તીને, દરેક યાહુદીને, જે આ દેશને પોતાનો માને છે જેણે આ દેશને પોતાનો કર્યો છે, તે સૌને હું વિનવીને કહેવા ઇચ્છું છું કે સ્વદેશીવ્રત લેવું, અને ખીજાઓને તેનું પાલન કરવાની સલાહ આપવી, એ તેઓની કરજ છે. જન્મભૂમિની પ્રત્યે આટલું આપણાથી ન થઈ શકે તો આ દેશમાં આપણો જન્મ ફેાગટ ગયો ગણાય એવી મારી અદ્યપમતિ છે. ઉંડો વિચાર કરશે તે જોઈ લેશે કે આવા સ્વદેશીવ્રતમાં શુદ્ધ અર્થશાસ્ત્ર રહેલું છે. મારી ઉમેદ છે કે મારી દીન સૂચના ઉપર સૌ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો પુખ્ત વિચાર કરશે. ઇંગ્લાંડના અર્થશાસ્ત્રનું અનુકરણ કરવામાં આપણી અધોગતિ છે.

હિન્દુ-મુસલમાન ઐક્યવ્રત.*

સોનાપુરી મસજીદનાં કંપાઉડમાં હિન્દુ અને મુસલમાનોની જે ગંભીર સલામ ગયે † રવિવારે થઈ હતી તેમાં, જેમ ચોપાટી ઉપર સ્વદેશીવ્રતની સૂચના થઈ હતી તેમ, હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચેની એકતા વિષે વ્રત લેવાની સૂચના થઈ. અને જેમ સ્વદેશીવ્રતને વિષે મારે સાવચેતી આપવી પડી તેમ જ આ સંબંધમાં પણ મેં કર્યું હતું.

અમુક પ્રસંગે હર્ષાવેશમાં આવીને આપણે ઘણાં કાર્યો કરવાને તૈયાર થઈ જઈએ છીએ અને પાછળથી કેટલીક વેળા પસ્તાવું પડે છે. વ્રત એ ધાર્મિક વસ્તુ છે. અને કોઈ પણ વ્રત આપણે આવેશમાં લઈ શકતા જ નથી. મનને શુદ્ધ કરી, ચિત્તને શાંત કરી, ઈશ્વરને દરમ્યાન રાખીને જ વ્રતો લઈ શકાય.

સ્વદેશીવ્રતને વિષે લખતાં મેં જે ટીકા કરેલી છે, તે ટીકા અહીં પણ લાગુ પડે છે. જે કાર્ય આપણે સાધારણ સંયમ પાડીને એકધારે નથી કરી શકતા તે કાર્ય કરવામાં મદદ મળવાને સારૂ વ્રતરૂપી મહાસંયમ પાડીએ છીએ, અને તેથી જ વ્રતને વિષે એવી કલ્પના છે કે મનુષ્ય વ્રતો લઈ અને પાળીને જ ઘડાય છે. હિન્દુ અને મુસલમાન, જંને કોમો અસ્પરસ મૈત્રી રાખે, અને એક માના જણ્યા જે પ્રમાણે વર્તે તે પ્રમાણે વર્તે, એ સ્થિતિ અલૌકિક કહેવાય. આવી સ્થિતિ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રાપ્ત થાય તેના પહેલાં જંને કોમને ઘણો ત્યાગ કરવો પડશે, અને આજ સુધી રાખેલા ઘણા વિચારોમાં મોટો ફેરફાર કરવા પડશે. જંને કોમ પોતાની વાતોમાં ઘણી આકરી કહેવતોનો ઉપયોગ કરે છે કે જેનો ભાવ એક ખીજની વચ્ચે વિરોધ

* આ લેખ ૧૯૧૯ ના એપ્રિલ માસમાં વર્તમાન પત્રોમાં પ્રગટ થયો છે. † તા. ૬-૪-૧૯૧૯.

દર્શાવનારો અને વધારનારો હોય છે. કેવળ હિન્દુમંડળમાં આપણે ઘણી વખત મુસલમાનોની વાતો કરતાં કઠોર શબ્દો વાપરતાં અચકાતા નથી, અને તેવું જ મુસલમાનમંડળોમાં છે. ઘણાઓ તો એમ જ માને છે કે હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે તો હાડવેર છે અને તે કોઈ પણ રીતે ન જાય તેવું છે. ઘણી જગ્યાએ આપણે જોઈએ છીએ કે ખંનેની વચ્ચે એકબીજાની વિષે અવિશ્વાસ વર્તે છે. મુસલમાનોને હિન્દુઓ તરફથી લય છે, હિન્દુઓને મુસલમાનનો લય લાગે છે. આ કફેરી અને કંગાળ સ્થિતિમાં દિવસે દિવસે સુધારો થતો જાય છે, એ શક વિનાની વાત છે. કાળ તેનું કાર્ય કર્યા જ કરે છે. ભાવે અભાવે પણ આપણે એકઠા થઈ રહેવું પડે છે. પણ વ્રત લેવાનો અર્થ તો એ છે કે જે વસ્તુ કાળે કરીને વહેલી મોડી થવાની છે એવો સંભવ છે તે વસ્તુને આપણે મહાસંયમ પાડીને વહેલી હસ્તીમાં લાવવી. એ કેમ બને? હિન્દુઓની એટલે ચુસ્ત હિન્દુઓની સલામતી જોઈએ, અને તેઓએ આ વિષે પુખ્ત વિચાર કરવો જોઈએ. હિન્દુઓને મુસલમાન ભાઈઓ પ્રત્યે હુમેશાં એક ફરીયાદ રહ્યા કરે છે કે તેઓ ગોમાંસનું લક્ષણ કરે છે અને ખસુસ કરીને ખકરી દિને દિવસે ગાયનું બલિદાન આપે છે. જ્યાં સુધી ગાયને બચાવવાને ખાતર ઘણા હિન્દુઓ મુસલમાનને મારવા સુદ્ધાં પણ તૈયાર થઈ જાય ત્યાં સુધી સામાન્ય મુસલમાન અને સામાન્ય હિન્દુની વચ્ચે ખરી એકતા થવી એ અસંભવિત જણાય છે, કેમકે આપણા બળાત્કારથી મુસલમાન ભાઈઓ ગૌવધનો ત્યાગ કરે એ હું ફેકટ આશા માનું છું. ગોરક્ષણી સલાઓના પ્રયાસોથી ગૌવધની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો હોય એમ હું માનતો નથી. એવું માનવાને મને એક પણ કારણ મળ્યું નથી. હું મને પોતાને ચુસ્ત હિન્દુ માનું છું. અને મારી એવી માન્યતા છે, કે શુદ્ધમાં શુદ્ધ રીતે હિન્દુ ધર્મનું પાલન કરનારથી ગૌવધ કરનારનું ખુન કરીને ગાયને બચાવાય નહિ. હિન્દુની પાસે ગાયનો બચાવ કરવાને એક જ ઈલાજ છે, અને તે એ કે ગાયનો વધ એ ન જોઈ શકે તો તેણે પોતાનું બલિદાન

આપવું. એવી રીતે યોગ્યાધિકારી હિન્દુ થોડા ઘણા પણ ખલિદાન આપે તો મારી ખાતરી છે કે અસંખ્ય મુસલમાન લાઇઓ ગૌવધનો ત્યાગ કરે. પણ એ તો સત્યાગ્રહ થયો. એ તો વિનય થયો. હું મારા લાઇની પાસેથી કંઈ પણ દાદ મેળવવાને માંગું તો તે મહારી ઉપર કષ્ટ બહારી લઈને માંગી શકું છું, મહારા લાઇને દુઃખ દઈને નથી માંગી શકતો. હકથી તો કંઈ મગાય જ નહિ. મહારા લાઇની સામે મને એક જ હક છે, અને તે એ કે મારે મરી છુટવું. એવો શુદ્ધ પ્રેમભાવ જ્યારે હિન્દુઓના હૃદયમાંથી સ્પુરી નીકળે ત્યારે જ હિન્દુ મુસલમાનની ખરી એકતાની આશા રાખી શકાય. જેમ હું હિન્દુ લાઇની સાથે આ પ્રમાણે વાતચીત કરું છું, તેમ મુસલમાન લાઇઓની સાથે, મુસલમાને વાતચીત કરવી ઘટે છે. તેમની ફરજ હિન્દુ પ્રત્યેની શું છે એ પણ તેમણે જાણી લેવું જોઈએ. બંનેની વચ્ચે જ્યારે ત્યાગવૃત્તિ રહે, બંને પોતાના હકની વાત જ ન કરે, અને ફરજ અદા કરવાને જ મથે ત્યારે જ ઘણા વર્ષનો ભેદભાવ છે તે ટળવા પામે. બંનેનાં મનમાં એક બીજાના ધર્મપ્રત્યે માન હોવું જોઈએ. કોઈ દિવસ એક બીજાનું ખુરં એકાંતમાં પણ ન ઈચ્છે, અને કોઈ આકરો શબ્દ વાપરે તો એને તેમ કરતો અટકાવવાને સાડ વિનયપૂર્વક સમજાવે. આમ મહાપ્રયત્ન થાય ત્યારે જ ભેદભાવ ટળે. એ પ્રમાણે કરવાને જ્યારે ઘણા હિન્દુ અને ઘણા મુસલમાન તૈયાર થાય ત્યારે આપણે લીધેલું વ્રત શોભે. હવે આ વ્રતની મહત્તા અને કઠીણાઈ સહેલથી સમજાઈ શકે એમ છે. મહારી ઉમેદ છે કે આ શુભ પ્રસંગે અને જે દેશની અંદર જે વખતે સત્યનો ભારે આગ્રહ વર્તી રહ્યો હોય એ પ્રસંગ શુભ જ હોય, તેવે પ્રસંગે આપણે એકતાનું વ્રત લઈએ એ હું ઈચ્છું છું. અને તેને સાડ અગ્રેસર મુસલમાન લાઇઓ, અને અગ્રેસર હિન્દુ લાઇઓ, પ્રથમથી મળી ખુબ વિચાર કરી અને પછી ભેળા થઈને એક નિશ્ચય ઉપર આવી શકે, તો એ વ્રત લેવાની હું જરૂર સલાહ આપું. અને મહારી ઉમેદ છે કે એવો પ્રયત્ન જે હાલ થઈ રહ્યો છે તે જારી રહેશે, અને થોડા દિવસની અંદર

આપણે એ કૃળ જોઈશું. વ્યક્તિવાર વ્રત તો આજે જ લઈ શકાય, અને ઘણા હિન્દુ મુસલમાનો હમેશાં લેતા જાય એ હું ઈચ્છું છું, પણ મહારી સાવચેતીઓ તે કેવળ મહોટા સમુદાયોની પાસે લેવડાવવા વિષે જ છે. મહારી મતિ પ્રમાણે જો આપણે વ્રત લઈએ તો તે નીચે પ્રમાણે હોવું જોઈએ:—

ઈશ્વરને, ખુદાને દરમ્યાન જાણી અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે અમે હિન્દુ અને મુસલમાનને સગા લાઈની જેમ જાણીને ખંને વચ્ચે, જરા પણ ભેદભાવ નહિ રાખીએ. અમે એક ખીજાને દુઃખે દુઃખી થઈશું અને તેમાં અમારી શક્તિ મુજબ સંપૂર્ણ લાગ લઈશું. અમે એક ખીજાના ધર્મનો કેઈ પણ રીતે વિરોધ નહીં કરીએ. એક ખીજાની ધાર્મિક લાગણી નહિ દુર્લભીએ, અને એક ખીજાના તરફ માનપૂર્વક વર્તશું. ધર્મને નામે કે ધર્મને ખુદાને કદી એક ખીજાનું ખુન નહીં કરીએ.

“મારા દેશબંધુઓ પ્રત્યે.”*

પંજાબ સરકારે પંજાબ પ્રાંતમાં દાખલ ન થવાનો તેમ જ દિલ્હી સરકારે દિલ્હીમાં દાખલ ન થવાનો મને હુકમ કર્યો છે. સાથે સાથે હિન્દી સરકારે મુંબઈ ઇલાકામાં જ રહેવા મને ફરમાવ્યું છે. આ બાબત મહારા માટે, અને હું આશા રાખું છું કે તમારે માટે પણ અત્યંત અગત્યની છે. જે અમલદારે મારા ઉપર આ હુકમ બળવ્યો તેને મેં બેધડક કહ્યું કે મારી પ્રતિજ્ઞાથી આ હુકમનો અનાદર કરવા હું બંધાયો છું. એટલે મેં તેમ કર્યું છે. આ જ ઘડીએ હું સ્વતંત્ર થઈશ, કારણ કે સરકાર મહાફે શરીર પરહેજ કરશે.

જે સમયે રોલેટ કાયદાઓ ધારાપોથીને કલંકિત કરી રહ્યા હતા તે સમયે છૂટું રહેવું મને બહુ દુઃખ રૂપ લાસતું હતું. મારી પરહેજગારી મને સ્વતંત્ર બનાવે છે. હવે તમારે તમારો ધર્મ બળવો રહ્યો છે, જે ધર્મ સત્યાગ્રહપ્રતિજ્ઞામાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યો છે. તેનું પાલન કરશે! એટલે તમને તે કામધેનુ જેમ ફળશે. હું આશા રાખું છું કે મારા પરહેજ થવાથી તમે રોષે નહિ ભરાઓ. રોલેટ કાયદા પાછા ખેંચી લેવાય અથવા મને જેલ મળે: એ બેમાંથી એક માટે હું ઇંતેજાર હતો, અને મને જે બેઠતું હતું તે મળી ચૂક્યું છે. અંગ્રેજ કે હિન્દી, કોઈની પણ ઉપર અત્યાચાર કરવામાં આવશે અથવા તલભાર પણ સત્યનો ત્યાગ કરવામાં આવશે તો જે મહાન કાર્ય સત્યાગ્રહીઓએ હાથ ધર્યું છે તેને તેઓ ખચીત હલકું પાડશે.

* તા. ૯-૪-૧૯૧૯ ને દિવસે ગાંધીજીને દિલ્હી જતા અટકાવવામાં અને પરહેજ કરવામાં આવ્યા તે વખતે આ સંદેશો તેઓએ પ્રજાજન પ્રત્યે મોકલાવ્યો હતો.

હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે એકતાની લાગણી લોકોમાં હાલ ઘટ્ટ કરતી દેખાય છે; અને હું આશા રાખું છું કે તે લાગણી સાચી નીવડે. વર્તમાનપત્રો દ્વારા જે સૂચના કરવી મેં વાળખી ધારી છે તેનો અમલ થાય તો જ આ એકતાની લાગણી સાચી નીવડે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. મુસલમાન ભાઈઓની સંખ્યા ઓછી હોવાથી આ વિષયમાં તેમના કરતાં હિન્દુભાઈઓની જવાબદારી વધુ છે, અને હું આશા રાખું છું કે તેઓ પોતાના દેશને શોભાવે એવી રીતે પોતાની જવાબદારી અદા કરશે.

સ્વદેશીવ્રત વિષે હાલ વિચાર ચાલી રહ્યો છે; તે વિષે પણ મેં અમુક સૂચનાઓ કરી છે. તમે તે ઉપર ખૂબ ધ્યાન દેશો એવી મારી ભલામણ છે. જેમ જેમ સત્યાગ્રહ વિષે તમારા વિચારો પકવ થતા જશે તેમ તેમ તમને જણાશે કે હિન્દુ મુસલમાનોની એકતા અને સ્વદેશી ભાવના એ તો સત્યાગ્રહનાં જ અંગ છે.

છેવટે, મારી આ દૃઢ માન્યતા છે કે ઇંગ્લાંડ ગમે તેટલે છુટે હાથે આપણને સુધારાની લહાણી કરેતોય તેનાથી આપણી મુક્તિ થવાની નથી; તેતો માત્ર દુઃખ સહન કરવાથી જ થવાની છે.

અંગ્રેજી પ્રજા એક મહાન પ્રજા છે; પરંતુ તેના સંબંધમાં જો કોઈ નબળી પ્રજા આવે છે તો તેને સોસવું પણ પડે છે. જ્યારે તેઓ શૂર પર ચડે છે ત્યારે તેઓ અગણિત દુઃખો વેઠે છે. તેઓનું લક્ષ્ય માત્ર શૌર્ય અને સહનશીલતાથી જ ખેંચી શકાય છે. જ્યારે આપણે અપૂર્વ શૌર્ય અને અનન્ત દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ ખીલવશું ત્યારે જ તેઓના ભાગીદાર બની શકશું. તેઓની અને આપણી સંસ્કૃતિના મૂળ તત્વોમાં જ ભેદ છે. અત્યાચાર અને જડબળમાં તેઓની શ્રદ્ધા છે; તેને જ તેઓ પોતાનું પરમ સાધન માને છે. આપણી સંસ્કૃતિના અભ્યાસથી હું એમ માનું છું કે આપણે તો આત્મબળ કે નીતિબળમાં શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ અને તે બળ આપણું પરમ સાધન હોવું જોઈએ; આમાં જ સત્યાગ્રહ છે.

આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિએ જે માર્ગ આપણને બતાવ્યો છે તેનો આપણે ત્યાગ કર્યો છે એટલે આપણે દુઃખો ઉઠાવી રહ્યા છીએ, જે દુઃખો આપણામાં શક્તિ હોત તો દૂર પણ કરત. મને આશા છે કે હિન્દુ, મુસલમાન, શિખ, પારસી, ખ્રીસ્તી, બાહુદી, અને જે સર્વે હિન્દમાં જન્મ્યા છે અને જેવો હિન્દને વતન બનાવી રહ્યા છે તેઓ આ રાષ્ટ્રોચ્ચતનાં પાલનમાં પૂર્ણ રીતે ભાગ લેશે, અને હું આશા રાખું છું કે સ્ત્રીઓ પણ પુરૂષોની પેઠે સંપૂર્ણતાથી ભાગ લેશે.

ખુનામરકી અને સત્યાગ્રહ.*

ભાઈઓ, આજે હું જે કહેવા માગું છું તે મુખ્યપણે ભાઈઓ પ્રત્યે જ છે. અમદાવાદમાં જે બનાવો છેદ્યા ચાર પાંચ દિવસ થયાં બનેલા છે એથી અમદાવાદને ભારે નામોશી પહોંચી છે. એ બનાવો મારે નામે બનેલા છે તેથી હું શરમાઉં છું. જે બનાવો બન્યા તેથી મને તેમાં ભાગ લેનારાઓએ માન નથી આપ્યું પણ માફ અપમાન કર્યું છે. એમ કરવા કરતાં જો કદાચ મને ખંજર લોંકીને મારી નાખવામાં આવ્યો હોત તો હું વધારે ખેદ નહિ પામત. હું સેંકડો વખત કહી ગયો છું કે સત્યાગ્રહમાં મારામારી કરાય નહિ, કોઈની ઉપર જોરજુલમ કરાય નહિ, કોઈના માલને નુકસાન કરાય નહિ. પણ સત્યાગ્રહ નિમિત્તે આપણે તો મકાનો બાળ્યાં, જોર જુલમથી હથિયારો લીધાં, જોર જુલમથી પૈસા લીધા, બળાત્કાર કરી ગાડીઓ બંધ કરી, તારો તોડ્યા, નિર્દોષ માણસોને માર્યાં, દુકાનો અને મકાનો લુટ્યાં. આવાં કાર્યોથી મારાથી કેદમાંથી છુટાતું હોય, ફાંસીએથી છુટાતું હોય તો પણ હું તે છુટકારો પસંદ નહિ કરું. હું ખચીત કહેવા ઈચ્છું છું કે મારો છુટકારો આવી ખુનામરકીથી થયો નથી. વળી એવી પણ ઘાતકી અફવા અમદાવાદમાં ચાલી કે પૂજ્ય અનસૂયા જ્ઞેન પકડાયાં છે, તેથી લોકો વધારે ચીડાયા, અને વધારે ઉત્પાત થયો; આમ થવાથી પૂજ્ય જ્ઞેનનું પણ અપમાન થયું છે. તેને નિમિત્તે અઘોર કર્મ થયાં છે. આ કાર્યોથી પ્રજાને કોઈ પ્રકારનો લાભ નથી થયો. એથી નુકસાન જ થયું છે. જે મિલકતો બાળી તે આપણી જ હતી અને આપણે જ ખરચે તે મિલકતો ફરી બંધાશે. હાલ દુકાનો બંધ રહે છે તેથી જે નુકસાન જાય છે તે

* આ ભાષણ અમદાવાદમાં ૧૯૧૯ ના એપ્રિલમાં આપવામાં આવ્યું હતું.

પણ આપણને જ થાય છે. શહેરમાં માર્શલ લૉ ચાલી રહ્યો છે તેથી જે ત્રાસ છુટે છે તેનું કારણ પણ આ ખુનામરકી જ છે. માર્શલ લૉ જ્યારે જ્યારે થાય છે, ત્યારે ત્યારે કેટલાક નિર્દોષ માણસોના જીન જાય છે. તેવું આ વખતે પણ થયું કહેવાય છે. એ થયું હોય તો તેનો દોષ પણ ઉપરના બનાવો ઉપર જ છે. એટલે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અમદાવાદમાં બનેલા બનાવોથી કંઈ પણ લાલ નથી થયો. વળી સત્યાગ્રહને ભારે નુકસાન પહોંચ્યું છે. જે મારા પકડાયા પછી લોકોએ કેવળ શાંતિ રાખીને આંદોલન કર્યું હોત તો રોલેટ બિલ આજે તો ઉડી ગયું હોત અથવા ઉડવાની અણી ઉપર હોત. હવે જે બિલ રદ થતાં ઢીલ થાય તો જરાએ નવાઈની વાત ન ગણાય. શુક્રવારને દિવસે હું છુટ્યો ત્યારે મેં એવો ઇરાદો રાખ્યો હતો કે હું રવિવારે તો ફરી પાછો દિલ્હીને માર્ગે જઈ પકડાવાનો પ્રયત્ન કરીશ, અને તેથી સત્યાગ્રહને વિશેષ બળ મળ્યું હોત. હવે તો દિલ્હી જવાને બદલે મારો સત્યાગ્રહ આપણી પોતાની સામે કરવો રહ્યા અને જેમ રોલેટ બિલ તોડાવવાની ખાતર સત્યાગ્રહ ચલાવીને મરણ સુધી પણ લડવાનો નિશ્ચય છે તેમ મારે આપણી પોતાની સામે ખુનામરકી થઈ તે સંબંધે સત્યાગ્રહ કરવાનો અવસર આવ્યો. અને જે આપણે હવે પુરેપુરી શાંતિ ન જાળવી શકીએ, જીન-માલનું નુકસાન કરતા ન અટકીએ તો મારાં શરીરને ભોગે પણ આપણી પોતાની સામે મારે સત્યાગ્રહ કરવો રહ્યો. જ્યાં સુધી મને ખાતરી ન થઈ શકે કે અમદાવાદમાં ફરીથી લોકો ભૂલો નહિ કરે ત્યાં સુધી મારાથી જેલજાત્રા કેમ થઈ શકે ? જેઓને સત્યાગ્રહમાં જોડાવું છે અથવા ન જોડાતાં છતાં સત્યાગ્રહને મદદ કરવી છે તેઓએ ખુનામરકી કરવાથી તદ્દન મુક્ત રહેવું જ જોઈએ. હું ફરી પકડાઉં અથવા મને ગમે તે થાય તો પણ સત્યાગ્રહને મદદ કરનારાઓથી કોઈના જીનમાલને નુકસાન ન પહોંચાડી શકાય. આ સમયે આપણા અવિશ્વાસ આવવાથી અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરૂષો પોતાના બંગલા છોડી શાહીબાગમાં જ રહે છે. આ આપણે સાડ વચાર કરીએ તો ઘણું શરમલરેલું છે.

આ સ્થિતિ જેટલી વેળાસર બંધ થઈ શકે તેટલી વેળાસર બંધ કરવી જોઈએ. આપણે અંગ્રેજોને પણ આપણા ભાઈ ગણી અભયદાન આપવું જ જોઈએ. એ વિનાનો સત્યાગ્રહ દુરાગ્રહ છે.

તમારી અને મારી આમાં બે ચોખ્ખો ફરજ રહેલી છે. તેમાંની એક ફરજ તો એ છે કે હવે પછી આપણાંથી દુષ્ટ કાર્ય ન થાય એવો સંકલ્પ કરવો અને બીજી ફરજ એ છે કે જે કામ થયાં છે તેને સાફ પશ્ચાત્તાપ કરવો, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. જ્યાં સુધી આપણે પશ્ચાત્તાપ ન કરીએ, આપણને આપણી ભૂલ ન જણાય અને તે ભૂલ જાહેરમાં કબુલ ન કરીએ ત્યાં સુધી આપણી વર્તાણુંકમાં ફેરફાર નથી કરી શકવાના. પહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત તો એ છે કે જેઓએ જખરજસ્તીથી હુથિયાર છીનવ્યાં છે તેઓએ બધાં હુથિયાર પાછા આપી દેવાં. જો તમને બધાને ખરેખરો પશ્ચાત્તાપ થયો હોય તો તમે બધા ઓછામાં ઓછો અડધો રૂપિયો અને વધારેમાં વધારે જે આપવું હોય તે અહીં ભરી જશો અને તેનો ઉપયોગ જેઓ આપણાં દુષ્ટત્યોથી મરણ પામ્યા છે તેઓનાં કુટુંબને મદદ કરવામાં થશે. તેમાં ગમે તેટલા રૂપિયા ભરીએ, પણ તેથી કાંઈ આપણે બતાવેલા દ્વેષ કે વેરનો આપણે બદલો આપી શકતા નથી. પણ થોડું ઘણું પણ ભરવું એ આપણો પશ્ચાત્તાપ સૂચવવાની નિશાની ગણાશે. મેં પોતે આ અઘોર કાર્યમાં લાગ નથી લીધો એવું કહી એક પણ માણસ પૈસા આપવામાંથી નિકળી નહિ જાય એવી મારી ઉમેદ છે ને પ્રાર્થના છે. કેમકે જેણે આ કાર્યમાં લાગ નથી લીધો તે બધા જો હિંમતપૂર્વક અને બહાદુરીથી એ બંધ કરવાને નીકળી પડત તો પુનામરકી કરનારનું જોર લાંગી પડત અને તેઓને તેઓના અઘોર કાર્યનું તુરત ભાન થાત. હું તો એમ કહેવા ઇચ્છું છું કે ધાસ્તી ખાઈને આપણે પૈસા આપ્યા તે ન આપત અને આપણે મરણનો ભય છોડીને પણ મકાનોનો બચાવ કરવા લાગ્યા હોત, નિર્દોષ મનુષ્યોનો બચાવ કરવા લાગ્યા હોત તો કરી શકત. સ્ત્રીપુરૂષો બંનેમાં આવા પ્રકારની હિંમત જોવા હું તો ઇચ્છું છું. એમ હિંમત નહિ આવે ત્યાં સુધી દુષ્ટ માણસો પોતાની દુષ્ટતાથી

આપણને હુમેશાં ડરાવી દુષ્ટતામાં લાગ લેવરાશે. આમાં તો આપણે વીર્યહીન એટલે ધર્મહીન પણ બની જઈએ છીએ; વીરતા વિના પોતાનો ધર્મ સાચવી શકાતો જ નથી એટલે જે પાપ થયાં છે એમાં આપણે બધા ભાગીદાર ગણાઈએ અને તેથી બધાએ જુજ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે કંઈક કાળો ભરવો જોઈએ. સૌ કેમ પોતા પોતાનો કાળો ઉઘરાવીને આ એક બે દિવસની અંદર તે તે કેમના મુખીઓ મારફત અહીં મોકલાવી શકે છે. મારી સલાહ એવી પણ છે કે જે તમારાથી ખરદાસ થઈ શકે તો આ મહાન પાપને સાડે ચોવીસ કલાકનો ઉપવાસ પણ રાખો. એ ઉપવાસ સહુએ પોતાનો ખાનગી રાખવાનો છે. તેને સાડે ટોળાંઓએ સ્નાનાદિ કરવાની જરૂર નથી કેમ કે હાલ તુરતમાં ટોળાબંધ માણસોએ નીકળવું ઉચિત નહિ ગણાય.

આ તો મેં સહુ ભાઈઓને સલાહ આપી. તમારે શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તે સૂચવ્યું; પણ હું જેની ઉપર તમારા કરતાં કરોડગણી વધારે જવાબદારી છે એ, શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે? સત્યાગ્રહ સૂચવનારો હું તમારી વચમાં ચાર વર્ષ થયાં વસું છું. મેં અમદાવાદની સેવામાં ખસુસ કંઈક ભાગ લીધો છે, મારા વિચારોથી અમદાવાદની પ્રજા છેક અજાણુ નથી. મેં વગર વિચારે સત્યાગ્રહથી લડતમાં હજારો માણસોને ઉતાર્યા એવો મારી ઉપર આરોપ છે તે કેટલેક દરજ્જે ખરો ગણાશે; જો લડત નહિ ચાલી હોત તો આ ખુનામરફી ન થાત એમ ટીકા થઈ શકે છે. આવા દોષને સાડે હું એક પ્રાયશ્ચિત્ત, જે મારાં જેવાને અસહ્ય લાગે છે તે તો કરી ચુક્યો છું. એટલે કે હાલ મારે દિલ્હી જવાનું મોકુફ રાખવું પડ્યું છે, સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ મારે ટુંકું કરવાની સલાહ આપવી પડી છે. આ મને ઝખમનાં કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયક લાગ્યું છે. છતાં આ પ્રાયશ્ચિત્ત બસ નથી. તેથી મેં ત્રણ દિવસનો એટલે બોંતેર કલાકનો ઉપવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ નિશ્ચયથી કેાઈને પીડા ન થાય એમ હું ઈચ્છું છું. ચોવીસ કલાકનો ઉપવાસ જેટલો તમારે સાડે કઠણ છે તેના કરતાં બોંતેર કલાકનો મારે સાડે એછો કઠણ છે. અને મેં મારાથી સહન થઈ શકે એટલું જ

પ્રાયશ્ચિત્ત ંહોરી લીધું છે. હું આટલું કષ્ટ ઉઠાવીશ એની તમને જરા પણ દયા આવતી હોય તો એ દયાનું એક જ પરિણામ હું માગી લઉં છું અને તે એ કે હવે પછી આવા અઘોર કાર્યમાં કોઈ પણ અમદાવાદી લાગ ન લે. સત્ય માનજો કે પુનામરકી કરીને, માણસોને ત્રાસ પમાડીને આપણે સ્વરાજ્ય નથી મેળવવાના, હિન્દુસ્તાનને કશોએ લાલ નથી કરવાના. હું પોતે તો એવા અભિપ્રાયનો છું કે જો પુનામરકીથી હિન્દુસ્તાન સ્વરાજ્ય મેળવી શકે, જો અંગ્રેજની ઉપર દ્વેષ રાખીને, તેઓનાં ખુન કરીને જ આપણે જે કાંઈ દુઃખ હોય તેનું નિવારણ કરી શકીએ તો હું પોતે તો એવી રીતે મળેલું સ્વરાજ્ય ઇચ્છતો નથી અને જે દુઃખો હોય તે સહન કરવા ઇચ્છું છું. સત્યને નામે અમદાવાદ પુનામરકી કરે એવી સ્થિતિમાં જીવવા હું કેમ ઇચ્છું? ગુજરાતને ગરવી ગુજરાત એવું વિશેષણ કવિએ આપ્યું છે. એ ગુજરાતની રાજધાની અમદાવાદ. ત્યાં ધાર્મિક હિન્દુ અને મુસલમાનો વસે છે. એ રાજધાનીમાં અઘોર કર્મ થાય એ તો દરિયામાં આગ લાગવા જેવું થયું. તેને કોણ ખુઝાવી શકે? એ આગમાં મારા જેવાની તો ભસ્મ થવાની જરૂર છે એટલે તમારી સહુની પાસેથી આજીવનપૂર્વક માગી લઉં છું કે મારા ત્રણ દિવસના ઉપવાસમાંથી જે પરિણામ હું ઇચ્છું છું તે લાવશો. અને જે પ્રેમને લીધે તમે ભાન ભૂલી જઈને અકાર્યો કર્યા છે, તે પ્રેમ હવે તમને જાગૃત કરો અને જો તે પ્રેમ જાગૃત રહે તો એવી સાવચેતી રાખજો કે મારો દેહપાત થાય એટલો ઉપવાસ કરવાનો અવસર ન આવે.

મને લાગે છે જે કાર્ય અમદાવાદમાં થયાં છે તે કાર્ય યુક્તિસર થયેલાં જોવામાં આવે છે, તેમાં રચના જોવામાં આવે છે. એટલે તેમાં કોઈ શીખેલા અને જાણનાર માણસ અથવા માણસોનો હાથ હોય એમ હું ખચીત માનું છું. તેઓ ભણેલા ભલે હોય પણ ગણેલા નથી એમ હું હિંમતપૂર્વક કહીશ. તેમની વાતથી આપણે દોરાઈ જઈને અકાર્યો કર્યા છે. હું સલાહ આપું છું કે હવે પછી એમ ન દોરવાશો. હું તો તેવા જે માણસો હોય તેઓને પણ વિનવીશ કે તેઓએ ફરી ફરીને વિચાર કરવો.

તેઓને અને તમે બધાને આ વિષય ઉપર માફ હિન્દ-સ્વરાજ્ય વાંચવાની લલામણુ કરું છું. હવે તો મને એવા બબર મળ્યા છે કે હિન્દ-સ્વરાજ્ય આપણે છાપી શકીએ છીએ અને તેમ કરવામાં કાયદાનો કશો લંગ થતો નથી.

મિલના મજુરોમાંના સ્પીનર્સ કેટલાક દિવસ થયા હડતાલ પાડી રહ્યા છે તેઓને હું સલાહ આપું છું કે તેઓએ એકદમ કામે ચડી જવું. તેઓએ કામે ચડ્યા પછી જે કંઈ પણ માગણી કરવી હોય તે કરવી અને ન્યાયની રીતે વધારો મેળવી શકાય તે મેળવવો. માલિકોની ઉપર જોરજુલમ કરીને વધારો મેળવવા માગશો તો પોતાના પગ ઉપર કુહાડો મારવા સમાન થશે. બધા મિલના મજુરોને મારી ખાસ સલાહ છે કે તેઓએ તોફાનથી તદ્દન અળગા રહેવું એ તેઓની ફરજ છે. એમ કરવાનું તેઓએ પૂજ્ય અનસૂયા ખેડેનને અને મને વચન આપ્યું છે એ યાદ દેવડાવવાની હું રજા લવું છું.

મારી સહુને પ્રાર્થના છે કે સહુ પોતપોતાને ધંધે વળગી જશો.

સત્યાગ્રહ શું છે ? *

પહેલી પત્રિકામાં હું સૂચવી ગયો છું કે સત્યાગ્રહ શું છે એનો વિચાર કોઈ એક પત્રિકામાં આપણે કરશું. મને લાગે છે કે હવે એ પ્રસંગ આવ્યો છે. સત્યાગ્રહ નવો શબ્દ છે, પણ જે તત્વનો એ સૂચક છે એ તો અનાદિ ઝળનું છે. સત્યાગ્રહનો શબ્દાર્થ તો એટલો જ છે: સત્યનો આગ્રહ, અને આગ્રહથી જે બળ ઉત્પન્ન થાય છે તે બળ. આપણે અત્યારે સત્યાગ્રહને એક શક્તિરૂપે વાપરીએ છીએ. એટલે કે સત્યનો આગ્રહ કરવાથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિને આપણે રોલેટ બિલરૂપી સંકટનું નિવારણ કરવાને સાડ વાપરી રહ્યા છીએ સત્ય એજ ધર્મ છે એ એક સિદ્ધાંત છે. પ્રેમ એજ ધર્મ છે, એ બીજો સિદ્ધાંત છે. ધર્મ તો કાંઈ બે હોતા નથી. એટલે સત્ય એ પ્રેમ છે અથવા પ્રેમ એ સત્ય છે. વળી વધારે વિચાર કરવા બેસીએ તો આપણને માલમ પડશે કે પ્રેમ વિના સત્યનું આચરણ અશક્ય છે, તેથી સત્યની શક્તિ એ પ્રેમની શક્તિ છે. એટલે આપણે વેરભાવ રાખીને દુઃખોનું નિવારણ નથી કરી શકતા. આ વાત ગૂઢ નથી પણ સમજવામાં સાવ સહેલી છે. આપણાં હજારો કાર્યને વિષે આપણે જોઈએ છીએ કે તે પ્રેમ અને સત્યથી ભર્યા હોય છે. બાપટીકરા વચ્ચેનો સંબંધ, સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ, ટુંકામાં કૌટુંબિક બધા સંબંધોમાં આપણે ઘણે ભાગે સત્ય અથવા પ્રેમની શક્તિ જ જોયા કરીએ છીએ, એટલે આપણે જાણે અજાણે પણ સત્યાગ્રહી હોઈએ છીએ. આપણી પોતાની જીંદગી ઉપર આપણે નજર ફેરવી જઈશું તો આપણને માલમ પડશે કે આપણા સગા સંબંધીઓ સાથેનાં વર્તનમાં હજારમાં નવસે

* આ લેખ પત્રિકા રૂપે અમદાવાદ-મુંબઈમાં ૧૯૧૯ ના એપ્રિલ માસમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે.

નવાણું વખતે તો આપણે સત્ય અને પ્રેમને જ વશ થયેલા હોઈએ છીએ. માણસ હુમેશાં સવારથી ઉઠીને સુતા લગીમાં પોતાનાં બધાં કાર્યોમાં જીવું જ બોલે છે, જીવું જ આચરે છે, વેરભાવથી ભર્યો હોય છે એવું કાંઈ જ નથી. જ્યારે સામસામા સ્વાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ સત્યાગ્રહના, પ્રેમબળના કાયદાને અંતરાય આવે છે; કેમકે સામસામેના સ્વાર્થનું ધર્ષણ થાય છે, તેમાંથી રોષ, દ્વેષ આદિ અસત્યની પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેમાંથી કેવળ ઝેરનો જ વર્ષાદ વર્ષે છે. આપણે જરા વિચારીએ તો જે ધોરણ આપણે કૌટુંબિક સંબંધમાં લાગુ પાડીએ છીએ તેજ ધોરણ આપણે અરસપરસ એક બીજા સગા સહીઓના સંબંધથી માંડીને રાજા પ્રજાના સંબંધ સુધી અને છેવટે આખા જગતના સંબંધમાં લાગુ પાડવું જોઈએ. જે પુરૂષ કે સ્ત્રી કૌટુંબિક સંબંધને ઓળખતાં નથી તે જો કે મનુષ્ય શરીર ધારણ કરનારાં છે છતાં તેઓ પશુસમાન અથવાં જંગલી ગણાય છે. તેઓએ સત્યાગ્રહનો કાયદો જાણ્યો જ નથી. જે કૌટુંબિક સંબંધને ઓળખે છે તે પેલા પશુ જીવનમાંથી કાંઈક દરજ્જે મુક્ત થયા. તેઓએ એમ માની લીધું કે કૌટુંબિક સ્વાર્થ જાળવવાને સારૂ આખું જગત હુમે તો પણ શું? એટલે તેઓનો સત્યાગ્રહ એ સમુદ્રમાં રહેલાં બિંદુના કરતાં પણ ઓછો છે. એથી ચઢતી પંક્તિના માણસો પોતાના ગામનાને પોતીકા માનશે, અને તેઓની વચ્ચે સત્યાગ્રહના કાયદાનો અમલ કરશે અને જેમ કુટુંબના માણસો એક બીજાની સાથે હુમેશાં વઢવાડ કરવાને બદલે પ્રેમને વશ થઈ, સ્વાર્થનો ત્યાગ કરશે, તેમ એક ગામનાં માણસો કરશે. તેથી આગળ વધતાં પ્રાંતિક જીવનમાં સત્યાગ્રહ દાખલ કરી પ્રાંતના બધા લોકોને પોતાના ભાઈ બહેન સમજી માણસ અરસપરસ પ્રેમ શક્તિથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવશે. એથી આગળ વધેલી પ્રજા, જેમકે હિન્દુસ્તાનની, જૂદા જૂદા પ્રાંતોના લોકોને પણ પોતાનાં ભાઈ બહેન સમાન ગણીને અરસપરસનાં વર્તનમાં સત્યાગ્રહનો કાયદો લાગુ પાડશે. આ જમાનામાં સાધારણ રીતે આથી વધારે આગળ પૃથ્વીના કોઈ વિભાગના લોકો

ગયા નથી. પણ ખરું જોતાં તો પ્રજા પ્રજા વચ્ચે વિરોધ હોવાનું જરાએ કારણ ન હોવું જોઈએ. આપણું જીવન જો સાધારણ રીતે વિચાર રહિત ન હોય, અને જો આપણે ચાલતી રૂઢીઓને, ચાલતા વિચારોને ચલણી નાણાંની માફક તપાસ્યા વિના સ્વીકારી ન લેતા હોઈએ તો આપણે જરૂર જોઈ શકીશું કે જેટલે દરજ્જે આપણે બીજી પ્રજાઓ સાથે દ્વેષ રાખીએ, જીવ-માત્રની ઉપર દ્વેષ રાખીએ, તેટલે દરજ્જે આપણે સત્યાગ્રહના કાયદાથી વિમુખ રહ્યા છીએ, અને તેટલે દરજ્જે આપણે પશુપણામાંથી મુક્ત નથી થયા. મનુષ્યમાત્રનો પુરૂષાર્થ, સ્ત્રીઓનો તેમ જ પુરૂષોનો, પશુપણામાંથી મુક્ત થવામાં જ છે. આનાથી બીજો જગતમાં ધર્મ નથી. સંપ્રદાયો, પક્ષો, દેવળો, હુવેલીઓ જો આપણને આ સત્યાગ્રહના રસ્તા ઉપર જ રાખે તો જ અને તેટલે જ અંશે સાધન તરીકે કામનાં છે. હિન્દુસ્તાનમાં આપણને આ વસ્તુ પુરાતન કાળથી શીખવી દેવામાં આવેલી છે, અને તેથી જ વસુધા એટલે જગત માત્ર કુટુંબ છે, એ મહાવાક્ય આપણને ભણાવવામાં આવેલું છે, અને હું અનુભવ-પૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છું કે હરેક પ્રજા પોતાનું પ્રજાજીવન સત્યાગ્રહને વશ થઈને સંપૂર્ણતાએ પાળી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ સત્યાગ્રહને વશ થયા વિના પ્રજાજીવન સંપૂર્ણતાએ પાળી ન જ શકાય, એ હું કહેવાને ઇચ્છું છું. આનું નામ ધાર્મિકજીવન છે. જે પ્રજા બીજી પ્રજાની સાથે લડાઈ કરે છે એ પ્રજાને ધાર્મિક જીવનનો થોડે ઘણે અંશે ત્યાગ કર્યો છે. હિન્દુસ્તાન આ તત્વ આખા જગતને આપવાને લાયક છે એ મારો વિશ્વાસ હું કદી છોડી શકવાનો નથી. એ પ્રૌઢ શ્રદ્ધામાં બધા હિન્દી-સ્ત્રીઓ, પુરૂષો-ભલે તે હિન્દુ હો કે મુસલમાન, ખ્રીસ્તી કે પારસી કે યાહુદી, એ બધાઓ ભાગીદાર થાય એમ હું ઇચ્છું છું.

છાપનાર: ચિંતામન સખારામ દેવલે; મુંબઈવૈભવ પ્રેસ,
સેન્ટ્રલ રોડ, મુંબઈ.

પ્રકાશક: મથુરાદાસ ત્રીકમણ; ૨૪૭, બજાર ગેટ સ્ટ્રીટ,
કોટ મુંબઈ.
